تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

کورد

لە مێژووی دراوسێکانیدا

سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی

وەرگێڕانی

سەعید ناکام

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد

بەغدا — ١٩٧٩

له چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

کورد
له مێژووی دراوسێکانیدا

سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی

وەرگێڕانی

سەعید ناکام

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد

بەغدا ــ ١٩٧٩

من مطبوعات المجمع العلمي الكردي

الكرد في تواريخ جيرانهم

«مقتطفات متعلقة بالكرد وكردستان
من كتاب (رحلة أوليا چلبي) »

اعدها وترجمها
سعيد ناكام

مطبعة المجمع العلمي الكردي
بغداد - ١٩٧٩

پێشەکی

١

ئەم کتێبە بەشێکە لە کتێبێك بە ناوی (کورد لە مێژوی دراوسێکانیدا)، کە چۆنێتی ناو هێنران و باسکرانی نەتەوەی کورد لە لایەن مێژوتوسانی هاوسێیەوە بۆ دەسکاری و گوڵبژێر کردن دەخاتە بەر چاوی خوێنەران • واتا ئەمە ستوکە تەقەلایێکە بە نیازی ئەوەی زەردە تروسکایێیێك بخاتە سەر سەردەمە تاریك و شاردراوەکانی نەتەوەکەمان •

یەك لەو نەتەوانەی زیاتر پەیوەندییان بە کوردەوە بوبێ و رابوردویان پتر تێك هەڵەنگوتبێ ، تورکەکانی عوسمانین کە هەشسەد ساڵێك لەمەوپێش بونە دراوسێ • یەکێك لە باشترین سەرچاوەی رونکردنەوەی شێوەکانی ئەو بە کۆچەری لە مەغۆلستانەوە کەوتنە ناوچەی ئاسیای بچوك و لەگەڵ کوردا دراوسێتییە کتێبەکەی (ئەولیا چەلەبی)یە کە سێسەد و سێ و سێ ساڵ لەمەوپێش نوسیویەتی •

پێشتریش زۆر جار لە پەراوێزی کتێبە مێژوییەکاندا ناوی ئەولیا چەلەبیم وەکو سەرچاوەیێك بەرچاو کەوتوە و سەرنجی رانەکێشاوم ، تا لە هاوینی ئەمساڵ ـــ ٩٧٧ ـــ دا برایێك نایە بەرم کە لەم رۆژانی بێکاری و دەس بەتاڵیمدا خۆم بە وەرگێڕانی سیاحەتنامەکەی ئەولیا چەلەبییەوە خەریك بکەم • بێ ئەوەی هیچ بڕیارێکم دابێ تەنیا بۆ خوێندنەوەیێکی سەرپێیی

کەوتمە چاو پیاخشاندنی بەرگی چوارەم لە شەش بەرگەکەی سیاحەتنامە •

خاکەلێوەی بەهاران خەڵکی کوردستان لە ماڵ دێنە دەر و بە پیشك و بێڵەکانی و مەساسەوە لە ناو بورە و پەرێز **وقەدپاڵەکاندا** بۆ شنگ و کەنگر و ئاڵەکۆك دەگەڕێن •

تکا لە خوێنەری بەڕێز دەکەم کەنگر هەڵکەنێك بهێنێتە بەر چاوی خۆی کە پیشکی بۆ کەنگر داوەشاند و زرنگەیێك وریای کردەوە ، کە دایەوە ••• لە جیاتی بنە کەنگر کوپەڵە زێرێکی بۆ هاتە دەر !

من بە تەمای کتێبێکی تورکی بوم کە سەرەتاکەی بە حەمد و سەنای (سولتانولبەڕڕەین وە خاقانولبەحرەین) دەست پێدەکات و ناوەرۆکی بریتییە لە فیشباڵو خۆ گیف کردنەوە و بە ڕێکەوت نەبێ خۆی لە قەرەی راستییێك نادا بەرژەوەندی خۆی تێدا نەبێ • کەچی وا نەبو •

ئەگەر بیر و بڕوا سۆفیانەکەی نوسەری سیاحەتنامە لە بارەی ئایینەوە بخەینە ئەولاوە چونکو کەمتر پەیوەندی بە مەبەستی ئێمەوە هەیە ، دەتوانین بڵێین ئەو شتانەی دیونی و زانیونی بەوپەڕی راستی و دەست و دڵپاکییەوە نوسیونی و نوسینەکانی کەم هەتا زۆر بۆنی رەگەزایەتی و هەڵاواردن و جیاوازکاری لێ نایێ • میر شەرەفخانی بتلیس وەکو مێژونوسێکی کورد کتێبی شەرەفنامەی بۆ کورد نوسیوە • ئەولیا چەلەبێش ئەم سیاحەتنامەیەی بۆ تۆمار کردنی دیتن و بیستنەکانی خۆی لە وڵاتەکانی عوسمانیدا نوسیوە کەچی بۆ ئەوە دەشێ ئەم بەرگەیان ناوی (کوردستان نامە)ی لێ بندرێ ، چونکو گەلێك لەو شتانەی دەربڕیوە کە شەرەفنامە خۆی لێ بواردوە •

شێوەی نوسینەکەی ئەولیا چەلەبی ــ تەنانەت بە پێوانەی ئەو زەمانیش ــ کەمێك وشکە و کەمتر بە تەنگ وردەکاری نوسەرانەوە بوە ، منیش کە دەستم بە وەرگێڕانی کرد دو رێگام لەبەر بو ، یا دەبوایە ئەو شێوە

وشك و ڕەقەی سیاحەتنامە دەسکاریێ بکەم‌و بیخەمە سەر بارێکی لەبار و تاشراوی ئەدەبیێ کە دەگونجا تۆزێك جیاوازیێ تێ بکەوێ ، یا ئەو چۆنێ نوسیوە منیش شوێنی کەوم بێ ئەوەی تافە یەك وشەشـــی لێ فڕێ بدەم یا بیخەمە سەری ، بێ ئەوەی ڕستەیێکی پاش‌وپێش بکەم یا قسەیێك ئەو دوێ جار و سێ جار دوێ پاتەی کردۆتەوە بە یەکجار نوسین دەستی لێ هەڵگرم •

من ڕێگای دووەمم ڕەچاو کرد ، پێم وایە ئەم کردەوەیە بۆ هەر جۆرە وەرگێڕانێك ڕاست دەرنەچێ بۆ وەرگێڕانی سیاحەتنامە بە کوردیێ ڕەوایە و پێویستیشە ، بۆ ئەوەی خوێنـــەر دڵنیا بێ کە ئەو هەمو وشـــەی کورد و کوردستانە و ئەو گشت پێدا هەڵخوێندنەی ئازایەتیێ و جوامێریێ و لەخۆ بوردوییێ کوردان لە کتێبەکەدا نوسینی ئەولیا چەلەبیێ‌یە و وەرگێڕ تاقە یەك پیتیشی لە خۆیەوە لێ زیاد نەکردوە •

ئەمەیە هۆی ئەوەی کە دەبینن ئەم کتێبە لە لایەنی داڕشـــتن و وشە ڕازاندنەوەوە لاوازە و چەندی بلێی ناوەرۆکەکەی بـــە هێز و پڕ سوودە •
ئەوەی بۆ من جێی سەرسوڕمان بێ ئەوەیە کە نوســـەرە تورکیێ‌زانەکانمان چەند ساڵە خۆیان بە هەندێ شتی کەم بایەخەوە خەریك کردوە و هەمو جارێ بە تەنیشت سیاحەتنامەدا تێپەڕیون بێ ئەوەی لای لێ بکەنەوە !

بە پێی بۆچونی خۆم ، دەکرێ پوختەی ئەم کتێبە بکەین بە پێوانەیێکی پلەی ژیاری کوردی ژێردەست لە چاو داگیرکەرەکانیدا ، ئەمەش لە هەمو بارێکدا مشـــتێکی بەوەج و بایەخدار دەکاتـــە ناو کۆجیلە تێـــوەچڵەکەی کەلەپوری نەتەوایەتیمان •

هەولێر

١٩٧٧/١١/٩

★ ★ ★

به ناوی خوای گەورە و مەزن ..
سوپاس بۆ خوا و سلاو لە پێغەمبەر و یارانی :

من کە بەندەیێکی بچووك و بێ نرخ ئەولیا ناوم و نیازی گەشت و گەڕانی دنیام هەیە ، بە یارمەتی خوا یەکەم رۆژی مانگی جیمادی یەکەم سالی ١٠٦٥ شاری ئوسکودارم بەجێ هێشت و بە دوای مەلیك ئەحمەد پاشادا[1] رۆم کردە ئەیالەتی وان ، ئەمەش بەسەرهاتەکانی ئەو گەشتەیە :

لەگەڵ حەوت کەسی ئەسپسوار لە ئوسکودار دەرچوین و زۆر بە نارەحەتی شەو گەیشتینە گوندی (ساریێ غازیێ) کە سەر بە مەولەویەتی ئوسکودارە ، دوسەد ماڵێکی پڕ لە باخ و درەختە ، قوتابخانە و تەکیە و گەرماو و خانی هەیە ، دوکان و بازاڕی نیە ، هاوینان جێی رابواردنی خەڵکی ئەستەمۆلە دێن لێرە خێوەت و چادر هەڵدەدەن و دەحەسێنەوە ، زۆر کەس لە ماڵان میوان دەبن یا دەچنە تەکیەی غازی سوڵتان .

لێرەوە پازدە سەعات بە قەراخ زۆر گوندی خۆش و ئاوەداندا بەرەو خورهەڵات رێمان بڕی گەیشتینە گوندی (دەوشانلیێ) کە لە ئەیالەتی ئەنەدۆڵیدا سەر بە سنجاقی قۆجەئێلیێیە و دوسەد ماڵێکی خاوەن باخ و باخچەیە و هەمو دانیشتوانی موسڵمانن .

نیوە شەو بەبێ هەرا بارمان کرد و سێزدە سەعات بەرەو خۆرهەڵات کوتامان تا چونیە ناو شاری ئیزمید و میوانی ماڵی ئەحمەد چەلەبیێ ئەبازەیێ

---

(١) ئەم مەلیك ئەحمەد پاشایە کە لە خولامەتی ژورە تایبەتی سوڵتانەکانەوە پێگەیوە و پێشکەوتوە تا گەیشتۆتە پایەی سەدری ئەعزەمی ، پاشان لێکەوتوە و کراوە بە والیێ وان .

بوین که سوارەی یەنیچەریە ، باش حەسباینەوە و خۆمانمان تێر کرد .

ئەسپێکی یەدەگمان پەیدا کرد و دیسان بەرەو خۆرهەلات کەوتینە رێ . شارۆکەی (سەبانجە) مان بەجێ هێشت و بە ناو دەریاییێك دار و بنچك و زەلکاودا دەڕۆیشتین کە لەپڕ توشی شەش سوار بوین پەلاماریان داین ، ئێمەش دەسرێژێکیمان لێ کردن ئەسپی یەکێکیان سەرەنگرێ بو ، بەلام ئاوڕمان لێ نەدانەوە و هاتین . بە تەنیشت (سەقاریا)و بەسەر پردە چواردە کلەکەی سقاریادا هاتینە شارۆکەی (کیوە) .

دیسان هەر روەو خۆرهەلات بە رێگاییێکی پڕ تەپوتۆزی ناو کێوەکاندا هەندێ گوند و شارۆکە و خانی (نظیف پاشا) مان بەجێ هێشت و رانەوەستاین تا گەیشتینە گوند و قەلای (بك بازارێ) ، لێرەدا دە کەس لە ئاغاکانی پاشا یەکی بە پێنج کیسە پارەوە چون بۆ شارەکانی (ئەنگورێ)، (کەنگری) ، (ئاماسیە) ، (چورقم) و (مەرزیفۆن) تا سەگوان و ساریجە کۆبکەنەوە، پیاوی ناردبوە ویلایەتەکانی دیکەش بۆ لای باوەڕپێکراوەکانی. دو سەد قرۆش و خولامێکی گورجیشی بۆ من ناردبو کە لەگەل پیاوەکانی خۆم و کەلوپەلەکانمدا بە ساخ و سەلیمی وەرمگرتنەوە و ئەمجارەش ولاخە سواریەکانی خۆمانم لەبەر خێوەتی خۆماندا بەستەوە. زستانەکەی هێجگار ساردە .

لەبەگ بازاریەوە بەرەو قیبلە دەهاتین کە لە (ئایاش بیلی) لە ناو کرێوە و زریاندا چەند کەسێکمان لەپێ کەوتن ، لەوێوە بۆ (ئایاش) و (ئەستینۆز) و قەلای (ئەنگوری) . (فەنەکلەر) . (قەرە باغلێ) ، (قەلعەجك)، (شێخ شامێ) ، (قۆجە بابا) ، (ئاقچە قۆیونلێ) ، (سونقور ئۆغلۆ) ، (بەگباسدێ) ، (سنجاولێ) ، (ئیشلێ سورگون) ، (ئاقچە ئاسمە)و تەکیەی (شێخ خەلیل) . گوندی شێخ خەلیل لە ئەیالەتی سیواسدا سەر بە سنجاقی

کەسکینە ، دۆ سەد ماڵێك و مزگەوت و تەکیەیێکی لێیە و گوندێکی ئاوەدانە • لێرە زیارەتی قسنی شێخ خەلیلم کرد •

لێرەڕا بە ناو گوندی میرزا چاوەشدا هاتینە شارۆکەی (یەنی شەهر) و لەوێشەوە بۆ شاری (سێواس) • پاشا سێ رۆژ لەم شارەدا حەسایەوە و لەم ماوەیەدا خەرجی بیست ئاڵا سەگوان و ساریجە و دۆ هەزار ئاغا و چوار هەزار و شێست کەسی کۆکردەوە لەگەڵ ئالیکی سێسەد وشتر و ئەسپ و ئێستر •

رۆژی چوارەم لە سێواس دەرچۆین بەرەو خۆرهەڵات لە پردەکە پەڕینەوە و بە حەوت سەعات هاتینە شارۆکەی (ئولاش) • لێرەشەوە بەم زستانە سەختە روەو خۆرهەڵات بەناو بەفر و تۆفدا چەند ئەسپی لەپێکەوتومان لێ بەجێما تا گەیشتینە کوێستانی سولتان حەسەن•ئەم سولتان حەسەنە کە لە شایەکانی ئازەربایجان بوە لەم ناو دۆڵ و چیا سەختانەدا گەلێك کێلە بەردی قوچ و کۆلەکەی داری چامی بۆ رێپێشاندانی کاروانێ و هاتوچۆ کەران چەقاندوە ، هەر رێبوارێك گوێ نەداتە ئەم نیشانانە و لە رێ لا بدا دەکەوێتە ناو ژنوە بەفری بێبنەوە و دەخنکێ • بە هەزار کوێرەوەرێ لێرەش دەرباز بوین و بە حەوت سەعات هاتینە گوندی (قنغال) کە لە خاکی سێواسدایە و ئاغایێکی تورکمانی بەسەرەوەیە ، خانێك و مزگەوتێك و چەند دوکانی هەیە ، لەبەر خراپەکارێ تورکمانەکان شوێنێکی بە ترسە •

دیسان رۆ بە خۆرهەڵات هاتین بۆ قۆناخی (خانی ئالاجە) کە ئەمیش لە خاکی سێواسدایە و ئاغای تورکمانی بە سەرەوەیە ، لەبەر دیوارە نەخشینەکانی (ئالاجە)یان ناو لێناوە ، ئەم خانە لەم شوێنەدا شتێکی زۆر پێویست و بەجێیە • دیسان هەر بەرەو خۆرهەڵات هاتینە گوندی (حەسەن چەلەبێ) کە سێسەد ماڵێکە لە خاکی سێواسدا ، مزگەوت و خانی هەیە و

دانیشتوانی لە خێڵی شاسونن • ئەمجار روەو قیبلە بە ناو چیادا گەیشتینە گوندی (چوکچ) کە سەد ماڵێــکی تورکمانی لێیە و ئاوەدانە ، بەڵام پاش ئەوەی ئەم هەمو حەشامەتەی تێ‌ڕژا خەڵکەکەی لە پەلوپۆ کەوتن • دیسان بەرەو خۆرهەڵات بە پێنج سەعات گەیشتینە قەڵای (حوکم خانی) ، لەبەر ئەوەی ئێرە لغاوە گیرەیێکی زۆر سەختە ، (حاکم بیئەمریللا)ی میسر ئەم قەڵایەی لێ بنیات ناوە تا رێگای جەردەیی و خراپەکاری بگرێ ، خەڵکەکە لە جیاتی ئەوەی بڵێن خانی حاکم ، بە هەڵە حوکم خانی پێدەڵێن ، هەوارگەی تورکمانەکانە لە خاکی سێواسدا و خانەکەشی کۆنە ، لە سەردەمی سوڵتان محەمەد خانی چوارەمدا وەزیرەکەی ئەم قەڵا قایمەی لێرەدا دروست کرد ، قەڵادارو سێسەد کەسی تێ‌خست و دەروازەی ئاسنی بۆ هێناو کردیەبەرپرسی پاراستنی رێبوارانی (مەلاتیە) و (ئولاش) ، سێسەد خانوییێکیشی دروست کرد و دانیشتوانی لە هەمو خەرج و باجێك بەخشی، ئاو و هەوای سازگارە، مزگەوتێك و خانە کۆنەکە و گەرماوێك و نزیکەی سەد دوکانێکی هەیە •

دیسان بەرەو خۆر هەڵات بە حەوت سەعات هاتینە گوندی (حەسەن بادرق) کە دوسەد ماڵێکە لە سەر سنوری مەلاتیە ، خان و مزگەوتی هەیە و ئاوەدانە ، بەڵام لەبەر ئەوەی بەم چلەی زستانە حەواندنەوەی ئەم هەمــو عەسکەرەیان لە وزەدا نەبوە ، ماڵەکانیان بەجێ هێشتوە و هەڵاتون و خۆیان لەناو چیاکاندا شــاردۆتەوە ، عەســکەرەکانمان تــەواو نارەحەت بون و وڵاخەکانیان تا بەیانی بە برسێتی مانەوە ، من چوبوم بۆ تەماشای منارەی مزگەوتەکە، لەسەرەوە جەوالێك جۆ و تێرێك کام دۆزیەوە و بۆ ئەسپەکانم بو بە جەژن ، لێرەوە بەرەو خۆرهەڵات هاتین تا گەیشتینە قەڵای (مەلاتیە) •

قەڵای مەلاتیە :

پارچەییێکە لە وڵاتی رۆم ، بە زمانی رۆمی (رەقەبە)ی پێدەڵێن ، ئەو کاتەی یونس پێغەمبەر لە شاری موسڵ بو ، قەیسەرێك بە ناوی رەقەبە ئیمانی

پێ هێنا ، ئەو قەیسەرە ئاو و هەوای ئێرەی پێ خۆشبو قەلاّیێکی لێ بنیات نا و بەندەرەکەشی کرد بە شارێکی گەورە ، پاشان گەلێك دەستا و دەستی کرد ، لە سەردەمی پێغەمبەری ئیسلامدا بە دەست (نۆشیروان) شای ئێرانەوە بو ، (هارونە رەشید) چەند جارێك مەلاتیەی گەمارۆ دا و بۆی نەگیرا ، سالّی ٢٠٠ ی کۆچی (میر زیاد) لە نەوەی ئیمامی عومەر و دوای ئەو کوڕەکەی (میر لوقمان) و کوڕەزاکەی (میر عومەر) بە دوسەد هەزار عەسکەرەوە تەقەلایاندا بۆیان نەگیرا ، بەلاّم یەکێك لە سەرکردەکانی میرعومەر حوسێن غازێ ناو پاش چل رۆژ گەمارۆ دان گرتی ، میرعومەریش لە تۆلەی ئەم ئازایەتییە هەر دایەوە بە خۆی •

سالّی دو سەد و سێ و نۆ (ئەلینای ئەکفوری) ئەم قەلاّیەی گرت ، بەلاّم هەر لەو سالّەدا (یەحیا کوڕی عەلێ) لە عەباسییەکان بە یارمەتێ (حسێن غازێ)و کوڕەکەی (بەتال غازێ) بە پەنجا هەزار عەسکەرەوە قەلاّی مەلاتیەیان سەندەوە و لە رەگ و ریشەیان دەرهێنا و روخاندیان• پاشان لە سالّی ٢٤٤دا (هارونە رەشید) هاتە مەلاتیە دیوارێکی هێجگار قایمی بۆ دروستکرد جا چوە سەر ئەستەمۆلّ بۆگرتنی • پاش ئەوەش ئێرە زۆری دەستا و دەست بە خۆیەوە دێ تا لە سالّی ٤٧٦دا کە (سولّتان عەلائەدین) هاتە خاکی رۆم ئەم مەلاتیەیەی گرتو تێکیدا و تەختی کرد • پاشان (میر محەمەد) لە میرەکانی دانشمەندی ئاو و هەوای ئێرەی بەردلّ کەوت لە سالّی ٥٨٣دا قەلاّیێکی لێ کرد کە هێشتا هەر ماوە ، ئەم قەلاّیەش زۆر دەستا و دەستی کرد ، لە سەردەمێکدا فەرماندەی (دیاربەکر) و فەرماندەی (مەرعەش) کە هەردوکیان (زولقەدری) بون لەسەر ئەوەی مەلاتیە هی کامیانە قڕەیان لێ پەیدا بو ، کوردەکانی دیاربەکر لە عوسمانێ یاخێ بون و ولاّتەکانێ ئاماسیە و سیواسیان تالاّن و وێران کرد ، (ییلدرم خان) بە سێ هەزار کەسەوە هات مەلاتیەی گەمارۆ دا و سالّی ٨٠٠ گرتی • پاشان

(تەیموری لەنگ) کە ئاماسیەی بۆ نەگیرا گەڕایەوە سەر مەلاتیە گرتی و قڕانی تێخست • بەڵێ ئەم دنیایە پەشتەماڵێکە هەردەمە بە بەر یەکێکەوەیە•

لە دوایێدا (سولەیمان خان) ئەم شارەی گرت و بۆ بە هی عوسمانیێ، ئێستا پاتەختی بەگی سنجاقە و سەر بە ئەیالەتی مەرعەشە ، فەرماندەکەی بە پێنسەد عەسکەرەوە حکومەت دەکا و ساڵێ هەشتا کیسەی دەست دەکەوێ، خاسەی میری پێنسەد هەزار ئاقچەیە ، حەوت زەعامەت و ۲۷٦ تیماری هەیە ، زەعیمەکانی بە جبەلەبەرەکانەوە ۸۰۰ عەسکەرێك دەبن کە لەگەڵ پاشادا بۆ شەڕ دەچن، بەگی ئالآ و سەرۆکی چەرێ و یوزباشێ هەیە، پایەی دادگاکەی سێسەد ئاقچەیە ، دەور و پشتەکەی گوندی کورد و تورکمانەکانە ، لەم دێهاتانە ساڵی بیست کیسە دەست قازێ دەکەوێ • شێخەل ئیسلام و نەقیبی ئەشراف و نایبی شار و مفتێ و ویۆدە و ئاغای خەرجو باج ئەستێن هەیە ، ئەم باجگرە بە هەزار عەسکەرەوە بە توندێ فەرمان دەردەکا و پارەی میری دەستێنێ ، ئەمین ئاغا و شابەندەر و کوێخای سوپاو سەرداری یەنیچەرێ و قەڵادار و ئاغای باجی هەیە •

ناوی مەلاتیە :

عەجەم بەم شارە دەڵێن (ئەسپوزان) و تورکمانەکان (ماڵ ئاتیە) و عەرەب (مەلاتییە)ی پێدەڵێن و وێنانەکان (رەقەبە) یان ناو لێ نابۆ ، چونکۆ ئەم شارە بۆ یەکەمجار رەقەبە ناوێکی ئۆمەتێ (وێنس پێغەمبەر) بنیاتی ناوە، پاشان کچەکەی (ئەسپوز) ناو ئاوەدانتری کردوە ، گۆڕی ئەم باوك و کچە لە ناو باخێکدایە •

دیمەنی قەڵای مەلاتیە :

ئەم شـارە لە هەر چوار لاوە بـە کێو دەورە دراوە ، لای قیبلەی کێوەکانی ئەسپوزانە کە چەند جۆگەلە ئـاوی لێ دێتە خوار ، لـەناو ئەم

کێوانەدا گەلێك گۆڕایی‌یان و بەرین هەیە • لەناو دۆڵێکی فراوانی فەراخ ڕۆباری (دێر مەسیح) . قەلاییێکی پێنج سوچ بە بەردی تاشراو بنیات نراوە ، جۆگەلە ئـاوی کانیاوەکان لـە دیواری قـەلا دەدەن و بـەلای باکوردا سەرەوخوار دەبنەوە پاشی پێنج سەعات ڕێ دەڕژێنە زێی فوراتەوە کەچی سەر چاوەکەیان لە کانیلەییێکی ئەسپۆزانەوە دەست پێدەکا • لە قەلاوە بە ناو ڕەوەزەکاندا ڕێگای چۆنە خوارەوە بۆ سەر ڕوبار هەیە ، لە کاتی گەمارۆ درانا لەم ڕێگایەوە دەچن بۆ ئاو • قەلاکە خۆی لەسەر پارچە زەوییێکی نزمدا دروست کراوە •

مەلاتیە بۆ دروستکرا ؟

بنیاتنەری یەکەمی شای گەورە (محەمەدی کوڕی دانشمەند) بو لە ساڵی ٥٨٣دا • ئەم بەرەی دانشمەندانە سەرەتایان لە خاکی ئەو دیوی زێی (ماوەڕائون نەهر)وە بوە ، لەگەڵ باپیرە گەورەی عوسمانیان (شا سولەیمان) لە ماهانی ئەویوە لەسەر ئیزنی تورکی تورکان (خواجە ئەحمەدی یەسەوی) بە هەزار و حەوسەد کەس دەس و پێوەندەوە کۆچیان کرد و هاتنە وڵاتی ڕۆم ، ئەم شا سولەیمانە لەکاتی مەلە کردن لە زێی فوراتـــدا خنکا ، (ئەر توغرول)ی کوڕی تەرمی باوکی لە بن دیواری قەلای (جەعبەر)ی ڕۆخ زێی فوراتدا ناشت ، هەمو هۆزەکە ئەویان لەجێی باوکی کرد بە بەگ ، پاشان گوتیان ئێمە بەگمان لێرەدا خنکاوە ئەم شوێنە ودمی بۆمان خراپـە باریان کرد و چونە لای سوڵتان عەلائەدینی سەلجوقی و کران بە بۆی بەگ • خوا کارێکی کرد لە ساڵی ٦٠٠ دا سەلجوقییەکان دوایان بڕایەوە و ئەرتوغرول بو بە بەگی ڕاستی ، پاشان عوسمانۆکە بو بە بەگ و خاوەنی سـکەی پارە و ئەم خێڵە بە نـاوی (عوسمانی)یەوە ناوبـانگی دەرکرد و بو بـە دەولەتێکی هەتا هەتایە • جا ئەو ڕۆژەی سولەیمـان شا لـە ئاودا خنـکا دانشمەندیتەکان کە لەگەڵیان بون لە ڕۆخی ئەم روبارەدا مانەوە ، شوێنەکە

ئەوەندە بژوێن‌و سازگار بو و ماڵ و ئاژەڵیان بە جۆرێکی ئەوتۆ زیادی کرد کە لە ژمارە دەرچو ، جا هەواڵی ئەم دەوڵەمەند بونەیان گەیشتەوە ماهـان نیشتمانی پێشویان و خەڵك بە هەزاران لەوێرا کۆچیان کرد و هـاتن لـە دەوروبەری قەڵای (جەعبەر)و (سەلمە)و (بالیس)و (بۆمبـوج)و (رەقـە) و (ئورفـە) و قـەڵای بـیرەجگدا گیرسـانەوە ، زاوزێیـان کـرد ، زۆر بـون و بـون بـە گەورە ، لـە سـاڵی ٥٨٣دا محەمـەدی کـوڕی دانشمەنـد ئـەم قـەڵای مەلاتیـەی ئـاوەدان کـردەوە • ئێستـا کۆتێـکی تـازە کراوەیە و بە بەردی زلی تاشراو داندراوەتەوە ، بەرزایی دیوارەکانی ٢٦ گەزە ، شاڕێیەکانی بریتین لە دەروازەی ئالجە ، دەروازەی سورگوم ، دەروازەی مشاق و دەروازەی بازاڕ ، نە لای باکور و نە لایەکانی دیکەی خەندەکی نیە ، هەر چوار دەوری ٥١٠٠ هەنگاوە ، زۆر بەرفراوان نیە ، لەناو قەڵادا مزگەوت و جبەخانـە و عەمباری دەخڵ هەیە ، سێسـەد ماڵێکە و قەڵاداری تێدایە ، لەبەر ئەوەی ناوخێڵە تەنیا حەفتـا عەسـکەری هەیە • بازاڕەکەی لە دەرەوەی قەڵادایە •

بنەماڵە و خانەدانەکانی مەلاتیە :

لەم شارەدا ٥٢٦٥ خانوی دو نهۆم هەیە و خانوبەرەی گەورەش زۆرە، هەموی باخ و باخچەی تێدایە و بە قوڕ سواخ دراون ، وارشێکی گەورەی بە دەورەدا هاتوە ، لە دەرەوەی ئەم شارەدا دیواری قەڵای نیە بەڵام شەو دەروازەکانی دادەخرێن •

گەڕەکەکانی مەلاتیـە :

٣٢ گەڕەکی هەیە ، بەناوبانگەکانی ئەمانەن : گەڕەکی کۆنە جومعە ، گەڕەکی مزگەوتی گەورە ، گەڕەکی ئەمیر عومەر ، گەڕەکی سەرا ، گەڕەکی کچان ، گەڕەکی خانەقا ، گەڕەکی تۆپداشی ، گەڕەکی قەرەخان ، گەڕەکی

چەرمك . گەڕەکی دەروازە رەنگین ، گەڕەکی بێستانچی‌یـەکان ، گەڕەکی کوچك ، گەڕەکی ئەعاراز و گەڕەکی کوردان • لە حەوت گەڕەکدا ئەرمەنی هەیە بەڵام جولەکەی تێدا نیە •

مزگەوتەکانی :

٣٢ مزگەوتی هـەیە دوازدەیان جوعەی لێ دەکرێ . هەرە بە نـاو بانگەکەیان مزگەوتی (ئولتو)ە . بیست مزگەوتی کۆلانیش هەیە . هەرە کۆنەکەیان لەناو قەلادا مزگەوتی میر عومەر و مزگەوتی قەرەخان و مزگەوتی سەرا و مزگەوتی کچان و مزگەوتی خانەقا و مزگەوتی تۆپداشی و مزگەوتی چەرمك و مزگەوتی نەخشین‌و مزگەوتی بێستانچی‌و مزگەوتی بەگداش ئاغا و مزگەوتە بچکۆلە و مزگەوتی کوردانە • لە حوجرەکانیش حوجرەی (ئیمام سجا) و (ئیمام عیوەز) بە ناوبانگن • لە تەکیەکانیشی تەکیەی (غازی سەید بەتاڵ) لە ناو باخی ئەسپۆزاندایە . سەید غازی خۆی لێرەدا لە دایك بوە . مەلیك ئەحمەد پاشا ئەم تەکیەیەی تازە کردۆتەوە ، ئـاوی سەرچاوەکانی خۆش و سازگارن ، لە کۆهی ئەخگەر واتا چیای رەژۆ و کانی دێر مەسیح هەڵدەقوڵێن و شار پاراو دەکەن ، حەوت سەبیلخانەی لێیە کە یەکیان هی مستەفا پاشای سەلەحدارە •

سەرا و خانـوبەرەکانی :

یازدە سەرای گەورەی لێیە کە ماڵی گەورە و پیاو ماقوڵانی تێدایە ، لە هەمویان رازاوەتر سەرای پاشا و سەرای ئەمینە •

کاروانسەراکانی :

لە هەموان رازاوەتر خانی سیلاحـدار مستەفـا پاشایە کە لـە بڕوا پێکراوەکانی سوڵتان مراد خان بوە ، ئەم کاروانسەرایە سەد و حەفتا ژوری

تێدایە کە سەرەکانیان بە گومبەز هاتۆتەوە • دەروازەی ئاسنی تێخراوە و ساڵی دروستکرانی لەسەر دەروازەکە نوسراوە •

قەیسەری و بازاڕی :

بازاڕێکی ئاوەدانی هەیە ، بەڵام دوکانەکانی دیواریان وەکو شام و حەلەب بە مز دانەپۆشراون • لەگەڵ ئەوەشدا هەر جۆرە کوتاڵو کاڵایێکت بوێ دەست دەکەوێ •

خەڵکەکەی :

بە هۆی سازگاری ئاو و هەوایەوە پیاوەکانی هەمو بەهێز و تێکسمڕاون و تەمەنیان دەگاتە شێست و حەفتاش کەچی دوانیان بە ساخی دەمێنێتەوە ، زۆر پیریش بن رەنگو روویان بە ئاڵی و گەشی دەمێنێ ، خەڵکێکی زیندو و بە خوەن ، لەسایەی ئاو و هەوای خۆشەوە دانیشتوانی جوان و بە نمودن بەڵام چونکو کوردستان و کوێستانە ژنی جوانی بە ناوبانگیان کەمە • لەبەر ئەوەی لە نەتەوەی کوردن کچیان بگاتە دە ساڵی وەختی بەشودانی دێ •

لە پیاوە ماقوڵەکانی ئێرە بەکداش ئاغای مەلیك پاشایی ، بەکاری خوا خۆی بەسەر شیرەکەیدا دا و خۆی کوشت •

شارەکە شاری کورد و تورکمانە ، لە باب و باپیرانیانەوە فێری پزیشکی و دەرمانکاری دەبن و ئەوەندە شارەزان لە ئەڵمان و فرمان وێنەیان نیە • حەوت دوکانی برینکاری تێدایە ، وەستا بەشارەتی کورد لە هەرە شارەزاکانیانە ، لەبەر ئەوەی کوردستانە پیاوی درشت و زلی زۆرە، زۆریشیان هەیە کە شەوانە شەونوێژ دەکەن و ڕۆژانە بە ڕۆژون ، دەوڵەمەندەکانیان کەوڵی سمورە و خوری لەبەر دەکەن ، لەوان خوارتر

جلکیان شاڵ و شەپکە ، لەوانە ژێرڕاتر چۆغ و خامی مەلاتیە و کەوای شین لەبەر دەکەن • ژنە دەولەمەندەکانیان بە پەچەی مخیر و سەرپۆش دەگەڕێن، ژنی هەژارەکانیان چارشێوی سپی و پەچە و کلاوی سێوری لەسەر دەنێن ، هەمۆشیان جزمەی زەرد و سور لەپێ دەکەن •

زمانیان :

بە کوردی و بە تورکمانی دەئاخەون ، تورکەمانەکانیان شێوەیێکی تایبەتی خۆیانیان هەیە کە تورکەکان باش تێیان ناگەن •

ئاو و هەوای :

هەتا بڵێی ئاو و هەوای سازگارە و خۆشە ، بە قسەی گەشت کارەکانی دنیا هەوای ئێرە وەکو هەوای تەورێز وایەو بگرە خۆشتریشە ، هەر لەبەر ئەم ئاو و هەوایەیە خەڵکەکەی وا بەخۆوە و بەگوڕن •

ئاوی چالاوەکانی :

نزیکەی دۆ هەزار چالاویان هەیە کە ئاوێکی خۆش و پاکیان لێ هەڵدێنجن و باخ و بێستانەکانیانی پێ ئاو دەدەن ، جگە لەوەش هەرکەسە لە ماڵی خۆیدا چالاوی هەیە لە کاتی پێویستا بە کاری دێنن • ئەوانەی کاریشیان بە ئاوی چالاو نیە دیسان چالاویان **لەحەوشەدا** هەیە •

گەرماوەکانی :

حەوت گەرماوی خۆش و رازاوەی لێیە ، وەکو گەرماوەکانی ئەلجە و مستەفا پاشا کە زۆر خۆشن • لەوانە خوارۆتر گەرماوی تازە و گەرماوی بەگ و گەرماوی قوماجك ، گەرماوی عەلی مینسریش کە پیاوچاکێك بنیاتی ناوە سەرەڕای گەرماو زیارەتگاشە ،جگە لەمانە لە سێسەد ماڵدا گەرماوی

تایبەتی ناوماڵ هەیە • هەروەها گەرماوی چۆم و گەرماوی بارام پاشا لە ناو وارشدا •

ناوی پیاوەکانیان :

بەکداش ئاغا ، حاشی ئاغا ، قوتلو ئاغا ،عەتا بەگ، رەزا بەگ،سنان بەگ ، شادی بەگ و لەم بابەتە . ناوی مەلاکانیان بــە نازناوی مەلبەندەوە دەگوترێ وەکو مەلا بەردنجی ، مەلا خوبریدی ، مەلا شقاقی ، مەلا سور ئاغا ، مەلا حەبیبی و مەلا خەلیلی •

ناوی ئافرەتان :

حەوا ، هوما ، تەنزیلە ، ئەنزەلە ، کەلیمە ، عالمــە ، روقیە ، ئەمینە ، کەزابان ، کەلسومە ، فاتمە ، خاتیمە ، مریەم ، ئەمهان ، نساقادین ، زولەیخە، مەشکورە ، عاتکە ، زوخروفە ، سەنیە ، هاشمە ، خەدیجە خانم و ئەمانە ••

ناوی خزمەتکارەکانیان :

دلاوەر ، سەروەر ، هونەروەر ، بەشیر ، نەزیر ، ئیواز ، رۆســتەم ، فکرلی ، سولەیمان ، کەڕاز ، سیــاوەش ، زولفەجام ، زولفەقار ، مراد ، زلزەن ، خوداوێردی ، ئەڵلاوێردی ، چــالاب وێردی ، جــانوێردی ، جانبزدی ، جوانمەرد •

ناوی کەنیزەکان :

تابندە ، حاکمە ، تەرفیل ، خونچەبۆی ، نێرگز ، گوڵشاخە ، سومبلە ، هوارە، فیدایە ، وردیە ، مالکە ، میهری ، فەخری ، یاسەمەن ، گولستان ، ئەفناد ، شاخمە ، باتویە ، دەمرخان ، بەدەخشان ، گولگون ، جان فیدایە •

شوێنی پیشەکارەکان :

شەش قاوشی پیشەکاران هەیە کە هەر یەکەی هەزار کەس دەگرێ ، ئەمانە زوربەیان پێلاودرو و کوتاڵ فرۆشەکانی لا ی تەرەبزونن ، هەمو شەوێ پاش نانخوران تەپڵ لێدەدرێ و دەرگاکان دادەخرێن و دەرکەوان دەبێتە فەرمانڕەوا • جگە لەو خانوبەرانەی لە سەرەوە باسمان کردن ، خانوبەرەی کۆنە مزگەوت لە کاتی خۆیدا ئاوەدان بوە بەڵام ئێستا پەکی کەوتوە •

پردەکانی :

پێنج میل لە خوار مەلاتیەوە پردێکی گەورەی چل کڵی هەیە کە سوڵتان حەسەن بنیاتی ناوە . ئاوی ئەسپوزان دوای ئەوەی بەناو باخەکاندا دەخشێ لەگەڵ ئاوی دێر مەسیح و کانیاوەکان و ڕوباری توخمە لێکدەدەن و بە ژێر ئەم پردەدا هاژە دەکەن •

کلیساکانی :

حەوت کلێسای هەیە کە هەرە گەورەکەیان لەنزیك دێرمەسیحدایە لە داوێنی کێوێکی بڵند بە قەراخ لێژێکەوە کە لەناوەڕاستی چیاوە هاتوتە خوار و ڕاست و چەپی باخ و باخاتە •

دانەوێڵە و بەرهەمەکانی :

حەوت جۆرە گەنمی باشی هەیە کە وێنەیان مەگەر لە حۆراندا دەست بکەوێ ، جۆ و پەمۆ و تەختە و گیای مێرگەکانی باشن ، پاقلە و دانەوێڵەی بە ناوبانگە • لە سنعاتدا خامی سپی لۆکە و دەزوی پەمۆی ناودارە •

خواردەمەنی و میوەی :

لە کێوەکانیدا هەڵوای خوایی « گەزۆ » هەیە (گەزەنگو)ی پێدەڵێن ،

بەکاری خوا لە ئاسمانەوە دەبارێتە سەر گەڵای داران و دەبێتە حەلوایەکی رەوان و خۆش ، لە چیاکانی مازوو و لە دەشتەکانی پیـــواز و ئەسپەناخ و کەلەم و سەوزەی جۆربەجۆری هەیە ، حەوت جۆرە قەیسی و هەشتا جۆرە هەرمێی لە دەفتەردا نووسراوە ، حەوت چەشنە بەهێ و بیست جۆرە سێوی هەیە لەگەڵ ترێ و هەڵووژەی بە ناوبانگ •

خواردنەکانی :

لەم شارەدا جۆرە هەنگوینێکی سپی هەیە کە لە دنیـــادا هاوتای نیە مەگەر هەنگوینی ئایدۆس بیگاتێ ، هەموو ساڵێ چەند سەد هەزار مەشکەی سوور پر دەکرێ لە هەنگوینی قاڵکراو و بـــۆ گەورە پیاوانی ئەســـتەموڵ دەنێردرێ ، خۆشاوی ئەم هەنگوینە و خۆشاوی مرەبای بـــە هێی مەلاتیە زۆر بەتامن •

کار و کاسبی دانیشتوانی :

زۆربەی خەڵکەکەی باخەوانن و بـــە بەرهەمی درەختەکانیان بەڕێ دەچن • هەندێکیان بە خەڕەك دەزوو دەڕێســـن و هەندێکیان جۆلان جاو دروست دەکەن • واتا هەموو دانیشتوانی ئەم شارە خەریکی کار و کاسبین •

باخەکانی :

بە پێی دەفتەری میراو لەم شارەدا حەوت هـــەزار و هەشسەد باخ و شەشسەد باخی پەرژینداری تۆمار کراو هەیە •

رووبارەکانی :

لە خوار و ژوور و ئەملا و ئەو لای مەلاتیە بـــە تێکڕایی حەوت ئاوی گەورە و بچووك هەیە ، لەمانە ئاوی (سمیات) کە لە کێوەکانی قەڵای سمیات دێتە دەرێ و لە دەرەوەی مـــەلاتیە تێـــکەڵاوی رووباری (توخمە) دەبێ •

ڕۆباری توخمەش لە کێوەکانی ڕەقەبە هەڵدەقوڵێ لە باخەکانی ئەسپۆزان ئاوی سێ سەرچاوەی دیکەشی دێتە سەر کەمێك بەرەو خوارتر ئاوی (پیکار باشی) تێکەڵ دەبێ و پاش ماوەیێك ئاوی دێر مەسیحیشی دێتە سەر، دوای ئاودانی باخەکانی ئەسپۆزان بن دیواری قەڵای مەلاتیە دەشواتەوە و دەڕوا لە (دۆلی دەوال) لەگەڵ ڕۆباری (تەل) یەکدەگرێتەوە •

ئاوی تەل ـ پێنج میل لە خوار شاری مەلاتیە لقێکی ڕۆباری توخمە دێ و لەگەڵ ئەوانی دیکەدا دەبێتە ڕۆبارێکی گەورە و بە ژێر ئەو پردە چل کلە زلەدا دەڕوا کە سوڵتان حەسەن بنیاتی ناوە و دەگاتە مەلاتیە ، کاروانی و بازرگانانی ڕۆم و دیوریك بەسەریدا دەپەڕنەوە • ئەم پردە یەکێکە لە پردە بە ناوبانگەکانی کوردستان بەڵام ناگاتە بەرزێ و گەورەیی پردەکانی بەتمان و حەسەنکێف •

باخ و کوێستانەکانی ئەسپۆزان :

بەلای گەشتکارانەوە باخە هەرە بەناوبانگەکانی عوسمانێ ئەمانەن : لەسەر سنووری بۆدین لە پشت قەڵای (پچوی سەرم ـ سەرو ؟) بارۆتخانە ، لە بەردەمی قەڵای شاری (سیرۆز) ، باخی (سۆداق) لە وڵاتی (کفە) ، باخەکانی (سجا)و (کاغەدخانە)و (گوگسۆ) لە ئەستەمۆڵ ، ئەو سەد و حەفتا باخە تایبەتێ‌یانەی بۆ پیاسەی سوڵتانەکانی عوسمانێ داندراون ، جێگای تۆپ لە شاری ئزمید ، باخی (مەرام) لە (قۆنیە) ، باخی (ئیستیفان) لە (ئادالیا) ، باخی (دارندە) لە شارۆکەی دارندە ، باخی ریحانێ دیاربەکر لە ڕۆخی زێ ، باخی شاری (فەیوم) لە (میسر) و گەلێکی دیکەش •••

بەڵام ئەم باخاتەی ئەسپۆزانی مەلاتیە لەبەر ئاووهەواخۆشێ و میوە زۆرێ لە پێش گشت ئەو باخانەوەیە کە باسمان کردن • میوەکانی ئێرە ئەمانەن :

حەمری ئاڵ ، حەمری زەرد ، حەمری مشمش ، حەمری سپی ، حەمری بەگی ، حەمری ئاودار و حەمری گۆشتن حەوت جۆرە قەیسین کە بە هەزار حاڵ لەناو سەبەتەدا دەگاتە ناو شار ، چونکە هەر تۆزێـــکی بقرنجێ هەمو ئاوەکەی دەچۆڕێتەوە، هەر دانەیێك لەم قەیسی‌یانە بەکێشان چل پەنجا درەم دەبێ ، جگە لەمانە ژمارەی جۆرەکانی دیکەی قەیسی هەر خوا دەیزانێ ، ئەوەندە زۆرە دەیکەن بە نانە قەیسی و شار بە شاری دەبەن ، لە دەفتەردا هەشتا جۆرە هەرمێی نوسراوە، هەرمێ شینە ئاودارەکەی بەناوبانگە و دانەی یەك (قیێة = اوقة) دەبێ، لەم هەرمێیە ترشیات دروست دەکەن کە ئاوەکەی دەغەز پەڕێنە ، دەڵێن هەرکەس زۆری لێ بخواتەوە گەرم دادێت و نەشـــە دەیگرێ ، بۆ بەهێز بون سودی هەیە و ئەوانەی ژنیان هەیە زۆری دەخۆن. هەرمێی بەگیش زۆر خۆشە ، دەوڵەمەندەکانی ئەستەمۆڵ بە پـــەلە ئەمامی هەرمێی مەلاتیە دەبەن و لە زەوتیەکانی ئەستەمۆڵدا دەیچەقێنن تـــا هەرمێی مەلاتیەیان ببێ .

مەلاتیە حەوت جۆرە سێوی هەیە کە بۆ بەتامی و ئاوداری لە سێوە خۆشەکانی ئزمید خۆشترن ، ئەوەندەی سێوە (سوداق)ە کانی شاری کفە درشت نین ، یـــەکی هەر سێ چل درەم دەبن بـــەلام خوای گەورە جۆرە رەنگێکی داوە بە سێوی مەلاتیە کە سورەکەی سوری قـــۆخ و ئاڵەکەی کاڵ و رەنگەکانی دیکەی ئەوەندە رون و دلگرن لە هیچ رەنگێکی ئاسایی ناچن ، هەر ژورێك پێنج شەش دانە لـــەم سێوانەی لێ بێ هەمو ماڵـــەکە بۆنخۆش دەکا ، لە هەموی خۆشتر نازەنینەکانی ئێرە فێربون لە سەردەمی کاڵی سێوەکاندا شیعرێك یا قسەییێکی خۆش و نەستەق بە داوە مێوی بارێك دەنوسن و بە سێوەکەوەی دەلکێنن، ئەو سێوە وردە وردە رەنگ هەڵدێنێ و سور دەبێ ، کە گەیشت و لێیان کردەوە ، مێوەکانی لێ دەکەنەوە دەبینی شوێنی مێوەکان بە سپێتی ماوەتەوە و بەم خەتە جوانە شیعرەکەی لە سەر

نوسراوه ، هەندێ جار لە جیاتی مێو قاقەز دەبڕن و پێوەی دەنوسێنن ..
سێوی ئێره شار بەشار و وڵات بە وڵات بــە دیاری دەڕوا . تەنانــەت بۆ سوڵتانەکانیش دەبرێ . حەوت جۆره بەهێی هەیە کە یەکی یــەك قیە دەبێ ، لەوانە بەهێی پاپات و بەهێی کوللێره زۆر تام و بونخۆشن ، بە تایبەتی هی ئەو باخەی خاتوچکەکەی سەید بەتاڵ غازی تێدا لە دایك بوه . لە دەوری ئەم باخە جۆره ترێیێك هەیە کە وێنەی لە وڵاتەکانی دیکەدا نیە . ترێ هەڵگرتن بۆ زستان و دۆشاو گرتن و باسوق کردن پیشەی خەڵکی ئێرەیە ، هەڵوژه و خۆخیشی هەیە بەڵام ئەوەندەی هەڵوژەی ئەستەمۆڵ و خۆخی تەگەرداغی زل و ئاودار نین .

بە کورتی قەڵەم لە تاریفی ئەم باخە بەهەشت ئاسـایە دا دادەمێنێ کە چارەکێك لەشار دوره و کەوتوتە لای قیبلەوه . جگە لەم باخی ئەسپۆزانە ورد و درشتی خەڵکی شاریش باخی تایبەتی خۆیانیان هەیە ، لەگەڵ بەهار داهات ناو شار بەجێ دێڵن و دەچنە ناو باخەکانیانەوه ، تەنیا بارزگانەکان و کەسانی غەریبە و هەندێ ماڵە گاور و نزیکەی سێسەد کەس پاسەوان لە ناو شاردا دەمێننەوه ، ئەم پاسەوانانە بە شەو فانۆس دادەگیرسێنن و پاسی ناو شار دەکەن ، بە تەپڵ لێدان بە ناو شاردا دەگەڕێن ، هەر پیاو خراپێك ببینن دەزبــەجێ دەیکوژن چونکە لە ســولتانەکانی پێشودوه فەرمانی وایــان بەدەستەوەیە .

بەم جۆره هەشت مانگ خەڵکی ناو شار بەخاو خێزانەوه لەناو ئــەم باخانەدا رادەبوێرن و دوعا بۆ دەوڵەتی عوسمانی دەکەن ، هەر یەکێك لــە دانیشتوانی شار دەبێ باخێکی یەك فرسەقی ببێ ، لــە دەفتەرەکانی میریدا حەوت هەزار و هەشسەد باخ نوسراوه کە میراو ئاویان دەداتێ . لە ناو هەر باخێکیشدا خانوێك هەیە ، سێسەد حەوزی بە فیچقەی لێیە ، ماڵە گەورەکان گەرماوی خۆیانیان هەیە ، مــاڵی پاشا و مەلا و ئەفسەر و کاربەدەســتان

لێرەن ، مزگەوتی جوعمە و قوتابخانـەی منداڵان و تەکیـە و گەرماوی گشتیی و شەشسەد دوکانێکی لێیە ، بە کورتی ناوشـار چەندی خاتوبەرە لێبێ ئێرەش ئەوەندەی هەیە •

جێ سەیرانی سەرچاوە :

ســەیرانگایێکی بێ وێنـەیە لە قەراخ دێری مەسـیحدا و هەرچی سەیرانگای دیکە هەیە هەموویان لە چاو ئێرە هیچن ، خیابانێکی پڕ لە گوڵو سێبەرە دەڵێی چوار باخی ئیسفەهانە ، گوڵ و سومبول و نێرگز و وەنەوشە لە ژێر پێی سەیرانکەراندا دەبنە پێخوست و داری ئەمبەرەو بەری خیابانەکە سەریان لە ئاسمانە و لە هەواوە گەیشتونەوە یەك و تێك ئاڵاون بەجۆرێك کە تیشکی هەتاو ناگاتە زەوی و بەر سەیرانکەران ناکەوێ، لە هەر گۆشە و بن پنچکێك هەزاران بولبول و مەلی خۆشاواز دەچریکێنن و وا لە رێبوار دەکەن راوەستێ و گوێ بگرێ •

دەنگ خۆش و مۆسیقا ژەنەکان هەریەکە لە لایێکەوە کۆڕی خۆیان گەرم دەکەن و ئاسمان دەخەنە سەما ، خێرومەندەکان لە ناو ئەو مێرگ و چیمەنانەدا سەکۆی دانیشتنیان کردوە کە جۆگەلە ئاوی پاکی بە بەردەمدا دەڕوا و ئاشی کەبابەکانیان بە زێژنەی ئاو دەگەڕێ و شـیشە گۆشتەکان دەسوڕێن و دەبرژێن • لـەم سەیرانگایەدا دەستە دەسـتە خەڵك لێك کۆ دەبنەوە هەندێ باسی زانین دەکەن و هەندێك شیعر دەخوێننەوە و هەندێکی دی چیرۆك دەگێڕنەوە ، لـە لایێکی دی پیاوی قسـەخۆش و نوکتەباز و لاسایی‌کەرەوە دانیشتوان دێننە پێکەنـین • لەولا ترەوە دەسـتەیێك لە دانیشتوان زۆر بە سۆز و کوڵ باسی ئیمامەکان دەگێڕنەوە •

هەر چوار لای ئەسپوزانیش باخ و باخچەی یەك لـە تەنیشت یەك گرتویەتی و پازدە گوندی ئاوەدان و پڕ لە خەڵك لە ناو ئەو باخانەدان کە

خان و مزگەوت و تەرماو و بازاڕۆکەی خۆیانیان هەیە . هەریەکەش کانیاوی خۆی هەیە کە باخچەکانی ئاو دەدا •

شـــارەکانی چواردەوری مەلاتیـــە :

لە مەلاتیەوە بۆ لای خۆراوا بە ڕێی وەلاش و قەنقالدا بە ســێ ڕۆژ دەگاتە شاری سیواس ، لە باشوری خۆرهەلات شـارۆکەی (ئالبستان) هەیە ، لای باکوری قەلای (دیوریك)ە ، ئەو ڕوبارەی لـە ئالاجەخانڕا دێ بە ژێر پردی دیوریکدا تێدەپەڕێ ، لەوێشەوە پاش پەڕینەوە لە پردی گوڵە زەرد دەگاتە قەلای (عەین) کە لە ڕۆخی فوراتدایە و تا مەلاتیە سێ قۆناخی تەواوە • باشوری مەلاتیە قەلای حەسەنمەنسورە کە ســێ قۆناخ دورە و کێوی (کومترلی)یان کەوتۆتە نێوان • لای قیبلەش دوڕگەی دیجلەیە • لە باکوری خۆرهەلات بە قەراخ زێی فوراتدا دەگاتە قەلای (خارپوت) کە سێ ڕۆژە ڕێیە بـەلام من خێرا ڕویشتم بە دوو ڕۆژ گەیشـــتم چونکو ئەم قۆناخانە بە توند ڕۆیشتن نەبێ نابڕێن • لای باشوری قەلای (دڕندە)یە و قەلای (ڕۆم) چوار قۆناخ لەو خوارترە • قەلای پیرەجگیش هەر کەوتۆتە لای باشور ، ئەوانە هەر یەکێ سێ ڕۆژ ڕێگان بەلام (ئاقسەرای) دورترە و بە پێنج ڕۆژ دەیگەنێ ، بەندەری حەلەبیش هەر کەوتۆتە باشوری مەلاتیە و پێنج قۆناخ دورە ، قەلای مەرعەش و قەلای دیاربەکریش یەکی پێنج قۆناخ دور کەوتونە لای خۆر هەلات ، قەلاکانی (عەنتاب)و (قەیسەری) کەوتونە باشوری مەلاتیەو ڕێگای پێنج ڕۆژن •

بـەم جۆرە مەلاتیە کەوتۆتە نێوان ئەم هەشـــت شارە گەورەیـەو بەندەرێـــکی ئاوەدانە ، دانیشـــتوانی کوردو تورکن ، کـــوردی ئیزۆلیو تورکمانیشی زۆرە ، خەلـکەکەی ئازاو دلێرن ، هەمویان موسلمانو بەدینو غەریب دۆستن و نانیان لەبەر چاو نیە ، هەر ئاوارەیێك ڕێی بکەوێتە مالیان زۆر ڕێزی دەگرن ، شاری زانا و گەورە پیاوانە و جێگای شاعیرانە •

زیارەتگاکانی :

لە لای راستی ئەسپۆز و (قەرەبابا) هەیە و لەلای چەپ (عەلیبابا) و لە نزیك داراغاجی (سولتان سەید کەماخلی) نێژراوە ، ئەمانە هەمویان لەگەڵ هارونەرەشیددا هاوبەشی گەمارۆدانی ئەستەمۆلیان کردوە ، لە ناو باخەکانی ئەسپۆزدا ماڵی سەید بەتاڵ هەیە کە خانوچکەیێکی بچوکە و لەسایەی هیمەتی ئەو بەتاڵەوە حەوسەد ساڵە هەیە و هەر وەك خۆی بە پێوە ماوە ، لەبەر ئەوەی مەلیك ئەحمەد پاشا دۆستی ئەو خانەدانەیە ئەم قسنەی گەورەتر کرد و گومبەزێکی گەورە و چەند حوجرەی بۆ کرد و چێشتخانەیێکی بۆ دانا و گەلێك قاپ و قاچاخی مسی بۆ کرد بە وەقف و سەرکارێکی لەسەر دانا ، ئێستا بوە بە تەکیە و زیارەتگا ، خەلکی شار بۆ دوعای بارانە لێی کۆ دەبنەوە و شوێنی دوعا قوبوڵ بونە ، لە نزیك ئێرە (سەید ئەحمەدی درنی) و جێگای چلەکان و زیارەتگای (شێخی شافعی) هەیە .

پاش ئەوەی تێر بە مەلاتیەدا گەڕاین بارمان کرد ، یازدە سەعات روەو خۆرهەڵات هاتین لە قەراخ زێی فورات و چاتێکمان گرت ، هەوا خۆش بو، هەندێ کەڵەك و بەلەممان پەیدا کرد و بە سێ رۆژ لەمبەرەوە پەڕینەوە ئەو بەری فورات و چوینە ناو **هۆزی**/ ئیزۆلی کورد لە ویلایەتی دیاربەکر .

سەیری خۆش لەوەدابو هەندێك لە مەلەوانو کەڵەکەوانە کوردە ئیزۆلییەکان بە روت و قوتی لەسەر رێی پاشا ریزیان بەسبو گوایا سەلامی بۆ دەکەن ، پیرەکانیان بەوانی دیکەیان دەگوت « کوڕۆ دەست بۆ پاشا راتەکێنن ، ئەدەب وایە ! » خۆیان بە روتی هاتونە بەردەمی پاشا و ئەدەبیش فێری ئیدیکە دەکەن . پاشا بێ ئەوەی تەماشایان بکا هەشتا زێڕی دانێ و رۆیی ، لە نزیك فورات چوینە گوندی ئیزۆلی کە دوسەد ماڵە و لە خاکی خارپوتدایە ، مزگەوتێکی هەیەو دانیشتوانی هەمو لە دز و رێگرەکانی

ئیزۆلین • لێرە بەرەو خوارتر لە سەر فورات خانی رەژۆ هەیە کە شوێنێکی زۆر بەترسە • لە خوار ئەوەوە زێی فورات بە تێوانی دوو کێودا ئەوەندە بە خوڕی‌و تیژی دەڕوا هاڕە هاڕی زراوی پیاو دەبا ، (سوڵتان مرادی چوارەم) نیازی وابوو لەم شوێنەدا پردێکی بڵند سازکا و پێویست بوو ئەملا و ئەولای دەربەندەکەی بۆ تەخت بکا ، تازە دەستیان پێ کردبوو کە مراد خان مرد و پردەکە بە نیوە چڵی مایەوە • دروستکرانی پردێکی گەورە لە سەر فورات لە نزیك ئاوی رەژۆ کارێـــکی زۆر خێر و چاکە ، بـەڵام پردی وا گەورە وەستای زۆر شارەزای دەوێ ، چونکوو لەمبەرەوە بۆ ئەوبەر ١١٠ گەزی شایە و لە تاقەکانی ئەیاسۆفیا پانترە ، لەگەڵ ئەوەشدا هەر کارێك ئادەمزاد بەراستی دەستی بداتێ سانایە •

لێرەوە بە گوندی (ماڵقوچ)دا تێپەڕین و قەڵای خارپوت لـە لای چەپمانەوە بەجێ ما . دیسان رووەو خۆرهەڵات هاتین و لە گوندی (مـەلا ئەفەندی) وچانێکمان گرت ، ئەم گوندە لە خاکی خارپوتدایە و سەد ماڵێکی ئاوەدانە، مزگەوتی هەیە و مەلا ئەفەندی خۆشی لەو مزگەوتەدا نێژراوە پاشا لێرەوە ئاغاکانی خـۆی ناردە سەر گوندەکانی خارپوت وەکوو باشـخان ، ئۆرتەخان ، شەربەتـین ، ئەگیل ، ئەرخەنێ ، چەرمـك ، جنێ و پـالوو تا میوانداری بکەن • پاشا بڕیاری‌دا دە رۆژ لەم گوندەدا بحەسێتەوە ، لـە هەرێمەکانی دەور و بەرەوە ئازوقەهاتن دەستی پێکرد • لێرەدا منیشی ناردە کن بەگەکانی ئەرخنێ و ئەگیل •

چوونم بۆ لای بەگەکانی ئەرخنێ و ئەگیل :

لەوێوە هاتمە گوندی (هابوس) کە لە ئەیالەتی دیاربەکردا سـەر بە سنجاقی خارپوتە و کەوتۆتە رۆخی دەریاچەی خارپوت و سێسەد ماڵێکە ، لەوێوە هاتمە (ساری‌قامیش) کە گوندێکی خاوەن باخ و درەختە و لەوێشەوە

بەرەو خۆرهەڵات بە یەك رۆژ لە رۆباری مراد پەڕیمەوە نامەی پاشام گەیاندە مورتەزا بەگی (پالۆ) ، ئەویش باری سەد و پەنجا وشتر ئازوقەی بۆ بەڕێکرد و خۆشیان سازکرد بۆ پێشوازی کردنی ، سێسەد قرۆش و ئەسپێك و کەوڵێکیشی دا بە خۆم .

ئەم قەڵای پالوە لە قەراخ رۆباری مراد لە شوێنێکی ئەوەندە بەرزا بنیات نراوە سەری گەیوەتە ئاسمان ، ئێمە بە ئاسانی لە ئاوەکەماندا و چوینە ناو دەروازە ئاسنەکەی ، گوندێکی کورد و ئەرمەنییە لە خاکی دیاربەکردا ، لێرەدا زێ لقێکی لێ دەبێتەوە لە ژێر دەروازەکە بە ناو دۆڵێکدا دەڕوا ناوی چنارەیە و دەچێتە دیاربەکر . وەختی خۆی (نۆشیروان) قەڵاییێکی لێرەدا بنیات نابو و دەروازەی ئاسنیشی تێ خستبو، لەبەر ئەوە ناویان نابو (دەمیر قاپو) ــ دەرگا ئاسن ــ ، ئێرە رەشەباییێکی هەیە جارێ بۆ باکور و جارێك بۆ باشور هەڵیدەکا پاشان هاتینە گوندی (ترخی) کە لە خاکی دیاربەکردایە و خەڵکەکەی کوردن ، لە قەراخ زێیە . لێرەوە هاتینە گوندی (بەرد نسیج) کە پردێکی سەیریان لەسەر رۆبارەکەی دروست کردوە ، هەرچۆنێ بو ئێمە بەسەریدا پەڕینەوە و هاتینە قەڵای ئەگیل .

قەڵای ئەگیل :

لە سەردەمی سەلیم خاندا مەلا ئیدریس و بیقلی پاشا ئەم قەڵایەیان لە فەرمانڕەوای کوردستان (قەچور خانی گەورە) سەند ، ئێستا سنجاقێکە سەر بە دیاربەکر . قەڵاکەی لە پارچەیێك تەختایی سەر چیاییێکی بەردین دروستکراوە ، باخ و باخچە و خانوی خۆشی هەیە ، لە خانوبەرە بەناوبانگەکانی ماڵی عەبدول مومنی کوڕی موجار بەگە کە پیاوێکی پیری دنیادیتوە ، بەگی ئالا و سەرۆکی چەری هەیە ، بەڵام بەگەکەی بەگی عوسمانی نیە و لابردنی بۆنیە ، بەگ بمرێ کوڕەکەی دەبێتە بەگ چونکو

حکومەتی سەربەخۆیە • کە سولتان نامەی بۆ دەنێرێ بە نازناوی (جەناب) دەست پێدەکا • ئەگەر بەگ بمرێ و کوڕی نەبێ حکومەتەکەی دەدرێ بە یەکێکی دی لە خۆیان •

لە پاش تەماشاکردنی ئێرە بـە سـواریێ لە زێ پەڕینەوە و هـاتینە شارۆکەی (حینێ) کە لە رۆخ زێیە و باخاتی هەیە ، خانوەکانی چین لەسەر چین و جوان رازاونەتەوە • لێرەوە بە ناو باخ و دارستاندا گەیشتینە قەلاّی (ئەرغنێ) •

قەلاّی ئەرغنێ :

ئەم قەلاّیە پردێکی خنجیلە و دەروازەیێـکی ئـاسنی هەیـە و بـۆ حەسانەوەی هەشت نۆ سەعاتێك باشە ، بنیاتنەرەکەی (سولّتان ئەرغنێ) کوڕی (سولّتان ئەوحەدوللاّ)ی عەباسییە ، خەلّکەکە بە هەلّە (ئارخینێ) دەلّێن • ئێرە چەند شا و سولّتان دەستاودەستیان پێکردوە ، لە سالّی ١٩٢١دا بە یارمەتێ (مەلا ئیدریس) خەلّکەکە خویّان دا بەدەسـت بیقلیپاشـان و کلیلەکانی قەلاّیان بۆ هێنا ، جا لەسەر فەرمانی سولەیمانخان بۆتە پاتەختـی بەگ و ئێستا سنجاقە• باجی بەگەکەی بۆ میری ٢٠ ئاقچەیە[٢] ،دە زەعامەت و ١٢٣ تیماری هەیە ، سەرۆکی چەرێ و بەگی ئالاّی هەیە • بەپێی قانۆن بـە چەکدارەکانیەوە دوێ هەزار عەسکەری هەیە کە لە ژێر ئالاّی بەگدا دەچـن بۆ شەڕ ، قازییەکەی سەد و پەنجا ئاقچەی هەیە ، قـەلاّدار و نەفـەرەکانی قەلاّ و کوێخای سوپا و سەرداری یەنیچەرێ و دارۆخە و میراوی شـاری هەیە • شێخەل ئیسلام و نەقیبی ئەشرافی لە دیاربەکر دادەنیشن •

قەلاّکە لە رۆخی شەتولعەرەب لە زەوییەکدا بـە بـەردی تـاشراو داندراوە و قەلاّییێکی جوانە ، جبەخانە و تۆپەکانی هی بەگە • لەبەر ئەوەی

---

(٢) شوێنی پارەکە بە سپێتێ هێلّراوەتەوە .

لەسەر سنورە و ناو خێڵاتە چەك و یارمەتی لە دەوڵەتەوە نادرێ • ترێ و شەراب (مەی)ی ئەرغەنی بە ناوبانگە • یەکێك لە لقەکانی زێ لە چیاکانی ئەم قەڵایەڕا دێنە خوار و بەژێر قەرەئامێددا تێدەپەڕێ •

لەم ئەرغەنییەوە بەرەو خۆراوا قەڵای (چەرمك) یەك قۆناخ دورە • قەڵا و شارۆکەکانی عەبدی هیر ، سێوەرەك ، رەهبە ، سەنروحا ، قەرەقایق ، کەژکەژ ، چونکوش ، سیفراز ، سورە ، کاختە ، حەسەن مەنسور ، بەهسەنی ، سەدربار و مەرعەشیش لەم دەور و بەرەدان •

ئەسپ و پێنج شیری شێخانی و قەتارێك ێستری سوری بە دیاری بۆ بەگی ئەرغنی کە نامەی پاشام دایە باری دوسەد وشتر ئازوقە و پێنج نارد ، بۆ منیش ئەسپێك و پەنجا قروش و شیرێکی مەعماری دامێ • پاشان بەگی ئەرغنی بە سێ هەزار عەسکەری کوردستانەوە چو بۆ پێشوازی پاشا • بەرەو باکور هاتینە (باشخان) کە لە خاکی دیاربەکردایە •

بەگی ئەرغنی بە دیاریەکانیەوە گەیشتە خزمەت پاشا کەوڵی سمۆری خەڵات کرا و لە خزمەت پاشادا مایەوە • عەسکەری پاشا زۆژ بەرۆژ زیادی دەکرد و ئیبشیر پاشا پتر ترسی لێ دەنیشت • بۆ رۆژی دوایی پاشا نامەیێکی بۆ والی دیاربەکر (فیراری مستەفا پاشا) نوسی کە ئەو سێ و حەوت کیسە قەرزەی لەسەریەتی بیداتەوە ، بۆ ئەم مەبەستەش منی رەچاو کرد •

★ ★ ★

له باشخانه‌وه چوونم بۆ دیاربه‌کر

پاشا به‌ره‌و (ته‌رجیل) و (مفارقین) که‌وته رێ که له‌م کاتی ده‌مه‌و به‌هاره‌دا که‌مێك له ناو چیمه‌نه‌کانی ئه‌وێدا بمێنێته‌وه تا ئه‌و خێوه‌ت و شتومه‌که‌ی له‌گه‌ڵ پیاوه‌کانی له دیاربه‌کر ماون بۆی بنێرمه‌وه ، ماڵاواییم لێ‌کرد و لێك جیا بووینه‌وه •

که له باشخان ده‌رچووم رێگای قه‌ڵای چه‌رمکمان گرته به‌ر ، خانی (سیفیر دیکه‌ن) که‌وته لای راستمانه‌وه • خۆم‌و ئه‌و ده پیاوه‌ی له‌گه‌ڵمدا بوون روه‌و قیبله هاتین له (ئۆرته خان) قۆناخمان گرت ، پاشان به‌ره‌و قیبله هاتینه شارۆکه‌ی (شه‌ربه‌تین) که کاول بوه و سه‌ر به دیاربه‌کره • ئێره له سه‌رده‌می خۆیدا زۆر قه‌وخا بوه ، ئێستا ته‌نیا دوسه‌د ماڵێك و مزگه‌وتێك و خانێکی گه‌وره و چه‌ند دوکانۆکه‌ی ماوه ، ته‌کیه‌یێکی کۆنیشی هه‌یه ، باوکی به‌گی ئه‌گیل (قچار به‌گ) لێره نێژراوه و قسن و گومبه‌زێکی جوانی بۆ کراوه ، هه‌رچی داهاتی ئێره‌یه کراوه به وه‌قفی ئه‌و خوالێخۆش‌بوه • دانیشتوانی موسڵمانن و قه‌ڵاکه‌ی زۆر لێ نزیکه •

دیسان به‌ره‌و قیبله هاتین بۆ پرده ره‌ش که زۆر قایم و رازاوه‌یه له‌سه‌ر روباری (دوکچدێ) • که له‌م پرده په‌ڕینه‌وه به نێو به‌رده‌ڵان و لغاوه گیره‌ی به‌رده‌ڕه‌شدا ده‌هاتین که به‌کاری خوا شه‌ست و ره‌هێڵه‌یه‌کمان به‌سه‌ردا

باری خۆمان و وڵاخەکانمان هێزمان لێ بڕا ، بە هەر کولەمەرگێـك بـ
خۆمانمان گەیاندە ناو دیاربەکر •

قەڵای قەرە ئامێد یا شاری دیاربەکر :

لەسەر چۆنێتی ناونرانی ئەم شارە زۆر قسەی جیاواز هەیە • دەڵێـر
ئەو کاتەی (وێنس پێغەمبەر) لە (موسڵ) بۆ زۆری تەفەلا دا کەس نەهاتـ
سەر دینەکەی ، ئەویش دڵی ئێشا و دوعای خراپی لێکردن ، مۆسڵ کاول
بو ، لەوێوە هاتە (دیاربەکر) و کەوتە رابەری خەڵك ، دانیشتوانی ئێرە بـ
بێ سێ و دو باوەڕیان پێکرد و هاتنە سەر ئایینەکەی • ئەو پێغەمبەرە زۆری
پێ خۆشبو و دوعای چاکەی بۆ کردن گوتی : « یاخوا شار و وڵاتەکەتـار
ئاوەدان بێ و دانیشتوانی هەر شاد و دڵخۆش بن و ماڵ و منداڵیان ئازا و
رەشید بن » ، نزیکەی حەوت ساڵ لە ئەشکەوتێکی چیاکانی ئێرەدا ژیا ،
ئەو سەردەمە کیژێکی جوان فەرمانڕەوا بو لەسەر دەستی وێنس پێغەمبەر
موسڵمان بوبو ، لەبەر ئەوەی زۆر دەولەمەند بو، بە فەرمانی وێنس پێغەمبەر
ئەم شارەی بە بەردی رەش دروستکرد • جا چونکو بنیاتنەری شار کـچ
بوە مێژونوسانی عەجەم (دیار بیکر)ی پێدەڵێن واتا شاری کیژۆڵە ، بەڵا
مێژونوسانی رۆم لەبەر ئەوەی دیوارەکانی بە بەردی رەش داندراوە (قەر
ئامێد)ی پێ دەڵێن و لە دەفتەری شاشدا وا نوسراوە •

ئەم شارە چەند دەستا و دەستی کردوە ، لە پاش نۆشیروان لەسـەر
دەمی خەلیفە ئەبوبەکردا خالید بە حەفتا هەزار کەسەوە هاتـە سـەری و
گرتی و ئەو کافرانەی تێیدا بون لە ترسان خۆیـان لە قەڵاوە هەڵداشتـ
خوارێ و هەپرون بە هەپرون بون • پاشان جارێکی دیکە کەوتەوە دەستی
کافران ، سوڵتان وەحدوللای عەباسی بە **سوپایێکی** زۆرەوە هاتە سـەری
گەمارۆی دا ، لە پاش حەوت مانگ قات و قڕی کەوتە ناو قەڵا و دانیشتوانی

به پێی پەیمانێکی حەوت مادەیی خۆیانیان دا بەدەستەوە :

١ـ وەکو سەردەمی ئیمامی عومەر سەری یەك زێڕ جزیە بدەن •

٢ـ کلێساکانی ناو قەڵا نەرووخێندرێن •

٣ـ قەشە و مەتران و پەتریکەکانیان باجیان لێ نەسەندرێ •

٤ـ بازرگانی ئەوانیش وەکو موسڵمانەکان باج بدەن •

٥ـ لەناو خانوەکانی خۆیان و لە ناو قەڵادا بمێننەوە •

٦ـ زیارەتگا و گۆڕستانەکانیان تێك نەدرێ و نەکرێنە باخ و باخچە•

٧ـ رێگای مێزەرە رەنگا و رەنگەکانیان لێ نەگیرێ •

پاش قبوڵ کرانی ئەم حەوت مەرجە قەڵایان دا بە دەستەوە و ئێستاش هەر لەسەر ئەو پەیمانە بە رێوە دەچن • لەو رۆژەوە ئەم دیاربەکرە لە باوکەوە بۆ کوڕ ماوەتەوە و هەر خۆیان حکومەت بوون • لە زەمانی سوڵتان سەلیمی یەکەمدا کە (سوڵتان مەلیك موزەفەر) فەرمانڕەوای دیاربەکر بوو ، پاش رۆیشتنی (سەلیم خان) بۆ خەزای چالدێران کوردەکانی دیاربەکر دەستیان بە چەتەیی و راو و رووت کرد و لە رێگاکانی (کەماخ)و (تورجان) و (بایبورد) و قەڵای (خانیجە)وە زۆریان زیان بە لەشکری موسڵمانان گەیاند، ئەم هەواڵە گەیشتە سەلیم خان نامەیێکی زۆر نەرم و دۆستانەی بۆ فەرمانڕەوای دیاربەکر نووسی کە : «براکەم ، تکام وایە پیاوەتیمان لەگەڵ بکەیت و رێگەی ئەو کوردانە نەدەی خراپە بکەن و پێشیان بگری » ، فەرماندەی دیاربەکر کە ئەم نامەیە دەخوێنێتەوە لە وەڵامدا بۆی دەنووسێتەوە «هەر کاتێ تۆڵەت لە شائیسماعیل سەندەوە ، وەرە تۆڵە لە دووجار سەد هەزار کوردە تفەنگدارەکانی دیاربەکری منیش بستێنەوە • » سوڵتان سەلیم دەڵێ مادام حاکمی دیاربەکر خۆی ئەم رێگایەی بۆ دانایین ئیشەڵڵا وا دەکەین •

ئەوەبۆ لە شەڕی چاڵدێراندا عەجەم شکان و سوپای عوسمانی بە سەرکەوتویی گەڕانەوە ، لە ئەرزەڕۆمەوە (محەمەد بیقلی پاشا)ی بە سەد هەزار عەسکەرەوە ناردە سەر دیاربەکر و گەمارۆی دا ، حەفتا شەڕی قورسیان کرد ، هەرچەندە دەروازەی چیا و دەروازەی ماردین بە گوللە تۆپ درزی تێکەوتبو بەڵام قەڵا هەر وەکو خۆی بو ، لەلای ماردینەوە سوپایێکی زۆر دەرکەوت و نامەبەران نامەیێکیان بۆ بیقلی پاشا هێنا کە خوێندیەوە لە خۆشیانا باڵی گرت و گوتی « کوڕینە ، حەزرەتی (مەلا ئیدریس) فەرمانڕەوای ئامێدی کە لە چاڵدێران فریامان کەوتبو ئەوا لێرەش بە چل هەزار کەسەوە گەیشتە یارمەتیمان !• ئەمە سوپای ئەوە ، بابێن ئەوانیش لەملامانەوە بوەستن • » عەسکەرەکانی مەلا ئیدریس بێ ئەوەی گوێ بدەنە ماندویەتی یەکسەر چونە ناو سەنگەرەوە ، کوردەکانی ناو قەڵا کە ئەمەیان دی ترسیان لێ نیشت ، پاشان بەپێی ئاشتی‌نامەیێك قەڵایان دا بەدەستەوە • بە پێی ئەو پەیمانە هەمو کوردەکان لەگەڵ فەرمانڕەواکەیان لە قەڵا هاتنە دەر و چونە ماردین ، پاشان لەوێش خۆیان نەگرتەوە •

ئەم هەواڵە خۆشە لە دەشتی (تورجان) بە دەستی (سەلیم خان) گەیشت ، ئەویش دیاربەکری دا بەو سەردارە و عەمادیەشی بۆ هەتاهەتایە دا بە مەلا ئیدریس و بەم پێیە بڕیارنامە نوسرا ، لەسەر ئەمە مێژونوسانی رۆم لەمەڕ ئەم بەسەرهاتە دەنوسن «ئەم داگیرکردنەی سەلیم خان بە دەستی ئەبو شوارب محەمەد پاشا و بە هاوکاری مەلا ئیدریسی بتلیسی بوە » •

لە پاشترا کە سوڵتان سولەیمانخانی کوڕی سوڵتان سەلیمی رەحمەتی دەچو بەغدا بگرێ و هاتبوە ئێرە ، ئاو و هەوای دیاربەکری زۆر بەدڵ بوبو و گوتبوی « هەی ئاوەدان بێ قەرە ئامێدی خۆم » و مشتای دابونێ و بە سێ مانگ دە هەزار کیسە ئاقچەی سکە لێدا کە لێی نوسرا بو (سوڵتان

سولەیمان کوڕی سەلیم خان خوا دەوامی بدا ، ئەم سکەیە لە قەرە ئامیـد لێدرا) ئێستاش لەملا و لەولا گەلێك لەم پارانە دەدۆزرێنەوە کە زیوێکی پەتییە، پاشان ئەم ویلایەتی دیـاربەکرە جیا کرایـەوە و بۆ بـە ئەیـالەتی وەزارەت •

قانۆنی سوڵتان سولەیمان لەمەڕ ئەیالەتی دیاربەکرەوە :

ئەیالەتی دیاربەکر وەزارەتێکی (تۆغلی)یە ، ئەو نامە و فەرمانانەی لـە لایەن سوڵتانەوە بۆ والییەکانی دەنوسرێ بە ناوی دەسـتـوری موکەڕەم ، موشیری ئەفخەم دەنوسرێ ، باجی وەزیرەکەی دوازدە جار سەد هەزار و شەشسەد و شێست (١٢٠٠٦٦٠) ئاقچەیە ، هەمۆی دوازدە سنجاقە و پێنج سنجاقی سەربەخۆشی هەیە ، لە نۆزدە سنجاق دوازدەیان وەکو ئەیالەتەکانی دیکە تیمار و زەعامەتە و بەگەکانیان لەلایەن دەوڵـەتەوە دادەنرێـن و لا دەبرێن ، بەڵام هەشت سنجاقیان هی بەگە کوردەکانە ، لە کاتی داگیرکراندا لەسەر پێشنیاری بیقلی پاشا ئەو سنجاقانە بە خانەدانی و بنەماڵەیی بۆ هەتا هەتایی دراوەتەوە بە خۆیان و ئەو بەگانە داندران و لابرانیان بۆ نیە ، دوای مردنیان کوڕیان یا یەکێك لە خزمانیان دەچێتە جێیان ، داهاتیان سەربەستە ، زەعامەت و بازرگانیان هەیە ، لەکاتی شەڕدا زەعیم و بازرگانەکان لەگەڵ فەرماندەی تیپ و سەرۆکی یەنیچەری لە ناو سوپای دیاربەکردا دەبـن ، ئەگەر بۆ شەڕێك بانگ کران و نەهاتن سنجاقەکە دەدرێتە یەکێکی دیکە لە خۆیـان •

جگە لەو سنجاقانە پێنج سنجاقی دیکەش هەن کە حکومـەتی بڕیار دراوی سەربەخۆیان هەیە و فەرمانڕەواکانیان بە سەربەخۆیی زەعامـەت و بازرگانی دەبەن بەڕێوە ، هەر چەندێك داهاتیان ببێ هی فەرمانڕەوایە ، ئەو فەرمانانەی لە سوڵتانەوە بۆیان دێ بە نازناوی (جەنـابی •••) دەسـت

پێدەکا • سنجاقەکانی عوسمانی لە دیاربەکردا ئەمـانەن : (خارپـوت) ، (ئەرغەنی) ، (سێوەرەك) ، (نەسێبین) ، (حەسەنکێف) ، (چومۆشگەزەك)، (سعرد)؛ (مفارقین) (ئاقچە قەلای نسێبین)، (خاپور) و (شەنگار)• دیاربەکر پاتەختی پاشایە ، فەرماندەی ئەم سنجاقانە هەمۆیان بـەگی عوسـمانین • سنجاقە خانەدانەکانیش ئەمانەن : (سێغمان) ، (قولـپ) ، (مـەهرانیە) ، (تەرجیل) ، (ئەتاق) ، (پرتك) ، (چەپاقچور) و (چەرمك)• ئەمانـە بەپێی قانون خانەدانین و لە کاتی وەجاخ‌کوێری فەرمانڕەواکانیان دەبێتـە ملـکی عوسمانی •

ئەو حکومەتە سەربەخۆیانەی لەنـاو ئەیالەتی ئامێـدان ئەمـانەن : (جەزیرە) ، (ئەکیل) ، (گەنج) ، (پالو) و (حەزۆ)• ئەمـانە سەربەخـۆن و نازناوی میر میرانیان دەدرێتێ ، بەلام هەر دەبێ لەگەل وەزیردا بچن بـۆ شـەڕ •

بە میری شار و میری پسان و میری پۆزان و میری قانجۆك و هـی دیکە نزیکەی سێسەد پیاوی لێهاتوی هەیە ، دەفتـەرداری بازرگانـان ، دەفتەرداری کوێخا و دەفتەرداری مالێ هەیە ، باجی میرییەکەی (٤٠٣٩٩) ئاقچەیە ، لە ئامێدی پاتەختی پاشادا نۆ زەعامەت و ١٦٨ تیمار هەیە • لـەم سنجاقەدا بەپێی قانون بە جبەلەبەرەکانەوە دۆ هەزار عەسکەری چـەکدار هەیە ، بەلام بێ جبەکانی هەر حەوسەد کەسێك دەبن • سەرانسەری دیاربەکر لە کاتی شەڕدا سێ هەزار عەسکەری پڕ چەکی هەیە و پاشـا سێ هـەزار هەلبژاردەی تایبەتێ خۆی هەیە •

باجی بەگ و فەرمانڕەواخانەدانەکانی ئەیالەتی دیار بەکر :

باجی میرلیوای حـەزۆ (٢١٩٩٩٩) ، هـی مـیر لیوای ئەرغـەنێ (٢٠٠٥١٥) ، میری سێوەرەك (٤٠٣٠٤٣) ، میری ئاتاق (٤٤٧٢٠٠) ، مـیری

تەرجیل (٤٤٥٣٠٠) ، میری چەرمك (٢١٤٠٠٠) ، میری حەسەنکێف (٢٠٣٩٥٥) ، بنەماڵەی ئەگیل (٢٦٩٧٥٠) ، میری (چەپاقچۆر) (٣٧٠٠٠٠) ، میری (جومۆشگەزەك) (٣٣٤٢٢٣) ، میری (سێغمان) (٣٤٩٠٠٧) ، میری (سعرد) (٢٢٣٧٧٢) ، میری (ئاقچەقەڵا) (٢٠٠٠٠٠) ، میری (شار) (١٩١٥١٧)، میری (پسیان) و (پۆزان) (١٠٠٠٠٠) ، خانەدانی (قولپ) (١٦٦٦٦٨) ، میری (خانجۆك) (٤٢٧٨٠٠) ، میری (پەرتك) (٣٨٠٠٠٠) ، میری (گەنج) (٢٧٨٣٠٠) ، دەفتەرداری خەزێنەی قەرەئامێد (١٤٠٣٩٥) ، کوێخای دەفتەرداری دیاربەکر (١٠٠٩٢٤) ، دەفتەرداری زەعامەت (٨٠٠٠٠) ئاقچەیە .

فەرماندە عەسکەرییەکانی ئەیالەتی دیاربەکر بە ریزە :

(١) چاودێری گشتی و سەرداری مەزن وەزیری دیاربەکرە ، (٢) کوێخاکەی ، (٣) فەرماندەی جەزیرە ، (٤) فەرماندەی ئەگیل ، (٥) فەرماندەی گەنج ، (٦) فەرماندەی پالو ، (٧) فەرماندەی حەزۆ ، ئەمانە و ئەو هەژدە میرەی لەسەرەوە ناویان هات تێکڕا دەبنە بیستوپێنج فەرماندە، دوای ئەمان (٢٦) دەفتەرداری ماڵ . (٢٧) کوێخای چاوەشەکان ، (٢٨) دەفتەرداری زەعامەت ، (٢٩) ئەمینداری دەفتەر ، (٣٠) ئەمینداری چاوەشەکان ، (٣١) تۆسەری چاوەشەکان ، (٣٢) بەگی تیپ ، (٣٣) سەرۆکی چەری ، سەرەڕای ئەمانە لەهەر سنجاقێکیشدا یەك بەگی تیپ و یەك سەرۆکی چەری بژمێرین ژمارەی ئەفسەرەکان دەگاتە سێ و هەشت ئەفسەر لەگەڵ ...[٣] دەگاتە حەفتا ، (٧١) کوێخای سوپا ، (٧٢) سەرداری یەنیچەری ، (٧٣) قەڵادار ، (٧٤) حسێن ئەفەندی رۆژنامەچی ، (٧٥) کار بەدەستی بەیتول ماڵ ، (٧٦) ویوادای شار ، (٧٧) ئاغای دارۆخە ، (٧٨) باجگری گومرگ ، (٧٩) ئاغای خەرجئەستێن ، (٨٠) باجگری ماڵان ،

---

(٣) پارەکە نەنوسراوە .

(٨١) شابەندەر ، سێسەد وردە بەگیش بخرێتە سەر ئەمانە لە دیاربەکردا نزیکەی چوار سەد فەرماندە هەیە کە فەرماندەی عورفین •

شاری ئامێد مەولەوییەتێکی پێنسەد ئاقچەیتییە ، لەسەر فەرمانی سوڵتان مەحزەرباشێ و چۆخەدار باشێ هەیە ، لەبەر پاراستنی سامی خۆی ئابای سەچاقڵێ لە ئەسپەکەی خۆی دەدا ، نایبی لە هەرێمەکاندا هەیە ، مەلای هەرێمەکان ساڵانە چل کیسەی رۆمییان دەدرێتێ ، پاشاش لەم ئەیالەتە بەربڵاوەدا سەد هەزار قرۆشی دەست دەکەوێ • هەرچەندە ئێرە کوردستانە و هەمویان شافعێ مەزەبن ، مفتێ و نەقیب ئەشرافی مەزەبەکانی دیکەش هەیە •

قەڵای دیاربەکر :

لە رۆخی شەتول عەرەب لەسەر چیای کچ کە کێوێکی بەرزە بە بەردی رەش دروست کراوە ، ئەگەر چێ ئەو چیایە بەردیشە ، لای ژوروەکەی مێرگ و چیمەنێکی بەرینە ، بەری خۆرهەڵاتی قەڵا بۆ لای باکور رەوەزێکی ئەوەندە بەرزە سەر لە ئاسمان دەسوێ و ئەشکەوتی کچ کەوتۆتە بن قەڵاوە ، جێ زیارەتگای وێنس پێغەمبەریش هەر لەوێیە ، ئەوەندە بڵندە لە سەرەوە پیاو زات ناکا بڕوانێتە خوارێ ، بنەکەی ئەوەندە قوڵە دەڵێی شێوی دۆزەخە • بە هۆی رۆبارەکەوە ئەمبەرەوبەری کراوەتە باخ و بێستان و پەرژین کراون ، ئەم باخاتە ساڵی شەش مانگ دەبێتە جێگای سەیران و رابواردنی خەڵکی شار ، ئەم زێ گەورەیە کاتێ لەو سەرەوە بۆی دەڕوانی ئەوەندەی جۆگەلۆکەیێك دێتە بەر چاو • بەم جۆرە ئەم لایەی قەڵا ئە ئاوا سەری گەیشتۆتە ئاسمان و لایەکانی دیکەی باکور و خۆراوا و قیبلەی زەوییێکی تەختە • دیوارەکانی یەکی چل گەزی شا بڵندن ، لە بنیشەوە دە گەزی بۆ کراوە بە بناخە ، قەڵاکەش چونکو بە بەردی رەش

کراوه ناوی (قەرە ئامێد) یان لێناوه ، وەستای کارامـە لـە شێوەی چوارگۆشەی لاکێشیدا بەرەو باکور درێژی کردۆتەوە ، بە جۆرێك کـە هەمۆ قولله و ددانەکانی چاویان لە یەکترە و لەکاتی گەمارۆدرانـا یـەکتر دەبینن و فریای یەك دەکەون • لەبەر ئەوەی قەلا لەسـەر بەردی خـار و رەوەزێکی یەکپارچە داندراوه ئەگەر دوژمن گەمـارۆی بدا ناتوانێ لـە ژێرەوە کونی بکا یا سەنگەری بۆ بێنێتە پێشەوە ، تەنیا مەترسیلەوە دایـە گەمارۆ درێژە بکێشێت و قاتوقڕی بکەوێتە ناو دانیشتوانی قەلاوە • لای خۆرهەلاتی لەبەر رەوەزە بەرزەکە پێویستی بە خەرەند نیە ، بەلام باکور و خۆراوا و باشوری خەندەکی هەیە، لە سوچی چوارگۆشەکانیدا بورجی وای هەیە دەلێی سەددی یاجوج و ماجوجە ، وەکو قەلاکانی دیکە سێ نهۆم و چوار نهۆم نیە بەلکو تاقە یەك نهۆمی قایمـە و چوار دەروازەی ئاسـنی تێخراوه ، دەروازەی لای باکور کە دەروازەی چیای پێ دەلێـن رێـگای شەربەتین و ئەگیل و ئەرغەنی و چەرمك و خارپوت و پالوی لەسەرە ، لای خۆراوا دەروازەی (رۆم) ە بۆ گۆڕستان و کێوە **رەشەکان** دەچـێ ، لای قیبلە دەروازەی ماردینە و خۆرهەلات دەروازەی (نوێ) یە •

لە قەلا بۆ خوارەوە لە پرد بپەڕێتەوە و قەلاکانی مفارقـین و پـردی بەتمان بەجێ بێلی بە یەك قۆناخ دەگەیتە قەلای حەزۆ •

دەروازەیێکیش لە قەلای نـاوەوەدا هەیـە تـایبەتی پاشـایە بەرەو خۆرهەلات بۆ سەر زێ دەکرێتەوە دەرگای (ئۆغرۆن) ە و رێگای گشتی نیە ، دیواری قەلا و ئەم دەروازانە هەمۆی ــ بە شەقاوی خۆم ــ یـازدە هەزار هەنگاوه ، گۆشەی لای خۆرهەلاتی سەرای پاشایە و لەبەر ئەوەی چال و چۆل و سەخت و هەلەمۆت بو نەمتوانی بیپێوم بەلام بۆم دەرکەوت کە لە دەروازەی چیاوه تا دەروازەی ماردین ناوی قەلا دۆ هەزار شەقاوه ، بەم پێیە ئەوەی لەسـەر بەردەکانـەوە پێوامان دۆ هـەزار شەقـاو بـێ

چـوارده‌وری قه‌لآی قه‌ره‌ئامێد ده‌کاته چوارده هه‌زار شه‌قاو • قوژبنی لای باکوری ئه‌م قه‌لآیه که به‌سه‌ر زێدا ده‌ڕوانێ به به‌ردێکی خار و ره‌شی ئه‌وتۆ هه‌ڵچنراوه هه‌زار کوتکی ئاسنی لێدرێ کاری لێ ناکا و له ناو ئـاگریشدا ناته‌قێ ، شتێـکی سه‌یره •

قه‌لآی ناوه‌وه :

ته‌واو چوار هه‌زار شه‌قاوه ، له ناوه‌وه سه‌د و په‌نجا ژور و گه‌لێـک دیوه‌خانی هه‌یه و سه‌رایێـکی گه‌وره‌ش • هه‌ر وه‌زیر و وه‌کیلێك هاتبێتـه ئێره ، ژور و گه‌رماو و حه‌وز و **فیچقه‌ی** لێ زیاد کردوه و په‌ره‌ی پێـداوه تا ئه‌وه‌نده‌ی گه‌وره و خۆش بوه • هه‌مو په‌نجه‌ره و شانشینی‌یه‌کانی به‌سـه‌ر شه‌تول عه‌ره‌بدا ده‌ڕوانن یا له‌سه‌ر دۆڵی (گرده ره‌ش)ن که دیمه‌نێکی زۆر دڵگیری هه‌یه ، له‌ناو سه‌راکه‌دا دیوه‌خانێکی کۆن هه‌یه سوڵتانه‌کانی پێشو دروستیان کردوه ، نه‌خش و نیگارێکی ئه‌وتۆی تێدا کراوه که وێنه‌ی ئه‌مه مه‌گه‌ر له قاهیره‌ی میسر و هۆڵی قه‌لاوندا به‌ر چاو بکه‌وێ • بنیاتنه‌ری ئه‌م سه‌رایه بیقلی پاشای وه‌زیری سوڵتان سه‌لیم بوه ، سه‌رایێـکی گه‌وره‌یه ، قه‌لآی ناوه‌وه‌ی زۆر قایمه • ئـه‌و لایه‌ی قیبـله‌ی که ده‌ڕوانێتـه شـار ده‌روازه‌یێکی ئاسنی هه‌یه هه‌میشه نۆبه‌چی وریای له‌سه‌ره • ئاوی ئاشه‌کانی ئه‌م قه‌لآیه به کاری خوا له‌بن به‌ردێك دێته ده‌ر و پاش گێڕانی ئاشه‌کان ده‌چێته ناو سه‌رای پاشا و له‌وێوه له دیواری قه‌لآوه به ناو ده‌لاقه‌یێـکی ته‌لبه‌نـد کراودا ده‌ڕواته خوار له‌لای چیای کچه‌وه هه‌ڵده‌ڕژێته خوارێ ، له سـه‌ر به‌ردێکه‌وه بۆ سه‌ر به‌ردێکی دی چه‌ند تـاڤگه‌یێك پێکدێنێـت و پاشـان تێکه‌لآوی زێ ده‌بێ • ئاوێکی زۆر خۆشه •

مزگه‌وته‌کانی دیاربه‌کر :

له ناوه‌ڕاستی شاردا په‌رستگای کۆن و مزگه‌وتی مـه‌زن و هـۆی

ئانازی دیاربەکر (مزگەوتی گەورە) هەیە • مێژوونووسانی ڕۆم لەسەر ئەوە یەکیان گرتوە کە ئەم پەرستگایە لە زەمانی (موسا پێغەمبەر)دا بنیات نراوە ، یەکێك لە کۆڵەکە سپیەکان ژووری بە عیبری لێی نوسراوە • ئـەم قەڵایـە کەوتبێتە دەستی هەرکەس ، ئێرە هەر بە پەرستگا ماوەتەوە • هەر کەس دوو رەکاعەت نوێژ لێرە بکا دڵی خەبەر دەدا کە خوا لێی قوبوڵ کردوە • دەڵێن ئەمەش لە ریزی مزگەوتی گەورەی (حەڵەب) و مزگەوتی ئەمەوی (شام) و مزگەوتی ئەقسای (قودس) و ئەزهەری (میسر) و ئەیاسوفیای ئەستەموڵە ، گەلێك نیشانەی وا هەیە دەیسەلمێنێ کە کلیسا بوە کراوە بە مزگەوت ، منارە چوار گۆشەکەی دیارە کە لەپێشدا بۆ زەنگخانە دروست کراوە ، مینبەر و میـحرابەکەی شێوەی کۆنە ، ناوەوەی بە چلچرا و قەندیل رازاوەتەوە ، کۆڵەکەی ورد و درشتی هەیە کە سێ نهۆم لەسەر یەك داندراون • هەر لەناو ئەم مزگەوتەدا مزگەوتی شافعییەکان جیایە و ئەوانەی شافعین دێنـە ئێرە ، مزگەوتەکە چوار دەرگای هەیە، شەو و رۆژ بێ نوێژ کەر نیە، لە هەشتا لایەوە دەرسی علم دەگوترێتەوە، لە چەند لای دیکەوە سۆفییەکان خەریکی زیکر و پاڕانەوەن ، حەوشەی دەرەوەی بە مەڕمەڕی سـپی فـەرش کراوە ، لـە ناوەراستی حەوزێکی دەزنوێژی لێیە لە پلوسکەکانیەوە دەزنوێـژ تـازە دەکرێتەوە ، ئاوەکەش لە کانی (حەمراوات) و سەرچاوەی (جۆگەی عەلی)ڕا دێ ، هەر چوار لای حەوشی مزگـەوت وەکو مزگەوتـی سولـەیمانیەی ئەستەموڵ کراوە بە سەکۆ و ئەم سەکۆیانە بە مەڕمەڕی هەمـە جـۆرەی سماقی و زەنبوری و یەرەقانی داپۆشراون ، کۆڵەکەکانی سەرەوەیان باریك و ناوقەدیان ئەستور و خوارەوەیان ئەستورترە ، سەری ئـەم کۆڵەکانە بـە گومبەزی جوان هاتوتەوە یەك ، سێ لای حەوشی ئەم مزگەوتە سێ دەرگای تێدایە • بەم زوانەش منارەیێکی چوارسوچیـان بۆ دروست کردوە • بـە کورتی لە هەمو دیاربەکردا مزگەوتی وا گەورە نیـە ، لە ناوەوە جێـی دوو

هەزار کەس دەبێتـــەوە ، هەمو پـــایە و بن‌میچی گومبـــەزەکانی بـــە مـــز داپۆشراوە و لە خوتبەکانیدا ناوی سولتان سەلیم خان دەخوێندرێتەوە •

(مزگەوتی پێغەمبەر) دروستکراوێکی کۆنـــە لە نزیـــك دەروازەی چیا و شوێنێکی بە پیت و بەرەکەتە ، منارەیێکی چـــوار ســـوچی هەیـــە و گومبەزەکانی مزرێژ کراون ، ئەمیش لەلاییەکەوە جێی نوێـــژی شافعیـــیان هەیە ، میحراب و مینبەر و شوێنی بانگدەرەکەی رازاوە و رەنگیشە ، لـــە حەوشەدا حەوز و فیچقەی هەیە • گوایا یەکێك پێغەمبەری لەخەوندا دیتوە و ئەم مزگەوتەی بۆیە دروستکردوە و ئەم ناوەشی لێناوە •

مزگەوتی (ئەسکەندەر پاشا) جوان و رازاوەیە و مزکاری کراوە ، منارەی هەیە ، ئەوقافی زۆرە و گەلێك کەس نانی لێ دەخوا ، مزگەوتێـــکی ئاوەدانـــە •

مزگەوتی (بارام پاشا) مزگەوتێکی مـــزکاری کـــراوە ، مزگەوتـــی (مەلیك ئەحمەد پاشای کورد) کە وەزیرێکی ئازا و پیاو چـــاك بوە بـــەلام ئەوەندەی ئەم مەلیك ئەحمەد پاشایەی خۆمان ناودار نەبووە ، ئەم مزگەوتـــە لە نزیك دەروازەی رۆمە •

مزگەوتی (رەش) بنیاتنەرەکەی نەزانراوە ، شەو و رۆژ بێ نوێژکـــەر نیـــە •

مزگەوتی (ئیپاریە) کە گوایا بازرگانێکی چـــینی دروســـتی کردوە و هەفتا بار میشکی خوتەنی لەگەڵ قورەکەیدا شێلاوە و سواخی پێ کردوە ، بۆیە پێی دەڵێن ئیپاریە واتا بۆنخۆش ، لەکاتی هەوا ساردیدا دیوارەکانـــی بۆنی میشکی لێ دێ • مزکاری نیە ، هاتوچۆی زۆرە •

مزگەوتی (خسرەو پاشـــا) لای دەروازەی ماردینـــە ، زۆر رازاوە و

جوانه ، چونکو له شوێنێکی قەڵەباڵغدایە نوێژکەری زۆره • مزگەوتی (عەلی پاشا) له گەڕەکی ساروەلیّ • مزگەوتی (حەسیر) له نزیك کورتان دروانه و نەمزانی کێ کردویەتی ، مزکاریّ کراو و ئاوەدانه •

مزگەوتی (موعەللەق ـ هەڵواسراو) نەزانرا کێ دروستکەریەتی ، (تەیموری لەنگ) نیوەی لێ روخاندوه • لەبەر ئەوە هەڵواسراوی پێدەڵێن که منارەیێکی بەرزی چوار سوچی هەیە ، وەستاکەی ئەم منارە قورس و گەورەیەی لەسەر پێنج کۆلەکه داناوه ، هەر چوار سوچی منارەکە یەکی لەسەر یەك کۆلەکەیە بەڵام پاش بەرز بونەوه ناوەڕاست و قورسایی دەکەوێتە سەر یەك کۆلەکه له ناوەڕاستدا و تەنیا کۆلەکەی پێنجەمە رای گرتوه ، ئەوانی دیکه بین یا نەبن فەرق ناکا ، جا بۆیە منارە هەڵواسراوی پێ دەڵێن ، لەبەر ئەوەی ئەم پێنج کۆلەکەیە کەوتونە ناو دوکانی ئاسنگەرێك رێبوار باش بۆی دەرناکەوێ و سەرنجی راناکێشێ •

مزگەوتی (شێخ عەزیزی رۆمی) تازه بنیاته و له نزیك مزگەوتی بارام پاشایە • لەم مزگەوتەدا زیکری خواجەکانی دەکرێت و خەڵکەکە حال دەیانگرێ • مزگەوتی (شەمسی ئەفەندی) که مزگەوتی (کوڕی سین) یش پێدەڵێن ، هۆی ئەم ناوی کوڕی سینە ئەوەیە که شەمسی ئەفەندی له زگی دایکیدا بوه باوکی دەچێتە خەزا ، لە پێش رۆیشتنیا رو دەکاتە خوا و دەڵێ «خوایە وا من دەڕۆم، ئەم ئەمانەتەی زگی ژنەکەم بە تۆ دەسپێرم» ، که له شەڕ دەگەڕێتەوه دەبینێ ژنەکەی مردوه و نێژراوه ، به خەڵکەکە دەڵێ « وەرن گلکۆکەیم پیشان بدەن ، من زگەکەیم به ئەمانەت دابو به خوا ، بڕوام وایه بۆی هەڵگرتوم » که دەگاتە سەر گۆڕەکە سەلام دەکا ، له ناو قەبرەکەوه دەنگی منداڵێك دەڵێ « عەلێکە سەلام شەڕکەری رێی خوا ، باوکی خۆم » ئەو خەڵکە وەکو شێتیان لێ دێ و بە پەلە قەبرەکە دەدەنەوه دەبینن که منداڵێك له تەمەنی سێ مانگیدا وەکو گوڵ جوان لەگەڵ تەرمی

دایکی راکشاوە و تەرمەکە مەمکی راستی بە ساخێ ماوە و ئەو منداڵە دەیمژێ ، خوای گەورە هەمۆ شتێکی لەدەست دێ ، بە شەوی رەش لەسەر بەردی رەش رسقی مێرولە دەدا چۆن منداڵێك بە ئەمانەت بەو ئەسپێرابێ لەناو دەچێ ؟ باوك باوەش بە کوڕەکەیدا دەکات دەری دێنێ و گۆڕەکە دادەپۆشنەوە ٠ لەبەر ئەوەی ئەو منداڵە یەکجار جوان بوە ناویان لێناوە شەمسێ و بەهۆی لە گۆڕ هاتنە دەرەوەی پێیان دەگوت (کوڕی سین) ٠ پاشان ئەم شەمسێ ئەفەندییە بۆ بە « قوتب » و چەند کەشف و کەرامەتی لێ دەرکەوت ٠ بەپارەی حەلاڵی خۆی ئەم مزگەوتەی دروست کرد و ئێستا پێی دەڵێن مزگەوتی (کوڕی سین) ، واتا کوڕی قەبر ٠

مزگەوتی (بیقلێ محەمەد پاشا) کە لەمەیدانی نەزیف پاشادایە و بەخێراتی خۆی کردۆیەتی و خۆشی هەر لێرەدا نێژراوە ، مزگەوتێکی مزکارێ و جوانە ٠ مزگەوتی (خالید کوڕی وەلید) کە لە سەردەمی ئیمامی ئەبوبەکردا ئێرەی گرتوە و ئەم مزگەوتەی بنیات ناوە و کوڕەکەشی لێرە نێژراوە ٠ جا ئەم مزگەوتانە هەمۆ خوتبەیان تێدا **دەخوێندرێتەوە** ٠ مزگەوتی کۆلانانیشی زۆرن ، لەوانە مزگەوتی بالقێ و مزگەوتی گەڕەکی سارووەلێ ٠

فێرگەکانی :

ئەو مزگەوتانەی لە سەرەوە ناومان هێنان یەکی یەك مامۆستای دەرس گوتنەوە و دۆ فێرگەیان تێدایە ، هەرە بەناوبانگەکەیان لە مزگەوتی گەورە (فێرگەی مەرجانیە)یە کە لە ناو مەلاکاندا پایەی تایبەتێ خۆی هەیە و مامۆستاکەی دەگاتە مەولەویەتێ ٠ مامۆستا و فەقێی هەیە و لەبەر ئەوەی وەقفی زۆرە هەمۆ حوجرەکانی ئازۆقەی دیار کراو و گۆشت و مۆمیان هەیە ٠ هەر لەم مزگەوتەدا فێرگەی شافعیەکانیش هەیە کە ئەویش ئاوەدانە٠ فێرگەی مزگەوتی (پێغەمبەر) فەقێی زۆرە ، هەر کەسێك لێرەوە دەستی

پێ کردنێ قەت نائومێد نەبوە • فێرگەی (ئیباریە) بەناوبانگە ، عیلمی (بەیان)ی تێدا دەخوێندرێ و فەقێیەکانی زۆ پێدەگەن و دەبنە خاوەنی عەیان و بەیان • لە فێرگەی مزگەوتی خسرەو پاشادا عیلمی کەلام دەخوێندرێ و فەقێیەکانی زۆر زمان پاراون ، لە فێرگەی سارەوەلێدا عیلمی (فقە) دەخوێندرێ و دەرچووانی دەبنە مەلای شەرع • فێرگەی شێخی رۆمێ سۆفێ پێدەگەیێنێ • فێرگەی تەفسیر کە لەوێدا تەفسیرەکانی (جەریرێ)، (تەبەرێ) ، (ئیبن مەسعوود)، (ئەبو لەیس) ، (بەغەوێ) ، (قازی) ، (دەیلەمێ)، (فەیزوللای هێندێ) و تەفسیری (ئەبو سعوود) دەخوێندرێ و مەلای زۆر زانای تێدایە •

لە هەمو مزگەوتەکاندا شێخێ قورئان خوێن هەیە کە قورئانیان لەبەرە ، بەڵام چونکو ئێرە کوردستانە ، وەکو عەرەبستان قورئانلەبەری زۆر نیە ، پێیان وایە ئەوەی شت لەبەر بکا نابێتە زانا بۆیە گوێ نادەنە لەبەر کردن ، عیلمی تەجوید • دەخوێنن، و خوێندنەکەیان تا بڵێی تەواوە ، تەنانەت هەندێکیان خوێندنەوەی ئیبنو کەسیر و خوێندنەوەی سەبعە و خوێندنەوەی عەشرەش لەبەر چاو دەگرن و بەجێی دێنن •

هەر چەندە ئێرە وەکو ئەستەموڵ گومبەزی حەدیس گوتنەوەی نیە بەڵام لە هەمو مزگەوتەکاندا حەدیس بێژی گشتێ هەیە ، بە تایبەتێ ئیمامی مزگەوتی گەورەیە کە بە ئیمامە شێتە ناسراوە مەلایێکی گورەیە و زۆر بە زمانە ، عیلمی حەدیسی لە جامیعی ئەزهەر خوێندوە • حەدیس بێژ رەمەزان ئەفەندیش هەمو کتێبی موسلیم و بوخاری لەبەرە کە گوایا هەموی حەوت هەزار حەدیسە ، مزگەوتەکانی دیکەش هەریەکە حەدیس بێژی خۆی هەیە •

تەکیەکانی :

لە تەریقەی خواجەکاندا (تەکیەی شێخی رۆمێ) تایبەتێ یەك شوێن

نیه و گشتییه ، نان و چێشتی ئەم تەکیەیە بۆ هەمو ڕێبوار و ئاوارەکانە .
شێخەکەیان پیاوێکی پاك و ڕوخۆش و خوایی‌یە .

کانیاوەکانی :

لە هەمویان گرنگتر و باشتر (عەین حەمرە)یە ، سەرچاوەکەی لە خۆراوای دیاربەکردا لە کوێستانی کێوە ڕەشە ، دو قۆناخی بمێنێ بۆ شار بەژێر زەویدا گونج و کەرێزیان لێداوە و هێناویانەتە قەڵای ئامێد ، لەپێشەوە بۆ مزگەوتی گەورە و لەوێوە بە سەر مزگەوت و خان و خانوبەرە و گەرماوەکاندا دابەش دەکرێت • زانایانی پێشو لۆکەیان خستۆتە ناو ئەم ئاوی حەمرەواتە و پاشان وشکیان کردۆتەوە و دیسان بە تەرازو کێشاویانەتەوە ، دەرکەوتوە کە لۆکەی ئاوی ئێرە لە هی مەعەڕە سوکترە و لەگەڵ ئاوی بەردەمی کۆنە سەرای ئەستەموڵ وەکو یەك وان، واتا ئەم ئاوە ئەوەندە سوکە • ئەم ئاوی حەمرەواتە بۆ لابردنی زەردویی و پەرکەم و تەنگەنەفەس ئەزموراوە ، تەنانەت یەکێك لە سوڵتانە عوسمانییەکان (ئیبراهیم خان) ناوبانگی ئەم ئاوەی بیستبو فەرمانی دابو ئاوی حەمرەواتی دیاربەکری بۆ بەرن ، لەوێوە سەرۆکی دەرکەوانەکانی خۆی ناردبو ، لەوکاتەدا مەلیك ئەحمەد پاشا والی قەرەئامید بوە ، کە فەرمانی سوڵتانی دەگاتێ دەیخاتە سەر سەری ، شەش قومقومەی زیو و شەش مز و شەش تۆتیا و شەش بەرد دێنن و یەکی دە وقیە ئاویان تێ دەکەن و زارەکەیان مۆری لێدەدەن و دەیدەنە دەستی سەرۆکی دەرکەوانان و دە کیسە پارەشی دەدەنێ جگە لەو شازدە کیسەیەی خەرجی دروستکردنی قومقومەکان کرابو و ئەم ئاوە بە پەلە بۆ سوڵتان دەنێرن ، بەکاری خوا ئەو ڕۆژەی ئاو دەگاتە ئەستەموڵ ڕۆژی چونە سەر تەختی (سوڵتان محەمەد کوڕی ئیبراهیم خان) دەبێ و ئەو ئاوانە بەو دەبڕێن • واتە ڕۆژی شەمە هەژدەی ڕەجەبی ساڵی هەزار و پەنجا ، سوڵتانی تازە یەکەمجار ئاوی حەمرەواتی خواردۆتەوە،

به کورتی بلێین ئەم ئاوە بۆتە هۆی ناوبانگی دیاربەکر کە لە سالی ١٩٤١دا سولتان سولەیمانی خوالێخۆشبو رێگای بۆ پاك کردۆتـەوە و لە کێـوە رەشەوە هێناویەتی •

کانی عەین عەلی :

ئەم ئاوەش سوك و خۆشە • کانی (بالقلی)یش لە ناو شار هەلدەقولێ و دەڕژێتە حەوزێکی گەورەوە کە هەزاران ماسی مەلەی تێدا دەکەن ، بەلام ئەم ماسییانە کەس نایانگرێ بیانخوا ، چونکو لە پیاوە پێشینەکان چەنـد کەسێك کە گۆشتی ماسی ئێرەیان خواردوە شەپلە لێی داون و دەمولوتیان خوار بوە ، ئەم کاتییەش ئاوەکەی ساخە ، چونکو نەخۆشی دەپەڕێنێ زۆر کەس دێن خۆیانی تێدا دەشۆن ، ئاوی ئێرە دەچێتەوە مزگەوتی عەلی پاشا و لەوێوە دەڕواتە گەرماوی لای دەروازەی ماردین •

ئاوی کانی قەلای ناوەوە :

ئەم ئاوە ئەوەندەی حەمرەوات خۆش نیە ، دە ئاشی تەواوی لە بـەر نراوەتەوە و دەیانگێڕێ ، هیچ ولاتێك نیە قەلای ناوەوەی ئەوەندە ئـاوی هەبێ مەگەر سەرچاوەی جەننەت لە ئەرزەڕۆم و سەرچاوەی چل‌کانی لـە قەلای وان، لەسەر سنوری (بودین)یش لە نـاو قـەلای ئەستەرگۆنـدا کانیاوێکی وا هەیە لەناو رەوەزێك دێتە دەر و دەڕژێتە ناو زێی (دۆن)ەوە ئەویش بە راستی دەلێی ئاوی حەیاتە •

کانی چوار بەردە :

ئاوەکەی ئەوەندە ساردە کەس ناتوانێ چوار بەردی یەك لەدوای یەك لەناو ئاوەکە دەربێنێ بۆیە ناوی چوار بەردەیان لێناوە • ئەم ئاوە پاکە لای مەیدانی نسوح پاشا بە بن دیواری قەلادا دەڕوا •

کانی درزی پیرێژن :

وەك ئاوی حەیات وایە • دەڵێن لەو سەردەمەدا کە هەلاکۆ ئێـرەی گەمارۆ داوە پیرێژنێك بە جادوێ لە قەڵشتە بەردێك دەری هێناوە بۆیـە ناوی درزی پیرێژنیان لێناوە ، ئاوێکی خۆشە و لە کن دەروازەی رۆمەوەیە، قەڵای دیاربەکر بە هۆی ئەم هەمۆ سەرچاوانەوە خوا رازاندۆیەتیەوە و هەرگیز سەخڵەتی بێ ئاوی ناکێشێ •

لە دیاربەکردا گەلێك خانۆبەرەی بەرز و بڵند هەیە ، لەوانــە مــاڵی حەفتا و پێنج کەس لە عولەما و مشایخ و وەزیر و وەکیل و ئەم جۆرانــەن کە بە زمان تاریف ناکرێن • لە کاروانسەراکانی یەکیان خانی مەلیك پاشــایە لە بەردەم دەروازەی رۆمدا ، خانۆبەرەیێکی هێجگار زلە و دەڵێــی تــازە لەبەر دەستی وەستا هاتۆتە دەر ، هەمۆ گومبەزەکانی بە مز داپــۆشراون • جێی داخە کە دیاربەکر هەمیشە دەدرێتە دەست والێ شێت و لێنەهــاتۆ ، ئەگەر کاربەدەستەکانی زانا بۆنایە ئەم پارچە خاکە بەپیتە دەبوە پارچەیێك لە بەهەشـــت •

کاروانسەرای بازاڕی ئەسپ :

گومبەزەکانی بە مزی خوڵەمێشیرەنگ داپۆشراون و ســەگوان و ساریجەی پاشای تێدایە ، لە خۆیان بەولاوە هەر کەس رێی تێی بــکەوێ سەگوانەکان وەکو سەگ پڕی دەدەنێ و لەتوکوتی دەکەن و ســاریجەکان وەك زەرگەتە پێوەی دەدەن •

خانەکانی :

خانی ئاوەدانی زۆرە ، لەوانە خانی حوسنێ پاشــا دەڵێی قەلایــە و نەمزانی کێ بنیاتی ناوە • لە نزیك دەروازەی ماردینیش (خانی بازرگانان) هەیە کە زۆر جوان و خۆشە • ژوری پیشەکارانیشی زۆرە •

بازاڕی :

بازاڕی حەسەن پاشا ، بازاڕی سوپا ، بازاڕی عەتاران کە هەر کەس لێرەوە بڕوا بۆنی خۆش دەبێ ، بازاڕی دەلاّلان ، بـازاڕی ئاسنـگەران ، بازاڕی چەلەنگەران ، بازاڕی گەوهەرفرۆشان ، بازاڕی زێڕینگەران، بازاڕی ئاسنگەران ، بازاڕی پێلاّودروان ، بازڕی کورتاندروان ، بازاڕی قەزازان، بازاڕی بەزازان بە کورتی شێست جۆرە بازاڕی تێدایە ، بەلاّم لە **بازاڕی** سوپادا گوزەری کوتاڵ فرۆشان زۆر قەوخایە لەمسەر و لەوسەری دەرگای ئاسنی بۆ کراوە و پڕە لە ماڵ و کوتاڵی زۆر • ئیدی هەرچی کالاّ و ماڵ و کوتاڵ و گەوهەری بە نرخ پێویست بێ لێرەدا هەیە •

لە دیاربەکردا ئەو شـیر و دەمانچە و قولنگ و تەور و تەوەرزین و خەنجەر و رمب و تۆکەتیرانەی دروست دەکرێن لـە دنیادا بـەناوبانگن ، ئاسنگەر و وەستاکار و مسگەرەکانی لـە کاتی کارکردندا چەکوچەکانیان لەسەر ئاوازی مۆسیقادا دەوەشێنن و مەقامی سێگا و حوسێنی و ئیدیکەی پێ لێدەدەن و خۆشیان لە گەڵی دەڵێن ، هەر کەس گوێی لێ بێ پێی رۆیشتنی نامێنێ ، مزگەرەکانیان لە دروست کردنی قاپەکاندا و زێڕنگەرەکان لە کاری زێڕ و بەردی بەنرخدا بێ وێنەن و وەستای قەڵەمکاریان لە وێنـە و نیگار کێشاندا پێش مانی و بەهزاد کەوتون •

دیمەن و رەنگ و رۆی خەڵکەکەی :

هەوای دیاربەکر بەو پاکی و سازگاری و بێخەوشـییە خواردنەوەی ئاوی حەمرەواتیشی هاتۆتە سەر ، دەمو چاوی دانیشتوانی سور هەڵگێڕاوە، زوربەیان دەستە بالاّ و بەخۆوە و رێکوپێکن ، تەمەنیان بگاتـە حەفتـا و هەشتا لە کار ناکەون ، زۆریشیان هەیە دەگاتە سەد ساڵی ، کوڕیان هێجگار جوان و خاوەنی بەژن و بالاّ و سور و سپی و قسە خۆشن ، کە دێنە قسە و

نوکته گێڕانەوە گوێگر دێننە سەما و پیاو لە هاودەمییان تێر نابێ •

لەم دیاربەکرەدا چەند شـاعیری قسەڕەوان و زمانپاراو هـەن کە هەریەکەیان (فزولی) و (رۆحی)یێکە بـۆ خۆی ، لەگەڵ زۆریان دانیشتم و ئاخاوتم ، بەڕاستی نموونەی ئەدەب و گەورەیین •

کەوای پیاوان :

بە زۆری سمۆر و کەوڵەکانی دیکە لەبەر دەکەن ، ئەتڵەس و کیمخواش دەپۆشـن ، مامناوەندییەکانیان چۆقە و کۆتتۆش لەبـەر دەکەن و کـەم دەستەکانیان چۆقەی لەندەنیان لەبەردایە •

جلکی ژنان :

هەموو چارشێوی سپی بە خۆدادەدەن و پەچەش دەگرنەوە و کڵاوی بە زنجیری زێڕ و زیو دابەستراو لە سەر دەنێن و جزمە لە پێ دەکەن ، ژنی زۆر پاك و بەناموس و خاوەن زێڕ و زیو و خشڵیان هەیە ، بە قسـەی پیاو ماقوڵان لە دیاربەکردا سـەد و چل ماڵ گەرماویان لـە ماڵی خۆیاندا هەیە چونکو ژنیان نابێ بچێتە دەرەوە •

میوانخانەی :

جاران دیاربەکر حەوت میوانخانەی بوە کە رێبوار و غەریبە نانیـان لێ خواردوە و تێیدا حەساونەتەوە ، بەڵام بە هۆی خراپەی کاربەدەستـان ئەمڕۆ تەنیا میوانخانەی مزگەوتی گەورە ماوە ، تەکیەی شێخی رۆمیـش خواردن دەبەشێتەوە و تەکیەکانی دیکەش هەروا •

گەرماوەکانی دیاربەکر :

یەکەمینیان گەرماوی ئیپاریەیە کە ئاو و هەوایێکی خـۆشی هەیـە ، دوای ئەو گەرماوی (ئیشریك) لەم شارەدا بێ وێنەیە و خەڵك ناوەکـەی

به هەڵە دەکەن بە (ئەشك) • گەرماوی (ئەسـکەندەر پاشا) کە پەشتەماڵی پاك و ناتری وەستای هەیە • گەرماوی (کۆن) لە نزیك دەروازەی ڕۆمەوە لە هەمو گەرماوەکان گەورەترە و لە نزیك منارە هەڵواسراوەیە ، بەردەڕێژە و گومبەزەکانی مەڕمەڕن و زۆر جوان دروست کراوە • گەرماوی (مەلیـك پاشا) زۆر ڕوناك و خۆشە • لە نزیك دەروازەی چیا گەرماوی (زبلچی)ش گەورەیە • گەرماوی (ماردین)یش بە ناوبانگە قولەتێن و سەکۆی هەیە • لەناو بازاڕی حەسەندا گەرماوی (ئەسکەندەر پاشا) هەیە کە ئەم پاشایـە پیاوێکی زانا و ئەندازیاری بینا دروستکردن بوە ، لەسەر نەخشەی، خۆی و بە پێی بیرکردنەوەی گەرماوێکی ئەوتۆی پێکهێناوە کە بۆتە جێی شانازیِ دیاربەکر • بیقلیِ پاشاش گەرماوێکی لەسەر شێوەی کۆن دروستکردوە کە (گەرماوە کۆن)ی پێدەڵێن، دیوار و بن میچەکانی دڵۆپە ناکەن و سواخەکەی بۆنی خۆشی لێدێ • گەرماوی (بارام پاشا) هەیە کە ئەم پاشایە خەڵـکی غەزە بوە و ناردویەتی بەردی مەڕمەڕ و زەنبوری بە باری وشـتران بـۆ هێناوە ، لە قودس و غەزەڕا وەستای بانگ کردوە ئەم گەرماوە خـۆشەی پێ دروست کردون ، وێنەی ئەمە تەنیا گەرماوی دەفتەرداره لە شـام یـا گەرماوی عوسمان لە مەنفەلوتی میسردا• گەرماوی (چارداقلیِ)ش هەیە کە نازانم کێ کردویەتی بەڵام پاك و ڕوناکە • هەروەها گەرماوەکانی (دەروازەی نوێ) و (ناو قەڵا) •

ئەم گەرماوانە هەمویان بە زبڵ دادەخرێن و ئەوەندەش داخ دەبن کە پیاو لە سەعاتێك زیاتر خۆیان تێدا ناگرێ ، شـارەکانی دیـکەی ڕۆم کە گەرماو بە دار گەرم دەکەن وا داخ نابن ، ئەم گەرماو بە زبـڵ داخستـنە سودێکی دیکەشی هەیە کە زبڵ لە ناو شاردا بڵاو نەبێتەوە ، دەبینـی بـە قەرتاڵە و زەمبیل خڕی دەکەنەوە و بـۆ گەرماوەکانی دێنن و دەسـوتێ و

له ناو دەچێ • هەر دیاربەکر وا ناکا بەڵکو لە عەرەبستانیش گەرماو بە زبڵ دادەخەن •

زێی شەتول عەرەب :

لە بارەی ئاوەکانی سەر ڕوی زەوی گەلێك قسە کراون ، (ئیبن عەباس) دەڵێ چۆن لەشی ئادەمزاد دەماری پێدا بڵاوبۆتەوە ، ئاویش ئاوا بەسەر دنیادا بڵاوە ، (بەتلیموسی حەکیم) گوتویەتی لەسەر زەوێ (٢٤٠) زێی گەورە و چل و چوار هەزار کانیاو هەیە ، دوسەد و چل زێیەکان درێژاییان لە نێوان پەنجا فرسەقەوە بگرە تا هەزار فرسەقە ، واتا نێوانیان لە پەنجا کەمتر و لە هەزار پتر نیە ، ئەوەی ڕاستیش بێ ئەم زێی شەتول عەرەبە لەگەڵ فوراتدا نێوانیان پەنجا فرسەقە ، فورات برای نزیکی ئەم زێیەیە و لە (قوڕنە) یەکدیگیر دەبن ، چەند سەد ڕوبار تیکەڵاوی فورات دەبن کە لە هەمویان ئاو خۆشتر ئەم شەتول عەرەبەیە ، شەتیش و فوراتیش بە ئاو خۆشی ناوبانگیان هەیە ، پێغەمبەر مەتحی ئەم ئاوی فوراتەی کردوە و ئیمامی عەلیش گەلێکی بەم شەتوفوراتەدا هەڵگوتوە و زۆر گەورە پیاوی دیکە تاریفی ئەم دو ڕوبارەیان کردوە • لە پێشتردا باسی سەرچاوەی فورات و ئەو ڕوبارانەمان کرد کە دەڕژێنە ناوی ، ئیستاش باسێکی ئەم شەتەی برای دەکەین :

شەتول عەرەب :

لە چیاکانی دیاربەکر سەر هەڵدەدا ، هەر لە سەرەتاوە لە چوار جێگا دێتە دەر و بە هەر چواریان دەڵێن شەت • ئەمە ئاشکرایە کە بە هەمو ڕوباری گەورە دەگوترێ شەت و ئەو جێگایەی لێی تێکەڵی دەریا دەبێ (مەرەجەل بەحرەین)ی ناوە ، جا لەبەر ئەوەی ئەم شەتە لە چوار سەرچاوە هەڵدەقوڵێ ، پێویستە باسی هەر چواریان بکەین •

یەکەم سەرچاوە :

لە دیاربەکرەوە رۆژە رێیەك بەرەو باکور لە پەنا قەلاّی (پالّو)دا باخێکی زۆر خۆشی هەیە کە لە کوردستاندا بە ناوبانگە و (باغن)ی پێدەلّێن هەمو بەگەکانی پالّو و گەورە پیاوانی جێگاکانی دێ بۆ رابواردن رۆی تێدەکەن، ئەم باخە هێ بەگی پالّوە ، لە چیای پشتی ئەم باخە لـە نێوانی دو رەوەزە بەردا ئەم ئاوە سازگارە دێتە دەر کە لە مانگی تەموزدا کوڕی ئازا ناتوانێ سێ بەرد لە بنی ئاوەکە دەرێنێ ، سەرەڕای ئەم ساردیـیە وەکو بلوریـش رۆن و پاکە ، بە را ستی ئاوی حەیات خۆیەتی ، ئەوەندەش سوکە یەك بەرخ بخوێت و لەم ئاوەی بە سەردا بکەیت دەزبەجێ برسیت دەبێتەوە •

دوەمین سەرچاوە :

دیسان هەر لە نزیك ئێرەوە کێوێك هەیە بەناوی (تەحتی ماشـا) بـە لاقەدی گەلێ ئەرغەنییەوە ، لە ئەشکەوتی ئەم کێوە بە گرمەگرم و هـاڕە هاڕ دێتە دەر ، ئاوێکە وەکو چاوی قرژالّ رۆنە و بۆ خۆشێ و پاکیش وێنەی نیـە •

سێییەمین سەرچاوە :

دۆلّی (چنارلێ) هەیە کەوتۆتە نێوان ئەرغنێ و دەمـیر قـاپو • لـە کێوێکی بلّندی ئەم دۆلّە لە ئەشکەوتێك دێتە دەر • ئەمەشیان ئەوەندە پاکە دەلّێی ئاوی نیلە . ئێرەش سەیرانگای وای هەیە خەلّك رۆی تێدەکەن •

١ ئەم سێ لقەی شەت کە باسمان کردن لە ژێر پردێکی هێجگار بەرزدا کە (بەردینج)ی ناوە یەك دەگرن و دەبنە زێیەکی گەورە ، پاشان لە خوار ئەو پردە ئاوی تەرجیلیش دێتە ناویان کە بە (شەتی تەرجیل) ناسراوە ، واتا ئاوەکانی (باغن) و (ماشا) و (دەمیر قاپو) و (تەرجیل) دەبنە یەك و دەڕۆن ، لە خوار پردی رەش روباریکی دیکەشیان دێتە ناو کە هـەر چەنـدە لـە

کێوەکانڕا دێ بەڵام لەبەر ئەوەی لە لای پێچەوانەوە هاتوە پێی نالێن شەت • جا ئەم هەمو ئاوە لە خۆرهەڵاتی دیاربەکرەوە بە بن پردی کچدا دەڕوا و باخ و باخاتی ئەو ناوە پاراو دەکا • ئەو کەڵەکانەی لە دیاربەکرەوە بۆ بەغدا و بەسرا دەچن لەسەر ئەم ئاوە بە حەسەنکێف و جەزیرەدا راست شۆڕ دەبنەوە • جا حەفتا پارچە قەڵا و شارۆکە و گەورە شار پاراو دەکا و هەتا دەگاتە بەغدا سەد و پەنجا رۆباری دیکەی تێکەڵ دەبێ ، لە بەغداش بەرەو خوار رۆبارەکانی (دیالە) و (چرقە) و (حزب عەلیێ) و هێ دیکەی دێتە سەر و لە ژۆری بەسرا لە پەنا قەڵای قوڕنە لەگەڵ فورات یەك دەگرنەوە و دەبنە یەك و لە بەردەمی بەسرادا وەك دەریایان لێ دێ ، کەشتییەکانی (هیندستان) و (پورتەقاڵ) و (لوڕستان) و (مولتان) و (ئینگلیز) و (فەلەمەنگ) و (عومان) و (یەمەن) و (عەدەن) و (جیددە) و (حەبەش) دێن و لەبەر بەسرا رادەوەستن ، ماڵ دێنن و کاڵا بار دەکەن ، بەڵام زیاتر وردە کەشتی عەجەم هاتوچۆ دەکەن شت دێنن و شت دەبەن ، بەسرا کانی مروارییە، هەر بازرگانێکی رۆی تێ بکەی دەبینی لە دۆکانەکەیدا بە خەرمان گەوهەر و بەردی بەنرخی هەڵداوەتەوە ، جگە لەوانە لە بەندەرەکانی (لەحسا) و (سەنعا) و (عەدەن) و (مۆهە) و (ئەحمەداباد) و (فەرەح ئاباد) و (دێو ئاباد) و (مەیمۆن مستەفا ئاباد) و (دانیۆڵ) و (پیکوار)ەوە یا لە ئەسکەلەکانی (قەرەقا) و (فیلیپۆت) و (دۆنقارقزە) و (دانیمارکە)وە کەشتی گەورە و گەمیە بایێیەکانی یەمەنێ ئەوەندە زۆر دێن کە باس ناکرێ ، ئەم شەتول عەرەبە ئا ئەوەندە دەریایێکی بە نرخ و پڕ سوودە •

شەتول عەرەب لە بەردەمی بەسرەدا مەدد و جەزری هەیە ، لە بەیانیانەوە هەتا نیوەڕۆ ئاو زیاد دەکا و پاشان هەتا ئێوارە دەنیشێتەوە ، جا هەر کەشتییەك نەبەسترابێتەوە دەنیشێ و دەچەقێ • ئەو جێگایەی ئەم

شەتول عەرەبەی لێ تێکەڵ بە دەریای عومان دەبێ (مەرەجەل بەحرەین)ی پێدەڵێــن •

مەبەستی من ئەوەیە کە ئەم شەتول عەرەبە لە چیاکانی دیاربەکر لــە چوار سەرچاوە هەڵدەقوڵێت و بەرەو خوار دەڕوا ، بە قسەی مێژونوسان ئەم شەتە و فورات و زێی مراد لە سەرچاوەیانەوە هەتا تێکەڵ بە (دەریای عومان) دەبن ، ورد و درشت دو هەزار و شێست ڕوباریان تیکەڵ دەبێ • لە ئەتڵەسی هەیئەت نوساندا و لە پاپامۆنتە و ئەتڵەسی مینور و ئەتــڵەسی جوگرافی و ئەتڵەسی قالتون و ئەتڵەسی پادرە و نەخشەی کەشتیوانەکان ، ئەم ڕوبارانە گەورە و گچکەیان یەکە یەکە نوسراوە و ژمارەیان بۆ داندراوە• منیش کە خۆم هەر خەریکی گەشت و گەڕانم خوا یــاربێ توشــی هــەر کامێکیان بێم باسیان دەکەم •

ئەو ڕوبارانەی دەڕژێنە ناو شەتەوە :

ڕوباری (بەتمان) لە ئاوی چیاکانی میافارقین ، حــەزۆ ، ئەتــاق و تەرجیل کۆ دەبێتەوە، ئاوی قەڵاکانی بتلیس و کفندڕ و ئاوی قەڵای زەرقێ و لقێکی خاپوریش وەردەگرێ و بــە بن قەڵای حەزۆ و بە ژێر پردی بەتماندا دەکشێ چەند سەد گوند و شارۆکە و شار ئــاو دەدا و لە نزیــك قــەڵای حەسەنکێفەوە دەڕژێتە ناو شەت •

ئاوی هەرماس :

لە چیاکانی نەسێبین دێتە دەر و پاش چەند قۆناخێك تێکەڵ بە ڕوباری (سەرسار) دەبێ کە ئەویش لە چیاکانی ئامێدی دەردەچێ و لەگەڵ ئــاوی (خەتیب) لێك دەدەنەوە ، ئەم ڕوبارەش لە کێوەکانی کوردســتان دێتــە خوار و بە دەشتی چیای شەنگاردا دەڕوا لە نزیك قەڵا کۆنەکەی (تکریت) تێکەڵی دیجلە دەبێ • بەڵام ئەم سەرسارە لقێکی لێ دەبێتەوە بە تەنیشــت

رۆباری هەرماندا دەڕوا پێش ئەوەی خاپوور و قزقیا لێك بدەن هەرماس تێکەڵاوی خاپوور دەبێ و پاشان لەگەڵ ئەو لقەی سەرساردا هەر سێکیان دەبنە یەك و لە نزیك ئاوی چیای کچ دەڕژێنە ناو فوراتەوە •

یەکێك لە رۆبارەکانی دی کە دێتە ناو شەت (رۆباری عیسا)یە ، لە وڵاتی (کوفە) لە شوێنێك کە (وەهمە)ی پێدەڵێن ئەم ئاوی عیسایە لە فورات دابڕاوە و ناوی (تورعەی مەلیك عیسا)ی لێ نراوە •

ئاوی (سەرسەر) ــ لە نزیك رۆباری عیسا لە فورات دابڕاوە ، خوا دەزانێ رەنگە ئەمیش بۆ ئاواکردنەوەی بیابان جیا کرابێتەوە ، لە نێوانی بەغدا و (مەداین) دەڕژێتە شەتەوە •

رۆباری مەلیك ــ لە نزیك ئاوی سەرسەر لە فورات جیا دەبێتەوە و چۆلستانێك ئاو دەدا و بە دۆڵی عیراقدا لە خوار شاری مەداینەوە تێکەڵ بە شەت دەبێ

ئاوی کوتێ ــ لە نزیك ئاوی مەلیك لە فورات دابڕاوە ، پاش پاراو کردنی چەند شوێنێك لەو چۆلستانە هەر لە نزیك رۆباری مەلیکەوە تێکەڵ بە شەت دەبێ •

ئەم دە پارچە رۆبارە هەمووی لە لایەن عەباسییەکان و شایەکانی پێشوترەوە لە ئاوی فورات هەڵبەستراون بۆ ئاودان و ئاوەدانکردنەوەی ئەو دەشت و بیابانە ، یەکەم کەسێك کە دەستی داوەتە ئەم کارە (مەلیك عیسا کوڕی عەلی کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی عەباس)ی مامی مەنسورە ، لە سەردەمی ئەواندا رۆخەکان و ئەملا و ئەولای دیجلە و فورات بستێکیشی بە چۆلی نەمابو و زەوی بورەی تێدا نەبو ، کەشتی بەسەر ئەم شەتانەدا لە بەسرە و کوفە و مەداین و بەغدا و دیاربەکرەوە تا بیرەجك هاتوچۆی دەکرد، بەڵام ئێستا بەهۆی هەستانی ئاو و لافاوی چیاکان لە هەمو کاتێکدا ئەمەیان

بۆ ناکرێ ، تەنیا ئەو کەڵەکانەی بە هیزەی پێستە مەڕ و بزن سەر ئاو دەکەون لە دیاربەکرەوە بۆ هەر کوێیەك بیانەوێ دەچن •

لە ناو قەڵای (عەمادیە)دا دوو سەرچاوەی گەورە هەن کە یەکیان (سەر کۆهنانی مەزرکان) و ئەوی دیٚ کانی (کەهیە خاتون)یان ناوە ، ئەم دوو ئاوە لە کێوەکانی (پەشیش) دێنە دەر و بە ژێر پردی (قوبخان)دا دەڕۆن تیکەڵی شەت دەبن •

چیاکانی قەڵای (زاخۆ) بە هەزاران کانییـــان لیٚ دەردەچن ، ئەمـــانە تێکەڵی یەکتر دەبن و ڕوبارێکی گەورە پێك دێنن • کوردەکان لەسەر ئەم ڕوبارە گۆرانییەکیان هەیە بە مەقامی (شورەگر) دەڵێن :

کوردێ چۆمە جەزیرێ کەلەك بەردانێ
چۆمە خاپوری خێوەت وەدانێ

ئا یایایا ئۆ یویو یویو ئۆ یو ییو یو
ئامان مرۆت عەزیزم بۆچی کلندو (؟) (٤)

قۆناخێك لەولای خاپورەوە ڕوباری (خیزل) هەیە کە لە چیاکانی خیزل دێتە خوار تێکەڵی خاپور دەبیٚ و خاپوریش دەڕژێتە شەتەوە •

جگە لەمانە ئەگەر ئەو حەفتا سەرچاوانەی لە چیاکانی قەڵای (کواشێ) دێنە خوار یەکە یەکە بیاننوسین کتێبەکەمان دەبێتـــە کانینامە • ئەوەنـــدە هەیە لـــەم ئاوانە ئەوەی شیاوی باســـکردن بیٚ ئاوی (کواشـــێ) و ئاوی (ئارمشت)ن کە لە چیاکانی ئارمشەوە دێن ، ئاوی (کەلایێ) کە لە چیاکانی کەلاییەوە دێ ، (ئاوی ئاکرێ) لە چیاکانی قـــەڵای ئاکرێدا دێ ، ئاوی (سەلوانە)ش هەر لەوێوە دێ ، ئاوی (سندێ) لە چیاکانی هۆزی سندێ دێتە خوار و زۆر خۆشە ، ئاوی (زاخۆ) لە چیاکانی زاخۆ دێ •

ئاوی (کوواشێ) ڕوبار نیە بەڵام ئاوی چاکە •

---

(٤) ئەم وشەی (کلندو)یە کە بێگومان شـــێوەی نوسینەکەشی هەڵەیە بـــۆم ساخنەکرایەوە ڕاستییەکەی چیە .

رۆباری (زاربی ژۆرۆ ــ زەربی ئەعلا) [٥] لــە ولاتی ئازەربایجانی عەجەمڕا دێ و نێــوان قەلاّی (ئەبریل) [٦] و قەلاّی (موســڵ) لە نزیك شارۆكەی (سندە) دەڕژێتە شەتەوە ، بەڕاستی ئەم (زوربلی)یە رۆبارێكی گەورەیە •

(زاربی خوارۆ) رۆبارێكە لە ئەیالەتی (شــارە زۆر)دا بە نێوان قەلاّی (ئەربیل) و قەلاّی (رەقوقا)دا [٧] تێدەپەڕێ و دەچێتە ناو شــەت ، ئەم رۆبارانە هەمۆیان لە خۆیانەوە دەڕۆن •

ئەو رۆبارانەی لە شەت هەڵبەستراون :

رۆباری (قاتۆل) لە دیجلە جیــا كراوەتەوە و بەرەو خوار دەچێ لــە (قەسری جەعفەر)ەوە تێدەپەڕێ ، هەرچەندە قەســری جەعفەری پێدەڵێن بەلاّم (ئەلموتەوەكیل عەلەللاّ)ی عەباسی بنیاتی ناوە ، رۆباری قاتۆل پــاش پاراوكردنی چەند سەد ئاوایی لە خوارتر ناوی (نەهرەوان)ی لێ دەنێن و لە دامێنی گوندی (جرجریا) دەچێتەوە ناو دیجلە •

رۆباری (دوجەیلە) ــ لە كاتی خۆیدا خەلیفە ئــەم روبارەی بۆیــە كردۆتەوە كە چۆلستانی پێ ئاوەدان بكاتەوە ، چونــكو خۆی پارچەیێكی دیجلەیە عەرەبەكان بۆ بچوك‌كردنەوە دوجەیلەی پێدەڵێن و لەناو خەڵكــدا بە دوجەیلان ناسراوە ، جاری یەكەمی كە لە بەغداوە هەڵبەسترا هەزار پارچە ئاوایی پاراو دەكرد ، پاشان وردە وردە پڕ بووە و لم و خۆڵ پێشی گرت ، لە ساڵی ١٠٦٥ دا سەلەحدار (قەرە مورتەزا پاشا) هەزار كیســەی لە ماڵی خۆی تێدا خەرج كرد و ئەوەندەی منارەیێكی هەڵكەند ، نزیكەی سێسەد

---

(٥) مەبەست لە وشەكانی (زراب) و (زەرب) و (زەربلی) روباری (زێ)یە .

(٦) (ئەبریل) هــەڵەی چاپییە و مەبەســت (ئەربیل)ە كە بە شاری هەولێر دەگوترێ .

(٧) وا بزانم ئەم (رەقوقا)یە شاری (داقوق)ی سەر بە كەركوكە كە ناوەكەی كراوە بە (تاوخ) .

پارچە گوندی لەملا و لەولایەوە نیشـــتەجێ کرد و بە دۆســەد کیسە دای بەئاغایەك بە قۆتەرات، گەلێك لە ئاوەکانی خۆرهەڵات و خۆراوای دوجەیلە دەڕژێنە ناوی و پاشان لەناو چۆلێ و لمدا وشك دەبن ، بەڵام ئاوی (ئەهوان) لە لای خورهەڵاتەوە ئاوی دیکەی نایێتە سەر • بە کورتێ ئەم دیجلەیە لـــە هەمۆ لایێکەوە هەزاران ئاوی دێتە سەر ، وەکۆ کەڵەکەوان حاجێ باغدۆ و زەنگە محەمەد بۆیان گێڕامەوە کە حەفتا هەشتا ساڵە بە سەر دیجلە و فوراتدا دەگەڕێن و هەمۆ کون و کەلەبەر و دەراوەکانی شارەزان •

لە خاکی عیراقدا نۆ رۆبار لە شـــەت جیا دەبێتەوە ، یەکەمیان رۆبارە (مەرە)یە کە لە شەت دێتـــە دەر و بەرەو خوار دەڕوا خاکی بەســـرە پاراو دەکات و دەچێتەوە نـــاو رۆباری (دیرە) ، دوەم رۆباری (دیرە)یە کە لـــە خۆراوای شەت هەڵگێراوە پاش پاراوکردنی چەند شوێنێك لە ناو بیاباندا نوقوم دەبێ • گۆڕی (محەمەد کوڕی حەنیفە) لە رۆخی ئـــەم رۆبارەدا لە شارۆکە هەزار ماڵییەکەی دیرە دایە کە زوربەی دانیشتوانی شیعە و رافزێ و تەبەڕرایین ، لەم تیرەیە هەر کەس بمرێ تەرمەکەی لێرە دەنێژن و ماڵەکەی دەبێتە وەقفی ئەم زیارەتگایە ، نێوانی رۆباری دیرە و مەرە چوار قۆناخە •

سێیەم رۆباری (شەبەق شیرین)ە کە شەش فرسەق لە خوار رۆباری دیرەوەیە ، ئەمیش گەلێك ئاوایێ ئاو دەدات و پاشان لەو چۆلەدا ون دەبێ•

چوارەم رۆباری (مەعقەل)ە کە دۆ فرسەق لە خوار رۆباری شەبەق شیرینەوەیە و لای خوارۆ پـــاراو دەکا ، پاشـــان بەرەو بـــاشۆر دەڕوا لە نزیك کەلاوەکانی شاری (میتنای) لەگەڵ رۆباری ئەبللە دەبنـــە یەك و پێیان دەڵێن رۆباری (سفرای دیك) ، لە سەردەمی خەلافەتی ئیمامی عومەردا کە بەسرە گیرا فەرمانی‌دا بە (مەعقەل کوڕی بەشارە) تا سەبارەت بە ئاوەدانێ دەورو بەری بەسرە ئەم رۆباری سفرای دیکە جۆماڵ و گەورەتر بکرێ جا ئێستا پێی دەڵێن رۆباری مەعقەل •

پێنجەم ڕۆباری (ئەبللە)یە کە چوار فرسەق لەخوار ڕۆباری مەعقەلە ، ئەم ڕۆبارە پاش تێپەڕینی لە قەڵای بەسرە لەبەردەمی شارۆکەی ئەبللەدا جیا دەبێتەوە و ڕوەو خۆراوا بەرەو بیابانی مەکە دەڕوا ، پاشان بەرەو باکور دەگەڕێتەوە و دێتەوە سەر ڕۆباری مەعقەل و تێکەڵاوی جەزر و مەددی شەتول عەرەبی خوار بەسرە دەبێ ، جەزر و مەدد ڕۆژی دوجار ڕۆ دەدا ئاو دێتە پێش و دەکشێتەوە •

لە دەریاکانی (هیند)و (قەلزوم) و (هیندستان) و (پورتەقالستان) و (یەمەن) و (مەدیەن) و (سەفا)وە کەشتی دێن و لە ڕۆخی شەت و (عەبادان) لەنگەر داوێن و بەم ڕۆبارەدا دێنە بەسرە و بە ڕۆباری مەعقەلدا بەرەو ژور دەبنەوە • لە کاتی جەزردا داڕژانی ڕۆبارەکانی ئەبللە و مەعقەل بە ئاشکرا دەبیندرێ ، ئەم زێیە هەمیشە مەدد و جەزری هەیە ، ئەم دو زێیەی دیجلە و فورات لە عیراقی عەرەبدا وەکو نیو جغز وان کە ڕۆباری مەعقەل بۆتە قوتبیان ، دیجلە و ئەبللە دەوری مەعقەلیان داوە کە لە پاش سوڕانەوە بە دەوری سێ قۆناخ زەوی عیراقدا (دوڕگە گەورەکان)ی پێدەڵێن و ئەو خاکە (جەزرە) یا (جەزیرەی عومەر)ە •

شەشەم ڕۆباری (یەهود)ە کە سەرەتا و بنی چوار فرسەقێکە ، ئەو شێوانەی ئەم ڕۆبارەیان بۆ هەڵبەستون ، زوربەیان لە سەردەمی هەلاکودا پڕ بۆنەتەوە و تەخت بون •

حەوتەم ڕۆباری (ئەبول خەتیب)ە کە لە نزیك ڕۆباری یەهودەوەیە ، ماوەی قۆناخێك دێتە دەر و کاتێك شەت هەڵدەستێ لەگەڵ ڕۆباری یەهود دەبنە یەك ، ئەمەش زۆر لای پڕ بۆتەوە و کەڵکی نەماوە ، بە جێگای وا بێ کەڵکدا دەڕوا کە تەنیا چەند ماڵە عوربانێکی لە قەراخ دەژین • ئەو حاجیانەی لە بەسرەوە بۆ مەککە و مەدینە دەچن ئەم عوربانانە ڕێگەیان پێدەگرن و ڕوتیان دەکەنەوە •

هەشتەم رۆباری (مین)ە کە ماوەی یەك فرسەق لە بەسرا دوورە •
نۆیەم رۆباری (قەندیل) ە •

ئەم نۆ رۆبارە هەمویان لە شەتول عەرەبەوە هەڵگیراون ، هەندێکیان لە بیاباندا نوقوم دەبن و هەندێـــك دەگەڕێنەوە دەریای بەسرە و کەشـــتی دەخڵ و دان هەڵگریان بەسەردا دەڕوا ، ئەمانە گەورەکانیانن ، جگە لەمانەش زیاتر لە هەزار تورعە لە شەت جیا بۆتەوە • بە مەبەستی ئاوەدان کردنەوەی دەورو پشتی شارەکانی (مەداین) ، (کوفە) ، (بەسرە) ، (قوڕنە) ، دەشتی (کەربەلا) و (بەغدا) لــە لایەن خەلیفە عەبــاسییەکان (ئەلمــوتەوەکیل) ، (ئەلموزەفەر) ، (ئەلموستەنسیر) ، (ئەلموقتەدیر) ، (ئەلموستەعســیم بیللا) ، (هارونە رەشــید) و کوڕەکەی (مەئمون) زۆر هیمەتیان کردوە ئەم نــۆ کەندانەیان راکێشاوە و دەشت و بیابانیان پێ ئاوەدان کردۆتەوە ، بەلام پاش ئەوان گوێیان نەدراوەتێ بە لم و خشت و خاڵ پڕ بۆنەتەوە و ئەگەر چاڵ و زەلکاویان مابێ بۆتە چەم و چخورد ، شێر و پڵنگ لانیان تێدا کردوە• ئەم درێژەدانەمان بە باسی زێ و رۆبارەکان ، لەسەر رونکردنەوەی سەرچاوەی دیجلە بۆ کە لە دیاربەکرەوە سەر هەڵدەدا •

بەرهەم و دانەوێڵەی :

شاری دیاربەکر خۆی کەوتۆتە ناو رەقەتێك ، بەلام ناوچەکانی دەور و پشتی حەوت جۆرە گەنمی دەنك درشت و جۆ و پاقلەی هەیە کە سەماری دە ئاقچە دەکا ، بە هۆی ئاوەدانی ولاتەکەیەوە کێڵگە و زەوییەکانی زۆر بە پیتـــن •

پیشـــەکانی :

لە دیاربەکردا دروستکردنی شیر ، دەمانچە ، خەنجەر ، چەقۆ ، جاوی سور ، سەختیانی گوڵدار ، پاپۆج ، موست و جزمە زۆرە •

خواردەمەنییەکانی :

نانە گەنمی سپی ، کاهی بە قەیماخەوە ، کولێرەی سپی ، نانی مۆز ، هەنگوین ، گەزۆ ــ حەلوای خوایی کە لە ئاسمانەوە دەبارێتە سەر گەلای داران ، زۆر شیرین و رەوانە ، چێشتی گەنمە ، چێشتی ماستاو ، ماستی عەلبە •

میوەکانی :

ئەو کالەکە بەستێنیانەی لێرە هەیە بۆ خۆشی و شیرینی هاوتای نیە مەگەر کالەکی بۆتان بیگاتێ •

خواردنەوەکانی :

ئاوی حەمرە کە هێجگار ئاسان هەزم دەکرێ ، ئاوی شەنیش بۆ خۆشی و پاکی بێ وێنەیە و هەمو جۆرە نەخۆشی سیسک و دەغەزێك لەناو دەبا ، لە زستاندا سەهۆلێکی بلورینی هەیە •

کار و کاسبی :

زوربەی خەلکەکە بازرگانن و بازرگانی قورسیشیان تێدایە ، هەندێکیان موچەخۆری میرین ، حاکمی ماردین و قەرەداخ و رۆزنامەچی و هی دیکە لە دیواندا خزمەت دەکەن ، هەندێکیش لە ناو شاردا خەریکی پیشەی خۆیانن ، بە تایبەتی ئاسنگەر و قیومچییەکان •

زمان و شێوە ئاخاوتنی خەلکی دیاربەکر :

داگیرکەری بەغدا (سولتان مراد خانی چوارەم) شایەکی زۆر قسە خۆش بوە و حەزی لە قسەی نەستەق و بە توێکل کردوە ، زیاتر ئەو شێوە تورکییانەی پێ خۆش بو کە لە ئازربایجان و بەشی خۆرهەلاتدا قسەی پێ

دەکرێ ، یەکێك لە هاودەمەکانی بە ناوی (قاوەچی زادە) وەکو بلیمەتێك بوە لە لاسایی کردنەوەی خەڵکدا ، بیست زمانی زانیوە ، کاتێ باڵوێزی ئوتریش و پۆڵۆنیا و چیك و فەرانسە و رۆس هاتوون ئەم قاوەچی زادەیە زۆر بە رەوانی قسەکانیانی تەرجمە کردوە ، کە هەواڵی هاتنی باڵوێزێك دەگەیشتە مرادخان ، قاوەچی زادەی وەکو ئەوان دەڕازاندەوە و تەرجمەی پێ دەکرد، تەنانەت بۆ رابواردنی سوڵتان چەند پارچە شیعری بەشێوەی تورکمانەکانی دیاربەکر رێك خستبو بۆی دەخوێندەوە و دەی هێنایە پێکەنین •

سەیرانگاکانی دیاربەکر :

باخەکان و باخچە پەرژین کراوەکانی بەستێنی دیاربەکر بۆ خۆشی لە جیهاندا بێ وێنەن ، لە سەرە بەهاراندا دوای ئەوەی لافاو نیشتەوە و ئاو رۆن بۆوە ، خەڵکی دیاربەکر هەژار و دەوڵەمەندیان دەستی ژن و منداڵی خۆیان دەگرن و دێنە گوێ رۆبار ، هەر کەسە لە شوێنی تایبەتی خۆیدا خێوەت هەڵ دەدا و لە قەراخ ئاو و بەستێنی چۆمەکە کاڵەك و شوتی و سەوزی دەچێنن ، جۆرە رەیحانەیێکیان هەیە لا سنوری باخچەکانیاندا بۆ پەرژین دەیچێنن ، بە ماوەی مانگێك ئەوەندە زیاد دەکا و بەرز دەبێتەوە ئەو دیوی رەیحانەکە نابیندرێ، کەپرەکانی دەم زێیان هەر چوار لاو سەربانەکەی بەم رەیحانانە دادەپۆشن ، جا کاتێ ئەم رەیحانانە گوڵیان کرد تۆوەکەی دەوەرێ و لە ژێرەوە سەر لەنوێ چینێکی تازەی لێ شین دەبێتەوە ، هەمو کەپرەکان جۆگە و ئەستێلیان هەیە کە لە زێوە ئاویان بۆ راکێشاوە • بەم جۆرە حەوت مانگی رەبەق قەراخی ئەم زێیە دەبێتە کانگای هەرا و بەزم و رابواردن و گۆرانی و خواردنەوە، تەنانەت خاوەن پیشەکانیش لێرە خەریکی کاری خۆیان دەبن و هەرچی پێویستی خواردن و خواردنەوە بێ لەبەر دەستیاندایە ، ئەو کەسانەی کاریان لەناو شاردایە ئێواران دەست لە ئیش هەڵدەگرن و تیپ تیپ دەگەڕێنەوە باخەکانی دەم زێ •

کاڵەکی دیاربەکر زۆر گەورەیە و زۆریش شیرینە و بۆنی میسکی لێ دێ و هەر یەکەی چل پەنجا هۆقە دەردەچێ و ڕەنگی کەسکە ، لێرەوە بۆ شار و وڵاتان بە دیاری دەبرێ ، لەم کاڵەکانە بە دارچینی و مێخەك و برنج زەردەیێك دروست دەکەن کە لە زەردەی هەنگوینی ئاتینە خۆشترە ، بەڵام شوتییەکانی زۆر باش نین • ڕەیحانەی ئێرە ئەوەندە هەڵدەستێ و ئەستور دەبێ کە لەپاش حەوت هەشت مانگ دارکەکەی دەکەنە ئەستونی خێوەت یا لە جیاتی دەستەك بەکاری دێنن ، ئەم دارکە ڕەیحانانە کە لەبریتی چیلکە ئاگری پێدەکەنەوە بۆنێکی خۆش بڵاو دەکاتەوە •

خەڵك شەوانە لەمبەر و لەوبەرەوە قوتیلە و چرا و فانۆس و مۆم بە شێوەیێکی جوان دەڕازێننەوە و لەسەر پارچە تەختەیان دادەبەستن و دەیهاوێنە ناو ئاوەوە ، ئەو شەوە تاریکە دەبێتە ڕۆژی ڕوناك و بەم پێیە هەر خەریکی کەیف و بەزم و ڕابواردنن و دوعا بۆ دەوڵەت دەکەن •

سەیرانگای باخی قوس پارچە بەهەشتێکە بۆ خۆی ، تەنانەت ئەو کاتەی سوڵتان مرادی چوارەم هاتبوە دیاربەکر لەم باخە دابەزیبو و ڕای دەبوارد • ئەم سەیرانگایە لەم قەراخ ڕوبارە ئەوەندە خۆشە تاریفی بە گوتن و نوسین تەواو نابێ •

شتەکانی دیکەی دیاربەکر :

دانیشتوانی هەرێمەکانی دەرەوەی شار تێکەڵاوە ، کورد و تورکمان و عەرەب و عەجەمن ، لەناو شاردا ئەرمەنی هەیە ، لەبەر ئەوەی قەڵای دیاربەکر لە قەراخ زێیە ، بە دوڕگەی دیجلەی دادەنێن ، چونکو خاکی نێوان دیجلە و فوراتە بۆیە (جەزیرە)ی پێدەڵێن • بە هۆی سازگاری ئاو و هەواکەی دانیشتوانی جوان و ناسکن و منداڵەکانیان زیرەك و ئازان ، خەڵك بە کوردی و تورکی و عەرەبی و ئەرمەنی دەئاخەون ، زۆر غەریب دۆست و

قسه خۆش و به رابواردنن ، نوکتەزان و خاوەن قەڵـەمی تیژیـان زۆره ، پیاوەکانیان راست و بەدینن و ژنەکانیان به ئامۆس و خاوەن ئەدەبن ، نـەك ژنیان بەڵکو کچی بچکۆلەشیان نایێته ناو بازاڕ ، خۆ ئەگەر کچێك بـگاته ناو بازاڕ خۆی و باوکی تەمێ دەکرێن ، ئا بەم ئەندازەیه بـه تەنگ ئامۆسی خۆیانەوەن .

زیارەتگاکانی دیـاربەکر :

له قەڵای ناوەوه له نزیك سەرای پاشا له شەقامی خالید قسنی پیاوێکی گەورە و پیرۆز هەیه به ناوی (شەهید کوڕی خالیدی وەلید)، له سەردەمێکدا که خالید هاتۆته سـەر دیاربەکر و له قەیسـەری رۆمی سـەندوه و بوه به فەرمانڕەوای ئێره ، ئەم کوڕەی لێره مردوه و لەم شـوێنەدا نێژراوه و قسنەکەی بۆته زیارەتگای گشت لایێك .

زیارەتگای (هەمزه بابا) ــ له دەرەوەی قەڵایه .

شـێخی رۆمێ ــ پیاوی خوا و شـێخی گەورە و سەرچاوەی ڕازی خوایییه، جەنابی (شێخی رۆمێ) که خۆی خەڵکی شاری ورمێی ئازەربایجانه، باپیرانی ئەم شێخه (ئۆچغا سوڵتان) و (شۆری سوڵتان) له ورمێ نێژراون، خوا یاربێ هەر کاتێ چوم بۆ ئەولا باسی ئەوانیش دەنوسم . ئەم پیـاوه گەورەیه که خۆی هێجگار دەوڵەمەند بوه زیاتر له چل هەزار مریدی هەبوه و ناوبانگێکی تازەی داوه به تەریقەتی خواجەگان .

هوێ شەهیدکرانی شـێخی رۆمێ ــ له سـەردەمی سوڵتان مرادی چوارەمدا پیاو خراپ و دوژمنەکان به گوێیاندا چرپاندبو که گوایـا شێخی رۆمێ له دیاربەکر نیازی وایه به ناو مەهدێتییەوه هەستێته پێ و بۆ ئـەم مەبەسته چل هەزار دەروێشی رۆت و قوتی له خۆی خڕ کردۆتەوه . سوڵتان

مراد دەڵێ جارێ با بمێنێ • چوار ساڵ پاشتر کە دەچێ بەغدا بگرێ لە نزیك دیاربەکر لە قەراخ ڕۆباری مراد پیاو ماقوڵانی شاری دیاربەکر دێنە خزمەتی، شێخیش زۆر بێباکانە دێتە کن سوڵتان و دەڵێ «سەلامو عەلێك خونکار» وشەی خونەکە زۆر درێژ دەکاتەوە ، سوڵتان دەڵێ « یا شێخ ئەم وشـەی خونەت بۆ وا درێژ کردەوە ؟ » شێخ دەڵێ « شاهم لەبەر ئەوەی تۆ دەچی بۆ بەغدا و دەیگریت و تۆڵە لە دوژمنانت دەستێنیتەوە و خوێن دەڕێژی » سوڵتان کە دەبیسێ دەڵێ (بەغـدا دەگری) زۆری پێ خۆش دەبێ و لێی دەپرسێ « یا شێخ ، تۆ بڵێی بە ساخی بگەڕێمەوە ئەستەموڵ ؟ » شێخ دەڵێ « بەڵێ ، دێیەوە ئەم دیاربەکرە و هەندێکی دیکە خوێنی ناهەق دەڕێژی و دەچیەوە ئەستەموڵ » • سوڵتان دەیەوێ چاکەی لەگەڵ بکا بەڵام ئەو هیچی ناوێ ، تـەنیا داوای کەم کردنـەوەی باجی خانوانـە و جزیەکان دەکا کە سوڵتانیش بەقسەی دەکا •

مراد خان بەرەو بەغدا دەڕوا و لەوێ پاش شەهیدبونی محەمەد پاشای تەیار بەغدا دەگرێ • لـە گەڕانەوەدا دێتەوە دیاربەکر و چاوی بە شـێخ دەکەوێ ، دەیەوێ پارەی بداتێ شـێخ هیچی لێ وەرناگرێ ، دیسـان دو زمان و شۆفارەکان دەچنە بن کلێشەی سـوڵتانەوە و وای تێدەگەیێنن کە « ئەم شێخە کیمیا دەزانێ و دە هەزار کیسە زێڕی هەیە ، هەر کاتێ ئارەزو بکا تەواوی قاپ و قاچاخی مسی مریدەکانی دەکا بەزێڕ ، ئەگەر ڕۆژێك ئەم کابرایە بیەوێ یاخی ببێ مەترسییێکی گەورە ڕو دەدا ! » دیسان سوڵتان گوێ ناداتێ •

ڕۆژێك لەگەڵ شێخ دادەنیشێ لێی دەپرسێ « یاشێخ تۆ بڵێی عیلمی کیمیا ڕاست بێ ؟ » شێخ دەڵێ « بەڵێ خونکاری من ، کیمیا کاری مشایخانە، بۆ ئەوەی نەفسی خۆیان دابمرکێننەوە دەنکە زێڕێکی پەتی بە کیمیا دروست

دەکەن و دەیخۆن ، ئەوانەی پیاوی خوان کیمیایان بۆ ئەوە دەوێ دەنا هەمو گەنجی قارونیان بەلاوە هیچە . » سولتان دەلێ « خۆزگە کەسێکم بدیایە کە ئەم شتە دەزانێ چونکو من بڕوام بە شتی وا نیە .» شێخ دەلێ «ئەگەر لێپرسینەوەی تێدا نەبێ من کارێکی وا دەکەم لەبەر چاوی خۆت ئەم کارە بکەن . »

مراد خان دەچێتە مالی شێخ و دەرگا لە خۆیان دادەخەن . بە رێکەوت کیژی (کوڕی مەعانی شامی) میری درۆز کە بۆ جوانێ و فێلبازێ لە جیهاندا بێ هاوتا بوە لە ناو حەرەمی شێخدا دەبێ . دێتە خزمەت سولتان و دوای گەلێك قسە و دوعا خوێندن هەر وەکو لە بۆکی خۆی فێر بوە ئاگرێك دەکاتەوە و قەنتارێك مس دێنێ دەیتوێنێتەوە و ئەوەندەی دەنکە نیسکێك ئیکسیری تێ فڕێ دەدا دەزبەجێ ئەو مسە دەبێتە زێڕێکی پەتێ . شێخ لەو زێڕە چەند دەنکێك دروست دەکا خۆی دەنکێك دەخوا و سێ دەنکیش دەدا بە مرادخان دەیخوا ، ئەو شەو و رۆژە هیچ خواردنێکی بۆ ناخورێ . جا مراد خان دلنیا دەبێ کە گوتەی شۆفارەکان راستە ، پیاو دەنێرێ شێخ و کیژی کوڕی مەعان لە مالی خۆیاندا دەخنکێنن و لە دەرەوەی دەروازەی رۆم دەی نێژن . پاشان مراد خان دەگەڕێتەوە ئەستەمۆل زۆری پێ ناچێ دەمرێ .

ئەم بەسەرهاتە مەلیك ئەحمەد پاشا بۆی گێڕامەوە کە لەو رۆژەدا سەلەحداری مراد خان بوە و پاشان کراوە بە والێ دیاربەکر . چونکو باوەڕی بەم شێخە هەبو زۆر جار دەهات زیارەتی دەکرد .

قسنی (شێخ موسلیحەدین مەلا عەزیزی لارێ) ــ کە خەلکی لاری هیندستانە ، پیاوێکی زانا و دنیاگەڕ بوە ، بە سەیاحەت هاتۆتە رۆم و بوە بە هاودەمی سولتان و ناوبانگی بلاو بۆتەوە ، دوایێ لە مزگەوتی خسرەوییەی

دیاربەکردا بوە بە سەجادەنشین ــ پۆست نشــتین ــ و تا مردوە شێخایەتی کردوە ، ئێستا لە کن شێخی رۆمێ نێژراوە •

جگە لەمانە دیاربەکر زیارەتگای دیکەشی هەیە ، بەلاّم ناسراوەکانیان ئەوانە بوّن کە ناومان هێنان •

هەر جــارێ رێم کەوتبێتە دیــاربەکر ، لەگەلّ (فیراری مستەفا پاشا) و پیاو ماقولاّنی ئێرەدا دەچوین بۆ راو و گەڕان و رابواردن ، بەلاّم ئەمجارە کە لەگەلّ مەلیك ئەحمەد پاشادا بۆ فرمان هــاتوم و خێوەت و کەلوپەلــی پێویستمان پێ نیە هەروا ماینەوە ، والی مستەفا پاشا بە چل و حەوت هەزار عەسکەرەوە چوە بۆ دەشتی ماردین و شەنگار بۆ ناوبژی کردنی شێخی عارەبی شام (شێخ عەلی فارس)و هۆزی (تەی) کە بە شەڕ هاتوّن ، منیش بۆ ئەوەی گەشتێکم کردبێ و فرمانەکەشــم بەجێ هێنابێ ، لەگەلّ دوّ سەد کەســێك هاوڕێ و دەستوپێوەندم لە دیــاربەکرەوە بەرەو قیبــلە روّم کردە قــەلاّی ماردین و شەنگار •

★ ★ ★

ڕۆیشتنم بۆ قەڵای ماردین و شەنگار

که له دیاربەکر ڕێ کەوتین زێ کەوته
لای خـۆرهەڵات و بـەرەو جەزیره
هاتینه گوندی (گوگسۆ)ی سەر به
دیاربەکر .

جەزیرەی گەوره

پێش ئەوەی خوای گەوره ئـەم دنیایه درۆست بکا ئـەم جەزیرەیه ئاوەدان بوه و بەهەشتێکه له نێوانی شەتولعەرەب و فوراتدا . یەکەم لای باکوری قەڵای خارپوته و قەڵای (پرتك)یش که لەناو کوردەکانی ئیزۆلیدایه. سەرێکی ئەم جەزیرەیه بەرەو خوار بۆ لای قبیله شۆڕ بۆتەوه تا دەشتەکانی بەغدا و کوفه و کەربەلا و لەوێشەوه دەگاته قەڵای قوڕنه ، واتا جەزیرەیێکی زۆر پان و بەرینه که درێژایی چل و شەش قۆناخ و پانایی له سێوه تا پازده قۆناخه ، له ناو ئەم جەزیرەیەدا سەد و حەفتا و شەش پارچه قەڵای ئاماده و قایم و پتەو هەیه که لەمانه حەفتا و شەشیان له سەردەمی هەلاکۆ و تەیمۆری لەنگدا ڕوخاون. ئەو قەڵایانەی ئەمڕۆ به ساخی و ئاوەدانی مابنەوه ئەمانەن:

(دیاربەکر) ، (ئەگیل) ، (ئەرخەنی) ، (خارپۆت) ، (پرتك) ، (ساخمان)، (چومۆشگەزوك) ، (چەپاقچۆر) ، (گەنج) ، (ئەتاق) ، (جسقه) ، (قوڵپ) ،

(تەرجیل) ، (مەهرانیە)و (مۆشـس) کەوتونە لای باکور ، قەڵای (پالو) لـە دەرەوەی رۆباری مرادیەدایە ، مەلاتیەش بە دەرەوەی جەزیرە دەژمێردرێ •

(چەرموك) ، (عید هر) ، (چەنکوش) ، (سـمیات) ، (سـن روحە) ، (رەحیە) ، (سێوەرەك) ، (حەدیسە) ، (خەزە) ، (عانە) ، (دێر) ، (سەلە) ، (مەرقیسا) ، (رەسافە) ، (رەقە) ، (حەرران) ، (حەساد) ، (روخا) ، (قەڵای رۆم)و (بیرەجك) هەمویان لەناو ئەم خاکە پیرۆزەدان •

(ماردین) ، (حەسەنکێف) ، (خاس تەپە) ، (شەنگار) . (تەل هەوار) ، (موسڵ) ، (نەسێبین) ، (جەزرە) ، (ئامیدێ) و (ئاکرێ) لای خۆرهەڵاتن و لە دەرەوەی جەزیرەدان •

ئەو شوێنەی شەڕی (سەفین) لە نێوان (ئیسامی عەلی)و (عایشە)ی لێ کرا ئێستا قەڵای جەعبەری لێ دروستکراوە ، هەرچەندە کەوتۆتە خۆرهەڵاتی فورات دیسـان هەر بـە جـەزیرە دەژمێردرێ • قـەڵاکانی (هێزان) و (ماکسین)و (تەل جەزیرە) و (کفر توتا) و (بەلەدۆل خەتیب) و (شاری خدر)و (حەدیسە) لە ناوەڕاستی جەزیرەدان • قەڵای (تکریت) بە جەزیرە دادەنرێ و قەڵای (قوشلەر)یش هەروا •

پاش حەسانەوەمان لەو گوندە بەرەو قیبلە بـە ناو بەردەڵانێکدا بەو هەوا گەرمە رێگامان بڕی و لە دەربەندی (زەر زیوان) قۆناخمان گرت کە شوێنێکی زۆر پڕ مەترسی و نائەمینە ، پەنا بەخوا • باشور و لای قیبلەی دەشتی ماردین و شەنگارە • لێرەوە هاتینـە گوندی (مالون)و لەوێشەوە بەرەو باشور بە حەوت سەعات گەیشتینە زیارەتگای (شـێخ زۆلی) پاشان هاتینە قەڵای (ماردین) •

قەلای ماردین یا تەختی دارا :

مێژوونوسانی رۆم و یۆنان بە پێی بڕوا مەسیحایەتییەکەی خۆیان زۆر شتی خەیاڵییان لەسەر ئەم قەلایە نوسیوە ، بەلام (مەقدیسی) دەڵێ هۆی بنیات نانی ئەم قەلایە (یونس پێغەمبەر) بوە . چونکو ئەو لە وەرزی زستاندا لە شاری (ئەلخەتیب)ی نزیك موسڵ دادەنیشت و هاوینان دەهاتە هەوارگەی چیاکانی ماردین . ئێستا ئەشکەوتێك لە چیای ماردیندا هەیە تەکیەی یونس پێغەمبەری ناوە ، ئەو سەردەمە بەم کێوەیان دەگوت (چیای قوچ) ، هەژدیهایەك لە ئەشکەوتەکانی پەیدا بوبو چەند هەزار کەسی لە ئومەتی یونس پێغەمبەر خواردبو ، ئەوانەی دژی ئەو پێغەمبەرە بون داوایان لێکرد با ئەو هەژدیهایە بکوژێ تا ئەوان باوەڕی پێ بکەن ، ئەویش بە یەك بەرد هەژدیهاکەی کوشت و سێ هەزار کەس بە جارێ هاتنە سەر دینەکەی و لە دەور و پشتی ئەشکەوتەکەی ئەودا خانویان کرد و کەوتنە کاسبی کردن ، رۆژ بە رۆژ دەوڵەمەند بون . جا کێوەکەیان ناونا (کێوی مار) و بە شارەکەشیان دەگوت (ماردین) .

ئەم قەلایە لە نێوان چەند شایەکدا دەستاودەستی کردوە و سەردەمێك پاتەختی (دارا) بوە ، دارا ئەم شوێنەی زۆر بەدڵ بو هاوینان لێرە خەریکی راو و رابواردن دەبو و زستانان دەگەڕایەوە شاری (دارا) لە نزیکی (نەسێبین) . پاشان کە (ئەسکەندەری یونانی) دارای شکاند و بو بە سەرداری ئازەربایجان و ئێران و توران ، لەم ماردینەدا گەلێك دێری گەورە گەورەی دروست کرد . لە زەمانی (یەحیا پێغەمبەر) دا بتخانەیێکی گەورەی (بەختونەسر) لە ناو ماردیندا هەبو ، ئەو بەختونەسرە بۆ داوای کوشتنی یەحیا لە ماردینەوە پێدا هات (حەلەب) و (شام) و (بەیتولمەقدس) و (سەفەد) و (عەسقەلان) و خاکی میری هەمو کاول کرد و گەڕایەوە قەلای ماردین . لەبەر ئەوە مەسیحیەکان زۆر بایەخ بەم شاری ماردینە دەدەن . لە سالی

١٧٩٥دا (تەیمور) سێ ساڵ ئێرەی گەمارۆ دا و هیچی بۆ نەکرا. ناچار رۆی کردە ولاتی رۆم • لە ٩٢٠ پاش سەرکەوتنەکەی (چاڵدێران) (سولتان سەلیم خان) بیقلی پاشا و مەلا ئیدریسی عیمادی بە سەد هەزار عەسکەرەوە ناردە سەر ئەم قەلایە ، دوای یازدە رۆژ وتوویژ کوردەکان ئەم قەلایەیان بەبێ شەڕ بەدەستەوە دا و خۆیان چوون بۆ قەلای شەنگار★ • ساڵی ٩٤١ کە سولەیمانخان بۆ خەزای بەغدا دەچۆ ، ئەم قەلای ماردینەی کرد بە سنجاق و پاتەختی بەگ ، بە پێی قانون باجی میری دوسەد هەزار ئاقچەیە و بیست هەزار قرۆش بە بەگ دەبڕێ ، بەلام ئەم ناوچەیە یەکێکی ئازا و بە زاکونی پێویستە پیاوی دڵنەرم و لەسەرخۆ بۆ ئێرە دەست نادا ، چونکو لایێکی کوردە پرچنەکانن و لایێکی دی کوردەکانی (شقاقی)و (ئاشدی)یە و دەشتنەکانیشی خێڵی (کوچبو)ی تورکمانی تێدایە ، نەختێ لەولاتر هۆزی عەرەبی (تەی) کۆچەر هەن ، جا سەندنی مەڕانە و دەیەك و پاوانانەی لەوەڕگاکان یەکێکی زۆر توند و تۆلی دەوێ •

ماردین سی و شەش زەعیم و ٤٦٥ تیماری هەیە ، بەگی ئالا و سەرۆکی چەری هەیە ، بە پێی قانون بە جبە لەبەرەکانیەوە هەزار و حەفتا عەسکەری چەکداری هەیە کە لەگەڵ بەگدا بۆ شەڕ دەچن ، قازییەکەی سێ هەزار قرۆشی لە ناوچەکانەوە دەست دەکەوێ• مفتی و نەقیب و کوێخا و سەرۆکی یەنیچەری و دارۆخە و نایبی شار و شابەندەر و میراو و ئەمینداری قەپان و قەلادار و نەفەراتی تایبەتی خۆی هەیە •

دیمەنی قەلای ماردین :

قەلایێکە لەسەر چیایێکی بەرزورەنگ ، سەر لەئاسمانە و دو قۆناخ لە دیجلەوە دورە ، لە چۆلێکی جەزیرەدایە ، شتێکی وایە لە تاریف کردن

نایێت بەڵام هەر چۆنێك بێ من بە پێی توانینی خۆم باسێـــکی تنۆك لــە دەریای دەنوسم :

ئەم قەڵایە ئەوەندە بەرزە کە دیواری بورجــەکانی زۆر هــەورەکان دەکەون ، بۆیە هەتا لای نیوەڕۆ کە هەورەکان نەڕەونەوە لە خوارەوەڕا لای ژورۆی نابیندرێ • من لە گەشتەکانی خۆمدا گەلێك قەڵای بەرز و گەورە و بە ناوبانگم دیوە بەڵام هیچیان ناگەنە ئەم قەڵای ماردینــە ، چونــکو لــە خوارەوە تا لوتکەی ژورۆی قەڵا دۆ فرسەقە ، لە بورجەکانی قەڵاوە هەتــا مەودای چوار قۆناخ بە هەر چوار لای خۆیدا دەبینــدرێ • لــەم قەڵایەوە قەڵاکانی نەسێبین و شەنگار و چیای شەنگار و دەشتە پان و بەرینــەکەی دیارە ، بە ئاشکرا دەتوانم بڵێم گرتنی ئەم قەڵایە لە توانینی بەشەردا نیــە مەگەر دانیشتوانی لەتاوی برسێتی خۆیان بەدەستەوە بدەن ، لەناو قــەڵادا گەلێك ئەشکەوت و کەلێن و قوژبنی هەیە و ئاویشی بەشی دە ساڵی خۆی تێدایە ، هەر بارانێك لە ئاســمان بێتە خوارەوە ئاوی لای سەر بەرزایی و لوتکەکانی چۆرێکی بە فێرۆ ناچێ هەموی بە جۆگا بەردینەکاندا دێتە ناو عەماراوەکانی ، ئەشکەوتەکانی لەو گەنمە شــامێ و گاڵ و چەڵتوکانــەی شەشسەد حەوسەد ساڵ لەمەوپێش هەڵگیراون و ئەمڕۆ وا دەزانرێ تــازە لەسەر خەرمان هەڵگیراوە ، لە ئەشکەوتەکانی دیکەدا حەســیر راخــراوە دانەوێڵەی گەنم و جۆ و نیسك و نۆکی لەسەر رۆ کراوە ، ئەم دانەوێڵانــە هەمو ساڵێ دابەش دەکرێن و هی تازە دەخرێتەوە جێیان • قەڵا ئەوەنــدەی جبەخانە تێدایە لە ژمارە نایێت ، باروتی رەش و گوللە تۆپ و چەك ئەوەندە زۆرە ئەگەر بیاننوسین کتێبێکی تایبەتی دەوێ ، دوندە هــەرە بەرزەکەی قەڵا کە سەری لەئاسمانە چەند شوێنەوارێکی پێوەیە ، ئێرە لە هیچ لایێکەوە خەندەکی نیە چونکو پێویست ناکا ، لە هەر لایێکەوە بڕوانیتــە خوارەوە سەرت دەسوڕێ ، هەموی دیواری گەلێ یەکپارچە و لوسە •

لەپاش گەڕان و تەماشا کردنی قەڵای ماردین کە بیستمان مستەفا پاشای فیراریَ لە قەڵای شەنگارە ، ئێمەش بەرەو شەنگار ڕێکەوتین •

لە ماردینەوە بەرەو باشور بە سێ سەعات هاتینە قەڵای (گوللی) کە گوندێکی پێنسەد ماڵی کوردە لە ناو چۆڵستانێکدا لێرەوە قەڵای ماردین جوان دیارە • (دارا)ی شای ئێران لێرەدا لەگەڵ ڕۆمەکان شەڕێکی قورسی کردوە و بە شکاویَ بەرەو (قەرە دارا)ی نزیك نەسێبین هەڵاتوە ، ئێستاش لەم دەشتی گوللی‌یەدا گردۆلکەی ئێسکی عەجەمە کوژراوەکانی ئەو ڕۆژە هەڵدراوەتەوە و ماوە ، لە لایێکی دیکەش ئێسکی وێنانە کوژراوەکان کەڵەکە کراوە • لێرەوە بە چۆلیدا هاتینە گوندی (قزل تەپە) کە سەر بە ماردینە و لەوێشەوە بۆ قەڵای (خاتونیە) •

قەڵای خاتونیە :

چونکو (زوبەیدە) خاتونی ژنی هارونە ڕەشید بنیاتی ناوە خاتونیەی پێدەڵێن ، بە قسەی خاوەنی شەرەفنامە ئێرە دایکی شای شەنگار دروستی کردوە و ناوی (سور خاتونیە)ی لێناوە ، لە ناوچە و هەرێمی خاکی ماردین لەو دەشتە پانەدا لەسەر گردێکی قوچ بە چەشنی چوار گۆشەی لاکێشیَ دروست کراوە ، لای باشوری دەروازەی هەیە ، هەموی بە بەردی تاشراو داندراوە و بینایەکی جوانە ، لە ناوەوە مزگەوتێك و حەفتا ماڵی تێدایە ، بازاڕ و قەیسەریَ نیە ، حەفتا نەفەر و بەشی خۆی جبەخانەی هەیە ، پانایێ و درێژیَ قەڵاکەم نەزانی •

لێرەوە بەرەو باشور هاتینە شوێنێك (کەندیلی) ناوە و دوا سنوری ماردینە ، جێگایێکی نائەمینە ، کوردەکانی (ئاشدیَ) و (شقاقی) ڕێگریَ دەکەن • لە کێوێکی بلند ئاوا بوین و بەناو بیاباندا هاتین گەیشتینە قەڵای (شا شەنگار) • لە بەرەو خواری ئەم قەڵایەدا یەکەم ڕۆژی ڕەجەبی ١٠٦٥

به خزمەت مستەفا پاشای فیراریێ والیێ دیاربەکر گەیشتم و نامەی مەلیك ئـەحمەد پاشام دایێ • بە خوێندنەوەی شاد بێ.و گوتی « ئیشەڵڵا سێ و حەوت کیسە قەرزەکەی مەلیك ئەحمەد پاشا دەدەینەوە و نزیکەی سـەد چادرێکیشی بۆ پەیدا دەکەم و بۆی دنێرم » بۆ منیش خێوەتێکی لە تەنیشت خۆیەوە رێکخست و کردمی بە میوانی خۆی • جا دەسـتم کرد بە گەڕان و تەماشای قەڵای شەنگار •

دیمەنی قەڵای شەنگار :

ئەو کاتەی کەشتیێ (نوح پێغەمبەر) بەسەر شەپۆلی تۆفانەوە گێـژی دەخوارد ، سوچێکی بەر ئەم چیای شەنگارە کەوت و کەمێك زیانی دی ، نوح زۆر ناڕەحەت بێ و شێست و حەوت کەسەکەی ناو کەشتیێ هاواریان لێ هەستا ، مارێك هاتە پێش و بە نوحی گوت «ئەگەر لە گۆشـتی ئادەمزاد تێرم کەی من کەشتیێیەکەت بۆ رزگار دەکەم » نوح گوتی « باشـە ، لـە گۆشتی ئادەمزاد تێرت دەکەم » ، لەسەر ئەم پەیمانە مار هات کلکی خستە ناو ئەو کونەی کەوتبوە کەشتیێ و لەسەر کونەکە پەپکەی خوارد و نـەی هێشت دلۆپێك ئاو بێتە ناوی ، خەڵکەکە شاد بێن و هەر ئاوێك هاتبـوە ناوەوە دەریاندا • جا کاتێ کەشتیێیەکەیان لەوێ دێر کەوتەوە ، نوح بـەو چیایەی گوت «هازا جەبەل سین جەور» واتا ئەم کێوە سینـە زوڵمی لـێ کردین ، لە پاشتردا سین جەور بە هەڵە کراوە بە (سنجار) ، لە راستیشـدا چونکێ رەوەزەکانی ئەم چیایە هەمێ ددانەیە و تیژن پێیان گوتـوە (جەبەل سن) و جاریشیان لێ زیاد کردوە بۆتە سـنجار •[8] ئەو رەوەزەی کەشتیێ نوحی کونکرد کەوتۆتە لای باکوری قەڵای شەنـگار و قـەڵای

(٨) وشـەی (ژەنگار)ی کوردیێ بە مانا رەنگین • ئەمڕۆ بۆتە شەنگار و شەنگال، عەرەبەکان ئەم وشـەیەیان هەڵگێڕاوەتەوە و کردویانە بە (سـنجار) •

نەسێبینەوە ، گومانیش لەوەدا نیە کە کەشتی نـوح بەر لوتـکەی چیـای شەنگار کەوتوە چونکو مێژوی مەقدیسی بە درێژی باسی کردوە •

کەشتی نوح لە پاش گەڕانێك بەسەر ئاودا دو قوناخ لەلای باکوری شەنگار لە نێوان قەڵای موسڵ و نەسێبیندا لـە سـەر کێوی (جـودی) گیرسایەوە ، ئەوانەی تێیدا بون هاتنـە دەر و سوپـاسی خوایـان کرد ، چێشتیان لێنا خواردیان و ئەو چێشتەیان ناونا (چێشتی عاشور) چونـکو رۆژی دەیەی محەڕەم بو ، لە رۆژی تۆفانەوە تا هاتنە دنیای پێغەمبـەری ئیسلام • بە قسەی (محەمەد کوڕی ئیسحاق) ــ ٤٤٩٠ ساڵە و لە زەمـانی باب ئادەمەوە تا هاتنی پێغەمبەر ٦٧٥٠ ساڵ تێپەڕیوە • ئەم قسـەیە هەمـو مێژونوسەکان لە سەری یەکدیگیرن •

لە سـەردەمی نـوح پێغەمبەردا ئێـرە بوبوە شـارێکی گـەورەی ئاوەدان و (کوردیم) ناوی ئومەتی نوح شای ئەم ناوە بوە ، ئەم کوردیـم شایە زۆر ژیاوە و گەلێك کوڕ و نەوەی لێ کەوتۆتەوە ، زمانێکی تایبەتی بۆ خۆی رێکخست کە نە فارسییە و نە عەرەبییە ، ئـەم زمانە لەو سەردەمەوە ماوە ، پاشان نوح پێغەمبەر لە جودییەوە سەری شەنگاری دا و دوعای بـۆ کرد کە ئاوەدان بێ •

★ ★ ★

ئەسپێ و کێچ و مێشوولە و مشك و دووپشك چۆن پەیدابوون ؟

دوای ئەوەی کەشتیێ نووح رزگار بوو ، مارەکە هاتە لای و پێی گوت « ئەی پێغەمبەر ، ئەو بەڵێنەی دابووت بە من کوا ؟ » نـووح دۆش دامـا و نەیدەزانی چ بکا ، (جوبراییل) هاتە خوار و پێی گوت « خوا سەلامـت لێدەکا و دەڵێ کەشتیێیەکەت من لـە گێژاو رزگارم کرد ، بۆچی بە ئازایێ ماری دەزانی ؟ بێنە ئەو مارە باوێ ناو ئاگرەوە تا شتی سەیرت پیشان بدەم و ماریش لە گۆشتی ئادەمێ تێر کەم » نووح گوتی « کاکە جوبراییل من چۆن دەتوانم مار فڕێدەمە ناو ئاگر؟ » جوبراییلی ئەمین گوتی : « تۆ هەقت نەبێ ئایەتی (سلام على نوح في العالمين) بخوێنە » نوحیش ئەم ئایەتەی خوێندەوە (سلام على نوح في العالمين) و دەستێکی لە مار دا ، مـار سەرخۆش بـوو خۆی هەڵدایە ناو ئاگر سووتا و بوو بە قەرەبرووت ! دیسان لەسەر ئامۆژگاریێ جوبراییل نووح خۆڵەمێشی ماری بـەبا کرد ، بایەکی توند هات ئەو تۆزەی بە سەر و چاوی ئۆمەتی نووحدا کرد ، خۆڵەمێشی پێستەکەی بوو بە ئەسپێ و هێ گۆشتەکەی بوو بە کێچ • بۆیە تا ئەمڕۆش کێچ و ئەسپێ لەسەر پەیمانی نووح پێغەمبەر خەڵك ناڕەحەت دەکەن ، خۆڵی ئێسکەکانی کەوتە سەر زەویێ بوو بە مێش و هێ کەلاکەکەی بوو بـە دووپشك ، هێ پەراسووەکانی بوون بـە هەزارپێ و هێ جەرگی بوو بە سەرمازەڵە و هێ دڵی بە زەرگەتـە و چەنـد وردە دەعبای دی • هەر خوا دەتوانێ هەموو شتێك بکا •

بەڵام مێژووتووسانی عەجەم لەمەڕ ناولێنانی شەنگارەوە دەڵێن : یەکێك

لە ژنانی شای ئێران (دارا) زگی پڕ بۆ ، ئەستێرەناسان گوتیان ئەگەر ئـەم ژنە لە سەعاتێکی پیرۆزدا بزێ منداڵەکەی شای دنیاگر دەبێ ، دارا فەرمانی دا کە بەچاکی ئاگاداری ئەو ژنە بن ، ژنەکە کوڕێکی زۆر جوانی هێنـایە دنیا بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو منداڵە سێسەد و چواردە ڕۆژ لە زگی دایکیدا مابۆوە ناویان نا (سنجار) • پاش مردنی دارا سنجـار بۆ بە فەرمـانڕەوای سەربەخۆ و بەگژ ئەو ڕۆمیيانەدا چۆ کە باوکی ناچار کرابۆ خەرج و باجیان بداتێ ، ئەم سنجارەش کە جێی هاتنە دنیای بوە باشی ئـاوەدان کردەوە و پەرەی پێدا • لە زەمانی تەیمۆری لەنگدا ئێرە گەمارۆ درا و پاش حەوت مانگ ئابلۆقەگیر و هەرچی شوێنەواری هەبۆ کاول کرا تەنیا قەڵا کۆنەکەی مـایەوە •

قەڵای شەنگار :

ئەو وەستایەی ئێرەی درۆستکردوە لە شێوەی قـەڵای مەعـەڕزەی نوعمانی داناوە ، قەڵایێکە قورس و قایم لەسەر کێوێکی بڵند بە بێ خەرەند. پێنج گۆشەیە و یەك دەروازەی هەیە ، چواردەوری حەوت هەزار شەقاوە. تەنیا سێسەد خانوی بچوکی قوڕی لە ناودایە ، دانیشتوانی کورد و عوربانن. ئێستا پاتەختی بەگە و سەر بە دیاربەکرە ، بەگی ئاڵا و گەورەی چـەری و فەرماندەی یەنیچەری و قەڵادار و سەد عەسکەری هەیە ، فەرمان لە بـەگی ماردین وەردەگرن ، بەشی خۆی جبەخانە و وردە تۆپی شـاهی هەیە ، لـە مزگەوت و حوجرەیێك زیاتری تێدا نیە •

لەناو ئەو ڕەقەن و بەردەڵانەدا باخی وایان هەیە کە میوە خۆشەکانی هاوتای میوەی عەنتابن ، ترێی ، شیرین و ئاوداری هەیە ، قەڵاکە کەوتۆتـە ناوەڕاستی بیابانێکی فراوان کە خێڵاتی عەرەب (بیلاد ڕەبیع)ی پێدەڵێن ، خێڵەکانی (کیسی) و (تەی) عەرەبی تێدایە ، لە ناوەندی ئەو دەشتەدا قەڵاکە

حەواڵەی هیچ لایێکی بەسەرەوە نیە • خەڵکەکە نانی گەنمە شامیۍ دەخۆن ، هەنگوینێکی زۆر سپیۍ و خۆشی هەیە • ئەم قەڵایە کەوتۆتە باشوری قەڵای نەسێبین کە لێرەوە بە دۆ رۆژی خێرا و سێ رۆژی بە کاوەخۆ دەگاتە (موسڵ) • لە ناو بەردەکانی دامێنی ئەم چیایە حەفتا هەشتا کانیۍ دێتە دەر کە ئاوەکەیان لە پاش پاراوکردنی بیلادی رەبیع بەرەو خۆراوا دەچێتەوە ناو زێی فورات • با کەمێك باسی رۆبارەکانی ئێرە بکەم :

ئاوی هەرمای لە چیای نەسێبین دێتە دەر ، لقێکی لێ جیا دەبێتەوە ناوی (سەرسار)ە ، ئەم سەرسارە دەچێتەوە (بەلەدول حەتیبە) و لە وێرا بە دۆڵی شەنگاردا پاش پاراو کردنی زەویۍ و زار لە نزیك تکریت تێکەڵاوی دیجلە دەبێ •

لقەکەی دیکەی هەرمای پاش رۆیشتنێکی زۆر بەناو بیاباندا پێش ئەوەی ئاوی (خاپۆر) تیکەڵ بە (قرقیا) ببێ لەگەڵ خاپۆردا دەبنە یەك و لە نزیك رۆباری قرقیا دەرژێنە فوراتەوە • ئەمانە رۆباری زل نین بەلام هەمۆیان دەچنەوە ناو فورات •

مستەفا پاشای فیراریۍ کە بەخۆی و ئەم سوپاگرانەوە لە لایێکی قەڵای شەنگار هەڵیدابۆ ، چل و پێنج هەزار کوردی (یەزیدیۍ) و (بابرێۍ) بێ ئەوەی ئەوەندەی پۆشکەیێك شەرمی لێ بکەن یا سام بیانگرێ تەنانەت یەك دیاری بچۆکیشیان بۆ نەهێنابۆ • پاشا لەمە زۆر تورە و ناڕەحەت بۆ ، بە منی گوت « ئەرێ ئەولیا چەلەبێ بیستومە ئەو جارەی مەلیك ئەحمەد پاشا هاتبوە ئێرە دیسان ئەم پرچنانە رێزی ئەویشیان نەگرتبۆ ، کەچی دەرەقەتیان هات و تاڵانێکی باشی کردن • ئەوەم بۆ ناگێڕیتەوە ؟ » گوتم بە سەرچاو ، گوێ بگرە :

« ئەو کاتەی مەلیك ئەحمەد پاشا والیۍ دیاربەکر بۆ ، (یەزیدیۍ)یەکانی ئەم چیای شەنگارە گوندەکانی ماردینیان تاڵان دەکرد و رێبوار و کاروانییان

رۆت دەكردەوە ، خەڵك هاتنە لای پاشا و شكاتیان كرد ، پاشا لەبەر چاوی خەڵك شكاتكەرەكانی دەركرد و بە هەناسە ساردیَ ناردنیەوە ، بـەڵام لـە دڵی خوێدا بڕیاری تۆڵە سەندنەوەی لە پرچنەكان دابۆ • رۆژێك نامەیێكی توانجاویَ بۆ خانی بتلیس نارد خانیش وەڵامێكی توندی دایەوە ، مەلیـك پاشا بۆ بە ئاگر و سوێندی خوارد كە لەشكر دەكاتە سـەر خـانی بتلیس خێوەت و بارەگا و (تۆغ)ەكانی لە قەراخ زێ لە مەڵبـەندی (سـەعدیَ) هەڵدا و پیاوی ناردە سـەر ئەیالەتی وان و هەمۆ كوردستان رۆژ بە رۆژ سوپای لە خۆی خڕ كردەوە • لە دیاربەكر حەفتا ئاڵا سەگوان و ساریجەی كۆكردەوە • سەگوان و ساریجە پیادەن • هەر ئاڵایە سەد قارەمانیان دەبێ لە ناودا بێ [٩] • »

« كاتێك سوپا گەیشتە قەڵای میافارقین ، عەبداڵ خانی بتلیس (مەلا محەمەدی هەكاریَ) و (مەلا جوبراییلی زریقیَ) و (عەلیاغـای مـۆدەكی) و (عەلیاغای قۆناخ دەرە) و حەفتا كەڵە پیاوی بۆ رێك كەوتنـەوە نـارد • ئەوانە هاتنە لای پاشا هەشتا كیسەیان بۆ خەرجی رێی پاشا دانا و دە قەتار ئێستر و دە ئەسپی رەسەنی تەویلە و دە سەر خوڵام و جاریەیان دا ، بـۆ ئـاغا و دەسوپێوەندەكانیش ئەوەندەیان دیاریَ هەڵڕشـت كە هەمـۆیان دڵخۆش بۆن و شوكری خوایان كرد كە لە شەڕ رزگاربۆن • »

« ئەو شەوەی پاشا هەواڵی هەڵوەشانـەوەی شـەڕی راگەیـاند ،

---

(٩) سەگوان : (سەگبان ، سەگڤان) وشەیێكی كوردیَیە ، بەو كەسە دەڵێـن كە لە دائیرەیێكی گەورەدا خزمەتی توله و تانجیَ راووشـكاری دەكرد و پێیان دەگوت (سەگبان باشیَ) ؛ (ساریجە)ش بە دەستەسەربازێك دەوترا كە جلكی سەربازییان لـەبەر نەدەكرد . (باش بۆزوق) ، بـە مانایەكیش زەردەواڵـە كێویلـكە دەگەیەنـێ ؛ هەروەهـا بـە سـەرۆكی سـوپای یەنیچەریشیان دەگوت .

فەرهەنگی
شەمسەدین سامیَ

(محەمەدەمین پاشا کوڕی شەمس پاشا)ی کردە سەرداری هەزار عەسکەر و فەرمانێکی بە گوێدا چرپاند و رەوانەی زێی دیاربەکری کرد. نامەی دڵخۆش دانەوەی بۆ خانی بتلیس توسی و بە (ئەحمەداغای ئەرغەنەلی) و چەند پیاو ماقوڵدا بۆ خانی نارد ، تۆغەکانی بەرودوا گێڕایەوە و بە حەفتا هەزار عەسکەرەوە هاتە رۆخ زێی دیاربەکر ، (قەدە کوێخا) و (رەجەب ئاغا)ی دانا بە سەرداری سوپای قورس و خۆی بە پڕتاو هەر ئەو شەوە لە دەربەندی زەرزیوانەوە پەڕیەوە بۆ نزیکی نیوەڕۆ لەبەر قەڵای ماردین سوکە نانێکی خوارد و دیسان هەر بە غار هات لای ئێوارە بە چل هەزار عەسکەرەوە دەورەی چیای پرچنی دا ، لە کاتێکدا محەمەدەمین پاشا لەولاوە لەگەڵ کوردە پرچنەکان تەقەی دامەزراندبو هێزەکەی پاشاش لەخوار چیای شەنگار چونە ناو سەنگەرەوە . لە دوای سێ رۆژ کە ئەو دەشتە پڕ بوبو لە خێوەت و سوپا ، وردە وردە بە سەر کوردەکاندا زاڵ بو . »

مستەفا پاشای فیراری کە ئەمەی بیست سەری سوڕما و گوتی «ئەرێ (ئەولیا ئەفەندی) چۆن چونە ناویان و چیتان کرد توانیتان سەرکەون و تۆڵە لەم کوردانە بکەنەوە ؟ من لەداخی ئەمانە دڵم پڕ بوە لەخوێن، تا ئێستا چەند نامەی تەوساویم لە سوڵتانەوە بۆ هاتوە بەڵام لای کەس نەمدرکاندوە . منیش هەر بە بیانوی خانی بتلیسەوە یەکدو جار لەشکرم کردو هاتمە ئێرە کەچی هیچم بۆ نەکرا ، تۆ پێم ناڵێی ئێوە چیتان کرد ؟ »

پێم گوت « جەنابی پاشا ، ئەوکاتە مەلیك ئەحمەد پاشا حەفتا ئالای سەگوان و ساریجە و دە هەزار ئاغا و بەردەستی هەبو ، هەمویان ئەبازە و چەرکەس و گورجی بون ، شەرمیان لە یەکتر دەکرد و لە کاتی شەڕدا گەڕانەوەیان نەدەزانی ، هەمویان لە دڵی خۆیاندا دەیانگوت ئیشەڵڵا تۆڵەی هەڵاتنی (نسوح پاشا) و کوژرانی حەوت هەزار شەهیدەکانمان لێرە دەستێننەوە » .

به هیمه‌تی مه‌لیك ئه‌حمه‌د پاشـا خه‌زاکه‌ره‌کانمان گه‌یشتنه سه‌ر نوکی چیا و له هه‌مو لایێکه‌وه شه‌ڕێك قه‌وما که تا ئێستا نه‌بوه و نه‌قه‌وماوه ، هه‌ر له یه‌که‌م پێك هه‌ڵپڕژانا حه‌وسه‌د قاره‌مانمان لێ شه‌هید کرا ، له پرچنه‌کانیش سێ هه‌زار و حه‌فتا که‌سیان لێ کوژرا ، ئه‌و رۆژه هه‌تا شه‌و شـه‌ڕ درێژه‌ی کێشا ، له سێره‌هه‌ڵگیرانا شه‌ڕ راوه‌ستا و هه‌ر لایه له شوێنی خوێدا بـه ئاماده‌یی راوه‌ستان و پاسه‌وانیان دانا •

باسێکی کورده پرچنه‌کان :

لایێکی چیای شه‌نگار (چیای پرچن)ی پێده‌ڵێن چونکو دانیشتوانـی وه‌کو ئافره‌ت پرچ به‌رده‌ده‌نه‌وه ، زۆر پیس و چڵکنن و سه‌ریـان پڕه لـه ئه‌سپێ و مێتـولکه ، بوزوی ره‌نگاوره‌نـگ ده‌که‌ن به شـال و شه‌پـك ، پشتێنی هه‌ریر له پشت ده‌به‌ستن و مێزه‌ریان شه‌ده و هه‌ریری ره‌نگاوره‌نگه ، پێڵاویان کاڵه و یه‌مه‌نی و کاڵه‌ی کلکدار و پوچلی و پینه‌دی و ســه‌دێ و هه‌زاری و که‌پکه‌پلییه ، چونکو شوێنه‌که‌یان چیایه و رێـگای به‌رده‌ڵان و سه‌خته ، چه‌که‌کانیان بریتی‌یه له شیر ، خه‌نجه‌ر ، تفه‌نگ و جاب ــ جـاب شتێکه نیشانچییه‌کانی عه‌نتاب بۆ تیرهاویشتن له‌به‌ر پشتی خۆیـانی قـایم ده‌که‌ن ــ ، له تفه‌نگ هاویشتنا ئه‌وه‌نده ده‌ست راسـتن چـاوی کێـچ و ئه‌ژنۆی وشتر ده‌پێکن ، تفه‌نگه‌کانیان ببینن به پولێك نایکرێ که‌چی زۆر به وردی نیشان ده‌نگێون •

خه‌ڵکه‌که به زۆری کورته بالاّ ، سه‌رخڕ و مل کورتن ، هه‌ر ده‌ڵێـی سه‌ریان له‌ناو شانیان هاتۆته ده‌ر ، به‌لاّم شانیان به‌رین ، سینگه پڕ قینه‌که‌یان پان ، که‌مه‌ر باریك ، باسك و رانیان ئه‌ستور و ناولنگیان فراوانـه ، زۆر ئازان به‌لاّم سوارچاك نین ، چاویـان ره‌ش و خڕه ، برۆیـان زۆر پـڕه ، کورده‌کانی دیکه هه‌شت سمێڵیان پێده‌ڵێن ، ئه‌ویش له‌بـه‌ر ئه‌وه‌ی که دوو

سمێڵ ، دوو برۆ ، دوو قەفە مووسی درێژی کونەلووتیان ، لیسپەمووەکانی هەردوو کونە کوێچکەیان درێژە • لەشیان لە تووکنیدا وەکوو لەشی بزنی رەش وایە ، زاریان یەك تاکە کاڵەی پێوە دەچێ و ددانیان وەکوو ددانی ئەسپە ، منداڵیان هەتا دەگاتە دە ساڵی کۆرپە و ساوایە بەڵام کە لە دە ساڵی تێپەڕی خۆی وەکوو پیاوی بیست ساڵی پیشان دەدا . هەتا بڵێی رەقن • ژنیان پرچی دەگاتە ئەژنۆ ، منداڵیان یەك ساڵ لە زگی دایکیدا دەمێنێتەوە جا دەزێ ، کە منداڵیان بوو لەپێش هەموو شتێکدا شیری سەگی رەشی دەرخوارد دەدەن •

لەناو ئەمانەدا هەر کەس بەرد بۆ سەگێك راوەشێنێ دەزبەجێ دەکوژرێ ، وردو درشتیان یەکی سەگێکیان هەیە ، کە هاتنە سەر نان خواردن لە پێشدا بۆ سەگەکەی دادەنێن کە ئەو تێر بوو جا خۆیان دەست پێدەکەن ، سەگەکانیان لەگەڵ خۆیان دەنوێنن . سەگێکی رەش بە هەزار قرۆش و بە دە ئێستر سەودا دەکرێ •

ئەم کوردانە بۆ هەر کوێیەك بچن پیواز و نان و شیرێژیان لەبەر پشتایە ، لەکن ئەوان هەر کەس بە مست پیوازێك پان کاتەوە سەری پان دەکەنەوە ، سەیرتریش ئەوەیە کە یەکێ دەوڵەمەندیان بمرێ بە ئاوی پیواز دەیشۆن و قەبرەکەشی پڕ دەکەن لە پیوازە زۆر جار هۆی ئەم شتەم لە دیلەکانیان پرسیوە خۆیان لە وەڵامدانەوە دەبوێرن ، تەنیا بە وشەی (پیواز خۆشە) وەڵام دەدەنەوە • جگە لەمە قسەیێکی نەستەق هەیە دەڵێن لە کوردێکیان پرسی ئەگەر ببی بە شا چ دەخۆی ؟ گوتویەتی چوزەرەی پیواز ! بە راستی پیوازیان زۆر پێ خۆشە •

شتێکی سەیری دیکە : ئەگەر جغزێك بە دەوری کوردێکدا بکێشی بیشمرێ لەو جغزە نایێتە دەرێ هەتا یەکێك نەیێ لایێکی جغزەکەی بۆ تێك بدا ! •

لەم ولاتەدا سەگ بترەکێ شایێ بۆ دەکەن ، سەگی رەش بتۆپێ بە ئاوی پیواز دەیشۆن و کفنی دەکەن و بە شیوەن و گریان دەیبەنە گۆڕستانی سەگان ، پاشانیش بۆ رۆحانەتی سەگە مردووەکە کەباب بە سەر سەگەکانی دیکەدا دەبەشنەوە • بەراستێ سەگی وایان هەیە بە قەدەر شێرێکە ، بۆیە لەم ناوەدا هیچ گورگ نیە •

سەیر ئەوەیە هەرچەندە (شەنگار) یەکێکە لە ناوچە پیرۆزەکان ، خەڵکی وا بێدینی تێدابێ ، بەڵێ شامیش کە ناوچەیێکی پیرۆزە لە چیاکانیدا تیرەی (ئەقلیێ) و (قزلێ) و (مەروانێ) و (شێمانێ) و (نەسیرێ) هەیە کە هیچ ئاینێکی راست و رەوانیان نیە •

ئەم کوردە پرچنانە داهاتیان زۆرە ، گەزۆیان هەیە ، جۆرە باڵندەیێك دێتە ناویان و راوی دەکەن (سەلوا)ی پێدەڵێن ، هەنگوین و ترێیان تا بڵێی خۆشە و لە دنیادا بێ وێنەیە ، مێوژیان بە بازرگانێ دەگاتە بەغدا و بەسراو لەحسا ، دارتوی زۆرە بۆیە ئاوریشمیشیان هێجگار زۆرە ، تەنانەت ئەو کوتاڵە هەریرانەی لە قەڵای ماردین دەچندرێن لە ئاوریشمی ئێرەیە • لەبەر ئەوەی چیای شەنگار ئاو و هەوای خۆشە زەوی و زارەکەی زۆر بەپیتە ، بەڵام دەشتەکەی بە دەست عارەبانەوەیە •

★ ★ ★

بۆ رۆژی دوایێ لەبارەی کێشەی پرچنەکانەوە کۆبوونەوەیێکی گەورە لە بارەگای مستەفا پاشادا کرا ، نامەیێکیان بۆ نوسرا کە (سەر بۆ سوڵتانی عوسمانی دانەوێنن ، باخانە و مەڕانە و هەموو باجە دیارکراوەکان بدەن) ، ئەم نامەیە درا بە پیاو ماقوڵانی ماردین و چەند ردێن سپێ دیکە کە بەگی شەنگار هەڵیبژاردن ، منیش کرام بە نوێنەری مستەفا پاشا و سەرکەوتین ،

له قوچایێ سەرێ بردیانینه (گوندی باپیر) ، ئێمه که سێسەد کەسێك بوین میوانی ماڵی ئەو (باپیر)ەی ســەرکردەیان بوین ، نامەکەمان دایێ ، وەکو هیچ نەبێ ئەوەندەی قاقەزی حەڵواچیێکیش بایەخی نەدایێ ، لەبەر چاوی گەورە کانیان خوێندرایەوە و ماردینیەکان بۆیان کردن بە کوردێ• لەوەڵامدا گوتیان « ئێمه بە رۆداوەکەی مەلیك ئەحمەد پاشا مەترسێنن ، پیاوی وەك ئەو نابێتەوە ، بیستومانە دەچێتە وان ، ئەمڕۆش بکرێتەوە بە والێ دیاربەکر هەمومان سەری بۆ دادەنەوێنین • بۆ ئەم مستەفا پاشایەش باری دە ئێستری سور ئاوریشمی دەدەینێ و هیچی دی ! » ئەو دە بار ئاوریشمەیان نارد و بۆ ریش‌سپییەکانی هاتبون یەکی پێنج قیە ئاوریشمیان دانێ ، بۆ منیش کە وا دیارە ناسیبویانم باری ئێسترێك ئاوریشم و باری ئێسترێك هەنجیری وشك و مێوژ و ئەم جۆرە شتەیان دانا • ئەو شەوە میوانیان بوین ، لە نیوەڕۆوە تا تاریك داهات هەر گەڕاین و تەماشامان کرد • پازدە ساڵ بەسەر شەڕەکەی مەلیك ئەحمەد پاشادا تێپەڕیبو ، کاولکاری‌یەکان چاك کرابونەوە • رۆڵەی لاوی وایان پێگەیشتبو کە لە تاریف کردن نایێن •

سەر لەبەیانێ سوار بوین بە دیاریەکانەوە هاتینەوە لای مستەفا پاشای فیراێ و ئاوریشمەکانمان دایێ • زۆر توڕە بو و کەفی چاند و هەڕەشــەی کرد «من هەر دەچمە سەریان» ، پاشان نامەی بۆ گشت ناوچەکانی دیاربەکر نوسی و داوای لەشکری لێ کردن •

★ ★ ★

له دیاربەکرەوە بۆ وان

بۆ پەڕینەوە لە شەت سواری کەڵەك بوین ، ئەم کەڵەکانە وەکو کەشتی بەڕە و مافوریان لەسەر راخراوە ، بار و بارخانەییەکی زۆری لێ بار دەکرێ ، ئەسپ و وڵاخ لە جێی تایبەتیدا دەبەسترێتەوە و نەفەرەکان پاڵی لێ دەدەنەوە خەریکی شەترنج و نەردێن دەبن و بە تەماشا و سەیر کردنی ئەمبەر و ئەوبەر رادەبوێرن ، لە کاتی ژەمەکاندا لە چێشتخانەی سەر کەڵەك خواردنیان بۆ لێدەندرێ و دێتە پێشیان ، بەم جۆرە بە سەر ئاودا دەڕۆن تا دەگەنە (بەغدا)و (بەسرا) زۆر بە رەحەتی • ئەم جۆرە کەشتییەش وەستای تایبەتی خۆیان هەیە • هەمیشە لە خوار پردی دیاربەکر چەند دانەیێك لەم کەڵەکانە راوەستاون و ئامادەی رۆیشتنن •

دوای پەڕینەوە لە نێوان باکور و خۆرهەڵاتا بە سەعاتێك هاتینە گوندی سەعدێ ، گوندێکی ئاوەدان و پڕ باخ و باخاتی مەسیحییەکانە بەڵام دزی زۆرە ، ئەو شەوە خێوەتێکیان لێ دزین بەڵام دوانمان لێ کوشتن و خێوەتەکەمان پێ بەجێ هێشتن •

بۆ سبەینێ دیسان بەرەو خۆرهەڵات بە ناو چیمەنێکی خۆشدا گەیشتینە (چۆل تەپە) ، گردێکی جوانە لە ناوەڕاستی ئەم دەشتەدا و گەلێك ئاوەدانی لە دەور و پشتە ، یەك سەمەکانی والی دیاربەکر لەم ناوەدا دەلەوەڕێن ، ئەم چیمەنە وێنجە و سێوەڕە و سەوزەگیای بە ناوبانگە ،

ئێرەش رەشــە دزی زۆرە ، چونکو مــەڵبەندی کوردەکانی (خاڵتیّ)و (چەکوانیّ)و (زەنادیّ)یە پیاو ناوێرێ بە دڵنیاییّ بنوێ • لێرەوە بەرەو باکور هاتینە میافارقین •

قــەلای میــافارقین :

ئەم قەلایە کەوتۆتە نێوان دیجلە و رۆباری (بەتمان) و ئاوی دوّ رۆبار لێك جودا دەکاتەوە بۆیــە پێی دەڵێن (ماء فارقین) ، پاشــان بە هەڵە بۆتە میافارقین • عەجەم بێرە دەڵێن (میان فەرق) کە بەمانا کەمەر باریکە ، جاران شارێکی گەورە و قەلاییکی کۆن بوە . یەکەم بنیاتنەری (حاندیك) شا ناوێك بوە لە ئۆمەتی (جەرجس پێغەمبەر) ، بەلام خەڵکەکە نەك هەر بڕوایان بــە جەرجیس نەهێنا بەڵکو چل جاریان ســوتاند و خۆڵەکەیان بەبا کرد ، بــە فەرمانی خوا خۆڵەکەی خڕ دەبۆوە و زیندوّ دەکرایەوە ، ئەم بەسەرهاتە لــە زۆر کتێبی بەنرخدا تۆمار کراوە ، ئێستاش لە تۆقە سەری ئەو چیایەی خۆڵی جرجیس پێغەمبەری لیّ بەبا کراوە گیا ناڕوێ• جا جەرجیس دوعای خراپی لەو خەڵکە کرد ، هەژدیهایەك لە کێوی سوبحانی قەراخ دەریای وان هاتە دەر و هەمو خەڵکەکەی قوت دا و قەلاکەیان بە بەرەڵلاییّ مایەوە • پاشان (بەختونەسر) هات و قەلاکەشی رۆخاند ، دواییّ کەوتە دەستی عەباسییەکان تازەیان کردەوە ، (هەلاکۆ) هات دیسان خەڵکەکەی کوشت و قەلاکەی تێکدا • پاشان (سەیفوددەولــە)ی کوڕی حەمــدانیّ [10] وای ئاوەدان کردەوە کوردستانی پیّ رازاندەوە ، ئەمجارە بە جۆرێکی وا ئاوەدان بۆوە کە حەفتا هەزار سواری قارەمانی لیّ دەر دەچوّ و عەسکەری پیادەش مەگەر خوا بیزانیّ ، زۆرێتیّ ئەو عەسکەرانە بەوەدا دەر دەکەوێ کە هەموّ رۆژێ

---

(١٠) ئەم وشەیە دوّ هەڵەی تێکەوتوە ، یەکەم ئەولیا چەلەبیّ (سەیفوددەولە)ی بنەماڵەی حەمدانیّ بە کوڕی حەمدانیّ تێگەیشتــود ، دوەم لە چــاپدا (حەمدانیّ) بە (صەمەدانیّ) نوسراوە .

له چێشتخانەکانیدا باری چل وشتر خوێ کار دەکرا • ئێستاش بناخەی سەرای (سەیفوددەولە) هەر ماوە ، پاشان (تەیموری لەنگ) هات و تێکی دا ، ئەمڕۆش شوێنەواری کۆن و کەلەبەری ئەو کارەساتە بە دیوارەکانی قەلاوە ماوە •

له سالی ۱۹۲۰دا کاتێ (سولتان سەلیم خان) لە خەزای (چالدێران) گەڕایەوە و (بیقلی پاشا)ی کردە سەرداری گرتنی دیاربەکر ، ئەم قەلایە بەبێ شەڕ خۆی دا بە دەستەوە ، لەسەر فەرمانی سولەیمانخان کرا بە پاتەختی بەگی سنجاق لە خاکی (قەرە ئامێد)دا ، بەگەکەی سالانە دە کیسەی دەست دەکەوێ و قەزاکەی سەد و پەنجا ئاقچەیە ، قازییەکەی سالی سێ کیسەی هەیە ، بەگی ئالا و سەرۆکی چەرێ و دارۆخەی هەیە ، مفتێ و نەقیب و کوێخای سوپا و فەرماندەی یەنیچەرێ و قەلاداری هەیە ، نەفەرات و جبەخانەی نیە ، لەبەر ئەوەی ناوەڕاستی خێلاتە ئەم شتانەی ناوێ ، لە لایەن میر لیواوە چەند تۆپێك خراوەتە ناو قەلاکە رۆژانی جەژن و سەری مانگی رەمەزانان دەیان تەقێنن و دێهاتەکان ئاگادار دەکەن •

باری قەلای میافارقین :

مێژوونوسانی رۆم لەمەڕ ئەم قەلایەوە دەلێن « جەزیرەیێکی گەورەیە لە نێوان دیجلەو فوراتدا » بەلام ئەم قسەیەیان هەلەیە ، من خۆم دە سال لەم ناوەدا گەڕاوم و بست بەبستی شارەزام • (رووباری مراد) و (زێی فورات) لە نزیك مەلاتیە بە تەنیشت خانی رەشوودا دەڕوا پاش چل قوناخ لە نزیك قەلای (قوڕنە) تێکەل بە (دیجلە) دەبێ و هەر دوکیان دەبنە (شەتول عەرەب) • دیجلەش لە دامێنی (قرقیا)ی (دیار بەکر) دێتەخوار بە (حەسەنکێف) و (جەزرە)و (موسل)و (بەغدا)دا دێ لە بن قورنە تێکەل بە فورات دەبێ • کاتێ لە پردی دیاربەکر دەپەڕێتەوە بەرەو باکور بە دوو رۆژ

دەگاتە ئەم میافارقینە ، کەواتە ئەم قەلایە چۆن دەبێتە دوڕگەیێك لە نێوان دیجلە و فوراتدا ؟ من لە پاش وردبونەوە بۆم دەرکەوت کە ئەم قەلایە لـە نێوانی دیجلەو روباری بەتماندایە و ئەم دو ئاوەی لێك جودا کردوتەوە •

بناخەی ئەم قەلایە لە داوێنی کێوی میافارقیندا بە ماوەی توپ هاوێژێك بەرەو خوڕهەلات لە مێرگێکی گوڕدا لە بەردی تاشراو بە چوار گوشەیی دروست کراوە ، بیناکەی کونە بەلام بەردەکانی دیواری یەکی ئەوەندەی فیلێك زلن ، دیوارەکانی لە بیســت گەز بلندتر نـین و پازدە گەز پانن ، (تەیموری لەنگ) ویستی بیڕوخێنێ زوری لەگەل خەریـك بو پێی نەڕوخا ناچار وازی لێ هێنا ، هەر چوار دەورەی یازدە هەزار شەقاوە ، خەندەکی دەوری بە لم و خول پڕ بوتەوە ، بە شێوەی چوارگوشە لـە باکورەوە بو باشور درێژ بوتەوە ، هەرچەندە قەلایێکی گەورەیە خاتوبەرەی قەبەی کەمە، هەزار خانوێکی قوڕی دو نهومی باخچەداری هەیـە ، بینا بەناوبانگەکانی سەرای بەگ و سەرای سجایە ، بازاڕ و قەیسەری کەمە •

لە هەمو لایێکی ئەم قەلایە کانیاو هەلدەقولێ کە یەك لەوانە (کانی حەوز)ی ناوە ، ئەسکەندەری گەورە ئاوی لێ خواردوتەوەو پێی خوش بوە حەوزێکی گەورەی بو کردوە • بە ڕاستی دەلێی ئاوی حەیاتە و ئەوەندەی بلوری بێ گەرد رون و پاکە ، لە پـاش پاراوکردنی بـاخ و باخچەکان لـە خوارەوە دەچێتەوە ناو روبار • هەر لە خاکی ئـەم قەلایەدا روبارێك هەیە بەناوی (باسنفا) کەمێك لە قەلاوە دورە ، ئـەویش دوای ئاودانی چەنـد ئاوایی و زەوی و زار بە سەر جەزیرەی ئیبنوعومەردا بـەرەو خوڕهەلات بە پێنج فرسەق دەگاتە دیجلە • دیسان لە چیاکانی میافارقیندا چـەند کانی دیکەش هەن کە یەك دەگرنەوە و دەڕون لە قەلای حەسەنکێف و جەزیرە و موسل تێ دەپەڕن و دەڕژێنەوە دیجلە •

ئاووهەوای ئەم قەڵایە سازگارە بۆیە جوانیٖ کوردەکانی بە ناوبانگە، ترێی چاکی هەیە ، لای باکوری قەڵا کێوە و لەسەر کێوەکانیش رەز و باخ هەیە ، خەڵکەکەی لەشساخ و بە گوڕن •

لای قیبلەی قەڵا هەتا دەگاتە حەسەنکێف بیابانە ، لای خۆرهەڵات لە پردی بەتمان دەپەڕێنەوە بە یەك رۆژ دەگاتە قەڵای (خوسـرەویە)و بەرەو قیبلە بە یەك رۆژی خێرا رۆیشتن دەگاتە (جەزیرە) •

زیارەتگاکانی :

لەناو قەڵادا قسنی (شێخ نەجمەدینی حۆرانیٖ) و (سەیفوددەولە کوڕی حەمدانیٖ) کە ئەم قەڵایەی تازەکردۆتەوە هەیە •

بە قسەی (مەقدیسی) مێژوتوس لە دوای تۆفانی (نوح) یەکەم شوێن شاری (جودیٖ) ئاوەدان کراوەتەوە ، دوای ئەو قەڵای (شەنگار)و سـێیەم ئەم میافارقینە • بەڵام خاوەنی شاری جودیٖ کە (کوردوم) شایە و ئومەتی (نوح) بوە شەشسەد ساڵ ژیاوە و بەناو هەموٖ کوردسـتاندا گەڕاوە ، کە گەیشتۆتە میافارقین ئاووهەواکەی زۆر چۆتە دڵیەوە و تێیدا نیشتەجیٖ بوە ، کوڕ و کوڕەزا و نەوەی زۆر بوٖن ، ئەم خەڵکە لە خۆیانەوە زمانێکیان داهێنا کە نە عەرەبیٖ و نە فارسیٖ و عیبریٖ و نە دەریٖیە ، ئەمڕۆ بـەو زمانە دەڵێن کوردیٖ و لە کوردستاندا بەکار دەهێنریٖ • بەڵام زمـانی کوردیش دوازدە شێوەیە کە وشەکانیان لە یەکتر ناچیٖ و بۆ لە یەکتر گەیشتنی تەرجومانیان پێویستە •

ئەم وڵاتە سـەری لای باکوری دەگاتە (ئەرزەرۆم)و لە وانیشـدا (هەکاریٖ) و (جەزیرە) و (ئامێدیٖ ــ عمادیە) و (موسڵ) و (شـارەزور) و (هەریر) و (ئاردەڵان) و (بەغدا) و (درنە) و (دەرتەنگ) تا دەگاتە (بەسرە) خاکێکی حەفتا قوٖناخیٖ بە کوردستان و بەردەڵان دەژمێردریٖ کە لە نێوان

عیراقی عەرەب و وڵاتی غمانی دا بە چیا و شارەکانیەوە شەش هەزار هۆز و خێڵی کوردی تێدایە ، خوا یاربێ لەکاتی خوێدا ئەم عەشیرەتانە و میرەکانیان بە درێژێ باس دەکەم • بەڵام پانایێ کوردستان بە قەدەر درێژاتیەکەی نیە • لای خۆرهەڵاتی سنوری عەجەمە و لە هەریر و ئەردەڵانەوە تا خاکی شام و حەلەب بیست ــ بیست و پێنج قۆناخە ، بەشی هەرە تەســکی ئەم پانایتیە پێنج قۆناخە ، لەناو ئــەم ئیقلیمەدا پێنسەد هەزار تفەنگچیــان هەیــە و هەمۆشیان شافعین ، تێکڕا حەوسەد و حەفتا قەڵایان هەیە کە هەمۆیان ساز و ئاوەدانن •

لە ناویاندا گەلێك شــێوەی جیاواز هەیــە وەکو (زازا) ، (لۆلۆ) ، (هەکارێ) ، (عونیکێ) ، (مەحمۆدێ) ، (شیروانی) ، (جەزیرێ) ، (پسانێ) ، (شەنگارێ) ، (هەریرێ) ، (ئەردەلانێ) ، (سۆرانێ) ، (خالتێ) ، (چەکوانێ) و (ڕۆژەکێ) • ئەوا لە خوارەوە شێوە هەرە رەوانەکەیان دەنۆسێن :

زمانی کوردی سۆران :

ژمارەیان ــ یەك ، دۆ ، سێ ، چار ، پێنج ، شەش •••

« نۆسینە کوردێیەکەی ناوکتێبەکە » (١١)

تۆ کرمانجێ وەرە رۆنێ ، سەلامەت هاتە ، حالتە چیە ، خۆش قلاوی ،

---

(١١) وەکۆ دانــەری کتێب ئەولیــا چەلەبێ ئــەم نۆسینــانەی ســەرەوەی وەرگێڕاوەتە سەر تورکێ ، ئێمەش وا تورکێیەکەی ئەو بە بێ دەسکارێ دەکەینەوە کوردێ . ئەم نمۆنەیە جگە لەوەی هەڵەی نۆسێنی تێدایە ، ماناکانیشی هەڵەیان تێدا هەیە . وا دەر دەکەوێ ئەولیا چەلەبێ وەکۆ گەڕۆکێك تــەنیا ئەو ڕستانەی پرســیوەو نوسیونێ کە بێگانەیێك لــە وڵاتێکدا بۆ هەڵسوڕاندنی پێویستێیەکانی دەیەوێ بیانزانێ وەکۆ (وەرە، بڕۆ ، مریشك ، نان و بەچەند ...) ، لــە دواییشدا پارچەی لاوکێــکی کوردێ بە شەقوشڕێ تیکەڵاو کردوە »

« وەرگێڕ »

هەڕە شوغلێ خۆ ، حەسپی سوار بە ، وەرە ڕۆنە ، وەرە خوار ، هەڕە ژۆر، هەڕە بین ، هەیە نان ، هەیە ، چ هەیە بین ، مرشك هەیە بین ، نزانم مرشك ، تۆ درۆ دکە ، هەیە چەندن ، نەزانم هەڕە بین ، رادبم سەرێتە چار تانکم ، بسرێ خانێتە ، وەرە ڕۆنێ کرمانج ، بسری میرێتە ، وەرە ، هەڕە ، رابە ، زانم ، نزانم ، نان ، ئاو ، گۆشت ، هنگوی ، دبس ، تراماله ، زبش ، هەژیر ، پەز ، بزن ، سێو ، اسکرك ، مێوز ، جویز ، شاپك هەیە ، فروش، فروشم بە چەند فروش ، چاریك ، گوپاڵ ، لکان ، تاخوك ، خێوەت ، چومە جەزیرێ کەلەك بەردانێ ، بوچی کلندر تاخورە ، ئیرۆ دۆ رۆژە مکان دۆرە ، خان عالیشاننە ، ئی شەو چ شەوە شەوەکە داری باران دباری شەوی حاجیان ، بەژنێك زراو خال خالتە گوهرە د گۆهان •

« وەرگەڕاوی ئەو رستانەی سەرەوە بە پێی مانا تورکی‌یەکان »

« کوردە وەرەدانیشە ، بەخێر هاتی ، حالت چۆنە ، چاکە باشم ، بڕۆ بۆ کاری خۆت ، سواری ئەسپ بە ، وەرە دانیشە ، وەرە خوار ، بڕۆ ژۆر ، بچۆ بێنە ، نان هەیە ، هەیە ، چ هەیە بێنە ، مریشك هەیە بێنە ، مریشك نازانم ، تۆ درۆ دەکەی، هەیە بفرۆشی ، نازانم ، بڕۆ بێنە هەڵدەستم سەرت لە چوار لاوە دەشکێنم ، بە سەری خانی تۆ ، کوردە وەرە دانیشە ، بە سەری میری تۆ ، وەرە ، بڕۆ، هەستە، دەزانم، نازانم، نان، ئاو، گۆشت ، هەنگوین، دۆشاو، ترێ، شوتی، هەنجیر، مەڕ، بزن، سێو، هەرمێ مێوژ ، گوێز، چۆخە هەیە، هەیە، دەفرۆشی، دەفرۆشم، بە چەند دەفرۆشی، پشتێن، گۆچان ، پێلاو، تاخوك ، خێوەت ، چومە جەزیرێ کەڵەکیان بەرداوەتێ ، بۆچی وات لەمن کرد ، ئەمڕۆ دۆ رۆژە کە خانی پایە بەرز ، ئەمشەو چ شەوێکە ، شەوێکی تارێکە ، باران دەبارێ ، شەوی حاجیان ، بەژنێ باریك، خاڵ خاڵی تۆیە ، گوارە لە گوێیاندا • »

پردی بەتمان :

لە قەڵای میافارقینەوە ڕاست بەرەو باکوور ڕۆیشتین لە «پردی بەتمان» پەڕینەوە ، لە شوێنی ئەم پردەدا ئاوی ڕووبار ئەوەندە بە خوڕی و بەتیژی دەڕوا گرمەگرمی گوێی پیـاو کەڕ دەکا ، ئێـرە سـەرەڕێی دیـاربەکر و میافارقین و حەزۆ و بتلیس و وان و شوێنەکانی دیکەی کوردستانە ، پیاوێکی خێرەومەند لە نەتەوەی عەباسییەکان بە ماڵی حەڵاڵی خۆی سـێ هـەزار کیسەی خەرج کردوە و لە هەموو لایێکەوە وەستای لێهاتووی هێناوە ئـەم پردەی پێ دروست کردوون • ئەم پردە بە گەورەیی و بەرزی و قایمی لـە هەموو پردەکانی (ئەنەدۆڵ) گەورەترە ، لەم شوێنەدا ڕووبار لایێکی چیایە و لایێکی لمە ، وەستا وای بەباش زانیوە کە پردەکە یەك کڵ بێ ، لە هەر دوولاوە بناخەی قووڵ و قایمی بۆ داڕشتوە و ناو قەدەکەی بە قەدەر تاقی کیسرا بەرز کردۆتەوە کە زۆر لە دوورڕا دیارە ، لەمسەری پردەکە تا ئەو سەری سەد و حەفتا و سێ شەقاوی تەواوە ، پردی (موستار)یش لە وڵاتی (هەرسـك)دا یەك چاوە بەڵام هیچ پردێك لەجوانی و ڕێکی و قایمیدا ناگاتە ئێرە • جـا براخوێنەرەکانم من کە هەموو ژیانی خۆم بە گەشـت و گەڕان ڕابواردوە ، خوا دەزانێ هێشتا تووشی دەربەندی وا پڕ مەترسی نەهاتووم • پێم وایە ئەو کەسانەی عیلمی هەیئەت و حیکمەتیان خوێندوە قەت ناوێرن بەسەر ئـەم پردەدا بپەڕنەوە • باری قورس و قەبـە دەبێ لـە خوارەوە بـە کەڵـەك بپەڕێندرێتەوە ، چونکوو وەستاکەی بۆ ئەوەی باری قورسـی پێدا نەڕوا ناوەڕاستەکەی زۆر تەسك کردۆتەوە ، پیاو لەسەرەوە زات ناکا تەماشـای خوارەوە بـکا ، بەڵام ئەمـلاولاکانی زۆر بەرینـە و لە هەردوو سـەرەوە دەروازەی ئاسنی تێخراوە ، لە تەنیشت هەردوو دەروازەکانەوە خان هەیە کە ڕێبوارییان تێدا بحەسێتەوە •

لە ژێر قەدی پردەکەدا زۆر ژووریان کردوە پەنجەرە و شانشینی تێدایـە

که رێبوار تێیاندا دەمێنێتەوە بۆ دەمەتەقێ یا کاروباری گومرگ یا ماستێ‌گرتن • هەر ئاسنێکی لەم پردەدا کار کراوە هەمووی پۆلای (نەخچەوان)ە ، وەستای ئاسنگەریش هەمو هونەری خۆی تێدا بەکار هێناوە و بە جۆرێك تەلبەندەکانی نەخشاندوە کە شیاوی ئافەرینە •

سەرێکی پردەکە پیاوانی بەگی حەزۆی لێ راوەستاون هەرچێ لەولاوە بێ باجی لێ دەستێنن ، لەو سەریش پیاوی بەگی میافارقینی لێیە هەرچێ تێپەڕێ هەقی خۆیانی لێ وەر دەگرن • جگە لەو خان و ژوورانەی باسمان کردن هیچ خانوی دیکەی لێ نیە • لە دەشتی حەسەنی قەلای ئەرزەڕۆمدا پردی (چوپان)یش زۆر گەورەیە بەلام ناگاتە ئەمە • لەسەر روباری (ئیرگانەسی) کە لە چیاکانی رەهانەوە دێتە شاری (پروسە) ، ویستویانە پردێکی وەکو پردی بەتمانی لەسەر دروست کەن بەلام ئەم لەکوێ و ئەو لەکوێ ؟ بە راستی وەستا موهەندیسەکەی چێ لەبارا بوە خستویەتە رو و درێخێ نەکردوە •

لە بناخەی بنەوە تا دەگاتە لوتکەی سەرێ هەمووی بە بەردی قەلای دیاربەکر هەڵچنراوە کە لە رەقیدا (بەردەستێ)ی ناگاتێ • ئەو پلەکانانەی حەوسەد ساڵە داندراون دەڵێی ئەمڕۆ لە ژێر دەستی وەستا هاتوتە دەر ، من نەموێرا بە سوارێ بە سەریدا بڕۆم دابەزیم و بە سەلامەتێ پەڕیمەوە ، ئیدی هەر چەندێك لەبارەی ئەم پردەوە بنوسم هێشتا کەمە ، خوا هەر بیهێڵێ ، ئامین •

لێرەوە بە قەراخ روباری بەتماندا بەرەو خۆرهەلات هاتینە (خاس چایەر) و حەساینەوە ، هاوڕێکانم خێوەتیان هەڵدا و خێوەت و کەلوپەلی پاشایان لە لایێك لەسەر دانا و ئێسترەکانمان لای خۆمان بەستەوە و نوبەچێمان لە چوار لای خۆمان دانا و ئەو شەوە خەو نەچوە چاومانەوە ،

چونکو لەم ناوەدا دزەکانی (تەرجێل) و (ئەتـاق) و (مـەهرانێ) خۆیـان داگرتوە، پەنا بەخوا کل لە چاو و وشە لەدەم دەفڕێنن، ئەوەندەی شەڕکەر و ئازان ئەوەندەش لە دزیدا بێ وێنەن•شوێنەکەیان بە خاکی حەزۆ دەژمێردێ• لێرەوە چۆینە قەڵای (حەزۆ) •

قەڵای حەزۆ :

لە باکوری ئەم قەڵایە کێوێکی گەورە هەیە چیای (زۆ)ی پێدەڵێن ، لە پێش دروستکرانی ئەم قەڵایەدا (قەرە وێسف خانی قەرەقۆینلۆ) لەگەڵ هۆزی قەرەزۆدا لەم کێوانە بوٚن بۆیە ئەم ناوەی بەسەردا بڕاوە ، پاشـان شارێکیان لێرە دروستکردوە ناوی شاری زۆیان لێ ناوە و لە پاشتردا بوە بە قەڵای زۆ • (حەسەن شا)ی ئازەربایجانی ئێرەی داگـیرکردوە ، پاشـان (تەیموری لەنگ) گرتویەتی و کاولی کردوە ، دواتر کەوتۆتە دەست یەکێ لە باپیرانی (عەبداڵ خان) فەرمـانڕەوای بتـلیس و ئەو قـەڵاکەی نـوێ کردۆتـەوە •

ساڵی ٩٢٠ کە (سەلیم خان) لە خەزای (چاڵدێران) گەڕایەوە و خانی بتلیس سەری بۆ دانەواند ئەم قەڵایەش خۆی دا بەدەستەوە ، جا لەسـەر فەرمان و دەسخەتی سەلیم خان حکومەتەکەی درایەوە دەست خانی بتلیس• پێش ئەو فەرمانەی سوڵەیمان خان ئێرە یەکێك لەو پێنـج حکومەتـانەی دیاربەکر بوە کە لە لایەن سوڵتانەوە بە نازناوی (جەناب •••) نامەیان بـۆ دەنوسرا •

بەگی ئالا و فەرمانەدەی چەرێ هەیە و قەزاکەی سەد و پەنجا ئاقچەیە ، بەڵام لەبەر ئەوەی کوردستانە گەلێ جار کارەساتی ئاسمانێ لێ رو دەدا ، کوێخای سوپا و سەرداری یەنیچەرێ و مفتێ و نەقیبی نیە ، هەمو شتێکی

به دەست فەرماندەی قەلآیە ، تەنانەت قەلآ و جبەخانە و قەلآدار و نەفەرەکانیشی بە دەست فەرماندەیە .

دیمەنی قەلای حەزۆ :

قەلآییێکی بچوك لە سەر ددانە بەردێکی دامێنی چیای زۆ ، چوار دەوری هەزار و شەشسەد شەقاوە ، لای خۆرهەلآتی حەوالەی رەوەزی چیای بە سەرەوەیە ، لای قیبلەی بیابانە و دەروازەییێکی ئاسنی تێدایە ، رێگاکەی تا بلێی سەختە ، زۆر بە نارەحەتی پیاو لە سەرەوە دەگاتە خوارێ ، لە ناو قەلآدا سەد و پەنجا خانوی قوڕی بێ باخ و باخچەی هەیە ، نیوەی راستی قەلآکە سەرای فەرماندەکەی (مورتەزا بەگ) داگیری کردوە کە هەموی ژور لەسەر ژورە ، ئەم مورتەزا بەگە زاوای عەبدالخانی بتلیسە و هەتا بلێی پیاوێکی نەجیب و خانەدان و قسەزان و سەخییە ، زۆر دەست و دلپاك و چاو نەترس و لەسەرخۆ و قارەمان و مەردی مەیدانە ، شەوێك لە سەراکەیدا میوانی بوم ، لە ناو سەرادا عەمباراوی هەیە . لە ناو قەلآدا مزگەوتێك هەیە . خانوەکانی دیکە هەموی لە خوار قەلآدان .

شاری حەزۆ :

لە دامێنی قەلآ رو بە قیبلە لە سەر پارچە زەوییەکی بەریندا هەزار مالێکە ، خانوەکانی بە قوڕ سواخ دراون ، لە ناو بازاڕدا مزگەوتی شەرەف خان بەناوبانگە ، گەرماوێکی پیسی بچوك و سێ دوکانی تێدایە ، ئەم فەرمانڕەوایەی ئێستا (مورتەزا بەگ) خانێکی دروست کردوە دەلێی قەلآیە، لەبەر ئەوەی ئێرە رەقەن و بەردەلآنە باخاتی باشی نابێ ، خەلکەکەی ئازا و بەجەرگن و سوار و پیادەیان ناودارن ، لە شیر وەشاندنی شێخانی و مەقراوی و زوزەکیدا و لەنیشان پێکانی تیر هاویشتندا بێ هاوتان ، نوێژکەر و شافعین ، هەر چەندە کوردەکانی (خالتی) و (چەکوانی) و (زیباری)

دێنە کوێستانەکانی ئێرە بەڵام ئەمان زۆر خۆیان تێ ناگەیێنن • لەپاش چاوپێکەوتنی ئێرە مورتەزا بەگ پیاوی لەگەڵ ناردم چۆم لای خوارەوەش گەڕام ، هەمۆی بەرد و چیا و دۆڵ و رەقەنە و لەژێر فەرمانی بەگی حەزۆدایە •

سوپاس بۆ خوا لێرەدا چاوم بە مەلیك ئەحمەد پاشا کەوتەوە و پاش دەست ماچکردنی نامەکانی مستەفا پاشای فیراریم دایێ و ئەو کەلوپەلانەی نوسرابۆن گەیاندم ، پاشا زۆری پێ خۆش بۆ ، خێوەتەکانی بەسەر دەستو پێوەندا دابەش کرد و سێ و حەوت کیسە هەقی ئالیکی دا بە عەسکەرەکان • خوا رەحمی کرد منیش ئەرکی ئاگاداریێ ئەو کەلوپەلانەم لەکۆڵ بۆوە •

بۆ سبەینێ ئەو هەمۆ سوپا زۆرە بە ناو بەردەلاّنێکی سەختا هاتین لە نسنی (سوڵتان وەیس) قۆناخمان گرت کە سەر بەخاکی خەزۆیە ، مەرقەدێکی زلە لە ناو گردێکی بەریندا بە تەنیشت کانیاوێکەوە ، ئەم وەیسە (وەیسی قەرەنی) نیە، ئەو لە قرزی یەمەندا نێژراوە، ئەمیان لە نەتەوەی عەباسییەکانە و بە شایەتێ دنیا دەستی هەڵگرتو و بوە بە شای تەریقەت ، منیش چۆمە زیارەتی یاسینێکم بۆ خوێند و زۆر پاڕامەوە ، شیعرێکیشم لە دیوارەکەی نوسی •

لێرەوە هەر بەناو کوچك و کولۆ و بەردەلاّنێدا روەو خۆرهەلاّت هاتینە قەلاّی (کفندڕ) •

شاری (جالندر) یا قەلاّی (کفندڕ) :

ئێرەش خاکی کوردستانە • لە ساڵی ٩٢٠دا کە مامۆستای مێژۆنوسان (شەرەفخان) سەری بۆ (سوڵتان سەلیم) دانەواند ، سوڵتان ئەم قەلاّیەی پێشکێش کرد و خستیە سەر حکومەتەکەی ، ئێستا سەر بە بتلیس و لە ژێر دەستی خانی بتلیسدایە و جێگای میراوە •

قەلاکە لە ناو دۆلێکدا لە قەراخ رۆبار لەسەر پارچە رەوەزێکی سەوز رەنگ بنیات نراوە ، بچکۆلەیە و خەرەندی نیە ، یەك دەروازەی هەیە ، لە ناوەوە مزگەوتێك و حەفتا هەشتا مالێکی تێدایە و هێچی دی ، قەلا دار و نەفەراتی لە لایەن خانەوە دیار دەکرێ ، ئێرەش هەر بە وان دەژمێردرێ • لە دەرەوەی قەلاش حەفتا هەشتا خانوی قوڕی لێیە و بێ دوکان و بازاڕە •

لەم قەلای کفندڕەوە بەرەو باشور لە ژۆر چیا بەرزەکانەوە قـەلای (زریقێ) دەبیندرێ • بەگی ئێرە زۆر دیاریێ بۆ پاشا هێنا و پاشا خـەلاتی کرد و گەڕایەوە• ئێمەش لەگەل پاشا بارمان کرد و بەرەو خۆرهەلات دیسان بە رێبازێکی زۆر سەخت و ناخۆش بە قەراخ رۆباری بتلیسدا هاتینە دەشتی (چەمەندڕ) کە بەشێکە لە چیاکانی زریقێ • لەم شوێنەدا رۆباری بتلیس بەناو دۆلێکی زلدا دەڕواتە خوار و لەولای قەلای حەسەنکێف تێکەل بە دیجلە دەبێ •

★ ★ ★

چاوپێکەوتنی مەلیك ئەحمەد پاشا و خانی پایەبەرزی بتلیس و میوانداری گەورە

لەناو ئەو بەردەلانییەدا عەسکەری (عەبدال خان) دەرکەوت ، کە گەیشتنە پێشەوە خان لە ئەسپ دابەزی و بەرەو پاشا هات، پاشاش دابەزێ و باوەشیان پێکدا کرد ، پاش ماچکردن و چاکوچۆنێ خان گوتی « فەرموون سوار ببنەوە و لەم نزیکانە بەرقەلیاتێك بخۆن » ، پاشا سوار بۆوە و ئەو سوپا گەورەیە کەوتەوە رێ و هەشت قات تەپڵ لێدرا ، کاتێکمان زانی لە ناو ئەو مێرگەدا بە شێوەی عەجەمێ و کوردێو تورکمانێ سەرانسەری ئەو دەشتە بە ئۆبەی تورکمانێ و خێوەتی عوسمانلێ و رەشماڵی کوردێ رازاوەتەوە •

پاشا دابەزی و چوە ناو ئەو بارەگایەی بۆی رێکخرابێ ، هەر دەزبەجێ سفرەیێکی محەمەدێ رازێنرایەوە ، لەنگەری زێڕ و زیو و بەلەم و قاپی فەخفورێ ریزکران ، سێ هەزار عەسکەری پاشا و سێ هەزار نۆکەر و خزمەتکاری خان و هەمێ ئەو پیاو ماقوڵانەی هاتبێنە پێشواز و تەواوی ئەو حەشامەتە کوردە لەو نان و خوانە تێریان خوارد و هێشتا خواردنێکی زۆریش لەو ناوەدا مابۆوە ، لە کاتی هەستانماندا خانی پایەبەرز سەری بۆ پاشا دانەواند و دوازدە کوڕی خۆی و حەفتا بەگی سەرەك عەشیرەتی کوردی

له خزمه‌تیا راگرت و پێی گوت «گه‌وره‌م ، ئه‌و حه‌وت خه‌یمه و خه‌رگایه‌ی تێیدا حه‌سانه‌وه له‌گه‌ڵ په‌نجا قاپی زیو و سه‌دی فه‌خفوری و هه‌مو فه‌رش و به‌ڕه و حاجه‌ته‌کانی دیکه ، تکام وایه لێم قبوڵ بفه‌رمون . هه‌روه‌ها چـوار چه‌رکه‌س و چوار ئه‌بازه و چوار گورجی که خولامی تایبه‌تین پێشکێشتانه» .
پاشا خه‌نجه‌ره تیژه‌که‌ی قه‌دی خۆی که هی سولتان مراد خانه هه‌ڵی‌کێشا و له‌به‌ر پشتی خانی چه‌قاند ، سمۆرێك بۆ خان و سێ که‌وڵ بۆ کوڕه‌کانی و سه‌د و حه‌فتا پشتێنی زێڕدرو و چه‌نـد خـه‌ڵاتی گرانبـایی دیـکه بـۆ ده‌ستوپێوه‌ندی خان دابه‌شکرا .

پاشا سوار بۆوه و ته‌پڵ لێدرا ، به ناو ئه‌و دۆڵ و گردانه‌دا رومان کرده شاری بتلیس .له‌و کاته‌دا دیتم که هاوده‌مه‌کانی خان له‌ده‌وری کابرایێك کۆ بونه‌ته‌وه و قاقا پێده‌که‌نن . پێم سه‌یر بو که ئه‌م گاڵته بێ‌تامه ده‌بێ چی بێ و لێ‌یان چومه پێش.

دیمه‌نێکی سه‌مه‌ره :

کابرایێکی کوردی عاجباتی ، مێزه‌رێکی به قه‌ده‌رایی هێـلانه له‌گله‌گ له‌سه‌ر ، ریشێکی سور و سپی و زه‌رد و شین تێکه‌ڵ و درێژ تا ناوقـه‌دی که ته‌نیا به که‌ڵکی تۆپی ره‌مه‌زانان دێ ، سواری ئه‌سپێك بوه چ ئه‌سـپ ، په‌لی بۆ پێشه‌وه داوێ پاشوی ده‌گه‌ڕێته‌وه دواوه ، لیکاو به چاو و لوت و زاریدا دێته خوار ، روناکی له چاویدا نه‌ماوه ، له‌شی وه‌کو جۆڵانه‌ی شه‌ق و شڕه په‌راسو و ئێسکه‌کانی له‌شی به جوانی دیـارن ، وه‌کو سه‌رخـۆش ده‌له‌رزێ و به‌ملاو لادا له‌تر ده‌با ، خورجێنێـکی زلی به پشتیـدا شـۆڕ کردۆته‌وه و مارێکی زیندوی کردوه به قه‌مـچی . به‌م حاڵه‌شـه‌وه هـه‌ر داده‌به‌زێ و سوار ده‌بێته‌وه و ئه‌و عاله‌مه پێی پێده‌که‌نن .

خزمه‌تکارێکی خان که ناوی (قوربان عه‌لی) بو لیره‌یێکی دایێ و پێی

گوت «گیانەکەم (مەلا محەمەد) غارێك بەم کەهێلەیەت بـکە ، » منیـش گوتم «کوڕە غاری چی ، ئەم کلۆڵە هەر بجوڵێتەوە بەغار دەگاتە ئەو دنیا » هەر من وام گوت کابرا لاقی لە پەراسوی بارگیرەکەی توند کرد و مارێکی لێ راکێشا دیمەنێکی باوەڕنەکراوم چاو پێکەوت ، ولاخ خۆی خڕکردەوە و هەر وەکو بروسکە بە تەنیشت پاشا و خاندا بە ناو ئـەو بەرد و کەنـد و کلۆیەدا فڕکەی کرد ، ئێمە واقمان وڕ مابو کەچی عەسـکەرەکانی خـان پێدەکەنین و دەیانگوت پێتان سەیر نـەبێ ! کابرا لەو سـەرەوە دیسـان بەرداوبەرد هەروا بە گورجی گەڕایەوە و هاتەوە ناو عەسـکەری خـان ۰ چومە لایەوە بزانم ئاوێك شتێك دەدا بە بارگیرەکەی بەڵام هیچ هەروەکو پێشو چاوەکانی بێ رۆناکین و لیکاوی پێدا دێتە خوار ۰۰۰ خوایە ئەمـە چییە ؟ کابرا تەماشایێکی کردم و بە بزەیێکەوە گوتی « ها کابرا ، بۆ وا تێم هەڵدەڕوانی ، دەیکرێ ؟ ئەم ئەسپە میراتی باپیرە گەورەمە ، ئەم پاشایەت داوام لێ بکا نایدەمێ ، هەرچی دنیا هەیە بیخەنە بەر دەمم پێی ناگۆڕمەوە»» گەلێك فشەی لەم بابەتەی کرد ۰

سەرقەننەداری خان مستەفا گوتی « (ئەولیا چەلەبی) تۆ پێت وایە ئەم ئەسپە تۆپیوە چی بێ باشە ؟ ئەمە کۆلکەدارێکی کۆنی ناو تونیماڵی خانە، خان ئەسپێکی نەدا بەم مەلایە سوار بێ گوتی تۆ بۆ ناو سوپا دەست نادەی ئابڕومان دەچێ ئەویش چو ئەم کۆلکەدارەی کرد بە ئەسپ و سواری بو و ئەوا ئەم بەزمەی کرد کە چاوت پێکەوت ، بەڵام خان لەمە زۆر توڕەیـە ، دەڵێ نەوەکو پاشا وا تێبگا کە خان جادوباز و کیمیاگەر رادەگرێ ۰ » من بە بیستنی ئەمە هۆش لە سەرما نەما گوتم « کوڕە لاچۆ قەننەدارباشی ، تو زاتی خوا ئەمەت بەراستە ؟ » گوتی بە گیانی پاکی سوڵتـان ئەوحەدوڵـلا سوێندت بۆ دەخۆم کەم و زیادی نیە ، ئەم مەلایە پیاوی گاڵتە و گەپ نیە، جاری وا هەیە سواری کوتە ئاسنێك دەبێ یا تەختەیێك ، یا کوندەیێك فـو

دەکا و سواری دەبێ دەکەوێتە رێ ، هەندێ جاریش سواری پشیلە و مەڕ و سەگ و ئەم جۆرە گیانلەبەرانە دەبێت و وەکو دوڵدوڵی (ئیمامی عەلی) غارغارێنیان پێدەکا .» من کە باوەڕم بەم جۆرە شتانە نیە تکام لە قەنەدار باشێ کرد کارێکی وا بکا بە چاوی خۆم ببینم ، ئەویش گوتی قەیدی نیە وەرە لەگەڵما . پێکەوە شوێن (مەلا محەمەد) کەوتین دیمان کە لە دەرگای ئەولاوە چوە ناو باخ و یەکسەر رۆی کردە تونخانە ، ئێمەش دابەزین و بێ هەست شوێنی کەوتین ، من خۆم و سێ نۆکەرم دیتمان کە لە ئەسپەکەی دابەزی مارەکەی دەستی خستە ناو خورجێنەکەی و پەڕۆیێکی لەو خورجێنە دەرهێنا زاری ئەسپەکەی پێ بەست و یەك بە خۆی قیژاندی ، هەر ئەوەندەمان زانی دنیا تاریك داهات و چاوم هیچی نەدی ، کە روناك بۆوە کۆلکەیێکم چاو پێکەوت لە جێی ئەسپەکە داندراوە ! .

قەنەدار باشێ پێی گوت « ها مەلا ، ئەسپە خۆشبەزەکەت لەم تونخانەیەدا بە ستۆتەوە ؟ » مەلاش بەبێ حاشا کردن گوتی «داوام لە خان کرد ئەسپێکی خراپۆکەی نەدامێ سواری بم ، منیش وام کرد ، وەللاهی هەق وابو سواری (بەخدۆ)ی سەرەك فەڕاش سەرا بومایە ، بەڵام لەشکری عوسمانلی هات و پێم نەکرا ، ناچار سواری ئەمە بوم . » پاشان لێی پرسی ئەمانە کێن ؟ پێی گوت ئەمە هاودەمی پاشایە و پیاوێکی موسڵمان و قورعان خوێنە ، مەلا کەیفی خۆش بو و لەگەڵمان بو بە برادەر ، خوا یاربێ لە شوێنێکی دیکەدا باسی کردەوە سەرسوڕێنەرەکانی دەکەم .

مەلیك ئەحمەد پاشا بە سوپای گەورەوە بە ناو شاری بتلیسدا هات و خەڵك لە راست و چەپی رێبازەکانی راوەستابون بەخێرهاتنیان دەکرد ، ئەویش ئەوەندەی زێڕ و دراوی وردە بەسەردا هەڵدان کە لە ژمارە نایێت . جا چونە باخی خانی پایەبەرز میوان بون و فەرمان درا بۆ ماوەی دە رۆژ

لێره دەحەسێنەوه • ئێمەش دەستمان کرد بە گەڕان و تەماشای شاری بتلیس •

شاره کۆنی بتلیس :

له مێژوونوسانی رۆم و عەجەم (مەقدیسی)و خاوەنی شەرەفنامه (سولتان شەرەفەددین) دەڵێن که (ئەسکەندەر) دوو پارچه زێده گۆشتی لەملاو لەولای سەریەوه دەرچوو بوون وەکو دوو شاخ وابوون، بۆیه پێیان گوتوه (زولقەرنەین) واتا خاوەنی دوو شاخ ، هەندێکی دیکه پێیان وایه که هەموو سێ و دوو سالێك قەڕنێکه ، ئەسکەندەریش دوو سێ و دوو سالی فەرمانڕەوایی کردوه بۆیه وای پێدەڵێن •

کاتێ (ئەسکەندەر) ئێره دەگرێ دێته قەراخ زێ و لەم ئاوه دەخواتەوه دەبینێ بۆ چارەکردنی ئازاری لەش زۆر بەکەلکه ، دێته دیاربەکر و لەوێوه بە رۆخی بەتساندا دەگاته خوار قەلای (کفندڕ) ، لەو ئاوه دەخواتەوه که له کانیاوی چیاکانی بتلیس دێنه خوار ، چاوی روون دەبێتەوه ، که دەگاته بتلیس دەبینێ که روبارەکەی دەبێته دوو کەرت ، له ئاوی ئەو کاتییه دەخواتەوه که له دۆلی (ئۆیخ)ڕا دێ هیچ کەلکی لێ دەست ناکەوێ بەلام بە خواردنەوەی ئاوی چیاکانی لای راستی بتلیس خەوێکی خۆشی لێدەکەوێ • حەوت رۆژ دەمێنێتەوه و لەسەر خواردنەوەی ئەو ئاوه دەڕوا هەر نەخۆشییێکی لە لەشدا دەبێ دەیپەڕێنێ ، بانگ دەکا « دا بدلیسی خزمەتکارم بۆ بانگ کەن» که دێ (ئەسکەندەر) پێی دەڵێ « نۆکەره دڵسۆزەکەم ، له مالی من چەند هەزار کیسەت دەوێ خەرج که و لەم شوێنه قەلاییێکی وام بۆ بنیات بنێ که لەوسەر گەڕامەوه بە هەموو هێز و تەقەلای خۆم نەتوانم بیگرم •» جا لەسەر ئەو فەرمانه بدلیس هەرچی وەستا و زانای ئەندازیار هەیه خڕیان دەکاتەوه و دەست دەکرێ بە دروست کردنی قەلا •

(ئەسکەندەر) ٨٨٢ ساڵ پێش هاتنی پێغەمبەر مردوە • قەڵاکە تـەواو دەبێ و ئەسکەندەریش لە شەڕی (چەماپۆر) دەگەڕێتەوە و گەمارۆی قەڵا دەدا بۆی ناگیرێ ، داوا لە بدلیس دەکا بێتە دەرێ نـایێ • بـڕوا دەکا کە نۆکەرەکەی لێی یاخێ بوە ، بە هەمۆ سوپا و لەشکریەوە شەبەیخۆن دەکاتە سەری سودی نابێ • نامەیێك بۆ بدلیس دەنێرێ کەوا بەخشیمی بەسیەتی وەرە دەر ، بدلیس گوێ ناداتێ و لە قەڵاوە بە تیر و بەردی مەنجەنیق بـەر دەبێتە گیانی لەشکری ئەسکەندەر و زۆریان لێ دەکوژێ ، ئەم حاڵە چـل رۆژ دەخایەنێ ، رۆژی چل و یەکەم لە کونی ئەشکەوتێـکی ژێر قـەڵاوە ژەنگە سۆرە بە هەزاران دێنە دەر کە یەکی ئەوەندەی پاسارێیێك دەبن ، دەکەونە ناو سۆپای ئەسکەندەر و ئیدێ زەلام و وڵاخ لەو نـاوە خـۆی ناگرێ و بڵاوەی لێ دەکەن ، ئەسکەندەریش کە لە تاو ژانی زگی ئارامی لێ هەڵگیراوە رۆ دەکاتە بیابانی (مۆش) •

پاشان بدلیس بە شەڕکەر و خەزینـەکانیەوە لـە قەڵا دەردەچـێ و کلیلەکانی قەڵا دەخاتە سەر قاپێکی زێڕ و دەیباتە بەردەمی ئەسـکەندەر و کڕنۆشی بۆ دەبا ، ئەسکەندەر دەڵێ «هەی بێدین ، ئەوە بۆچ لێم یـاخێ بۆیت و ئەو هەمۆ سەربازەت لێ قڕ کردم ؟ » بدلیس دەڵێ « بۆچێ قوربان لە بیرت چۆ خۆت فەرمانت دامێ قەڵایێکی وا بنیات بنێم خۆشت نەتوانی بیگری ؟ » ئەسکەندەر دەیبەخشێ و فەرمانڕەوایی قەڵا دەداتەوە بە خۆی ، جا قەڵای بدلیس بە هەڵە کراوە بە بتلیس • لەبەر ئەوەی یەکەمین بنیاتی بـە دەستی ئەسکەندەر بوە مێژۆنۆسانی عەجەم ناوی (تەختگای ئەسکەندەر)ی لێدەنێن ، وێنانەکان بەم شارە دەڵێن (پزگار مگال ئالەکساندرە) واتا قـەڵا گەورەکەی ئەسکەندەر • ئێستاش لە زۆر لایەوە شوێنە واری دەسکردی رۆمی پێوە دیارە ، خوا یار بێ لە کاتی خۆیدا دەینۆسین •

ئەم قەڵایەی کوردستان لە چەند شاوە بۆ شـایەکانی دوای خۆیـان

ماوەتەوە ، فەرمانڕەواکانی ئازەربایجــان وەکو (وێسفی قــەرە قوێنلی) و (حەسەنە درێژی ئاق قویونلی) گرتویانە و تێیدا ماونەوە • یەکەمجار لــە سەردەمی عەباسییەکاندا (سوڵتــان ئەوحەدوڵلا) لــە دەســت ڕۆمییــە مەسیحیتیەکانی دەرهێنا ، پاشــان (حەسەنە درێژ) لە وانی سەنــد و ساڵی هەشسەد و شێست و هەشت ئەو حەسەنە لە دەشتی تورجاندا شکا و ئێــرە کەوتەوە دەست بنەماڵەی (سوڵتان ئەوحەدوڵلا)• پاشتر لە ساڵی ١٩٢٠دا کە خانی بتلیس سەری بۆ سەلیم خان دانەواند ئێرە کرایەوە بە حکومــەت و بە سەربەخۆیی درایەوە دەست خۆیان • لە فەرمانەکانی سوڵتانیدا نازناوی (خانی عالیشان ــ خانی پایە بەرز)یان بۆ دەنوسرێ •

شێوە و زەوییەکەی قەڵای بتلیس :

لەسەر بەردەلاتێکی پانی نێوان کێوی (دێوان) و کێوی (ئۆیخ) دا کە لای ڕاستی شوێنی تێکەڵبونی دوو ڕوبارە و لای چــەپی دۆڵی ئۆیخــە ڕەوەزێکی بەرزی وا هەیە کە لوتی لە هەورانە ئەم قەلایەی لە سەر دروست کراوە ، بەردی بیناکە یەکی ئەوەندەی لەشی فیلێکە ، لە خوارەوە بۆ سەرێ شەشسەد شەقاوە و ڕێگاکەی زۆر سەختە ، لە چەشنی لاکێشی هەڵکەوتوە لە **خۆرهەلاتەوە** بــۆ خۆراوا • بورجی لای خوڕهەلاتی هێجگار بەرزە و دۆڵی خوارەوەی وەك شیوی دۆزەخ قوڵە ، چالاوێك لە ناو ئەو بورجەدا هەیە کە هەتا خواری خوارەوەیە ، ئەو کەســانەی فەرمانی کوژرانیان دەر دەچی دەیانهاوێنە ئــەم چــالاوە و ئیدی تا دەگەنە خوارەوە هەپروون بە هەپروون دەبن ، بۆیە بەم بورجە دەڵێن (قوللەی خوێناوی) •

لە ســوچی لای خۆراوای قوللەکەی دیکەدا لە نزیك ســەرای خان جبەخانە داندراوە ، تێگڕا شــەشسەد و حەفتا ددانە و بەدەنەی هەیــە کە هەمویان کون و مەتەرێزیان بۆ کراوە و لە خوار ئەوانیشەوە دیسان کونی

تیر و گولله هاویشتن هه‌یه ، دیواره‌کانی به جۆرێك توێ توێ کراون که لاقه‌دی قولله‌کان له یه‌کتر دیارن ، هه‌مو قولله‌کان ماڵی دیده‌وانیان تێدایه ، له خواره‌وه‌ڕا رێگای چونه شار هه‌یه ، سێ قات ده‌روازه‌ی ئاسنی بۆ کراوه که له نێوانی ئه‌و ده‌روازانه‌دا زۆر جۆره چه‌ك ئاماده کراوه ، دیده‌وانه‌کانی شه‌و و رۆژ وریان ، هیچ ژن یا پیاوێك رێگا نادرێ بچێته ژوره‌وه •

له‌به‌ر ئه‌وه‌ی هه‌ر چوار لای قه‌لا گه‌لێ قوڵی وایه لــه چالاوی بابل قوڵتره پێویستی به خه‌ره‌ند نیه ، هه‌مو لایه‌کانی ره‌وه‌زی به‌ردی یه‌کپارچه و لوسه که سه‌ری گه‌یوه‌ته هه‌وران ، چــوارده‌وره‌ی دو هــه‌زار و نوســه‌د شه‌قاوه ، به‌لام لای سه‌را له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ماڵی خانی لێیه نه‌متوانی بیپێوم ، ئه‌ویش له هه‌زار شه‌قاو پتره ، به‌و پێیه ده‌ورانده‌وری چوار هه‌زار شه‌قاو ده‌بێ ، دیواره‌کانی به‌رزایی هه‌شتا و پانایی ده گه‌زه ، ناو قه‌لا سێسه‌د ماڵی لێیه ، نیوه‌ی ئه‌و ناوه سه‌رای خان گرتویه‌تی که نهۆم نهۆم له‌سه‌ر شێوه‌ی رۆم و عه‌جه‌م ژوری خۆش و هۆڵی جوانی بۆ کراوه ، هه‌ر خانێك هاتوه به‌شی خۆی ده‌سکاری کردوه ، به تایبه‌تی (عه‌بداڵ خان) که چه‌ند خه‌زێنه‌ی تێدا خه‌رج کردوه و سه‌رایێکی له‌سه‌ر وێنه‌ی سه‌رای (فیداقا) رێك خستوه• هه‌مو په‌نجه‌ره و شانشینی‌یه‌کانی له سه‌ر بورج و دیــواره‌کانن و له شاری بتلیسه‌وه چیای (دێوان) دیاره • ناو ره‌وه‌زه‌کانی ئه‌شکه‌وتی زۆری تێدایه که پڕ کراون له ده‌خڵ و دانه‌وێڵه ، له نێوان ئه‌م ئه‌شکه‌وتانه‌دا رێگای چونه خواره‌وه بۆ سه‌ر ئاو هه‌یه ، جگه له مزگه‌وت و مه‌دره‌سه‌یێك خانوبه‌ره‌ی گه‌وره‌ی لێ نیه •

ئه‌یالەت و حکومه‌تی بتلیس :

حکومه‌تێکی سه‌ربه‌خۆیه له ئه‌یاله‌تی واندا ، داهاته‌که‌ی بــه فه‌رمانی سوڵتان بۆ خانه • هه‌مو رۆژێ له داهاتی ئه‌م ئه‌یاله‌ته یه‌ك کیله ئاقچه به خان

دەبڕێ ، لە روتبەدا پایەی وەکو پایەی ئەیالەتی وان وایە ، بـە دوو هەزار عەسکەرەوە حکومەت دەکا ، شەڕێك بقەومێ یا بۆ ئاوەدان و تازە کردنەوەی وان بانگ بکرێ لەگەڵ سەرداری وان هاوشانن • ئەو کاروانانەی دێنە ناو شار باج و گومرگیان بۆ خانە و رەعیەکانی عەرەب و یەعقوبییەکانی نـاو شار جزیە دەدەن بە خان • ساڵە و ساڵ لە وانەوە ئاغایێك دێ بەشە خەرجی خۆی دەدرێتێ تا لەو بەشە مەعاشی پیاوەکانیدا • خەرج و باجی دەشتی (مۆش) لەسەر فەرمانی سوڵتان دراوە بە خان و هێ خۆیەتی ، خانیش لەو خەرجە مەعاشی قەڵادار و دووسەد نەفەری نـاو قەڵاکە دەدا ، کلیلی قەڵای ئێرە شەو و رۆژ لە کن خان خۆیەتی • حکومەتێکی ئە ئاوا سەربەست و بەر بلاوی هەیە •

سنووری ئەیالەتی بتلیس :

لای خۆرهەڵاتی دەگاتە (تەحتی وان) کە شوێنی سەر میراوەتی قەراخ دەریای وانە ، هەر لەلای خۆرهەڵات قەڵای (وەستان)ی هەکاریش هەیە ، لای باکوری (شیروان)ە و لای قیبلە هاوسنووری (هێزان)ە ، دیسـان هەر لەلای قیبلە قۆناخێك دوور دەگاتە سـنووری بەگی (زرقێ) ، لای خۆراوا بە سێ قۆناخ دەگاتە بەگی (حەزۆ)ی سەر بە دیاربەکر، هەروەها بە سێ قۆناخ ئەولاتر رووەو باکور لەگەڵ بەگی (تەرجیل) و بە چوار قۆناخ لەگەڵ بەگی (چپاقچور)دا هاوسێیە ، لای ئەستێرەی دەشتی (مۆش) و خاکی (نامرودان)ی ئەرزەڕۆمە ، لە لای باکورەوە بە سێ رۆژ دەگاتە (مەلازگرد)ی سـەر بـە ئەرزەڕۆم ، لای باکوری خۆرهەڵاتی سنجاقێکی وان بەگی (ئەخلات)ە لە رۆخی دەریا • تەنیا لای خۆرهەڵاتی بێ پەیوەندییە کە ئەویش دەریای وانە•

خان حەفتا هۆز و عەشیرەتی لە ژێر دەستایە ، یەك لە وان عەلی بەگی هۆزی (مودەکی)یە کە ، تەنیا خۆی حەو سەد تفەنگ بە دەستی هەیە ، هەر

سەعاتێ خان ئارەزۆ بکا دەتوانێ لەمانە حەفتا هەزار شەڕکەر کۆکاتــەوە ، شاری بتلیس چل هەزار کەسی تێدایە کە هۆزی (رۆژەکێ)یان پێدەڵێن •

ئەمانە وەکۆ کوردەکانی دیکە ئازاو شەڕکەر نین ، دەستوپێ سپێ و ردێن بەخەنە و چاو بە کلن ، پاك و خاوێن و قسە خۆش ، بە پێی دەفتەری خان لە بتلیسدا چل و سێ هەزار رعیەتی مەسیحێ هەیە ، نیوەی سەرانەی ئەمان هێز وەری دەگرێ و نیوەی بە عەبداڵ خان دەبڕێ • ئەم ئەیالەتە ١٣ زەعامەت و ٢١٤ تیمارە ، بەگی ئالاّ و گەورەی چەرێ و ویزباشی هەیە ، بە پێی قانۆن خاوەنی سێ هەزار عەسکەری جبەلەبەرە کە لە ژێر فەرمانی خاندا لەگەڵ ئۆردۆی وان بۆ شەڕ دەچن • روتبەی قەزای بتلیس سەد و پەنجا ئاقچەیە ، حەقدە ناحیەی لە ژێر قەزادا هەیــە کە ناودارەکانیان مردەکێ ، سۆرپ ، کوار ، کواش و زەردە خانن ، قازتیەکەی سالاّنە هەشتا کیسەی پێ دەبڕێ و ئەگەر لەگەڵ خاندا رێك بکەوێ زیاتریش دەسکەوتی دەبێ ، مفتێ و نەقیبی شافعێ و قەلاّدار و باجدار و شابەندەری هەیە کە هەمۆیان لە لایەن خانەوە دادەندرێن ، تەنیا ئاغای خەرج و سەرداری یەنیچەرێ لە لایەن سوڵتانەوە دیار دەکرێن • هەروەها دارۆخە و قەپاندار و ئەمینداری بۆیەی هەیە •

مزگەوتە گەورەکانی بتلیس :

سەد و دە میحرابی هەیە ، هەرە گەورەکەیان مزگەوتی قەدیمی سوڵتان شەرەفەددینە ، ئــەم مزگەوتە لە قەراخ کانێ ئەســکەندەر لەسەر پردەکە دروست کراوە و چاك رازاوەتەوە ، گومبەز و تاقەکانی قایمن ، منارەیێکی راست و بڵندی هەیە کە نەك هەر لە بتلیسدا بەڵکۆ لــە هەمۆ کوردستاندا وێنەی نیە ، لە قــەلاّی ژۆرۆ مزگەوتی (بدلیس) هەیە کە بنیاتنەری شــار (بدلیس) دروستی کردوە ، لە پێشدا دێر بوە و دوایێ (سوڵتان ئەوحەدوللاّ)

کردۆیەتیە مزگەوت . مزگەوتێکی کۆنی بێ حەوشە و بێ منارەیە ، مزگەوتی (سەراج خانە) لـــە وارشی خوارەوەیەو خەڵکێـــکی زۆر رۆی تێدەکەن ، ئەمیش بێ حەوشە و منارەیە • مزگەوتی (شەرەف خان) لە مەیدانی جلیت بازێدایە زۆر جوان و نوێیە • مزگەوتە گەورەکانی ئەمانە بـــوون کە ناومان هێنان •

خۆشـــی ئەوەیە تەواوی ئـــەو مزگەوتانە مافورەی عـــەجەم و لبادی ئیسفەهانیان تێدا راخراوە و سۆبەی گەورەشی تێدا داندراوە کە بە پارەی وەقف ئاگری تێـــدا دەکرێتەوە ، زســـتانان دەرك و پەنجەرەکانیان کونبڕ دەکەن و ژورێ وەکو گەرماوی لێدێ • جا فەقێ و مەلا خەریکی لێکوڵینەوە دەبن و زانیاریی خۆیان زیاد دەکەن، تەنانەت ئاوی حەوز و ئاودەستەکانیشیان گەرم دەکرێ • ئەوانەی لە دەرس خوێندن دەبنـــەوە لەلاییەکەوە خەریکی یاریی شەترەنج دەبن ، بە مەزەبی شـــافعی شەترنج کردن حەڵاڵە ، بـــەڵام هەندێ جار هەرای لەسەر پەیدا دەبێ و گوایا جارێکیان پیاوێکیشی لەسەر کوژراوە و دوای ئەوە یاساخ کراوە، بەڵام وا دیسان دەستیان پێ کردۆتەوە• مەلای کوردەکان هەمویان بە خەنجەرەوە دەگەڕێن •

مزگەوتەکانی دیـــکە : مزگەوتی قورێشـــی ، مزگەوتی عەلەمدار ، مزگەوتی مەمی دەدە ، مزگەوتی شێخی عارەب ، مزگەوتی شێخ ئیبراهیم ، مزگەوتی عـــەینول برۆد ، مزگەوتی کوڕی ئەفســـەل کە لە قەراخ رۆباری حسۆلدایە ، مزگەوتی شێخ حەسەن ، مزگەوتی کوێـــخا عومەر ، مزگەوتی خسرەو پاشا ، مزگەوتی موغارە ، مزگەوتی زەیدان و مزگەوتی مەلا قاسم• ئەم مزگەوتانەش وەکو گەرماوەکان ئاوی سارد و گەرمیان هەیە •

مەدرەسە ـ حوجرە ـ کانی :

مەدرەسەی سولتان شەرەف ، مەدرەسەی کوتەك مەیدان ، مەدرەسەی

وەرسنکی حاجی بەگ و مەدرەسەی خەتیبییە • مزگەوتەکەکانی جومعە و مەدرەسەکان هەر یەکی یەك مودەڕیس و یەك یا دوو مامۆستای دەرسی گشتی‌یان هەیە، خەڵکەکەی هەتا بڵێی زیرەك و تێگەیشتوون و لەم مەدرەسانەدا خەریکی فێربوونی عیلمی حەدیس و تەفسیری قورعانن •

قوتابخانەکانی :

بتلیس حەفتا قوتابخانەی تێدایە ، هەرە باشەکانیان قوتابخانەی شەرەفخان و قوتابخانەی خسرەو پاشا و قوتابخانەی خاتونیە و قوتابخانەی بازاڕ و قوتابخانەی بەشارەت ئاغان •

ــ حەفتا کانی و چل و یەك سەبیلاوی هەیە ، سەبیلی خسرەو پاشا و سەراج خانە و زێڕنگەران بە ناوبانگن •

ــ نزیکەی بیست تەکیەی نەخشبەندی و گوڵشەنی و بەکتاشی تێدایە•

گەڕەکەکانی :

گەڕەکی خسرەو پاشا ، شام ، زیندان ، چورقوم ، چینەدار ، قزل مەسجید ، شێخ حەسەن ، جیرك ، کەچوور ، کوتەك مەیدان ، کۆمۆس ، تەقلەبان ، نەخشوود ، پردی عارەب ، مەیدانی ئۆول ، قەرەدەرە ، ئاوێخ ، دەگرمان و باخی خان • یازدە گەڕەکی عارەب و مەسیحی تێدایە ، بەڵام لەم شارەدا جوولەکە و فەڕەنگ و وێنانی نیە • مەسیحییەکانی ئێرە بازرگانی زۆر قورس و دەوڵەمەندن •

سەراکانی :

سەرای خان ، سەرای بەشارەت ئاغا ، سەرای لالە مستەفا ئاغا ، سەرای قەرە محەمەد ئاغا ، سەرای بەگی ئالا کوێخا حەیدەر ، سەرای چاکراغا و سەرای خەلیل ئاغا •

خانەکانی :

نۆ خانی هەیە ، خانی مەتافان . خانی شا ، خانی **خاتونیە** ، خانی خسرەو پاشا • خانی شەرەفخان و خانی گەورە لە سەر پرد •

بازاڕ و قەیسەری :

بە هەمویەوە هەزار و دوسەد دوکانی هەیە ، لە هەمویـان پەرداختر بازاڕی خسرەو پاشایە لە وارشی خوارەوە • ئەم قەیسەرتیە ئەمسەر و ئەو سەری دەرگای ئاسنی تێخراوە ، ناوەکەی سـپیکارە و زۆر ڕێکوپێکە ، هەرکەس چاوی پێدەکەوێ وا دەزانێ بازاڕی کەلیجەکی پروسەیە • جگە لەمە گوزەری زێڕنگەرانیشی زۆر رازاوەیە، لە دو جێگا دەباخخانەی هەیە ، ئەو چەرم و سەختیانـانەی لە بتلیسدا دەکرێن لە دنیـادا هاوتـای نیـە ، رەنگرێژەکانی لە وەستاییدا بێ وێنەن نەخشی بۆیەی ئەسـپەر ، تایبەتی ئێرەیە • (بۆیەخانە)کانی هەمویان ملکی خانن و کەس هەقی بەسەریانەوە نیـە •

بازاڕی قەپان :

قەپانی میری لە جێگایەکە ، هەرچی ئاوریشـم و هەریر و کوتاڵ و شتومەکی خواردن و خواردنەوە هەیە دێتە ئەو جیگایە لە قەپان دەدرێ و دەیەکی میری لێ دەسەنرێ جا دەفرۆشرێ• کەسیش ناتوانێ لە نرخی دیارکراو شت بە گرانتر بفرۆشێ •

پردەکانی :

لەسەر حەقدە شیوی ناو شاری بتلیس یازدە پردی زۆر قایم و جوان دروست کراوە • پردی خاتونیە لە بن قەڵادا ، ئـاوە خۆشەکانی هەر دو کانیاوی ئەسکەندەر و ئۆیخ بەو شیوەدا دەڕوا کە ئەو پردەی لەسـەرە ،

پردی ڕۆباری حسۆل ، پردی عەینـۆلبرۆت ، پردی باخی دەخال ، پردی گەڕەکی قەرە دەرە ، پردی گەڕەکی عەرەبەکان لە نزیك مسکێنان ، پردی گەڕەکی دەگرمان .

لە ڕاستو چەپی ئەم شێوانەدا خانوبەرەی بڵند و گەورە هەن کە باخ و باخچەیان لەناودایە .

خانوبەرە و خانەدان :

بە قەڵای ژۆرۆو قەڵای ناووارش پێنـج هەزار خانـوی خـۆش و ئاوەدان لە حەڤدە گەڕەکدا کۆبۆتەوە ، خانوەکان بە قوڕ سـواخ دراون ، زۆریان حەواڵەیان بە سەر یەکەوە هەیە ، هەندێکیان کەوتونە سەر بەرزایی و هەوایان خۆشە ، وارشی خوارێ خانوەکانی بە دەورەی قەڵاوە نین ، قەڵای خوارێ تەنیا بازاڕ و قەیسەرێ و گوزەری زێڕنگەران و چەند سەد ماڵێکی لێیە، هەمو حەوشەی ماڵەکانی دار و درەختی تێدایە، لەبەر ئەوەی خانوەکانی لەسەر گرد و شیوەکان درۆستکراون دیمەنێکی زۆر جوانی هەیە کە بۆتە نەخش و بەهەشتی کوردسـتان ، قەڵای خوارەوەی زۆر قایم نیە ڕەنـگە پاشماوەی سەردەمی عەباسییەکان بێ کە دیوارەکانی ئەوەندە ئەسـتورە . دیواری لای باشوری لە ناو ئاوی ڕۆباردایە و ئەو ئاوەی لێ بۆتە خەرەند، دەروازەکانی یەکیان بەرەو خۆرهەڵات دەکرێتەوە و یەکیان ڕوەو خۆراوا .

خەلکەکەی :

ئێرە پیرەمێردی ئەوەنـدە بە عومری تێدایە پیـاو وا تێدەگا هێزی ئاخاوتنی نەماوە کەچی دەبینی سواری ئەسـپ دەبێ و شیر دەوەشێنێ و دەچێتە سەفەری بازرگانێتی و ڕاویش دەکا . تەمەنی ئاسـایییان دەگاتە شێست و حەفتا و بە عومرەکانیان دەگەنە سـەد ، کەچی ڕەنگیان سور و سپی و لەشیان ساخە ، لەبەر ئەوەی نەتەوەی کورد موەدارن ، کوڕەکانیـان

له تەمەنی دە ســالی‌یەوە متویان لێ دێ و دەبنە پیـاو ، نازانم رێگا دەدەن ئافرەتیان بێتە بازاڕ یا نا ؟ بەڵام ژنیان زۆر بە نامۆس و جوان و نازەنینن •

مەلاکانی :

مەلای وایان هەیە لە چەرخی خۆیدا بێ‌هاوتایە ، ئەوانەی من زانیبێتم ئەمانەن : (مەلا حەسەن ئەفەندیی یەك چاو) ، (مەلا زێندین) ، (مەلا زادە) ، (مەلا ئەبوبەکر) ئیمامی شەرقیــە ، (مەلا عەلی ئەفەندیی میحراب زادە) ، (مەلا جوبراییل) ، (مەلا مۆسای هەکاریی) ، (مەلا ئیسرافیل)، (مــەلای بۆتانی) •

حەکیم و پزیشکەکانی :

مەلا میسی ، مەلا رەمەزان ، قەرە سجاھ ، گەنجالی و ساریلی زادە) حەکیمی چاکن • چونــکو ئێرە کوردستانە و بێ قڕە و هــەرا نابێ برینکاریی چاکیشی هەیە ، لەوانە (وەستــا حەیــدەر ، کوڕی بەشارەت) • (سۆفیی قولی) و (سەیف عەلی) زۆر وەستان •

پیاوە خوایی‌یــەکان :

نزیکەی دوو هەزار کەسی بەدین و خۆپارێز و دنیانەویستی تێــدایە کە دەستیان بەر ماڵی حەرام نەکەوتوە و نازانن کەیف و بەزم چیــە ، لەوانە (شێخ حەسەنی زادە) بە ناوبانگە •

شاعیرەکانی :

لەم ماوەیەدا کە لێرە بووم حەوت شاعیرم ناسی کە دیوانی شیعریــان هەیە ، لەوانە (کاتب چەلەبی) نوســەری دیوانی خان ، (مــەلا رەمەزان چەلەبی) ، (جەنەتی چەلەبی) و (گەنجی چەلەبی)، ئەم دواییەکەیان دیوانێکی ئەوەندەی دیوانی خەمسەی نیزامی هەیە •

ئەو برادەرانەی ناسیمن و بۆینە برا :

(عەرەب خەلیل ئاغا) ، (چاکرئاغا) ، (خەتیبی شەرەفخان) برای کوێخا حەیدەری کوژراو ، (ئیسلام ئاغا) ، (سەلمانئاغا)و (مامەش ئاغا) •

دەروێش و دێوانەکانی :

(دێوانە پۆشق) لە بازاڕی خسرەو پاشا ، (کەلخانێ مەمۆ) ، (مەلا عوزرۆز) • ئەمانە لەوانەن کە کەرامەتیان لێ بینراوە •

جلك و بەرگ :

ئەگەرچێ ئێرە کوردستانە ، بەڵام لەناو نۆکەرانی خان و پیاوماقوڵاندا کەوڵی سمۆر لەبەر زۆرە ، ناوەنجییەکانیان لەو (شیاق)ە لەبەر دەکەن کە لە شاری مەعدەنی نزیك شیروان دروست دەکرێ ، گەلێکیان چۆقەی سمۆر و کەنتۆش لەبەر دەکەن ، جلکی دەستکورتەکانیان (بوغاس)ە • وەکو لە برادەرانم بیستوە ئافرەتانی ئێرە جلکی سپێ لەبەر دەکەن پەچە دەگرنەوە و تاسکڵاوی زێڕ و زیو لەسەر دەنێن و بەرگیان هەمۆی ئاوریشمە •

ناوی پیاویان :

حەیدەر ئاغا ، بەشارەت ئاغا ، چەندەدان ئاغا ، ساڵحان ئاغا ، زەجرێ ئاغا ، سەیفێ ئاغا ، شەرەف بەگ ، زیادین بەگ ، بەدر بەگ ، شەمسەدین بەگ ، عالەمشا بەگ ، کەرار قوڵی بەگ •

نەموێرا ناوی ژنان بپرسم • ژنی خان کچی (زاڵ پاشا)ی وەزیری سۆلەیمانخانە کە (خانم سوڵتان)ی پێدەڵێن و سەد کەنیزی هەیە •

کۆیلەکانیان زوربەیان گورجین چونکو گورجستان کەوتۆتە لای باکور و لێیەوە نزیکە • ناوەکانیان : سیاوەش ، ڕۆستەم ، کازم ، چاکر ،

خەندان ، قەینان ، ئولان پاردێ ، سەلمان ، دەولەت ، خانێ وێردێ ، زۆراب، شاسوار •

کەنیزەکانیان نایێنــە بازاڕ و دەرەوە ، نــاویان : دڵدار ، تابنــدە ، ئەگلەنجە ، چاو ڕەش ، گەوهەر ، شەماسە ، دلارام ، ســورەیا ، گوللێ ، کەوکەبان ، نورەبان و باخ جینان •

بتلیس لە شوێنێکی بەردەلانیدایە و هەواییــکی خۆشی هەیە و هەمو بەیانیان شنەبای سەحەرێ دەشنێ •

گەرمــاوەکانی :

لەناو قەلادا گەرماوی سەرای خان ، گەرماوی بداخ بەگ ، گەرماوی شەرەف خان ، گەرماوی پەلەکان لــە دەبــاخخانە ، لە قــەلای خوارەوەش گەرماوی خسرەو پاشا جوتەیە ، ئاو و هەوا و حەوزەکەی خۆشە ، بە قسەی بەشارەت ئاغای برادەرم شەشسەد ماڵ گەرماوی تایبــەتێ خۆیانیان هەیە چونکو حەز ناکەن ژنیان بچێتە گەرماوی دەرەوە ، لــەناو بازاڕدا ئافرەت ببیندرێ لێی تورە دەبن •

شوێنە سەیرەکان :

١ــ لە پشت قەلاوە کێوی بە ناوبانگی (دێوان) هەیە ، لە لوتکەی ئەو چیا بەرزەدا شوێنەواری سەکۆیێك هەیە کە لە وێڕا دەریا و قەلای وان و دەشتی راهۆلێ و چیمەنی موش و دۆڵی چیای (دەلیکلێ ــ کوتێ) دیارە، لەبەر کێوە بلندەکان نەبوایە گشت دێهات و ئاوایییەکانیش دەبیندران • بە ئاشکرا دیارە کە لەســەر ئەم کێوە تەلەســمی شاراوە هەیە ، بەلام خەڵك نایزانن •

٢ــ لە گەڕەکی تەقلەبان پشت باخی حەرەمی (عەبداڵ خان) لە نێوانی

دۆ کێودا بەنداوێك کراوە ئەو ناوەی کردۆتە دەریاچەیێکی دەســکردی خۆش •

٣ــ لەبن قەڵای ناو شار لەناو ئەو خانەدا کە لەسەر پردی خاتونیەیە ئەشکەوتێکی سەیر هەیە ، دەمەکەی ئەوەندەی بەژنی سێ کەس بەرزە ، لە ژورەوە دەنــگەدەنگێکی لێ دێ بــەڵام کەس نــازانێ چیە ، بــە قسەی (مەقدیسێ) ئەمە ئەو ئەشکەوتەیە کە ژەنگەسورەی لێ هاتە دەر و پەلاماری سوپای ئەسکەندەریان دا •

لەگەڵ دۆ برادەری خۆم (میهمان قوڵی)و (سەیفالێ) چۆین بۆ تەماشای ئەم ئەشکەوتە ، بە رێــکەوت کەلاکی ســەگێکی تۆپیو لەوێ کەوتبۆ ، سەیفالێ گوتی ئەم کەلاکە لێرە بۆگەن دەکا ، بە پیاوێکی خۆی گوت فرێی دایە ناو ئەشکەوتەکە ، هەر ئەوەندەم زانی کەلاکی ســەگ بە لەتوکوت و پارچە پارچەیێ لە ئەشکەوتەوە فرێ درایەوە دەرەوە ، من لە ترسان زراوم چۆ و بە پەلە لەوێ ڕام‌کرد •

٤ــ ئەو خانەی باسمان کرد بنیاتەکەی (هۆما خاتۆن) کچی سوڵتان ئەوحەدوڵڵا دایناوە ، جگە لەم خانە گەلێك بنیاتی خێرەومەندانەی دیکەش لە شاری بتلیسدا هەیە • یەکێکی دی لە کارە چاکەکانی ئەم خاتونە ئەوەیە کە رێگای شاری بتلیس لە باشۆری **حەزراوادا** بەرەو خوار بۆ قەڵای کفندڕ بە ســەر هەزار بەهەزارێکدا بوە (بەردە کونێ)ی پێ دەڵێن ، هــەرچی کاروانێ و بازرگان و ڕێبوار هەیە دەبوایە بە سەر ئــەم لغاوەگیرە هەزار بەهەزارەدا تێپەڕن ، شاخەکەشی بەردەستێیێکە کوتکی پۆڵا تەڵەزمێکی لێ هەڵناکا • جا ئەو خاتونە پارەیێکی زۆری خەرج کردوە وەستای هێناوە و کوتێکی گەورەی کردۆتە ئەو بەردە ، تا خەڵك هاتوچۆی پێدا بکەن و ناچار نەبن بچنەوە سەر لوتکەی کێو و لەوێوە سەرەو خوار بینەوە •

بە راستێ ئەو کارەی کراوە ئەوەندە ستەم و سەر سوڕێنەرە لە کاری دێو و درنج دەچێ ! لە بەردەمی کونەکەدا بە دەنگی بەرز یەك (ها) بکەیت لە هەمو چیاکانی دەور و پشت وا بە گرمە دەنگدەداتەوە پیاو شێت دەکا • کەس لێرەوە زات ناکا تەماشـــای خوارێ بکا ئەوەندە قوڵو دوورە ســەر دەسوڕێنێ •

روبار و کانیاوەکانی :

بە شیوی ئاودار و جۆگەلەوە بیست کانیاوی هەیە ، جگە لەمانە لە هەمو دۆڵ و شیوەکانیشی کانێ هەڵدەقوڵێن ، ئەم کانیانە زۆر گەورە نین، بۆیە من تەنیا باسی روبارەکانی دەکەم :

(کانێ ئەسکەندەر) لە گۆڕاییەکی لای خۆرهەلاتی قەلا دێتـــەدەر •

(کانێ ئۆیخ) لە چیای دێوان دەردەچێ و لە ژێر پردی خاتونیەی بەر قەلادا تێکەڵ بە کانێ ئەسکەندەر دەبێ •

عەینول بروتیش دێتەوە ناو کانێ ئەسکەندەر •

(روباری حسول) کە ئاوێکی خۆشـــی هەیە و دەچێتەوە نـــاو کانێ ئەسکەندەر ، چونکو لە بەرەو ژوورژا دێ زۆر خوڕێنە •

(کانێ تەقلەبان) ئەو ئاوەیە کە (عەبداڵ خان) کردویەتــە دەریاچە • شیوی نەکشوت ئاوێکی جوانی هەیە • قەرە دەرە ئاوەکەی کەمێك سوێرە بەلام سودی هەیە •

(شیوی ئاش) ئاوەکەی بەلای حەکیمانەوە بە کەلکە و هەر کەس چل رۆژ لەسەر یەك لێی بخواتەوە زەردوێێ و کۆخە و تەنگەنەفـەسێ لەکۆڵ دەکەوێ ، ئاوێـــکی رەوانە • ئەم ئاوە لە کێوەکانی تەنیشـــت بتلیس دێتە خوار و پاش ئەوەی باخ و باخچەکانی شار وماڵەکان و مزگەوت و خان و

گەرماوەکان پاراو دەکا بەناو شـاردا دەگاتە دەباخ خانـە و بەرەو خوار دەکشێ • ئەوەی هەمیشە لەم ئاوە بخواتەوە ئەوەندە قەڵەو دەبێ مەپرسە ، بۆیە ئەسپ و ئاژەڵی ئێرە هەمۆ قەبە و قەڵەون •

ئەم رۆبارانە پاشـی پاراو کردنـە پێویسـتەکان بـەرەو خـۆراوا یەکدەگرنەوە و بەناو بەرد و دۆڵ و دەرەدا بەگرمە و هاژە دەخزێ ، پێش ئەوەی بگاتە (قەڵای کفندر) بەرەو باشۆر دەگەڕێتەوە دەچێتە ناو دۆڵێکی گەورە و پاش دۆ رۆژ لەبەر قەڵای (حەسەنکێف) لەپـەنا پردی بەتماندا لەگەڵ رۆباری بەتمان خۆ لێکدەدەن •

خوا یاربێ هەر کاتێ کتێبی هەیئەتی زەوێ پالیامۆنتەم وەرگێڕایە سەر تورکێ ئەمەی تێدا باس دەکەم •

شێوەزمانی کوردەکانی رۆژەکی :

ئەمانە هەرچەندە لە کوردە کۆنەکانن ، بەڵام لـەناو خۆیاندا زۆر بە ناسکێ و رەوانێ دەئاخەون ، جۆرە وشەیان هەیە کە کوردەکانی دیکە تێی ناگەن ، کەچێ ئەمان هەر دوازدە شێوەی کوردێ بە باشێ دەزانن •

سەروەری گەورەمان جەنابی (عەبداڵ خان) پیاوێکی شاعیر و قسـە رەوان و نۆسەر و زانا و لە هەمۆ هونەرێکدا وەسـتایە ، قەسیدەیێکی بە تورکێ و شێوەی رۆژەکی داناوە کە لێرە دا دەینۆسم ، هەواکەی لە سەر مەقامی سێگا دەگوترێ (★) :

(★) « دانەر لێرەدا حەوت پێنج خشـتەکێ نۆسـیوە کە لەباری کێش و قافیەوە نارێکە و جگە لـە تورکێ و تورکمانێ وشـەی کوردێ تێدا نیە سەرەڕای ئەمەشـی هەڵەی چاپی زۆر تێدایە ، پێم وابۆ شـکڵ نۆس کردنەوەی سۆدێك نابەخشێ بۆیە نەمنۆسێ .

— وەرگێڕ — »

باخەکانی بتلیس :

بە پێی دەفتەری میراوی خان ، بتلیس دە هەزار باخی هەیە ، خەڵکی ئێرە بە گەورە و پیاو ماقوڵ و ورد و درشتەوە ساڵێ هەشــت مانگ لە ناو باخەکاندا دەژین ، هــەمۆ باخێك حەوز و فیتچقە و پلوســك و خانوێکی خنجیلەی تێدایە • باخاتەکە ولاتێکی داگیرکردوە و لێکتــر بلاّون ، باخە هەرە خۆشەکانی بە دەست مەســیحییە یاقوبییەکانەوەیە کە دیواری بڵند و قوللەیان بۆ کراوە و هەر یەکەی نیمچە قەلاّیێکە • باخی وایان هەیە ساڵی دۆ هەزار قرۆش داهاتیەتی •

باخە بەناوبانگەکانیان بریتــین لە بــاخی شێرەك ، باخی بەغدۆ ، باخی عەرەبلێ ، باخی حەیدەر و باخی قەرە مراد •

جاری وا هەیە خان خۆی دێتە ناو ئەم باخانە بۆ رابواردن • هەر کاتێ رۆ دەکەیتە خانوەکانی ئەم ناوە کە (خاتوی هاوینە)یان پێدەڵێن سەرت سۆڕ دەمێنێ ، هەر دەچیە ژورێ، لوتت پڕ لە بۆنی خۆش دەبێ و بە چاوپێکەوتنی ئەم ژورە رازاوانە دڵت دەکرێتەوە• درەختی باخەکان لەسەر شێوەی شەترنج نێژراون • ئەو راڕەوانەی (خیابانی رەز) یان ناوە لە هەر دۆ لاوە داری مێو خراونەتە ســەر قایمەی کەپر و هێشتوی ترێیان پێدا شــۆڕ بۆتەوە ، رۆیشتن بە ژێریاندا دڵی پیاو خۆش دەکا •

باخەکەی خــانی پــایەبەرز :

ئەم باخە بەهەشت ئاسایە کەوتۆتە خۆراوای بتلیس و دامێنی (چیای تەقلەبان) ، باشتور و خۆرهەلاّتی گەلێیەو شیوەکەی ئاوی پێدا دەڕوا ، لە دامێنەوە تا سەری سەرێ هەندێکی خۆڕسك و هەندێکی بە دەسکرد تەخت کراوە ، ئەم گۆڕاییە لە دۆ لاوە دیواری وەکو قەلاّی بۆ کراوە بە پەرژین کە تەنیا بۆرج و قوللەی کەمە ، خوڕهەلاّت و باشتوری پارچە رەوەزێکی

سەر لە ئاسمانە ، لەسەر ئەم دۆلا دیوارە بەرز و قایمە سەرا گەورەکەی خان و هۆلەکانی و ئەو هەمو دیوەخانانەی لەسەر ریز بوە و بە پەنجەرە و شانشینێ رازاوەتەوە ، لای خۆرهەلاتی بە سەر شیوی ئاشیدا دەڕوانێ •

ئێرە حەو سەد ژوری عەسکەرەکانی خانی لێیە ژێری ژورەکان تەویلەیە، چوار دەروازەی هەیە ، یەکیان بە رێگای شیوی ئاشیدا بۆ شار دەچێ زۆر سەخت و بەردەلانە ، یەکیان بەرەو خۆراوا دەکرێتەوە ، ئەوە دەرگای کفندڕە ، دەروازەیێکی دیکەیان دەڕوانێتە خۆراوا ناوی دەرگای چیایە ، دەرگای چوارەم رۆی لە باکورەو بەرەو شیوی گەڕەکی تەقلەبان دەکرێتەوە •

لەم سەرای دەرەوەیەڕا تا دەگاتە مەیدانی ناوەڕاست زۆر بەرین و بەر فراوانەو یەك بەردیشی تێدا نیە ، لێیکی وردیان لێ رۆ کردوە سەربازەکان مەشقی لێ دەکەن • چێ رمبازو هۆقە بازو ئاگر بازو پالەوان باز و شیشە باز و چەمبەر باز و ئەم جۆرە بازانە هەن لێرە هونەرەکانی خۆیان دەردەخەن و خەلات لە خان وەردەگرن ، پشتی ئەم مەیدانە خانوی سەربازەکانی خانە و پەنجەرەکانیان بەسەر ئەم مەیدانەدا دەڕوانێ ، سەرۆی ئەم خانوانە نهۆم نهۆم ژورەکانی حەرەمی خانە کە بە کاشی چینی رازێندراونەتەوە و وەکو سەدی ئەسکەندەر قایمە ، ئەویش دەرگای ئاسنی هەیە و شەو و رۆژ چل پەنجا تەواشی و ئاغای پڕ چەك پاسی لێ دەکەن • ژوری حەرەم چونکو مەبەستم نەبۆ نەمزانی چێ لێیە ، بەلام وەکو بیستم ئەویش ناوەڕاستی مەیدانێکە و چوارلاکەی نزیکەی سێسەد خانوی لێیە • لە ناو حەرەمدا چل پەنجا دوکانی خانی لێیە ، ئەم دوکانانە پڕن لە شتومەك، ئەو شتانەی لەم دوکانانەدا هەن لە دوکانی دیکەدا دەست ناکەون •

عەبداڵخانی هونەرمەند

یەکەم شت لە فەلسەفە و زانیاریێ سەیر و عەجایبدا و لە کیمیا و سیمیا شارەزایە ، لە سەر فەرمایشتی پێغەمبەر کە دەڵێ (زانیاریێ دوانن ، زانیاریێ لەش و زانیاری دین) خۆی کردوە بە پژیشکێك کە (جالینۆس) و (بوقرات)و (سوقرات)و (فیلوس)ی بەلاوە هیچە، چونکو ئەوان حەکیمی زەمانی خۆیان بوون ، بەڵام (عەبداڵ خان) بە هۆی زۆربوونی نەخـۆشی و لاوازیێ خەڵکی ئەم سەردەمە نەبزناس و دەرماندەر و خوێنگرێکی تەواوە، پیر و پەكکەوتەی هەشتا ســاڵە یــا تلیاك کێشــێکی ماڵوێران بێتــە لای دەرمانی دەکا و دەیخاتە گەرماو هەتا چاکی دەکاتەوە ، ئەو نیوە مردوانە زیندوو دەبنەوە و دەگۆڕێن بە پیاوێکی دیکەی ڕوومەت سوور و گورج و گۆڵ ، مەسیحایەتیێ وای زۆرە • خۆ لە برینکاریدا هەر وێنەی نیە ، ئەوانەی سەرسم دەدەن یا دەکەونە خوار و لاقیان دەشکێ یا لەجێ دەچێ دەستی بیانگاتێ بە حەوت ڕۆژ دەیانخاتەوە سەر پێ و بە لاقی خۆیان دەڕۆن •

ئەوەندەش دەست ڕاستە کە پێ دەخاتە سەر ڕکێف و دار تەقڵەی جلیت یا گۆچانی گۆیێن بەدەستەوە دەگرێ ڕۆستەمی زەمانی خۆیەتی •

بەیتاڵ نامەی خوێندۆتەوە و لە دەرد و ئازاری وڵاخان باش دەزانێ • ڕاوکەر و نیشان ئەنگێوێکی بێ هاوتایە • لە ماڵی خۆیدا چەند بوزدۆغان ،

چاقر ، باڵەبان ، زەغنوس ، شەهێن ، سیفق ، سونقور ، طویفورەك ، قرقل، قرچینا ، کوچوکزوّد ، لینکح ، قەرەقوش ، ئاتماجە و قـەرە کوك کە مەلی راوین مالی کردون •

ساڵێ یەکجار لە دۆڵەکانی بتلیسدا راوە کەو دەکرێ ، لە یەکێك لەو رۆژانەدا بە دەفتەر حەفتا هەزار کەو راو کراوە • شێوەی ئەم راوە کەوە لەسەر فەرمانی خان بەم جۆرەیە :

سێ رۆژ کوردەکان کێو و دۆڵـەکان دەتـەقێننەوە ، باڵندە و گیـان لەبەرەکان بەرەو لای راوگەکان دنە دەدەن ، لە رۆژی سێیـەمدا خـان و پیاوەکانی و خەلکی دیکەش دەست بە راو دەکەن و بەلای کەمەوە چەند سەد هەزار کەو و مـەل راو دەکرێ • جا لەو رۆژەوە هەتا سـێ مانگ کـەو دەفرۆشرێ و خەلك گۆشتی مەڕ و بەرخیان بۆ ناخورێ • خان بۆ ئەم جورە راو و شایی و میهرەجانانە وەکو مەنوچیهر وایە ماندوبون نازانێ • باڵـندە راوکەرەکانی یەکیان بکەوێ یا بریندار بێ خۆی دادەبەزێ تیماری دەکا و دەست دەکاتەوە بە راو ، هی وا هەیە سەرە تیر بـەر زگی کەوتوە یا باڵی شکاوە یا دندوکی ئازاری پێ گەیوە ، چۆنی پێویست بێ دەرمانی دەکا و چاك دەبنەوە • ئەگەر کەوتبێ و جێگایێکی خوێنی تێزابێ ئەو جێگایەی دو جار بە سرکە دەشوا ، وردەی قیومچی و دەنکە کولەکەی سەراوی پێکەوە دەکوتێ و لەگەڵ گیای سیغیر دەیشێلێ و لەسەر ئازار دراوەکەی دادەنێ ، هەر خوێنێکی پیسی تێدا بێ لەیەك جێگا خڕ دەبێتەوە،جا بە گوێزان کەمێکی بریندار دەکا ئەو خوێنە پیسە دێتە دەر و چاك دەبێتەوە • ئەمە یەکێکە لـە تەجرەبەکانی خان •

لە دەرمانکردنی چاودا ئەوەندە شارەزایە ئەو کەسەی چل ساڵ لەمەو پێش چاوەکانی ئاوی رەشـی هێنابێ ، خان میلێکی زور باریك دەخاتە ژێر

چاوی ئاوە رەشەکەی لێ خاڵی دەکات و چاوی کابرا ڕوون دەبێتەوە ، من بە چاوی خۆم دیم ئەو چاوانەی تانەیان هاتوتە سەر دەهنەجی هیندێ و تێرکی شیاف بە میلێ تۆزی هێلکاوێ پێدا هێنا و پاشان پەردەیێکی وەکو توێکڵە تەنکەکەی پیوازی لە سەر لابرد •

جگە لەمانە لە زانیاری بەننابیشدا شارەزایە ، زوربەی شوێنەکانی ئەم سەرا گەورەیە خۆی نەخشەی کێشاوە •

لە بەرگ تێگرتنی کتێب ، وێنە کێشان ، خەت خۆشیدا دەستێکی باڵای هەیە • لە شاعیریدا شیعرەکانی هاوتای شیعری (حالەتی عەزمیزادە)ن ، ئەوەندە زانایە کتێبێکی عەرەبێ بە دەستەوە دەگرێ و چێ تێدایە بە فارسێ دەیڵێتەوە ، لە تورکێ و فارسیدا خاوەن بەهرەیە • ئەو شیرەی خان بە دەستی خۆی دروستی دەکا قەت دەمی لە هەڵگەڕانەوە نایێ •

جارجار لە سورمەی باش سەرزین دەچنێ و دەینەخشێنێ یەکی بە دوو هەزار قروش دەفرۆشرێ ، ساڵی دوو دانەی لەمانە بە دیاریێ بۆ سوڵتان دەنارد •

سەعاتسازێکێ بلیمەتە ، سەعاتی رۆژانە و مانگانە و ساڵانە و سەعاتی سەر بورج و سەعاتی ژمارە زێڕ و سەعاتی وریاکەرەوە خۆی دروستی دەکا بە جۆرێك کە دەسکردەکانی (جان پەترۆکشیر)یان ناگاتێ ، دەڵێن محەمەد خانی فاتیح سەعاتی لە نقێمی ئەنگوستیلەی دەستیدا بوە ، خانیش لەسەر نقێمی ئەنگوستیلەکەی سەعاتێکی ئەوندە ورد و جوانی داناوە کە زیاتر لە کاری جادوو دەچێ ، ئەنگوستیلەیێکی دیکەی ئەم جۆرەم لە قامکی ئەولیا بەگی مەحمودیدا دێ کە ئەویش زاوای خانە و خان بۆی دروست کردبوو • جگە لەمە مۆڕهەڵکەن و نەقاشیشە •

لە هونەری موسیقێ و گۆرانیدا هەر باسی ناکرێ ، مەقامی راست و

دۆگا زۆر باش دەزانێ و لە گوتنی زەجەل و زیکر و تەسنیف و مورەبەعات و وارسقێ و شەرقێ و سەرچیادا وەستاییێکە کەس نایگاتێ • هەر چەندە دەنگێ زۆر زلە بەلام کە دەست دەداتە ئامێرێکی مۆسیقێ و شیعری حافز بە بیست و چوار ئوسولەوە دەلێ مەل بە ئاسمانەوە رادەگرێ •

لە جۆلاییشدا زۆر شارەزایە ، بەرمالێکی دەسکردی خۆی پێشکێشی مەلیك ئەحمەد پاشا کرد کە وێنەی مەگەر لە میسر و ئیسفەهاندا دەست بکەوێ • خەراتیش باش دەزانێ ، کەوچکی خرێ ناو مەرەکەب ، داری قەلەم لەسەر قرتاندن ، سێپای ژێ گر و کلچۆکی چاوی ئەوەندە ورد و بە نەخش دروست دەکا کە شارەوشار بە دیارێ دەنێردرێ• جۆرە تیری هەکۆ و پیشرۆ و هێ دێ دروست دەکا کە لە کاری جادوۆ دەچێ ، تەنانەت لە سەدۆ پەنجا تەلەزمی قامیش جۆرە تیرێك دروست دەکا کە لە تۆکەکەیەوە تا دەگاتە پەیکانی ناوەکەی هلولە •

لە تەپڵ لێدانا‌دا وەستاییێکە دەتوانێ لە نێوانی چوار تەپڵ دابنیشێ و دەستبگەیێنێتە هەر چواریان و بە شێوەییێکی ڕێككارێ چوار تەپل کوت بەجێ بێنێ ، بە هۆی ئەم وەستاییەوە سولتان مرادی چوارەم خەرجی مۆشی پێ بەخشی • لەم تەپل کوتانەدا شارەزاییێکی بێ هاوتای هەیە •

خوای گەورە ئەوەندەی هۆش و زیرەکێ و وریایێ و زانایێ و تێگەیشتن داوە بەم پیاوە کە لە سەدان پیشە و هونەر و وەستاییدا کەسی ناگاتێ ، جەمشیدێکە بۆ خۆی ، ئەگەر تەواوی زانیارتیەکانی ئەو لێرەدا باس بکەین دەبێتە کتێبێکی زل •

چواردە کوڕی زرنگ و وریای هەیە ، ناویان (زیادین) ، (بەدرەدین) ، (نوروددەهر) ، (شەرەف) ، (ئیسماعیل) ، (شەمسەدین) ، (حەسەن) ، (حوسێن)و ئەوانی دیش •

جارێکیان کابرایێکی تەنافباز (تورِنا) ناو دێتــە بتلیس و لە بەردەمی خاندا لێهاتویی خۆی پیشان دەداو بە سەر تەنافدا دێت و دەچێ ، خان دەڵێ جا ئەمە چیە ، دێنێ کراسێکی تەســکی وەکو کابرا لەبــەر دەکا و دارە درێژەکەی ئەو بە دەستەوە دەگرێ و وەکو جالجالۆکە دەچێتە سەر تەناف و لەمسەرەوە بۆ ئەوسەر دەڕوا و لەسەر ئەو تەنافەی (بێشــکەی مەرگ)ی پێدەڵێن هەڵدەبەزێ و دادەبەزێ کابرا چی کردبو ئەویش دەیکاتەوە ، بــە رێکەوت یەکێك لەو بزمارانەی تەنافەکەی پێوە بەستراوەتەوە دەردەپەڕێ و خان لەسەر تەناف هەڵدەداتە خوارێ ، لەو کاتەدا دێ بکەوێ هاوار دەکا « کوڕینە ئەوا لە ئاسمان هاتمەوە » و پێدەکەنێ ، کە دەگاتە زەوی دارەکەی دەستی دەچەقێنێ بەڵام دار خۆی لەبەر قورسایی خان راناگرێ ، دەشکێ و خان دەکەوێتە سەر زەوی و لاقێکی دەشکێ ، دەبێتە هەرا و هاوار و گریان، بەڵام خان خۆی لاقی خۆی دەرمان دەکا و پاش سێ رۆژ دێتە دەر و لە دیوە خان دادەنیشێ ، لەخۆشیان چەند هەزار قوربانی سەر دەبڕن و خێر و خێرات دەکەن ، خانی پایەبەرز ئەم بەسەرهاتەی خۆی بە جۆرێك بــۆ من و مەلیك ئەحمەد پاشا گێڕایەوە کە پیاو لەبەر پێکەنین خۆی بۆ نەدەگیرا • ئێستاش لەو رۆژەوە لاقێکی کەمێك دەلەنگێ• ئەمە بەڵگەیێکە بۆ ئازایەتی و زانایەتی خان •

ئەو دە رۆژەی لای خــان ماینەوە هەمو رۆژێ لــە بەیانی تا ئێوارە گوڕانی بێژ و وشکەڕن و یاریکەران دەهاتن هونەرەکانی خۆیانیان پیشان دەدا و خەڵاتیان لە پاشا و خان وەردەگرت •

خان زۆر رێزی مــەلایان و زانایــان دەگرێ ، ئەوانــەی بەخۆیاندا رادەپەرمون لە وڵاتانەوە دێنــە بتلیس و خان دەیاندوێنێ ، ئەگەر بــۆی دەرکەوێ کە بەڕاستی زانا و خوێندەوارن خانو و ماڵ و باخچە و کەنیز و خەڵاتیان دەداتێ و لای خۆی جێگایان دەکاتەوە ، هەر لەبەر ئەوەشە شیوی

بتلیس بۆته مەڵبەندی هەمو جۆره زانین و هونەرێك و هەر كەس شتێكی مەبەست بێ یا گیر و گرفتێكی ببێ لە بتلیس رێگای چارەی خۆی دەدۆزێتەوە •

خیابانی خانی پایەبەرز :

ئەم باخە تیرهاوێژێك لەو لای سەرای خانەوەیە و ئەوەندە جێگایێكی خۆشە كەس ناتوانێ تاریفی بكا • دارەمیوەكانی بە ریزی هەندەسەیێ چەقاون و بە دەم باوە دەهەژێن و بەملاو بەولادا لاردەبنەوە ، تەنیا دار خورما و جەمبز ومۆزی تێدا نیە دەنا هەر جۆره دارێك ببێ لێرەدا هەیە ، لە ناو ئەم باخەدا چەند كۆشكێك كراوە هەر یەكەی خەزێنەیێكی لێ خەرج كراوە ، ئەوەندەش بە وەستایانە كراون كە هیچ كۆشكێكیان لەوی دێ ناچێ ، ئەو حەوز و فیچقانەی لێرە بەر چاو دەكەون لە وڵاتی رۆمدا هاوتایان نیە ، لە قەراخی حەوزەكان وردە چەو و خیزی رەنگاو ڕەنگ بە نەخش ڕۆكراوە دەڵێی سەدەفكاری هیندستانە ، لە ناوەڕاستی ئەو حەوزانەدا باوەشێك ئاو لە دەمی شێر و لە لوتی دێو و لە زاری هەژدیها دەڕژێتە ناو حەوزەكانەوە ، هەندێ لە فیچقەكان بە تەوژم ئاو هەڵدەداتە بەرەو ژور و هەندێك كونی زۆری تێكراوە وەك ئاو پرژێن لە چل پەنجا كونەوە داوی ئاو وەكو تاڵی قژی نازداران پەرێشان دەبێ ، هەندێكیان سەرقاپی بۆ كراوە و چەرخێكیان لێ بەستوە ئاو بەر چەرخەكە دەكەوێ و دەیخولێنێتەوە• پلوسكی وا هەیە ئاوێكی باریكی لێ دێتە خوار و بەر كاسەیێكی پەل دەكەوێ دەنگێكی نەرمی بەسۆز بڵاو دەكاتەوە ، پلوسكێكی دیكە لە چەند تاسێك دەدا و لەو سەرەوە بە شێوەی باران هەڵدەڕژێ ، هەندێ لە (فیچقەكان تۆپێكی ناو هلولیان خراوەتە سەر كە بە هێزی ئاوەكە بەرز و نزم دەبێتەوە ناشكەوێ •

لەم باخەدا هەمو جۆرە گوڵی تەڕلا و سومبل و ریحان و وەنەوشە و ئەرخەوان و زینو و ملە وشتر و کافور و مێلاقە و میسکی رۆمی و مێخەك و زەمبەق و سوێسن و نێرگز و بخوری مریەم و یاسەمەن و گولاڵە و گوڵی هێرۆ و گەلێکی دیکە هەیە کە ئەو ناوەیان پڕ کردوە لە بۆنی خۆش •

بۆ میوەجاتیش باخەوانی لە ئیسفەهان و تەوریز و نەخچەوانڕا هێناوە و ئەم باخەی بە جۆرێك پێ رازاندۆنەوە کە وەختێ سوڵتان مرادی چـوارەم هاتوە و چاوی پێکەوتوە لە سەر سوڕمانا دەمی داچەقاندوە •

دەریاچە دەسکردەکەی خان :

لە پشت ئەم باخەوە بەرەو باکور کانیاوی تەقلەبان هەیە ، خان لای بەرەوەی ئەو شیوەی کردوە بە بەنداو و دەریاچەیێکی گەورەی لێ پێـك هێناوە ، ناوەکەی زۆر جۆرە ماسی تێدایە ، خان بە دەستی خۆی بەلەمـی جوانی دروستکردوە ، هەندێ جار ماڵ و منداڵی سوار دەکا و خۆی سەوڵ لێدەدا و بەسەر ئاودا دەگەڕێن ، جارێکیان گوایە ژنەکان باش دانانیشن بەلەم وەر دەگەڕێ و چەند ئافرەتێك دەخنکێن ، لەوساوە خان وازی لەوە هێناوە و تەنیا خۆی جارجارە بە بەلەم دەگەڕێ و راوە ماسی دەکا •

جارێك ئاوی چیکان هەڵدەستێ و لافاو لایێکی بەنداوەکە کـون دەکا و ئاو لە خوارەوە هەندێك ماڵی تەقلەبان دەبا ، کوردەکان دوعـای خراپ لە خان دەکەن ، ئەویش بە پارەی خۆی خانوەکانیـان بۆ دروسـت دەکاتەوە و زیانیان دەبژێرێ •

گەرماوی باخ :

ئەم گەرماوە خۆشەی خان لە (خەزێنە)یەوە بۆ (جامەخانە) دەچێ ، سێ لای رۆی لە باخە و هەمو پەنجەرەکانی بەسـەر باخـدا دەڕوانـێ ،

پەنجەرەکانی شوشەی نەخشاویان تێ گیراوە ، چوار چێوەی پەنجەرەکان بە نەخش هەڵکەندراون و خانەکانی عەجەم لە تەوریزەوە بە دیاری بۆیان ناردوە ، کەلێنی چوارچێوەکان بە عەمبەری خاو پڕ کراوەتەوە کە بای دەرەوە لێی دەدا بۆنی خۆش دێنێتە ژورە چوار دەوری ژوری جامەخانە ــ جێی خۆ ڕوت کردنەوە ــ کاشیِ چینیِ و فەخفورییە ، بن میچی گومبەزەکەی و قەراخەکانی ژورۆی لەسەر کاشیِ چینیِ بە دەسخەتی محەمەد ڕەزای تەوریزیِ قەسیدە بەناوبانگەکەی فزولیِ لەبارەی حەمامەوە نوسراوە •

ناوەڕاستی جامەخانە لە سێسەد لاوە بە پلوسك ئاو هەڵدەڕژێ ، بەردە مەڕمەڕەکانی تەختەکەی بە چەشنی فەرشی میریِ نەخشاون و هەر پارچەیەی لە ڕەنگێکە ، لە ناوەڕاستی حەوزەکەدا فیچقەیێك ئاو هەڵدەداتە بن میچی سەرێ و لەوێوە دەڕژێتەوە خوارێ ، ئەو خزمەتکارانەی لەم جامەخانەیەدا خزمەت دەکەن خولامی چەرکەس و گورجین و وەکو مانگ دەبریسکێنەوە ، هەر یەکەیان بایِ هەزار قرۆش خەنجەر و چەقۆی جەوهەرداریان لەبەر پشتێنە ئاوریشمەکانیان چەقاندوە ، بە سۆلی سەدەفکارەوە دێن و دەچن دەڵێی تاوسی بەهەشتن ، ئەم خولامانە خاولیِ و پەشتەماڵی ئاوریشم و سۆلی سەدەفکار دەبەن بۆ خۆشۆرەکان •

کە لە جامەخانە چویە ئەو دیو ژورێکی گەورەیە بە ناوی (ساردخانە)، گومبەزێکی گەورەی بە سەرەوەیە ، ئاوی حەوز و پلوسکەکەی ناوەراستی شلەتێنە ، تەواوی دیوارەکانی کاشیِ چینیِیە و وردە مەڕمەڕی تێدا ڕاخراوە و هەزاران چلچرای پێدا هاتۆتە خوار • لێرەوە دەچیە ژوری گەرماو وادەزانی کەوتویە ناو دەریای ڕۆشناییەوە ، چونکو گومبەزەکەی ئەوەندە بەرزە سەری لەئاسمانە و هیچ دیوار و شتی دیار نیە ، دیوارەکانی لەسەر ئەو کۆڵەکانەیە کە ناویان بە بلور و شوشەی ئەستور و قەندیل و

چلچرا پڕ کراوه و سەرەوەشیان یەکپارچه شوشەیه ، ئەو شوشانه کاتێ له سەرەوه هەتاویان لێدەدا ژورەوه دەبێته ڕۆژی ڕوناك ٠

بەشی دەرەوەی گەرماو و جامەخانه باخه بەهەشتەکەیه که هەزاران بولبول و مەلی خوشاواز دەنگیان لێ هەڵبڕیوه و لەسەر ئەو دارانه لقاولق دەکەن ٠ حەوزێکی گەوره له ناو گەرماوەکەدایه ڕوی ئاوەکەی پڕه له گەڵای مێخەك و گوڵەباخ که بونی خوش بڵاو دەکاتەوه ، له هەموو ژوره بچکولەکانیشدا قولەتێن هەیه ، جوڕنەکانی بەردی مەڕمەڕن و ئەوەنده وەستایانه تاشراون پیاو حەز دەکا تەماشای کا ، هەندێکیان له شەوه و پیروزه و کارەبا و گوێ ماسێ و یاقیقێ یەمەنین و بەردی سیلانین ، کوڵەکەکانی نێوان جامەخانەکەش له بەردی سماق و مەڕمەڕن و به جوڕێك تاشراون که موڕ هەلکەنەکان زات ناکەن دەسکارێ بکەن یا کاری لێ بکەن، کەچێ وەستا پێشوەکانی ئاویان به ناو ئەم کوڵەکانەدا ڕاکێشاوه ٠ هەموو لولەکان و تاسێ ئاو به خوداکردن زێڕ و زیون ، هەواکەی ئەوەنده سافه و ساخه پیاو له دوای کەمێك دانیشتن هەست دەکا عومری تازه بوتەوه ٠ زور شیعری خوش سەبارەت به گەرماو گوتراو له دامێنی گومبەزەکه به خەتی خوش نوسراوه ٠

ئەو ناتره ناسك و نازدارانەی لەشی نەرم و شلیان به فوتەی ئاوریشم داپوشیوه و کاکوڵیان پەرێشان کردوه ، به کیسەی نەخشین و سابونی بونخوشەوه به دەورتدا دێن و دەچن پیاو هوش له کەللەیا نامێنێ ٠ له زور لاوه مەنقەڵێ بخور و عود و عەمبەر دەسوتێ و بونی خوش بڵاو دەکاتەوه ٠

به کورتێ بڵێم زمان و قەڵەم له وێنه کێشانی ئەم سەرا گەوره و باخه بەهەشته و گەرماوه بێ هاوتایەدا دەستەوەستانه ، ئەو ورده کارێ و ناسکێ و زەریفییەی تیاندا بەخت کراوه وێنەی نیه ٠ من خوم چل ساڵه خەریکی

گەشتم شتیوام لە هیچ کوێیەك نەدیوە ، وەستاکانی ئێرە دەستیان داوەتە هەر کارێك ناتەواویان تێدا نەهێشتۆتەوە ، جا ئەم هەمۆ شتە چەندی تێچوە هەر خوا خۆی دەیزانێ •

کە (سوڵتان مراد)ی داگیرکەری بەغدا هاتۆتە ئەم گەرماوە خۆی بشوا، دەبینێ ئاوە ساردەکەی بۆنی گوڵاوی لێدێ و ئاوە گەرمەکەی بۆنی بۆخۆڕ ، لە ژۆرێکدا پێنج خوڵامی چاو رەشی کاکۆڵ درێژ بۆ ناترێ و لە ژۆرێکی دیکەدا پێنج کیژی ناسکۆڵەی هێشتا نەپشکوتو ئامادەی خزمەتن ، ئەوەندە شاد دەبێ دەڵێ «ئەرێ چ دەبۆ ئەستەمۆڵی منیش گەرماوێکی ئاوای تێدا بوایە ! » ئێمەش کە لەگەڵ مەلیك ئەحمەد پاشادا هاتینە ئەم گەرماوە پاشا گوتی « وێنەی ئەم گەرماوە لە هیچ کوێیێکی دنیادا نیە » !

بانگهێشتنی خان بۆ پاشا :

کە پاشا لە گەرماو هاتە دەر ، لەسەر دەستوری خانی پایە بەرز سفرە ریز کرا ، دەوری زیوی پڕ لە خواردنی خۆش و بۆنخۆش داندران ، زوربەی خواردنەکان بریتی بۆن لە کۆکی پلاو ، زەعفەران پلاو ، چلاو پلاو ، بریان پلاو ، دەور پلاو ، شلە پلاو ، دەرمان پلاو ، عۆد پلاو ، عەمبەر پلاو ، کفتە پلاو ، فستق پلاو ، قاورمە پلاو ، بادام پلاو ، کشمش پلاو ، ماستیا چۆبەرە ، قرتی چۆبەرە ، لاکشە چۆبەرە و گەلێك چۆبەرەی دیێ ، خۆ پلاوی گۆشتی کەو و هەنار پلاو و کەبابی هەمە جۆرە هەر باسی ناکرێ •

خوڵامەکانی خان کە بە سەد تەرزە رازابۆنەوە پەشتەماڵی سورمەداریان بەستبۆ و یەکی یەك سینێ بە دەستەوە دەیان هێنایە بەردەمی پاشا چۆکیان دادەدا و پێشکێشیان دەکرد ، ئەو خاولێ و کەوچکی نقێمدار و کاسە و قاپی چینێیەی لێرە ریز کرابۆن من ناتوانم باسیان بکەم، پاشا و خان ، لە کوڕەکانی خانیش (زیادین)و (بەدرەدین)و (نورەدین)و (شەرەفەدین) لەملاو لەولای پاشا لەسەر ئەژنۆ دانیشتبۆن ، پاش نانخواردن مەسینە و لەگەنی زێڕ هات و بە سابۆنی بۆنخۆش دەست شۆرا ، دوا بەدوای ئەوە

سفرەیێکی دیکە راخرا ، کەوچکی سەدەف و دارگوێز و ئاسن و سیلان و یاقیق دانرا ، پەنجا خزمەتکاری ئێسك سوك پەنجا کاسە بەدەستەوە هاتنە ژور ، پەنجا جۆرە خۆشاویان هێنا کە بە قەندی شام و نەباتی حەما گیرابونەوە ، لە پاش خورانەوەی ئەوەش مەسینە و لەگەنی دیکە هات کە لە فەخفوری و نقێمدار بون • جا لە فنجانی چینیدا قاوەی یەمەنی و سەحلەب و فرنی و چای بادیان و پالوودە و شیر هات و خورایەوە •

هەمو رۆژێ بەیانیان چەند جۆرە شیرینی و مرەبا و دۆشاوی رێواس و کەبادی سوێرکراو و شەقاقیر و خەیار چەمبەر و ئەم جۆرە شتانە دەهات ، بۆ نیوەرۆش ئەو بەزمە رێکدەخراوە کە باسمان کرد و شەوانەش هەروا • ئەو دە رۆژ و دە شەوەی پاشا میوانی خان بو بەم جۆرە خزمەت کرا ، سێ هەزار وشێست ئاغا و سەگوان و ساریجە تا دەگاتە مەیتەرەکانیش خواردنیان لە لایەن خانی پایە بەرزەوە بۆ دەهات و تەئانەت یەكبارگیریش ژەمێکی بێ تورەکە و ئالیك نەبوە • قاوەی ئەم عالەمەش هەر لەسەر خان بوە •

رۆژێك پاش نانخواردن بە پاشای گوت «ئێمە چەند پالەوان و تەردەستمان هەن ئەگەر ئارەزوت لەسەرە با بچینە کۆشکی خوارەوە کە بەسەر مەیداندا دەروانێ کەمێك تەماشای عیلمی سیمیا و ئەرز هێنانەوەیەك و شتی سەیر بکەین ، » پاشا گوتی « قەیدی چیە با بچین بیانبینین ، » چون لەو هەیوانە دانیشتن کە بەسەر مەیداندا دەروانێ و هەر چوار دەوری مەیدانیش حەشامەتێکی زۆری لێ کۆ بوبۆوە و چاوەڕوان بون •

کارە سەیرەکانی پالەوانان

لە پێشەوە پالەوانێکی عەجەم بە ناوی (زەنگوزەر) کە بەرگێکی کودەری رەشی لەبەر کردبو هاتە بەردەمی پاشا و کرنوشی بۆ برد ، ناوی پێغەمبەر و چوار یار و دوازدە ئیمامی هێنا ، دوعای بۆ سولتانی عوسمانی و

مەلیك ئەحمەد پاشا و خانی پایەبەرز و کوڕەکانی‌کرد و ئیجازەی خواست کە دەست پێ بکا ، سەرێك بە غار سەرانسەری مەیدان گەڕا و ئەوەندە خێرا ڕۆیی ئەسپی وێرغەی نە دەگەیشتێ ، جا کە هاتەوە بەردەمی پاشا یا ئەڵلای گوت و تاوی خوێدا لە هەواوە سێ جار خۆی هەڵگێڕایەوە و کەوتەوە جێی خۆی ، دیسان کۆترانە خۆی هەڵدا و لە هەوا چوار خولی خوارد وا خولاوە هیچ کوێیێکی نەدەبیندرا ببۆ بە دانە تۆپێك ، ئەمجار بە سەر دەست و لاقدا وەکو پێچکەی عەرەبانە تل بۆوە و لەمسەرەوە گەیشتە ئەو سەر ٠

لە ناوەڕاستی مەیداندا پارچە قوماشێکی شازدە گەزیتان بۆ ڕاخست ، سەرێکی ئەو قوماشەی گرت و وەکو برۆسکە خۆی فڕێ دایە ئەو سەری بێ ئەوەی بێڵێ قوماشەکە بجوڵێتەوە ٠ ئەمجار لە دوو جێی نزیك بە یەك سێ پەرداخی شوشەی لەسەر یەك دانا و بە یائەڵلایەك خۆی هەڵدا چوە سەر ئەو پەرداخانە راوەستا ، نە خۆی جوڵا و نە شوشەکان شکان ، جا دابەزی و هەر لایە سێ پەرداخی دیکەی خستە سەر ، بون بە شەش پەرداخ، ئەو شوشانەش ئەوەندە تەنك بون لەوانە بو بە فو بڕوخێن کەچی ئەم چل پەنجا شەقاو دور کەوتەوە و لەو سەر بەغار هات گەیشتە کن پەرداخەکان ، زیقاندی و خۆی هەڵدا هەر پێیەی چوە سەر ریزێك پەرداخ راوەستا خوا دەیزانێ نەخۆی و نە شوشەکان جوڵەیان نەکرد ٠ هەر لە وێوە کڕنوشی بۆ پاشا برد و هاتە خوارەوە ٠

دیمەنێکی سەمەرەی دیکە :

لەمەوپێش باسی (مەلا محەمەد)م کردبو کە سواری ئەو بارگیرە لاتە بوبو و چێ کرد ، ئەمڕۆش بە هەمان سەر و گوێلاکی چلکن و دڕاو و مێزەری هێلانە لەگەڵ گێیەوە و بە جلە شڕۆڵەکانیەوە هاتە مەیدان ،

سەلامێکی لە پاشا کرد و بە کوردیێ گوتی « ئەوە بۆچێ بۆ نانخواردن بانگم ناکەن و بۆ ئەم بەزمە لە دوّم دەنێرن ، دەتانەوێ شتی سەیرتان بۆ بکەن ؟ » خۆی تورە کرد و جنێوی دا و زماندرێژیێ کرد ، پاشان گوتی «حەیە عەلەس سەلا ، وەجاخی خان هەر رۆن بێ ، ئەم پاشایەش خۆش بێ ، گیانی (فیساگۆرس) و (ئەبو عەلیێ سینا) و (ئەبو حارسی) برای شاد بێ » ، جەوالێکی لەسەر ئەو جغزە دانا کە پالەوان زەنگوزەر کێشا بوی و دەستی هەلبڕی و گوتی : « خەلکینە گوێتان لێ بێ ، ئەگەر ئێوە بە راستیێ پیاوی خوا بن خۆتان لەبەر تەماشای من رادەگرن ، دەنا هەتا زوە بۆی دەرچن » ئەمجار هەرچیێ شتێکی لەبەردابو دایکەند و خۆی روت و قوت کردەوە و بە ناو مەیداندا گەڕا و سوڕا و هاتەوە لای جەوالەکەی و گوتی « خانی خۆم و ئەم پاشایەش ، وا بە روتیێ گەڕانیێ منتان بەلاوە بێ ئەدەبییە چونکو لاتان وایە من کێر و قونم هەیە ؟ نا کاکی خۆم وا نیە ، ها ، باش تێم فکرن، » بە بەر چاوی هەموومانەوە کە بە بەر دەمماندا تێپەڕی پاش و پێشی ساف و لوس هیچی پێوە نەبو لە پێستەکەی بەو لاوە ! هاتەوە لای جەوالەکەی و یەك پەشتەمالی عەدەنیێ پڕ نەخش و نیگاری هێنایە دەر و لە پشتی خۆی بەست و کەوتە سەرمەقولات و خۆ هەلدان و لەسەر دەست رۆیشتن لەم رۆیشتنەیدا هاواری دەکرد « ئەی ئاقلینە ... ئەی خافلینە ... ئەی ... واوا لێکراوینە » یەکە یەکە ناوی خۆیان باب و باپیری پیاوەکانی پاشای دێنا و قسەی پێدەگوتن . ئەمجار هەستایەوە و لەبەر چاومان پەشتەمالەکەی لە خۆی کردەوە و هاویشتیە سەر شانی ، کە دەبینین گەل و گونێکی پیاوانەی باشی لێ دەرکەوت . دیسان کەوتە هەلبەزین و خۆ هەلدان و فڕین ، لە کاتی بەرزبونەوەیدا کێری گرت بەدەستەوە و کەوتە میز پڕژێن کردنی ئەو خەلکەی راوەستابون ، ئەوەی توانی بۆی دەرچو و ئەوانی دیکەی بە میز تەڕ کرد ، خەلکەکە دەستیان بە بۆلەبۆل کرد « ئەم

کابرایە تا ئێستا نەبوو کەچی ئەم هەموو بارانە نەحلەتییەی لەکوێ هێنا پیسی کردین ،» بەڵام کوردەکان کەوا دیارە شارەزای مەلا بوون دەستیان بۆ میزەکەی دەگرتەوە و لە دەمو چاوی خۆیانیان هەڵدەسو ، مەلا هەر بە هەڵبەزین و میزکردن خۆی گەیاندە جێگای پاشا و خان و لە پێشا خان و کوڕەکانی هەڵاتن ، پاشاش بە لاحەولەوالا گوتن هاتەوە ژوور ، ئەو دۆشەگە زێڕدروانەی ئەوانی لەسەر دانیشتبوون مەلا ئەوەندەی میز لەسەر کرد دەتگوت کەوتۆتە ژێر لافاو ، خان بەپێکەنینەوە گوتی « کوڕە گوللەیێکی لێدەن ئەم بێدینە » ، مەلا هاتەوە جێی خۆی ، کەچی دەبینین نە پەشتەمای پێوەیە و نەکێر و نە میز ، جێگاکانیش هەموی وشك و برنگ وەکو هیچ نەبوبێ • پاشا هەر ئەوەی بۆ مابۆوە سوبحانەڵلا بڵێ و سەر بلەقێنێ • خان کەوڵە سمۆرەکەی بەری خۆی داکەند دای بە مەلا و گوتی « مەلا ، لەبەر خاتری من هەندێ کاری سەیر و مەترسی دارمان پیشان بدە » ، مەلاش گوتی « بەسەر چاو » •

مەلا گوتی «خان ، فەرمان بدە دەرگا و پلەکانەکانی ئەم مەیدانە داخەن تا شتی خۆشتان نیشان بدەم » ، خان فەرمانی دا دەرگا و پلەکانەکان داخران و مەیدان وەکو قەڵایێکی قایمی لێ هات ، مەلا لەجەواڵەکەی نەختێك پەڕۆ و لۆکە کۆنی دەرهێنا ، هەر کون و کەلەبەرێکی لە دەرگا و دیوارەکاندا هەبوو گرتی ، هاتەوە سەر جەواڵەکەی و پەرداخێکی دەرهێنا یەكدوو قوم ئاوی خواردەوە و پەرداخەکەی هاویشتەوە ناو جەواڵەکە ، ئەمجار کێری دەرهێنا و دەستی بە میز کردن کرد ، هەر ئەوەندەمان زانی نەو مەیدانەدا ئاو هەستا و بەرز بۆوە و تا دەهات زیادی دەکرد و شەپۆلی دەدا ، خەڵك کە دیتیان ئاو لە ئەژنۆیان تێپەڕی کەوتنە هەرا و هاوار «کوڕە دەرگامان لێ بکەنەوە ، ئەی هاوار من مەلە نازانم ، کوڕە بۆ خاتری خوا••• » پاشا تورە بوو بە خانی گوت «خان ئەمە چیە ، لە ناو ماڵی تۆدا

خەڵك بخنكێ؟» خان گوتی « پاشا ، مەترسە ، خنكانی تێدا نیە ، ئەمەش هونەرێكە ، نەختێك خۆت بگرە » ، خەڵكەكە زانیان نە خان و نە پاشا بە هاواریانەوە نایێن ، پەلەپەلیان پێكەوت ، دەستیان كرد بە خۆ رووت كردنەوە، هی وا هەبوو بە رووت‌وقووتی مەلەی دەكرد ، هی وا هەبوو لەبەر یەكێكی دیكە دەپاڕایەوە رزگاری بكا ، هەندێك دەچوونە كۆڵی هاوڕێكانیان و هی واش هەبوو شادە و ئیمانی دێنا و خۆی بۆ خنكان ساز كرد بوو ، لەناو ئەو مەیدانە گەورەیەدا هەراو هووریا و قیڕ و هۆڕێك بوو ئەو سەری دیار نەبێ ، ئەمجار (مەلا محەمەد) لە جەوالەكەی دوو جامی دەرهێنا و دانیشت بە جامێك ئاوی هەڵدێنجا و دەیكردە جامەكەی دی ، ئەوەندەی بلێی یەك دوو لافاو نیشتەوە و دلۆپێك ئاو نەما !... جا سەیری ئەو خەلكی ناو مەیدانەكەت كردبا یەكێك خۆی بە شیشی پەنجەرە هەڵواسیوە ، یەكێك رووت و قووتە و جلكەكانی خۆی خستۆتە سەر سەری ، یەك چۆتە سەر دیوار و یەكێكی دیكە سواری كۆڵی برادەرەكەی بوە ، پاشا و خان ئەوەندە پێكەنین بوورانەوە ، ئەو هەزاران رووت و قووتانەش لە تەریقی خۆیان دەشاردەوە و روویان كردبوە دیوار و نەیاندەزانی چ بكەن ، هەندێك دەپاڕانەوە « كوڕە جلكەكانم ... ئای خەنجەرەكەم ... » ، بەزمێك بوو هەزارساڵی دی بەزمی وا خۆش رێ ناكەوێتەوە .

(مەلا محەمەد) هات و لە بەردەمی خان و پاشادا راوەستا ، خان پێی گوت « مەلا تۆ سەری ئەم پاشایە تۆزێكی دیكەشمان پیشان بدە ئیدی داوای زیاترت لێ ناكەین ، » پاشا گوتی «خان پیاوی چابە ، ئەم جادووگەرە دەركە زراوی پیاوەكانمی برد» ، خان گوتی « پاشا گوێ مەدەیە هیچ نیە ، » پاشا كە زانی خان حەزی لێدەكا ، ناچار گوتی « باشە بەلام با شتێكی خۆشمان پیشان بدا » .

(مەلا محەمەد) هاتەوە کن جەواڵەکەی دەسرازەیێکی رەنگاوڕەنگی دەرهێنا و خستیە ژێر پەشتەماڵەکەیەوە و کەمێك لەسەری دانیشت و دوایێ لە ناو جەواڵەکەی ناوە ، هەر ئەوەندەمان زانی خشەخش و جوڵەجوڵ لە جەواڵی پەیدا بۆ و سەری مارێکی زۆر زلی لێ هاتە دەر ، مار وردە وردە لە جەواڵی دەرچۆ و لەبەر هەتاو لەسەر ئەو لمە خۆی هەڵخست و لەبەر چاومان پۆچایەوە ، پاش نەختێك جۆلایەوە ، چاوەکانی وەکو چرا بریسکانەوە و ددانی وەکو ددانی فیل لە لالغاوەی سەری دەرهێنا و لەشی وەکو رێویێ تۆکی لێ هات ، نیو سەعاتێك مایەوە هەر دەهات و زل دەبۆ هەتا ئەوەندەی فیلێکی لێ هات ، ئەمجا گەڕا و بە دەوری خۆیدا سۆڕایەوە و هاتەوە کن مەلا ، مەلا گوتی با تاوێك سواری ئەم داعبایە بم ، کە لێی نزیك کەوتەوە داعبا کلکێکی وای لە مەلا دا لنگەوقۆچی خست ، ئەوانەی لە مەیدانەکەدا بۆن گوتیان ئەم شتە وا لە مەلا بکا ئێمە چ لێدەکا با هەڵێین ، هەر چۆنێك بۆ دەرگای لای چیایان شکاند و وەکو لافاو رایان کردە دەرێ ، مەلا لە جەواڵەکەی خۆی دار تەپلێکی دەرهێنا و یەك دۆ جاری لە هەژدیها دا هەژدیها سەر و کلکی بەرز کردەوە و مەلا سواری بۆ بە ناو مەیدانا کەوتە گورگەلۆقە ، ئاگر لە دەم و کونە لۆتی دەهاتە دەر و هەر چەند جارێ کلکی لە ئەرز دەدا کۆلێك تەپ و تۆزی بەرز دەکردەوە ، خەڵك خۆیان دەهاویشتە پەنای یەکتر و دەلەرزین ، زۆر کەس بۆرایەوە ، تەنانەت سەرنانەوا قوڕ بەسەرەکەمان فێی لێهات و لەو ناوەدا کەوت .

پاشا زۆر ناڕەحەت بۆ بانگی کرد « کوڕە مەلا محەمەدی نەحلەتێ ئەمەت لە بیر نەچێ ها ، باشە ؟ » (مەلا محەمەد) کە زانی پاشای تەواو تۆڕە کردوە بە سواری هەژدیها هاتە بەردەمی پاشا و پێی گوت «پاشا دوعای خێرم بۆ بکە ، خوا حافیز» هەر بە سواریێ لە دەروازەی قەلا چوە دەرێ و

به بەر چاومانەوە رۆی کردە چیاکان و لەچاو ون بۆ • دیسان خەلکەکە لە مەیدان کۆبۆنەوە و بۆ بە خەلبەخەلبی باسی مەلا •

ئامێرەکانی عیلمی سیمیای مەلا :

ئەو جەوالەی (مەلا محەمەد) هەر لەو ناوەدا کەوتبۆ ، خان گازی کرد « ئادەی ئەو جەوالەی مەلامان بۆ بێنن با چاوێك بە دەزمایەکەیدا بخشێنین» پاشا حەزی نەدەکرد گوتی «تو خوا خان ئەم شتە نەحلەتییانە فرێ دە ، » بەلام خان گوتی « نا پاشا نا ، با کەمێکی تەماشا بکەین » •

زاری جەوالیان کردەوە و ئەم شتانەیان لێ دەرهێنا : داوە بەنی باریك لە خورێ و بەرگن و تۆکی وشتر ، کەندڕ ، چەند دانـە قوتو کە دەرمان و شتی سەیریان تێدا بۆ ، دڕکی پەیکولێ ، کافور ، مێوی هەنگوین ، قیر ، عود ، عەمبەر ، قەتران ، پلیان ، زەقوم و شتی دیێ ، پارچە پەڕۆی جاو و چیتی رەنگاوڕەنگ و مەخمەری کاشان و توتنی شام ، کە هەمویـان شڕ و چلکن بۆن و یەك مانقڕیان نە دەهێنا ، لە ناو چەند قوتودا رۆن و مەلحەم و نوقڵ و بەلەچەکی کالەك وشوتێ و ئارد و کولەکە هەبۆ ، لە نـاو چەنـد قومقومەدا مەرەکەب و ئارەق و سرکە و شەراب و نەوت و سـەندەلوس • پارچەی سەلکی مەڕ و بـزن و پێچکەکانیان ، کەللـە سـەری شێرێـك ، ژمارەیێکی زۆر مار و دوپشك و هەزار پێی مردو ، سم و کەلبەی کەر و ئێستر و ئەسپ و بەراز ، لە ناو چەند قوتویێکی دیکەدا گوێ ماسیلکە و کەللە سەرە کۆتێکی ئادەمزاد و چەند پارچەیێك لە کەللەی شێر و پلنـگ ، پارچەی کەولی جانەوەران وەکو سمۆرە و دەلەك و قاقوم و وشەك ••• کە بایێ پولێك نرخیان نەبۆ ، پاشا بە سەرسوڕمانەوە پرسێ « گیانەکەم خان ، ئەم خرت و پرتە بێ سودانەی بۆ چیە ؟ • خۆ ئارەق و شەراب و سرکەش هەیە ! » خان گوتی « پاشام ، ئەم کابرایە سێ سالە لێرەیە ، بە درێژایی ئەم

ماوەیە نە توتن و نە قاوەی تام نەکردوە ، رۆژ بە رۆژوە و شەو نوێژ دەکا ، تا ئێستا ئەوەی بە چەقۆ کوژرابێتەوە و خوێنی رژابێت و گیانی دەرچوبێ نەیخستۆتە زاری . هیچ نوێژێکی بە قەزا نەگێڕاوەتەوە • ئەم لـە شاری (مەرانکوش)ی مەغریب ئەم عیلمە فێر بوە و ئەمڕۆ بـۆ رابواردنی ئێـوە پیشانی دا • بەڵام با من پێتان بڵێم ئـەوەی دیمان هەمۆی خەیاڵە و هیچی زیانی بۆ کەس نیە، » پاشا گوتی «ئەدی ئەم گیانلەبەرە زیندوانەی گرتوە و ئەم کەولانەی خڕ کردۆتەوە بۆ چیەتی ؟ » خان گوتی «پرسیارەکەت بە جێیە، هەرچی شتێکی پێشانی داین بە هۆی ئـەو شتانەوەیە کە خوا دروسـتی کردۆن ، ئەمەش پێویستی بە تەڕدەستی و چالاکییە • بۆ نمونە : رۆنێکی لە خۆی هەڵسو لەبەر چاوی ئێمە ئالەتی پیاوەتی پێوە دیار نـەما ، هەندێك بۆن و دەرمانی بڵاو کردەوە لەبـەر چاومان وەك بفرێ وا دەبیندرا ، بـە قومقومە ئاوی دەپڕژاند خەڵك لایان وابو میزیان پێدا دەکا ، چۆرێك ئاوی رشتە سەر زەوی پێمان وابو لافاو هەستاوە خەڵك هاواریان لێ بەرز بۆوە و خۆیانیان رۆت دەکردەوە ، مارێکی لە جەواڵەکەی دەر هێنا لەبەر چاومان بۆ بە هەژدیها ، بەڵام ئەوا لە ترسی تۆ هەڵات و جەواڵەکەی لێ بەجێ ما ، هەرچی پارچە کەولێك لەم جەواڵەدایە دەتوانێ لەبەر چاوی بینەر بە زیندوی پیشان بدا ، ئەمانەی بۆیە هەڵگرتوە • » پاشا گوتی « جەواڵی ئەم جادوکارە لابەن ، من حەز لە یاری پاڵەوانی تەقلەباز دەکەم ، » دیسـان پـاڵەوان زەنگوزەریان گازکردەوە ، هات و تەپلەکەی خۆی لێدا •

سەربانی ماڵی خان لەلای خۆرهەڵات لە هەمۆ بانەکان بەرزترە و لای خوارەوەی یەکپارچە⁽⁾گەلییە کە کەس ناوێرێ تەماشای خوارەوە بکا ، دو ئەوەندەی منارەی سلەیمانیە بەرزە ، یەك دو رۆژ پێشتر هاتبون بەردەکانی ئەم ناوەیان شکاند بو و تەختیان کردبو و لمیان لێ رۆ کردبو ، ئەم پاڵەوانە

دەیزانی لێرە یاریێ پێ دەکرێ ، ناردبوی یەك هۆڕ پەین و گلی نەرمیان لـە سەربان بۆ دانا بو •

پاڵەوان هاتە بەردەمی پاشا کڕنوشی بۆ برد و گوتی «گەورەم مەلیك پاشا تکاییکم هەیە ئەگەر لیم قوبوڵ دەفـەرموی تەشریفـت بێنـە ئەو شانشینییەی بەسەر چیادا دەڕوانێ ، تا بزانم چیتان پیشان دەدەم ، » پاشا و خان و دەستوپێوەند گواستیانەوە ئەوێ •

تاقمی پاڵەوان دەستیان بەدەف لێدان و دەهۆڵ کوتان کرد ، پاڵەوانیش ڕۆیشتە سەربان هەندێ دوعای کرد و گوتی « خەڵکینە ئەمەی من دەیکەم هونەر نیە ئەمە خۆ فیدا کردنە ، لەبیرم مەکەن و دوعای خێرم بۆ بکەن ، دەی سەڵەوات لە پێغەمبەر بدەن و منیش خوا حافیز » ، ئەو زاڵمە هۆڕە پڕ لە پەین و خۆڵەکەی خستە ژێر قونی قایمی کرد و خۆی لەو بەرزاییێ دو منارەوە هەڵدایە خوارێ ، وەکو هەڵۆ بە فڕین هات پێش ئەوەی بگاتە زەویێ لەسەر جەواڵەکەی ژێر خۆی سەرمەقولاتێکی لێدا و بە ساخ و سەلامەتێ گەیشتە زەویێ و ڕاست بۆوە ، ئەسپێك لەوێ ڕاگیرابو سواری بو و هاتەوە خزمەت پاشا ، پاشا یەك کیسە قڕوشی دایە و گەڕاینەوە بۆ کۆشکی سەر مەیدان •

دیسان دەسـتە و دایەرەی پاڵەوان تەپڵیان بـۆ لێدا ، پاڵەوان یەك چەکوچ و دو بزماری گوڵمێخێ لە گیرفانی دەرهێنا و گوتی « ئەگەر خان ئیزنم بدا من بەم دیوارە هەشتا گەزییەدا هەڵدەگەڕێم » خان گوتی « ئیزنم دای سەرکەوتو بیێ » ، پاڵەوان هاتە بن دیوار ، تۆزێ دوعای کرد و دەستی هەتا کوێ بڕی کرد یەکێك لە دو بزمارەکەی داکوتا ، چەکوچەکەی خستە بەر پشتی و خۆی هەڵدایە سەر ئەو بزمارە کـە درێژاییێیەکەی قولانج و نیویك بو و سـێ قامك زیاتری چوبوە ناو دیوارەکەوە ، لەسـەر بزمار دانیشت و هەندێ جوڵە و یاریێ سەیری کرد و لەسەر ئەو بزمارە هەستایە

سەر پێ و بزمارەکەی دیکەشی لە بەرزترا داکوتا و خۆی هەڵدا چووە سەر ئەو ، وەکو مارمێلکە خۆی لێ ئاڵاند و سـەر و لەشی بەرەو خوار شـۆڕ کردەوە و بە چەکوچ لە بزماری خوارەوەی دا تا شل بۆوە دەری کێشا و هەستایەوە سەر بزماری سەرێ ، بە پێ لەسەری راوەستا و دیسان بە چەکوچ بزمارەکەی لە ژوورتر داکوتا و لەسەر ئەویش گەلێك هونەرکاری کرد و ئیدی وەکو ئەوی پێشو بزماری خوارێی دەرهێنا و لـە ژوورتر دایکوتـا ، هەتا بەقەد باڵای نۆ پیاو بەرز بۆوە کیسە توتنەکەی لەبەر پشتی هێنایە دەر و خستیە سەر بزماری خوارەوە و خۆشی لاقی هەر لەسەر بزماری سەرو بـو قەنەی تێکرد و سەری خستبوە سەر بزمار و لاقەکانی لای ژوورێ دەلەقاند .

بە کورتی بڵێین چل و حەوت جار بزماری چەقاند و هەڵیکێشایەوە تا گەیشتە سەربان ، لەوێ بڕێك دوعای کرد ، بزمـار و چەکوچی لێـکدان و فڕێی دانە خوارەوە و هاواری کرد « موسڵمـانینە ، ئـامێری دەستی مـن چەکوچ و بزمار بون ، وا ئەوانیش نەمان ، جا من چۆن بێمە خوارێ ، چارم نیە خۆم بەردەدەمەوە . خوا خۆی ئاگادار بێ من گەردنی ئێوەم لە خوێنی خۆم ئازا کرد ، دوعای خێرم بۆ بکەن » ئەمەی گوت و لە گیرفانی جوتێك دەسکێشی دەرهێنا لە دەستی کرد و پاش بیسمیللا کردن خۆی هەڵداشت ، خەڵك هاواریـان لێ هەسـتا گوتیان پاڵەوان خـۆی کوشـت ، بـەڵام دەسکێشەکانی دەستی پاڵەوان لە ئاوریشم چندرابون و هەر یەکی پەتێکی باریکی ئاوریشمیان پێوە بو کە سەرێکیان لە سەربان بە دو بزماری قایمەوە بەسترابونەوە ، کە هات بگاتە زەوی لاقی لە دیوار توند کرد و بە گورجی هەردو دەسکێشەکەی لە دەستی خۆی داماڵی و بە ئاسپایی نیشتەوە و قیت راوەستا . پاشا دو لالەوێچ زێری بۆ هەڵدا .

لە کاتێکدا ئێمە سەیری ئەم هونەرکارییەمان دەکرد ، خزمی یەکێك لە فەرمانڕەواکانی هەکاری کە ئەژنۆ بە ئەژنۆی خان دادەنیشت پیاوێکی

زانا و ماقوڵ و چەلەبێ بۆ ، (مەلا عەلێ) یان پێدەگوت • ئەم پیاوە لــە شاخەوانیدا ناو بانگی هەیە ، کە ئەمەی دی رەگی کوردایەتێ بزۆت ، بــە خانی گوت «ئەرێ گەورەم، کابرایێکی بێگانەي دز بە بیانۆی کەمەندبازییەوە ســەرکەوێتە سەربــانی مــاڵی تۆ ، گوایــا شەو ناتوانێ بە هەمان رێگادا سەرکەوێت و کردەوەیێکی ناپیاوانەی لێ رۆ بدا ؟ تۆ بێ ئەوەی بیر لەوە بکەیتەوە چەپڵەی بۆ لێدەدەن و زێرباراني دەکەن ؟ من وەکو ئــەم کابرایە نەمکردۆتە پیشە ، بەڵام فەرمون چاوم لێکەن »

ئەمەی گوت و چوە خوارێ ، لەبن دیوار کەوڵە سموزەکەی خۆی داکەند و کەمێك بە پیاسە گەڕا و گوتی « ئەم پاڵەوانە بە چەکوچ و بزمار سەرکەوت ، چاو لە من کەن بزانن چۆن سەر دەکەوم ؟ ، هەر وا دەستی لە دیوارەکە خشاند تا پەنجەی لە درزی بەردێك گــیر کرد (یاحەی) گوت و خۆی هەڵبڕی قامکی لاقیشی گیر کرد و ئیدی هەروا وەکو مارمێلکە بــە دیوارەوە نوسا و رۆیێ هەتا گەیشتە سەربان ، لەوێش دۆ سێ جار بەسەر دیواردا هاتوچۆی کرد و پاشان بە پلەکانی دیوی ناوەوەی کۆشکدا هاتە خوار و هاتە لای خان دانیشتەوە و داوای لێبوردنی لە پاشــا کرد • پاشا گوتی « بەگم ، من لــە لێهاتویێ تۆ قسەم نیە ، ســاڵی پەنجاو سێ کە لە هەکارێیەوە هاتبوێتە دیاربەکر ناوبانگتم زانیبو ، پێخۆشحاڵم کە لێرەش دۆبارە دەتبینمەوە ، » یەك کیسە قرۆش و قاتێك خەڵات و ئەسپێکی پێ بەخشی و نامەیێکی دۆستانەشی پێدا نارد بۆ خانی هەکارێ •

پیشە و کارە دەستییەکانی شاری بتلیس :

یەکەم کەس کە لە کاری دەستیدا دەبێ ناوی بێنین خانی پایەبەرزە کە لە حەوسەد هونەردا وەستایە و دیمەنی خۆشی سەیــرە ، کورتە بــاڵا ، مل کورت ، رەشتاڵە ، لوت بەرانێ ، چاو شین ، قسە خۆش ، دەمۆچاو رۆن ،

گوێچکە بچوك ، سمێڵ پڕ و ردێنی تۆپە ، لەم کاتەدا کە تەمەنی گەیشتۆتە حەفتا هێشتا بە گوڕ و توند و تۆڵە ، دەنگ گەورە و ناوشان پان ، دەستی شێرانە و باسکی مەردانەیە ، ناوقەد باریك و لنگ درێژە ، هەڵسوکەوتی نەرم و بە ئاسپاییە •

ئەو جۆرە شیری شێخانێ و مەقراوێ و تەوەرزینانەی ئاسنگەرانی بتلیس دروستیان دەکەن لە هیچ شارێکی دیکەدا وێنەی نیە • بەرگدروەکانی ئێرە هەر جلکێك بدروون جێگا تەقەڵیان نابیندرێ • دەباخ کارەکانی هەمو جۆرە چەرمی زەرد و پەمەیێ و هەڵوژەیێ و ئاسمانێ و هەورێ و گوڵڕەنگێ و سوور و ئاڵ و سەوزی تورنجێ و بنەوشەیێ وایان لەژێر دەست دەردەچێ کە هەر دەڵێی قاقەزی خەتایێ و ئەحمەداوایێیە ، تەنك و لوس و بریقەدارە ، ئەم پیشە کارێکی تایبەتێ ئەم شارەیە ، کاروانێ و رێبوارەکان بە دیارێ بۆ شارانی دەبەن و بۆ فرۆشتن تا فەڕەنگستان دەڕوا و لەوێ زۆریان لەلا پەسندە ، چونکو ئەوان زیاتر چەرمی کودەرێ و تەلاتینیان هەیە و بابەتی وایان نیە • تیر و کەوانی بتلیسیش بە ناوبانگە •

خەلکەکەی :

دە هەزار کەسی ئەم شارە نۆکەری خانی پایەبەرزن و مەعاشی لێ وەر دەگرن ، شەو و رۆژ شیری شێخانێ و مەقراوێیان لە پشتە و مەتاڵی حەڵەبێیان بەشانەوە و گۆپاڵی سەرگیراو بەدەستەوە ، مێزەری زەرد و شین و رەش و سوور و زەڕنیقی لەسەر دەنێن • جگە لەمانە پیاو ماقوڵ و خاوەن رێزیان هەیە مەعاشی تایبەتێ وەر دەگرن •

بازرگانەکان هەتا وڵاتی (عەجەم)و (گورجستان) دەچن ماڵ دەبەن و کوتاڵ دێنن • هەشیانە خاوەنی کار و کاسبێ خۆیانن •

داهاتی :

لەبەر ئەوەی ئێرە کەوتۆتە نێوانی چیا بەرزەکانەوە و زەویەکەی بەردەڵانە باخی باشیان هەیە و کێڵگەیان کەمە ، گەنم و دانەوێڵەیان لە رێی ئەوەوە و مۆشرا بۆ دێ، دێهاتە کوردەکانی ناو چیا گەنمە شامی دەکەن بە نان، لە میوەکان پازدە جۆر هەرمێی هەیە کە بە باشی ناوبانگی رۆیشتوە •

خواردن و خواردنەوەی :

نانی سپی ، نانی لەواشە ، کولێرەی سپی وەکو گوڵ ، نانی ئاڵقە کە (کەمك)ی پێدەڵێن ، کاهی بە قەیماخ ، پاقلاوە ، کفتەی گۆشتی کەو ، شۆربای ماستاو ، چاجیفلی ، پەنیری قجیل ، قەیماخ ، هەنگوینی شانە ، کەبابی کەو و پلاوی کەوی بە ناوبانگە •

شەربەتی کۆکەنار ، شەربەتی هەنار ، شەربەتی ئوشتیلە ، شەربەتی رێواس ، شەربەتی موسەللەس ، خۆشاوی قەیسی و شەربەتی هەنگویناوی خۆش و ناودارە •

خانوبەرەکانی :

لە کۆنەوە خانوبەرەی شەرەفخان و خانوبەرەی خاتونیە کاتێ کە ئاوەدان بون نان و خواردنیان بەشی هەمو رێبوار و غەریبە و هەژارێکی دەکرد ، بەڵام ئێستا وەقفەکانیان تێکچوە ، تەنیا لە مانگی عاشورا و شەوەکانی رەمەزاندا شۆربا دابەش دەکەن ، ئەو شۆربایەش کەس نایەوێ چونکو دەرگای ماڵی هەمو خانەدان و بنەماڵەکان بۆ رێبوار و پێداویستان لەسەر پشتە •

سەیرانگاکانی :

ئەو حەڤدە شیو و دوازدە هەزار باخانەی باسمان کردن هەر یەکە

سەیرانگاییکە بۆ خۆی ، لەوانە : باخی خان ، باخی میرەك ، باخی بەخدۆ و باخی ئۆیخ ناوبانگیان هەیە • یەکێکی دیَ لە سەیرانگاکان (گۆلیَ خان)ە لە گەڕەکی تەقلەبان کە بەلەمی لەسەر دەگەڕێ • مەیدانی جلیتێن لە نزیك مزگەوتی شەرەفخان هەمۆ هەفتە سەرباز و پالەوان و شاسوارەکانی رۆژەکیَ لێی کۆدەبنەوە جلیت و گۆیێنیَ لیَ دەکەن •

یاریَ گۆیێن :

لە سەرێکی مەیدانەکەدا کۆلەکەییکی بەردی یەکپارچە چەقاوە و لەو سەریش هەروا ، لە هەر دۆلا بە سەدان سوار رادەوەستن یەکی گۆپالێکی سەر خڕی لە زەرد گیراویان بە دەستەوەیە ، لە ناوەراستی مەیدانەکەدا تۆپێکی داری بە قەدەر سەلکی زەلامێك داندراوە ، لەپڕێکا دەهۆل و زوڕنا لێدەدرێ ، کە گرمەی دەهۆل گەرم بۆ لە هەر لایێ سوارێك جیا دەبێتەوە و بە پڕتاو شالاو بۆ تۆپەکە دەبەن ، هەر کامیان زۆتر بیگاتیَ گۆپالێکی تیَ دەسرەوێنیَ و گۆیەکە بەرەو کۆلەکەکەی لای خۆیان لێدەخوڕێ و سوارەکەیَ خەنیمی بە هەمۆ هێزیەوە تەقەلا دەدا گۆیەکەی لیَ بستێنێتەوە و بۆ لای خۆیانی بگێڕێتەوە ، ئەوان بەگژ یەکدا دەچن و سوارەکانی هەر دۆ لا دەڕژێنە ناو مەیدان و دەبێتە هەرا ، ئەو تۆپە کلۆلە ئەوەندە گۆپالی بەر دەکەوێ جاری وا هەیە پارچە پارچە دەبێ ، لە ئەنجامدا کام لایان توانی گۆیەکە بگەیێنێتە لای خۆیان دەیباتەوە ، لا دۆڕاوەکە دەبێ بانگهێشتنێکی گەورە بۆ براوەکان بکا •

بە راستیَ ئەم یارییە شیاوی تەماشا کردنە ، زۆر جار لەم یارییەدا گۆپال بەر لاقی ئەسپەکان دەکەوێ و دەیشکێنێ ، بەلام ئەم ئەسپانە ئەوەندەیان یاری پێکراوە فێر بۆن ، وەکۆ پشیلە لە هەر لایێك بن چاوێکیان هەر لە گۆیەکەیە ، چەند جارێك لەسەر ئەم گۆیێنە بوە بە شەڕ و خوێنی تێدا رژاوە،

بەڵام ئێستا لە پێش یارێدا بڕیار دەدەن هەر لایێ توانی پێنج جار یا دەجار تۆپەکە بگەیێنێتە لای خۆی براوەیە و لایەکەی دی دەبێ بانگهێشتنیان بکا • ئەم یارییە لە هەمو وڵاتانی کوردستان و خاکی عەجەمستاندا بە یاری قارەمانان ناسراوە •

هەر لەم مەیدانەدا ئەستونێکی چامی زۆر بڵند چەقاوە و جامێکی زیو لەسەر لوتکەکەی داکوتراوە ، کوردە سوار چاکەکان لەو سەری مەیدانێرا بەتەقڵەکوت ئەسپە رەسەنەکانیان پڕ دەکەن و دێن تا دەگەنە ئاستی ئەو ئەستونە و لەگەرمەی غاردا تیرێك داوێژنە جامەکەی سەری ، هەر کەس بیئەنگێوێ لە لایەن خانەوە جامێکی زیوی دەدرێتێ •

کاتێ ئەسکەندەریش لە پشت قەڵا جێگا سەیراتێکە لەناو مێرگ و چیمەنێکی هێجگار خۆشدا و سەکۆی دانیشتنی بۆ دروست کراوە •

سەیرانگای کێوی دێوانیش کە ئەسکەندەر لە کاتی خۆیدا بۆ گرتنی بتلیس بەنداوێکی لێ دروست کردوە ، بەنداوەکە بچکۆلە و کەمە ، تەوقە سەری ئەم کێوە بە تەلەسم و فێڵی هەندەسەیێ وای لێکراوە کە ئەو دیوی کێوە بەرزەکانی وەکو چیای نەمرود و چیای مودەکێ و چیای موش و چیای کۆواری هەمو لێ دیارە ، سەیرانگاییکی خۆشە •

زیارەتگاکانی شاری بتلیس :

قەبری پیاوی گەورەی خوایێ و شێخی مەزنی زاهیر و باتین (شێخ ئەبو تاهیر) کە هەزاران کەراماتی لێ بیندراوە لەناو مەدرەسەی وەرسنگیدایە، زیارەتی (شێخول عەرەب)یش جێگاییکی پیرۆزە ، (شێخ حەسەن قەناخێ) کە شارەزای تەفسیر و حەدیس بوە لە قولنچکێکی سەر پردی خاتونیەدا نێژراوە ، قسنی (شێخ عەلەمدار)یش کە پیاوێکی گەورە بوە لێرەیە •

بەم چەشنە نۆسەد و نۆ رۆژ لەگەڵ مەلیك ئەحمەد پاشا لە شاری بتلیس بە کەیف و بەزم رامانبوارد ، منیش هەرچێ بەر چاوم کەوت و تێی گەیشتم نۆسیم ، پاشا رۆژی دەیەم خۆی بۆ رۆیشتنی بەرەو وان ساز کرد • ئەو دیارییانەی خانی پایەبەرز دای بە پاشا ئەمانە بۆن :

سێ کچی نەپشکوتو ، پێنج خولامی مۆلێنەهاتو ، دە ئەسپی کەهێلە بە زین و لغاوی گەوهەردار و زنجیری زێڕەوە ، سێ تفەنگی نقێمداری مازەندەرانی ، تەفسیری قازێ و بەغەوێ و کەشاف و قامۆسی ئەلبۆلدان ، بیست بەرگ کتێبی شاهانە ، سێ مافوری ئاوریشمی ئیسفەهان ، سێ لبادی نەخچەوان ، چل شیری ئەلوەن ، دە قەتار وشتر و دە قەتار ئێستر •• پاش پێشکێش کردنی ئەم دیارییانە خان دەروێشایەتێ کرد و گوتی «تکایە ئەم پێشکێشانەم لێ قوبوڵ بفەرمۆن» • جگە لەمانە خان ئەسپێکی کەهێلەی بە زینی سۆرمە و ئەسپێکی یلکندز و قەتارێك ئێستری دا بە کوێخای پاشا، هەر وەها بۆ بیست و یەك کەس لە پایەدارەکانی پاشا یەکی یەك ئەسپی کەهێلەی دانێ و بۆ لەوان خوارتریش حەفتا ئەسپی دا کە یەکی یەك کیسەیان دەهێنا •

پاشاش لە شوێنی مالآواییدا کەوڵێك سمۆری سپێ بە شانی خاندا دا کە لە سەرای تایبەتێ سوڵتان هاتبوە دەرەوە و وێنەی دەست ناکەوێ ، پشتێنەکەی پشتی خۆی کە بە گەواهێر رازابۆوە لەگەڵ خەنجەر و چەقۆکەی لە پشتی خان بەست ، بە چوار کوڕی خان و کوێخا چاکراغا یەکێ یەك کەوڵی سمۆری دانێ کە نرخیان لە هەزار قرۆش پتر بۆ ، بۆ خێزانی خان (خانم سوڵتان)یش سمۆرێك و تاجێکی بە گەوهەر و حەفتا پارچە قوماشی زۆر بە نرخی شێب و بەزێر چنراو و چەند دانە ئەڵماس و یاقوت و زوبەرجەد و مرواری درشتی بە عەمبەراغادا نارد • بۆ نۆکەرەکانی خان و بۆ چێشتکەر و بۆ ئەو حەفتا سەرۆك هۆزانەی سەر بەخانن چەند جۆرە چۆقە و پشتێنی زۆر

باش و مامناوەندێ بە خەڵات دانێ• خان زۆری پێ خۆش بۆ و خەڵکی بتلیس دڵشاد بۆن •

ئەو دە رۆژە لەناو خەڵکی بتلیســـدا مابۆینەوە جۆرێك هۆگرێ لـــە ناوماندا پەیدا بۆبۆ کە باسی ناکرێ، پاشاو خانیش دۆستایەتێ و رێزی نێوان خۆیان ئەوەندە پتەو کردبۆ کردبۆیانە سەرای بەرمەکیان • [١٢]

(تۆغ)ەکانی پاشا و دوازدە هەزار ســوپاکەی دەرکەوتن و چۆنە قۆناخی رێی (ئوا) ، رۆژی دوایێ پاشا و خان ماڵاوایێیان لە یەکتر کرد ، یەکتریان ماچکرد و سوار بۆنەوە شان بەشانی یەك بە شـــیوەکانی بتلیسدا بەرەو وان هاتنە قۆناخیرێی ئوا ، لەو مێرگەدا چل پەنجا خێوەت هەڵدرا بۆ ، خان پاشای لەو خێوەتانەدا دابەزاند و لێرەش نان و خوانێکی بۆ ساز کردبۆ کە هەر لەخۆی دەوەشێتەوە، پاش نان خواردن خانی پایە بەرز دەستی حەسەن و حوسێنی کوڕی خۆی گرت و هێنانیە کن پاشاو گوتی « بەخشینی هەر کەس لە قەدەر دەسرۆیشتنیەتی ، من لەمانە بە نرختر شك نابەم کە هی خۆمن ، ئەوا هێناومنە خزمەتت پێشکێشتانی دەکەم بە خزمەتکاری خۆتیان قبوڵ بفەرمۆ ، » حەسەن و حوسێنیش یەکی شەمامەیێکی عەمبەری خاویان بە دەستەوە بۆ و سەر و قورئانیان لە باخەڵ دەرهێنا و دایان بە پاشا [١٣] •

---

(١٢) ئیشارەیە بۆ بەسەرهاتی بەرەی بەرمەکیـان لەگەڵ هارۆنەرەشیـدی عەباسێ ، لە سەرەتاوە تەبایێ و دۆستایەتیێیان بە جۆرێك چەسپاندبـۆ کە خەلیفە ، جەعفەری بەرمەکێ دەبردەوە ناو ماڵ و خێزانی خـۆی و بەرامبەر بە عەبـاسەی خوشـکی دایدەنـا ، کەچێ لـە پڕێـکا لێـان هەڵگەڕایەوە و قەلاچۆیێکی وای تێخستن کە نێرەوەزی زیندۆی لـەو بنەماڵەیەدا نەهێشت .

(١٣) عەبداڵ خان کە پیرەپیاوێکی هێجگار ژیرو دۆربین بۆ ، لە نیازی خراپ و ویستی دەرۆنێ ئەو پاشا چاوچنۆکە گەیشتبۆ دەیزانێ چەند ئیرۆیێ بە وڵات و دەم و دەزگاکەی دەبات و ئـەم جیاوازیێە زۆر قۆڵەی نێوان خۆی و ئەو لەمەڕ زانیاری و خوێندەوارێ خان و ئاوەدانێ و پێشکەوتۆیێ

پاشا ناوچەوانی مـاچ کردن و لەملاولای خـۆی دانـان و گوتی « خانی خۆشەویستم ، ئەستەخفیروڵلا خزمەتکاری چی ، ئەم دۆ شازادەیە بۆن بە رۆڵەی گیانی من و با لای خۆت بن پێیان بخوێنە و بیان ئاملێنە ، خوا یاربێ دەیانکەم بە دۆ چرا [١٤] » پاشان پاشا و خان دۆبەدۆ چۆنە ناو هۆبەیێکەوە زۆر پێکەوە ئاخاوتن • پاشا وای بە خان گوت :

ئامۆژگاری مەلیك ئەحمەد پاشا بۆ خانی پایەبەرز : (١٥)

« ئەی خانی برام ، ساڵی ١٠٤٥ کە (سـوڵتان مراد خان) لێرە لێت میوان بۆ من هاودەم و سەلەحداری بۆم ، ئەوسـاش وەکو ئێستا زۆرمان نان و خوانی تۆ خوارد ، سوڵتان ئەوەندەی خۆش ویستی و چۆ بۆیە دڵیەوە کەخەراجی مۆشی خستە سەر خەزێنەتان و بۆ هەتاهەتایە دایێ و کردیتی بە

بتلیس لە لایێك، لەگەڵ پاشایێکی کۆنە سەدری ئەعزەم و زاوای سوڵتانی ئەستەمۆڵ کە لە هێز و دەسەڵات بەولاوە هۆی شانازی‌یێك شك نابا ، لەسەر دڵی بوە بـە گرێ و هەرچەندە خزمەتی بـکا و دیاری بداتێ و دۆستایەتێ لەگەڵدا بە تێن‌تر بکا ، تەمی ئیرۆیێ لە دڵ نارەوێتەوە و هەتا دەسـتێکی ناپیاوانەی لێ نەوەشـێنێ گڕی ڕقە رەشـــەکەی نـاخی دانامرکێتەوە . ئەوە بۆ وەکو دوامین تەقەلا جوتـە کوڕی منداڵی خۆی یەکی بە قورعانێکەوە پێشکێش کرد بە هیوای شەڕ لەخۆ لادان کە بەڵکو هیچ نەبێ لە باری ئایینێ و ئینسانی‌یەوە بەزەیێ بچێتە دڵیەوە و گەڕی لێ لا بدا ، کەچێ وەکو لە پاشتردا بـۆمان دەردەکەوێ ئەمەش کەڵکی نەگرت و چزۆی دوژمنانەی خۆی هەر پێدا چزاند .

(١٤) لەناو عوسمانی‌یەکاندا باو بوە کە دەست بەسەری یەکێکدا بێنن و بڵێن (ئەمە چرای داگیرساوی منە) ، ئەو کەسەی لەو کاتەوە دەکاتە پەروەردە و کەمەربەستەی خۆی .

(١٥) ئاشکرایە کە ئاخاوتنی پاشا و خان لە ناو خێوەتێـکی دۆبەدۆدا کـەس گوێی لێ‌نەبوە ، ئەمەی ئەولیا چەلەبێ نۆسیویەتی گێڕانەوەی قسـەی پاشایە ، ئەوەبۆ پاش بڕانەوەی شەڕ و گیرانی بتلیس ، مەلیك ئەحمەد پاشا بە ئەولیا دەڵێ (من ئەم شەڕەم لەسەر دەسیەتی سوڵتان مرادخان کرد کە داوای لێکردم تۆڵە لە عەبداڵخان بستێنمەوە) .

چرای خۆی ، بەڵام ئەو سەردەمە تۆ لاو بویت ، ساڵی ١٠٤٨ کە مراد خان بەغدای گرت و گەڕایەوە دیاربەکر ، تۆ نەچوی خەزا پیرۆزانەی لێ بکەیت و چاوت پێی بکەوێ ، سـولتان لەمە زۆر تورە بو بـە منی گوت « ئەحمەد تۆلەی من لە (وێسف) فەرمانڕەوای (مزوری) و عەبـدال خـانی بتلیـس بستێنەوە » • ئەو کۆچی دوایی کرد و نەما ، من بە والی دیاربەکر مامەوە ، سوپام کۆ کردەوە و چومە (وێسف خـان) فەرمانـڕەوای (مزوری) لـە (عەمادییە) ، حەوسەد کەسم لێ کوشت و خۆیم گرت و بە دیـلی هێنـامە دیاربەکر ، پاشان بەرەڵلام کرد و حکومەتەکەشیم دایەوە بە خۆی ، پێـم وایە ئەوەت ئاگا لێیە ، پاشان لەسەر فەرمانی مراد خان سوپام خڕ کردەوە بێمە سەرتۆ ، هەتا قەڵای میافارقینیش هاتم • ریش سپی کەوتنە نێوانمان ، حەفتا کیسە و گەلێك تالانی دیکەم لێ وەرگرتن و چاوپۆشیم کرد و ئەو سوپا گرانەم بردە سەر کوردە پرچنەکانی (چیای شەنگار) ، نزیکەی دە هەزارم لێ کوشتن و زۆرم بە دیل گرتن و تالانێکی بێ ژمـارم چنـگ کـەوت و گەڕامەوە دیاربەکر ، ئەمەشیان خۆت دەیزانی • برا گیانەم خان ، لە کاتێکدا والی ئەرزەرۆم بوم ، دیسان بە هۆی لاوێتی بە رەحەتی دانەنیشتی ، ئـەو کوردانەی لە ئەیالەتی ئەرزەرۆمەوە هاتبونە کوێستانی (هەزار گۆل) بـۆ هەوار و لەوەڕ ، تۆ بە ناوی دەیەك سەندن حەفتا هەزار سەر مەڕت لـێ سەندن ، خاوەن مەڕەکان هاتنە لای من شکاتیان کرد ، منیش نامەیێـکی دۆستانەم بە دەستی کوێخای دەرکەوانی خۆمدا بۆ نـاردی ، لەوەڵامـدا گوتبوت «من لە ئەیالەتی ئەودا نیم ، منیش خانێکی پایە بەرزم ، مەلیـك ئـەحمەد پاشا چ پەیوەندێکی بە منەوە هەیە ؟ » گوایا نامەکەمت دڕانـد بو و فەرمانت دابو کوێخاکەم بکوژن ، (عەلیاغای مۆدەکی) تکای کردبـو تا وازت لە کوێخا کەم هێنا بو و هاتەوە ئەرزەرۆم ، لەشکرم رێك خست بێمە سەرت بەڵام (سولتان ئیبراهیم خان) منی لە ئەیالەتی ئەرزەرۆم لابرد و تـۆ لە دەستم دەرچوی •

ئێستاش هەرچی چۆ چۆ ، ئەو کاتانە تۆ تازەکار بۆی ، لـە سـایەی خواوە ئەوا جارێکی دیکەش بە یەك گەیشتینەوە و دیسان نان و نیعمەتی تۆمان خوارد و چاکەت لەگەڵ کردم ، جا خانی برام ، تکات لێدەکەم ئـەوە بزانە کە من وەزیرێکی عوسمانیم و تەنیا موتەسەڕیفێکی ئەیالەتی وان نیم ، من زاوای سوڵتان مرادم ، تۆش لە ئەیالەتەکەی مندا حاکمێکی سەربەخۆیت و ئەم ئەیالەتەت بە خانەدانی هەتاهەتایە بە دەستەوەیە ، نەکەی بڵێی « مـن پاشام هێنایە ماڵی خۆم و ئەوەندە رێز و قەدرم گرت » بە قسەی درۆزۆ و شۆفاران دەماری کوردایەتی خۆت گرژ بکەیت و کارێکی خراپت لـێ رۆ بدا ... لەگەڵ عەشیرەتەکانی دەورو پشتی خۆت بـە خـۆش و ئـاشتی رابوێرە و ئەرکی سەرشانی خۆت بەرامبەر بە سـوڵتانی عوسـمانی بـە تەواوەتی بەجێ بێنە ، دەنا قسەی ئەم برایەی خۆت راسـت و رەوانـە ، ئەوەندەی تۆسقاڵێك لە جادەی راستی و ئایین و زانـایی لابدەی خـۆت تۆشی زیان دەبی ، پیاوەتیت بێ هەتا من لە وانم لەگەڵ خەڵکدا باش بـە ، ئەگەر دەڵێی (ئیبشیر پاشا) مەلیك ئەحمەد پاشای هەڵداوە بۆ وان و تـازە دەبێ چ قەدر و سەنگێکی مابێ ، منیش دەڵێم لەسەر دەسخەتی موبارەك من سەرداری گەورە و فەرمانڕەوای بێ سنور و دەستوری مۆکەڕەمم ! جـا تۆش لەسەر خۆ بە و لە رێی راست لامەدە ، ئامۆژگاریـیەکانم بـۆ تـۆ ئەمانەن . »

کە پاشا لێ بۆوە خان گوتی « گەورەم زۆر جوانت فەرمۆ ، قسە لەمە باشتر و بەجێتر نابێ . » دیسان یەکتریان ماچکردەوە و پێش ئەوەی لێـك جیا ببنەوە ، خان بە پاشای کوت «حەز دەکەم (ئەولیا چەلەبی) بـۆ چەنـد رۆژێکی دیکەش لێرە بمێنێتەوە ، پاشان من خۆم بۆ وانی بەڕێ دەکەم . » پاشا ئیزنی دام و گوتی چەند رۆژێك بمێنەوە و پاشان زۆ وەرە لام بـۆ وان . پاشا رۆیشت و من لەگەڵ خان گەڕامەوە بۆ بتلیس .

خان لە ناو خولامە تایبەتییەکانی خوێدا ژوورێکی بۆ دیار کردم ، شەو و رۆژ پێکەوە قسەی خۆش و گوتاری زانایانەمان دەکرد ، رۆژێـك لـە نێوانی قسە کردندا خان پێی گوتم «ئەولیا ئاگات لێیە ئەم پاشایەی تۆ کۆنە قینی وشترانەی لـ ە دڵدایە ؟ • لەنـاو خێوەتەکانی رێی ئووادا بـە ناوی ئامۆژگارتییەوە رابوردوی سێ ساڵەی هێنایەوە بیرم و بە چاویدا دامەوە ! پێویستە پیاو خۆی لە هێ وا بپارێزێ ، دەی ، با بزانین چۆن دەبێ ، » منیش گوتم « خانی گەورەم ، بە راستێ پاشا شەرمەزاری تۆیە ، ئەو قسـانەی لە رۆی خۆشەویستی‌یەوە کردوە ، نەکا دڵت رەنجابێ ؟ ئێرە کوردستانـە نەتەوەی رۆژەکێ سەر بزێون ، ئەولات خاکی وانە ، نەوەکو کەسانی دوژو و زمان شرێ بکەونە نێوانتانەوە و دۆستایەتیتان بشێوێنن ، کە پاشا ویستویەتی چەند ئاموژگاریێکت بکا دەبوایە تۆ پێت خۆش بێ ، ئەم پاشایە هەرچـی خەوش و قین و فیز و رق و دوژمنایەتێ هەیە نایزانێ ، هەتا بڵێی پیـاوێکی زیرەك و سەخییە •» بەم جۆرە گەلێکم مەتحی پاشا کرد ، خان بێدەنگ بو•

بەم جۆرە سێ رۆژ لەگەڵ خان و پیاو ماقولانیدا ئەوەندەمان قسەی خۆش کرد ئەگەر هەموی بنوسمەوە دەبێتە کتێبێك ، لە چواردەمین رۆژی هاتنە بتلیسمدا خانی پایە بەرز بایەخێکی زۆری دامێ ، کەواییکی پشت مل سمۆری چۆقەی شین بە پاتنوڵ و کراسەوە کرد بە خەڵاتم ، یـەك کیسـە قرۆش و یەك ئەسپی کەهێلەی بە زین و رەختی سورمەی چندراوەوە بـە بەرەو لغاوی چاکەوە ، ئەسپێکی خۆشبەزی دی و بارگیرێك و خولامێکی گورجی بە بەرگ و چەکەوە پێ بەخشیم ، هەر چوارده کورەکانی خـان و چاکراغای کوێخا و حەیدەر ئاغا و عەرەب خەلیل ئاغا و هەمو پیاو ماقوڵ و ناودارەکان و سەرەك هۆزەکانی ئەوێ لە شیر و دەمانچە و تفەنگ و زرێ و مەتاڵ و کەمەربەند و خەنجەر و مێزەر و پارچەی هەریر و بۆهن و جەنقاوییان دامێ کە بو بە سێ سەوەتە جلك و حەوت ئەینی رەسەن ، خێزانی بەرێزی

خان (سولتان خانم) کچی (زاڵ پاشا)ش لەیەك بوخچەی زێڕدرۆذا قاتێکی تەواو جلك و سێسەد قرۆشی بۆ ناردم • بە کورتی وایـان لێ کردم لـە هەمۆ شتێ تێر بۆم و هەمۆ ئاواتێکم هاتە دێ • جا ماڵاواییم لە خانی پـایە بەرز و هەمۆ بەگە سەرۆك عەشیرەتەکان و دۆستەکانی دیکەم کرد و ڕۆم کردە وڵاتی وان •

چۆنم لە بتلیسەوە بۆ وان

یەکەم ڕۆژی مانگی شەعبان ساڵی ١٠٦٥ لەگەڵ پیاوەکانم لە بتلیس دەرکەوتین بەرەو خۆرهەڵات • کە لە شیوی بتلیس دەرچۆین بە دەشـتی ڕێی ئووادا بە چوار سەعات هاتینە قۆناخی (خانی خسرەو پاشا) •

خانی خسرەو پاشا :

خانێکی کۆنە بە دەست خانی بتلیسەوەیە ، هیچ ئاوایێ لە کن نیـە ، (خسرەو پاشا) لەم خانەوە تا دەگاتە دەریای وان و لە بتلیسەوە تا دەگاتـە ئەم خانە لە ڕاست و چەپی ڕێگاکە ، ناو بەناو خانۆی دروستکردوە تا خەڵك هاوینان بە گەرما بێنە ژێر سێبەری و بە زستانان خۆیان لە کرێوە و باران بپارێزن ، چونکۆ ئەو بەفر و بارانەی لێرە دەبارێ نە لە مـۆش و نە لـە ئەرزەڕۆم و نە لە هیچ بیاباتێکدا وێنەی نیە ، هەشت مانگی ڕەبـەق ئـەم ڕێگای ئووایە ئەوەندەی منارەیێك بـەفری تێدا دەمێنێتـەوە و ڕێـگای ئەملایەی بتلیس دەگیرێ • بۆیە ئەو پاشایە ئەو هەمۆ پارەیەی لێ خەرج کردوە ئەم خانە و خانوەکانی دیکەی سەر ڕێگای درۆست کردوە کە ڕێبوار بە ڕەحەتێ پێیدا بڕوا ، بەڵام وردە وردە ئەوقافەکەی کز بوە و ئەم شوێنە بۆتە بۆسەگا و مەکۆی کوردەکان و چەند لایێکیشی ڕۆخاوە بەڵام شوێنـە واری هەر دیارە •

هەر بەم دەشتی ڕێگای ئوادا بە سێ سەعات ڕوەو خۆرهەڵات هاتینە قەڵای (تەحتی وان) ، کوردەکان پێی دەڵێن (ئاتوان) ؛ لێرەڕا سنوری وانە، لە ڕۆخی دەریای وانەوە بە دەست پاشای وانەوەیە خراوەتە ژێر دەستی سەر میراو • کاتی خۆی لە زەمانی سولەیمانخاندا زاڵ پاشا لێرە قەڵایێکی بچوکی دروست کردبو ، پاشان لە سەردەمی (شا تەهماسب)دا کە عەجەم گەیشتنە ئێرە و عادلجەواز و ئەخلاتیان گرت بۆ ئەوەی بێرەدا ئازوقە و یارمەتی بە کەشتی نەگاتە وان قەڵای تەحتی وانیان ئاغاکانی پاشا بە دو سەد کەسەوە فەرماندەی ئەم خانەیە ، ئاغایەکیش لە وانەوە گومرگی خۆی لەو کەشتییانە دەستێنێ کە دێن و دەڕۆن ، لە دەوروبەری ئەم خانەدا هەندێ ماڵە کورد هەن ، لە مزگەوتێك بەولاوە هیچ خانو و بازاڕی نیە • بەڵام ئێرە پێویستی بە بەندەرێکی ئاوەدان هەیە چونکو لەنگەرگایێکی باشی هەیە •

دەریای وان و ئەو ڕوبارانەی دێنە ناوی :

لە قەڵای تەحتی وانەوە ڕێگاکە دەبێتە دوڕییان ، لای ڕاستی کە دەکەوێتە باشوری دەریا سەخت و بەردەڵانە ، دەچێتەوە (دوڵە جوان) و (کیاون) و (قەڵای سوڵتان) کە بەناو وڵاتی هەکاریدا لە ڕۆخی دەریاوە دەچێتە وان ، هەر لێرەوە دیسان بە قەراخی دەریادا بەرەو باکور پاش تێپەڕینی چەند قەڵا بە دە ڕۆژ ڕێگا دەگاتە (وان) ، من بیستم کە پاشا لەم ڕێگایەیانەوە بۆ وان ڕۆیشتوە ، منیش لەگەڵ هاوڕێکانم لە تەحتی وانەوە بەرەو باکوری ڕۆخی دەریا بەڕێکەوتین و دیمان کە ئەوسەری خۆرهەڵاتی تەحتی وان هەموی دەریایە •

دیمەنی دەریای وان :

مێژوی مەقدیسی دەڵێ ئەو کاتەی (نەمرود) داوای خوایەتی کرد بە دنیادا دەگەڕا خاکی وانی زۆر بلند هاتە بەر چاو ، هەرچی وەستا و

کێوهەڵکەن هەیە کۆی کردنەوە ، بە چل ساڵ بەنداوێکی نمرودی بنیات نا کە لە بناخەوە کرێکاران بە حەوت رۆژ بەردیان دەگەیاندە سەرێ ، ئەوەبۆ لە دواییـــدا (نمرود) لە خوا و لە ئیبراهیم یــاخی بو ، خوا فەرمـــانیدا بـــە (جوبراییل) کە نوکە باڵێکی لەو چیا بەرزە دا بە هەمو کرێکار و وشترەوە بە ناخی زەویدا چونە خوار و ئەم دەریایە لە جێی ئەوان پەیدا بـو ، درێژایی چوار دەوری ئەم دەریاچەیە یازدە قوناخە ، دەریاچەیێکە پەیوەندی بە هیچ دەریایێکی دیکەوە نیە ، ئاوەکەی لە ژەهر تاڵترە ، لە خۆر هەڵاتــەوە تــا خۆراوا درێژایی شێست و هەشت میلە ، زستانان شەپۆلی زۆرە ، چــوار دەوری تێکڕا پێنسەد میلە ، نۆ قەڵای لە دەورەیە و دو دوڕگەی گەورەی لە ناودایە ، یەکیان دوڕگەی (بەڵێنم هەیە)ی پێدەڵێن و ئەوی دی دوڕگـــەی (ئاختەمار)ە کە لەنگەرگایێکی باشی هەیە ، ئـــەم دەریاچەیە لە ناوەڕاستا حەفتا دوباڵی قوڵە ، لــە هەمو لایێکیەوە ئاسنی بڵندیان داکوتاوە بـــۆ خۆپێ گرتنەوە • ئەم دەریاچەیە لە هەمو لاکانەوە نزیکەی حەفتا ئاوی ورد و درشتی دێتەوە سەر •

لای باشـــوری (دۆڵەجوان)ەکە لـــە وڵاتی هەکاریدا دێ ، (کانی کواش) لە خاکی (هەکاری) لە قەڵاکانی (جولەمێرگ) و وەستانڕا دێ و لــە نزیك (قوسقون قڕان)دا تێکەڵ دەبێ ، دیسان روبارێك لە باشورەوە لــە بن کیانی قەڵای وەستاندا تێکەڵ دەبێ •

روباری (خۆشاب) کە خۆیان (خۆش ئاف)ی پێدەڵێن ئاوێکی گەورەیە لە تەموز و پاییزاندا بوار نادا ، ئەم روبارە خۆی حەوت ئاوی دیکەی دێتەوە سەر و ئاوێکی خۆشە •

سەر چاوەیێکی دیکە دیسان لە چیاکانی (هەکاری)ڕا دێ کە لقێکی لە قەڵای (خۆشاب) و بەشێکی لە خاکی مەحمودی‌یان لە کێوەکانی (ئاباغای) و

(قەرە قەلآ)وە سەر هەڵدەدا و لە قەلآی وەستانی هەکاریی‌یەوە بە ناو باخەکانی (ئەدەرمید)دا دێ و دەڕژێتە دەریای وانەوە •

ڕوباری (کدك)ی لای باکور لە بەهاراندا هەڵدەستێ و سەر چاوەکەی لە خۆرهەلآت لە چیاکانی (ئاق کیرپێ) و (چۆماقلێ)یەوەیە ، لە خواری قەلآی (ئامق) تێکەڵ بە دەریا دەبێ •

شەش سەعات بەرەو باکور دور ، ڕوباری (قەرەچای) دێتە خوار ، ئەمیش لە بەهاراندا خراپ هەڵدەستێ ، بەناو دەشتی (چایەری قاسم ئۆغلێ)دا تێدەپەڕێ و لە نزیك (قەرە شێخلەر) دەچێتە ناو دەریاوە •

ڕوباری (جاتیك) ئاوێکی گەورەی باکورە ، سەرەتای لە کێوەکانی (بارگر)ڕا دێ و لە نزیك قەلآی بارگر دەڕژێتە ناو دەریا •

دیسان هەر لە باکور ڕوباری (بەندی ماسێ) هەیە کە لە نزیك قەلآی بارگر دەگاتە دەریا ، ئەم ئاوە بەناو دەربەندێکدا دەڕوا لای خوارەوەی سوێرە و سەرەوەی خۆشە ، ئەویش هەر لەو کێوانە دەر دەچێ و لە شوێنی تێکەڵ بونیدا (بەندی ماسێ) هەیە ، دەریای وان کە ماسێ تێدا ناژی بەکاری خوا لە یەك ڕۆژدا لەم شوێنە ماسێ کەڵەکە دەکەن و یەك مانگی تەواو بەم دۆڵەدا سەر دەکەون و لە زیارەتگای بەندی ماسیدا بلآو دەبنەوە ، گژو گیای ناو ئاوی دەخۆن و گوایا زیارەتی ئەو شەخسە دەکەن ، لە پاش مانگێك دەست بە گەڕانەوە دەکەن ، لە لایەن دەفتەرداری وانەوە ئاغایێك ڕێگایان لێ دەگرێ و ماسێ لەو دۆڵەدا دەمێننەوە ، جا ئاغای دەفتەردار بە سەدان کرێکار و خزمەتکارەوە بەردەبنە ماسێ‌گرتن • بە هەزاران بازرگانی عەجەم و ئەرمەنێ پانتوڵ شین دێن ئەم ماسێیانەی میرێ دەکڕن و بە سەدان وشتری لێ بار دەکەن بۆ وڵاتی عەجەمستان و لخیجان و باکۆ و ئازەربایجانی دەبەن ، ئەم ماسێیانە زۆر قەڵەو و بە تامن ، هەمو ساڵێ دەسکەوتی میرێ

لەم ماسیانە تۆ بار ئاقچەیە کە دەدرێ بە ئازوقە و مەعاشی قەڵاکانی رۆخی دەریا • رۆژی راوەماسی ئەو ماسیانە وەکو لە بەسەرهاتی خۆیان گەیشتبن لەبەر دەستی خەڵك راناکەن • شەرەفخانی خاوەنی (شەرەفنامە) دەڵێ ئــەم زیارەتگای سەربەندە گۆڕی یەکێك لە زاناکانی ســەردەمی ئەسکەندەری مەزنە و گوایا ئاو و هەوای بارگری چۆتە دڵەوە و تێیدا نیشتەجێ بــوە ، جا بۆ ئەوەی بژیوی خۆی و خەڵکەکە پەیدا بــکا تەلەسمێــکی لێــرەدا شاردۆتەوە کە ســاڵی جارێ هەمــو ماسیــەکان رۆی تێ دەکەن و لــە گەڕانەوەدا دەگیرێن •

لە گەورەیی خوا ، ئەم دەریاچەیە کە ئەم هەمو ئــاوی رۆبارانــەی دێتەوە سەر ، نە دڵۆپێ زیاد دەکا و نە کەم ، ئــاوەکەی وەکــو ژەهــری هەلاهیل تاڵە ، هەر کەس تــارەتی پێ بــکا لەشــی دەسوتێتەوە و خەڵك خۆیانی لەبەر ناگرن•ئەوانەی نیشتەجێی رۆخی ئەم دەریایەن بۆ جلكشوشتن پێویستیــان بە ســابون نیە ، هەر بــە ئــاوەکە کەلوپەلیــان بە جۆرێك خاوێن دەبێتەوە کە جاوەکانیان وەکو پەمۆی لێ دێ •

لە کاتی بای باشور و خۆراوا ، دەریا شەپۆل دەداتەوە و دەبێتە فەرتەنە، نزیکەی پەنجا پارچە کەشتی لەسەر ئەم دەریایە دەگەڕێن • شتومــەك و کەلوپەل لەم قەڵا بۆ ئەو قەڵا دەگوێزنەوە •

دیمەنی سەرسوڕێنەر :

یەکەم دیمەنی سەیر کە لە رۆخی دەریای واندا دیمان یەکێك لە کارە سەرسوڕێنەرەکانی خوا بو لە دۆڵێکدا نزیك تەحتی وان و بڕانەوەی رێگای ئووا •

دەگێڕنەوە گوایا پێش ئەوەی بەندی نەمرود نغرۆ ببێ ، کاروانە وشتر لەسەر چیا بارە بەردیان هێناوە کە بە فەرمانی خوا قەتاری وشتر و بــار و

وشترەوان هەمو بۆنە بەرد ! جا ئێستا کە لە خوارەوە تەماشا دەکەی بە ئاشکرا دەبینی کە ئەو وشترانە بەریز بارکراون، هەندێك بار کراون و هەندێ یخ دراون یا بە پێوە وەستاون ، هەندێ لەوانە تێکدراون بەلآم شێوەکانیان وەکو خۆی ماوە ، سێ هەزار و حەوسەد ساڵە هیچیان لێ نەهاتوە ! کاتێ لە دورەوە بۆیان دەڕوانێ وا تێدەگەی ئەوا کاروانێك بەرەو وان کەوتۆتە رێ ، هەمۆشیان (بەردە ستێ) ن • سەیرتر ئەوەیە لە وشترەوانەکان هەندێکیا ندەستیان هەڵبڕیوەتە ئاسمان و هەندێ لەپەوڕۆ سەریان خستۆتە سەر خاك و هەندێکی دێ لەسەر لا راکشاون • هەرکەس ئەمە دەبینێ سەری لە کاری خوا سوڕ دەمێنێ ••• منیش لێرەدا زۆر لەبەر خوا پاڕامەوە •

لە کاتی رۆیشتنمان بەرەو باکور هاوڕێکانم گوتیان « قوربان ، لەم نزیکە شتێکی سەیر هەیە ئەگەر حەز دەکەی با بچین ببینین» گوتم «براکانم، من هەمو ژیانی خۆم لە پێناوی گەشت و سەیاحەتدا بەختکردوە ، دەی با بڕۆین » • نزیکەی یەك سەعات بەرەو باکور رۆیشتین ، لە شاری (مۆش) لامانداا ، بە کوێرە رێگاییێکی بەردەلآنیدا چارەك سەعاتێك رۆیشتین ، ئەم شتە بێ هاوتایەمان دێ :

پارچە ڕەوەزێکی قوچ وەکو منارە قوت بۆتەوە ، لە تۆقە سەرەکەی ئادەمزادێك بە زنجیر بەستراوەتەوە کە تەنیا ئێسکەکانی ماوە ، زنجیرەکانی نەڕزیون و هەر دەڵێی تازە لە ژێر دەستی وەستا هاتۆتە دەرێ . **ئێسکەکان** هێجگار سپین ، ئێسکی قۆڵ و باسکەکانی حەوت هەشت گەز دەبن ئەستور و درێژ ، کەللە سەرەکەی بەقەدرایێ گومبەزی ژورە بچکۆلەکانی گەرماوە ، کونە چاوەکانی بە رەحەتێ زەلامیان پێوە دەچێ ، تەنانەت هەڵوی مێشکی هێلانەیان تێداکردوە •

دەڵێن ئەم ئێسکانە هی موسڵمانێکە باوەڕی بە (ئیبراهیم پێغەمبەر) کردبو ، (نمرود) لەسەر ئەم ڕەوەزە بەستویەتیەوە و ئاگری لە ژێردا کردۆتەوە ، خوای گەورە پاش سوتان ئێسکەکانی بە ساخی هێشتۆتەوە ، هەندێ لەو ئێسکانە لەگەڵ بەردەکەدا جۆشی خواردوە ، ئێستا تەنیا ئەژنۆی و قۆڵەکانی و سەری لە بەردەکەوە دیارن • ئەم شوێنە ماوەیێکی باش لە جادە دورە • شێخ مستەفای ئەخلاتی دەڵێ «ئەم پیاوە لە ئۆمەتی برایم پێغەمبەرە و خۆم لە چەند کتێبی مێژودا دیوم » ، (مەقدیسی) مێژونوسیش هەروا دەنوسێ • سەیر ئەوەیە ئەم ئێسکانە زیاتر لە دو هەزار ساڵە هەر ماون و نەڕزیون •

پاش تەماشای ئێرە بەرەو باکور ڕۆیشتین ، بە چوار سەعات بە ڕۆخی دەریادا هاتینە گوندی (ئازغاك) کە سەر بە سنجاقی ئەخلاتە و گوندێکی ئاوەدانە •

دیسان سێ سەعاتی دیکە بە گوێ ئاودا ڕێگامان بڕی تاگەیشتینە (بەندی کاسێ) کە شوێنی ماسی گرتنە و داهاتەکەی لەلایەن دەفتەردارەوە وەردەگیرێ و ئەمانەتێکی میرییە • لێرەوە بەرەو باکور هاتین دەریا کەوتبوە لای ڕاستمانەوە، بە تەماشای گوند و ئاوایی‌یەکانەوە گەیشتینە کۆنە شاری (ئەخلات) •

کۆنە شاری ئەخلات :

دەڵێن ئەم شارە مەڵبەندی (عاد)ەکان بوە ، لە ترسی ڕەشەبا خۆیان لە ئەشکەوتی چیاکاندا شاردۆتەوە ، بە تایبەتی ئەشکەوتە زلەکانی چیای (سوبحان) کە هەریەکەیان بە ڕەحەتی جێی سێ هەزار کەسی تێدا دەبێتەوە• مێژونوسان ناوی ئەم شارەیان (داربلە) نوسیوە ، واتا شاری تیرەی زەلامە زلەکان • ئەم شارەش دەستاودەستی کردوە و ئەوەندەی پەرە سەندوە کە

سەرێکی لە کەناری دەریاوە گەیشتۆتە قەڵای (ئەرجێش) ، باخ و باخچە پەرژێن دارەکانی یەك لەسەر یەك دنیای پڕکردوە و هەوارگەیان چیای سوبحان بوە •

هۆی تێکچوونی شاری ئەخلات :

پێشوتر ئەم شارە بە دەست شایەکانی ماهانەوە بوە ، یەکی لەو شاگەوجانە ویستویەتی لەشکر بکاتە سەر شای (سەمەنکان) ، بۆ ئازوقەی سوپا داوای سەد هەزار هێلکەی لە خەڵکی ئەخلات کردوە ، خەڵك کە ئەم فەرمانەیان پێدەگا دەڵێن «تا ئێستا داواکاریێ وا نەبیستراوە بەڵام چارێشمان نیە ، » هەرچۆنێك بێ سەد هەزار هێلکە کۆ دەکەنەوە و ئەمجا دەمێنێتە سەر ئەوەی ئەم هێلکانە چۆن بگەیێنن ؟ کە ئەم هەواڵە دەگاتە شای (ماهان) ، نامەیێکیان بۆ دەنێرێ کە «من داوای هێلکەی مریشکم لە ئێوە نەکردبو ، هێلکەی زێڕم لێتان ویستوە ، بەڵام چونکو ئەوەندە هەژارن ئەوا دەتان بەخشم و هەرکەسە هێلکەی خۆی وەرگرێتەوە » • خەڵك دێنە سەر دابەشکردنەوەی هێلکەکانو لەسەر ئەوەی ئەو دەڵێ هێلکەی من زل بۆ ئەم پچوکەم ناوێ یا من هەر هێلکەکەی خۆمم دەوێتەوە لێیان دەبێتە هەرا و بەگژ یەکدا دەچن ، پیاوە ژیرەکانیان دەڵێن « ئێمە مافی یەکترمان نەپاراست، تازە پیت و بەرەکەت لەم شارەدا نەما و تۆشی بەڵایێکی زل دەبین » ، هەمو ترسیان لێ دەنیشێ ، زۆری پێ ناچێ پەتای ڕشانەوەیان تێدەکەوێ •

بە یەك شەو دوازدە هەزار ماڵ بار دەکەن و دەڕۆن هەتا وڵاتی میسر ناوەستنەوە ، لەوێ دەچنە کن (ئەلموستەکفی بیللا)ی خاوەنی قەڵای (ئەلکێش) و داوای حاوانەوە دەکەن ، ئەویش لە ناوچەی خۆرهەڵاتی میسر کوێستانی (قایتبای)یان دەداتێ تێیدا نیشتەجێ دەبن ، لە ماوەی ساڵێکدا

شارێکی خۆش پێکەوە دەنێن‌و خشتی سور بەکاردێنن کە میسرییەکان نەیاندیبو ، ئێستا لە بەشی خۆرهەلاتی (قاهیرە) لای تۆپخانە گەڕەکی (ئەخلات) هەیە چەند هەزار کاولێکە لم و خۆل دایپۆشیوە •

شای ماهانیش کە ئەو زولمەی لە ئەخلاتییەکان کردبو لە شەڕی (سەمەنکان) بە شکاوی و سەرشۆڕی گەڕایەوە و دیتی کەوا دوازدە هەزار مال لە (ئەخلات) کۆچیان کردوە •

پاشان لە شایەکانی ئازەربایجان (سولتان جەلایر) ئێرەی ئاوەدان کردەوە • باپیرە گەورەی عوسمانییەکان (قویا ئەلپ بای) کە کاکی ئەرتوغرولە لەگەل برایێکی بە ناوی (بایندر خان)و باوکیان (سولەیمان بای) لە پەنا قەلای (جەعبەر) لە ئاوی فوراتدا خنکا • ئەمانە لەداخی تەتارەکانی چەنگیز ولاتی ماهان بەجێ‌دێلن‌و دێنە ئەخلات ، لای (سولتان جەلایر) دەبنە بۆی‌بەگی و دادەنیشن •

ئەم عەشیرەتی جەلایرە کە بەرە باوکیکی تەتارە چەنگیزییەکان بون‌و پیاوی ئازا و مەردیان تیدا هەلکەوتوە، لەگەل ئەوەشدا کە (سولتان جەلایر) بوبوە شای ئاق قۆیونلوەکان دیسان هەر (ئاقچە قۆینلی)یان پی‌دەلێن واتا بچوکیان دەکەنەوە و بە سوك ناویان دێنن ، ئەمانە بنەچەیان لە ولاتی ماهانی پشت روبار ـ ماوەرائو نەهر ـ ەوە هاتون ، لەم ئەخلاتەوە بۆ هەر شوێنێك دەچون لە شەڕدا بە سەرکەوتویی دەگەڕانەوە ، لەبەر ئەوە سولتان جەلایر شاری ئەخلاتی بە ملکایەتی دا بە خۆیان و ئەوانیش ئاوەدانیان کردەوە ، خزم و عەشیرەتیان لە ولاتی (تورکستان) کە هەوالی خۆشی ئەخلات و دەسکەوتی ئەو هەمو تالانە دەبیستن بەرە بەرە کۆچ دەکەن‌و دێن بۆ ئەم ناوە و ئیدی وردە وردە خاکی قەیسەرەکانی رۆم داگیر دەکەن و لەم ناوەدا هەرا دەنێنەوە • دانشمەندییەکانیش هاتنە ئەخلات و بەهۆی شەڕ و تالانەوە

دەوڵەمەند بون ، پاشان لەشکری تەتاریان گەیشتە سەر و بلاوەی پێ‌کردن، لە ساڵی ٤٧٦ دا شاری ئەخلات بۆ (قەرە وێسف کوڕی جەلایر)مایەوە و ئەویش ساڵی ٨٠٥ لە ترسی (تەیموری لەنگ)هەڵدێ و پـەنا دەباتە بەر (ییلدرم بایـەزید) ، تەیمور داوا لە ییلدرم دەکا وێسـفی بداتەوە بەلام نایداتەوە ، تەیمور هەڵدەکوتێتە سەر پرۆسە و لەسەر رێ ئەم ئەخلاتە کاول دەکا و داری لەسەر بەردی ناهێڵێ • بۆیە ئێستا کۆنە شـارێکی ئاوەدان کراوەیە •

ســاڵی ٨٦٨ ئێرە کەوتە دەستی (شا حەســەنە درێژ) ، ئەو کاتەی (سولتان محەمەد خان) داگیرکەری ئەستەموڵ هاتە سەر حەسەن و لە دەشتی (تورجان) لێکیان دا ، حەســەن بەزی و بە حەڤدە ســوارەوە گەڕایــەوە (تەورێز) و لەوێ مرد ، تەرمەکەیان هێنایەوە ئەخلات ناشتیان •

سەردەمێکیش ئێرە کەوتۆتە دەست شایەکانی ئێران ، لە ساڵی ٩٢٠دا کە سولتان (سەلیمی یەکەم) شای ئێرانی بەزاند خەڵـکی ئەخلات هاتنە کنی و پێیان گوت « قوربان باپیرانی تـۆ لێرە نێژراون ، بـۆ پاراستنیان قەلایێکمان بۆ دروست‌بکە ، » بەلام سەلیمی یەکەم زۆر کەیفی بە قەلاکردن نەدەهات گوێی نەدانێ ، چوە سەر (ســولتان عەلائودەولەی زولقەدرێ) فەرماندەی مەرعەش کە یارمەتی عەجەمەکانی دابو ، لە دەشتی (کوکش)دا ئەویشی شکاند و پاشان پەلاماری میسریەکانی دا ، (سولتان سەلیم) ساڵی ٩٢٦ لە ئەستەموڵ مرد و (سولتان سولەیمان) لە جێی دانیشت •

براێکی (شا تەهماسبی) ئێران کە ناوی (ئەلقاس میرزا)یە لە شای کاکی دەتۆرێ ، شایەتی (شیروان)و (شەماخی) بەجێ‌دێڵێ و لە دەشـتی قەپچاقەوە خۆی دەگەیێنێتە ناوچەی کریمە و لەوێشەوە دێتە ئەدرنە بۆ کن سولتان سولەیمان خان ، سولتان زۆر رێز و قەدری دەگرێ ، پاشـان بە

لەشــکرێکی زۆرەوە دەچێتە ســەر خاکی عەجەم ، (روان)و (گەنجــە)و (نەخچەوان) و (تەورێز) و (خۆی) و (مەرەنــد) و (ورمێ) و (دۆمبــلێ) داگیر دەکا ، لە گەڕانەوەیدا (وان) و ئەو حەفتا پارچە قەڵایانەی سەر بە وانن لە ساڵی ٩٥٥ دا خۆیان دەدەن بە دەستەوە و هەمو کوردستان دەچێتە ژێر دەستی . بە قەراخ دەریای واندا دێتە ئەم ئەخلاتە و دەچێتە ســەر قەبری باپیرانی و فەرمان دەدا بە (زاڵ پاشا)و (وەستا سەنانی میعمار) کە قەڵایێکی قایمی لێ دروست بکەن ، خۆشی لە بتلیسەوە دێتــە دیــاربەکر و لەوێوە دەگەڕێتەوە ئەستەمۆڵ . لەولاشەوە (زاڵ پاشا) بە راوێژ لەگەڵ خەڵکی ئەخلاتدا لە خوارۆی کەلاوەکانی کۆنە ئەخلات لە رۆخی دەریا لەسەر پارچە زەویێکی تەخت دەست دەکا بە بنیات نانی قەڵا .

دیمەنی قەڵای ئەخلات :

وەکو گوتمان ئەم قەڵایە ساڵی ٩٦٥[١٦] لەسەر نەخشەی سولەیمانخان بە دەستی زاڵ پاشا دروستکراوە ، قەڵایێکی چوارگۆشەیە لە گوێ دەریا، درێژایی هەیە چوار دەوری سێ هەزار شەقاوە ، تێکڕا سێزدە قوللەی هەیە دیوارەکانی زۆر بەرز تین ، خەندەکەکەشی زۆر قوڵ نیــە بەڵام هێجــگار قایم و پتەو داڕێژراوە و دیوارەکانی زۆر پانن ، سێ دەروازەی، ئاســنی بە ڕۆی دەریادا هەیە ، لە سەر دەروازەکە بە خەتێکی درشت ساڵی تەواوکرانی نوسراوە ــ ٩٦٣ ــ .

ئەم دەروازەیەی لای دەریا رۆی لە قیبلەیە ، ناو قەڵا سێسەد و پەنجا خانوی بە قوڕ سواقدراوی تێدایــە ، مزگەوتێك و گەرماوێك و خانێك و نزیکەی بیست دوکانی هەیە ، سەر بە ئەیالەتی وان و پاتەختی بەگی موشە.

---

(١٦) ئەم (٩٦٥)ه هەڵەی چاپییە و راســتییەکەی (٩٥٦)ە ، چونکو ســاڵی تەواوبونی قەڵاکە (٩٦٣) بوە .

لەلایەن سولتانەوە (٤١٠٠٠٠) ئاقچەی میری بۆ داندراوە ، بەگەکەی هەمو سالێ بیست کیسەی دەستدەکەوێ ، بە پێنسەد کەس بەسەر گوندەکانی ئەم سنجاقە رادەگا ، ٤٤ زەعامەت و ١٣٠ تیماری هەیە، بەگی ئالآ و گەورەی چەرێ و هەزار عەسکەری جبەلەبەری هەیە کە لەژێر فەرمانی بەگدا دەچن بۆ شەڕ ، پلەی قازێتییەکەی سەدو پەنجا ئاقچەیە و دەسکەوتی سالآنەی قازێ دوو کیسەیە ، شێخەل ئیسلام و نەقیب و کوێخا و فەرماندەی نیە ، شا بەندەر و باجگر و دارۆخە و میراوی لـە ئەسـتەموڵەوە بۆ دادەندرێ ، قەڵادارەکەی سەد نەفەرێکی هەیە کە هەمو شەو تەپڵ لێدەدەن و هەمیشە سازن • بەشی خۆی جبەخانە و چەند تۆپی گەورە و گچکەی شاهانەیێ و کولومبۆرنێ هەیە، ئەمینداری گومرگ لە بەندەری قەراخ دەریا دادەنیشێ و هەر کەلوپەلێك بێ دەیەکی میری لێ وەردەگرێ و مەعاشی هێزی قەڵای لێ دەدا • سالآنە بە حەوت بار بە قۆتتەرات دەدرێ •

کەلاوەکانی ئەخلات :

لە ناو کەلاوەکانی ئەم شارە بە سەدان گومبەزی مزگەوتان هەیە کە لە بەرد دروستکراون و بە خشتیسور داپۆشراون و زۆر کۆنن ، ئێستا نوێژ و جومعەیان لێ ناکرێت و بوون بە هێلانەی قەل و کوند ، یەك لەوانە مزگەوتی (ئەمیر خای)یە کـە بێکەس و بێناز کەوتوە ، دەرك و دیواری ئـەوەندە نەخشین و رازاوەیەوە دەڵێی قاقەزی (غەناکی)یە •

ئەمیر قای کە ئەم شارەی گرت چەند مزگەوت و فێـرگە و خـان و خانوبەرەی گەورە لەناو شارا هەبو هەموی بە خەتی خۆی لە دیوارەکانی ئەم مزگەوتەدا نوسیوە ، من خۆم ئەو نوسراوانەم خوێندەوە و بە دوربینێ ساخم کردنەوە و نوسـیم • زمانی خەڵکی ئـەم شارە شێوەیێـکی مەغولی و جەغەتاییە •

ئەمجا نوسیی سەرژمێری شار بەپێی ئەو نوسراوە : سێ‌و پێنج هەزار میحرابە ، ــ راستە منارەی زۆری تێدایە بەڵام پێم وایە ئـەم ژمارەیە زۆر زیادە ــ دو هەزار مەدرەسە، هەزار گەرماو ، دو هەزار خان ، هەزار شوێنی حەدیس گوتنەوە ، شەش هەزار قوتابخانە ، هەشسەد تەکیە ، هەژدە هەزار کانیاو ، هەشت هەزار سەبیل ، دە هەزار گەڕەك ، دو سەد هەزار ماڵ، حەفتا هەزار خانوبەرەی گەورە ماڵان ، سێ هەزار کاروانسەرا ، دو هەزار خانی غەریبان ، شەش هەزار دوکان ، لە سەدو پەنجا جێــگا گومبەزی گوزەری زێڕنگەر و گەوهەرفرۆش ، حەوســەد عمارەت ، چل هەزار ســەیرانگا ، نوسەد هەزار باخ‌و باخچە ، حەفتا هەزار زیارەتگا ، شەش‌سەد هەزار مەلا و زانا و پیاو ماقوڵ ! نوسەری سەر دیوار زۆری لەم قسە خەیاڵی و هاش و هوشانە نوسیوە و شارەکەی ئەوەندە گەورە پیشان داوە لە سـنور چۆتە دەرێ ، ئەم شتانەی هەمو لە خۆیەوە هەڵبەستوە و مەبەستی زۆر زلکردنی شارەکە بوە •

چەند سەد کەسێك لە ناو ئەم کاولستانەدا دەژین ، ئاوی خۆش و باخ و باخچەیان هەیــە و بەبێ ترس خەریکی کار و کاســبی خۆیانن ، زۆریان ملکەکانیان لە بابو باپیرانەوە بۆ ماوەتەوە بۆیە هەر یەکەیان خانوی خۆی سەد میل لەوانی دی دورتر دروست‌کردوە و بە تەنیا دەژین ، بەڵام هەمویان پیاوی باشن •

لەئەشکەوتەکانی ئێرەدا پیاوی خوایی وا هەیە چل ســاڵە لەسەر پارچە حەسیرێك دەژی و لەم ماوەیەدا گۆشتی گیانلەبەری نەناوەتە سەر زمانی ، لەوانە (شێخ مستەفای ئەخلاتی)یە کە چل ساڵی رەبەقە بە رۆژوە ، یەکێکە لە گەورە پیاوانی حەنەفی ، من چومە خزمەتی ســەلامم کرد ، دەیزانی من کێم گوتی « وەعەلێکە سەلام ئەی محافزی ئەولیای دنیا گەڕ » ، داوای دوعای خێرم لێ کرد ، گوتی «پەنجاو پێنج ساڵە دوعای خێرت بۆ دەکرێ و بەهرەی

ئەو دوعایانەت پێ گەیشتوە ، تۆ نەختێ قورعانم بۆ بخوێنە منیش دوعـات بۆ دەکەم ، با سەوداکەمان وابێ » ، لەسەر چۆك دانیشـتم و ئایەتێکم بۆ خوێند ، ئەویش دوعای بۆ کردم و دەستی بە ردێنیدا هێنا و کردمی بە برای دنیا و قیامەتی خۆی و گوتی « بڕۆ خوای گەورە لەم گەڕانەتدا پشـت و پەنات بێ ، هەر شت بزانە و خۆت بە کەم بگرە ، » ئیدێ مالاٌوایێم لێ‌کرد •

(شێخ عەلی ئەخلاتی) کە سێ ساڵە لە ئەشکەوتێکدا رۆژۆی داودی دەگرێ ، پیاوێکی بە نرخە و بەراستی مەردی خودایە ، لەسایەی خواوە بە خزمەت ئەویش گەیشتم •

(حەسەن دەدەی ئەخلاتی) لـە تەریقەتی خواجەکاندا گەیشتۆتە ئەو پەڕ و ئێستا دەستی لە تێکەڵی و دواندنی خەڵك هەڵگرتوە •

جگە لەمانە لە ئەشکەوتێکی دامێنی کوێستاندا پیاوێکی گەورە هەیە ناوی (شێخ تەقی دەدە) یە •

لەمە زیاتر باسکردنی ئەم شارە وێرانەیە کەڵکی نیە و خوێنەر وەڕەز دەکا ، کاری دنیا وایە ، ئەنجامی هەمو ئاوایی‌یێك کاول بونە • ئـەو شارە کاولانەی من توشیان هاتوم بریتێ بون لە ــ (کوفە) لە عیراقی عەجەم ، (کۆنە بەغدا) ، (کۆنە موسڵ) ، (میافارقین) • لە عیراقی عەرەبدا (ئەنتاکیە)• لە میردا (ئەسکەندەریە) ، (عەسقەلان) ، (تەبەرستان) ، (بوسرای حۆران)، (تەرسوس) • لە ئەنادۆڵی (بەلات) ، (مەلاختێ) ، (ئایاتلوق) ، (ئایدنج) • لە رۆمێلی (ئاتینە) و (کوالە) • لە کرێمە (کۆنە کریم) ، شاری (ئیبن کرمان)و (عیراق دا.یان) لە داوێنی کێوی ئەلبورز و گەلێك شوێنی دیێ •

ئەم شاری ئەخلاتەش وەکو ئەو کۆنە شارە کاولانەیە و پێویست بە لەسەر ڕۆیشتنی زۆر ناکا ، بەلاٌم زمانە و خۆی پێ ڕاناگیرێ ••• ئاخر ئەم شارانە وەختی خۆی بە هیمەتێکی زۆر وا ئاوەدان و گەورە کراون ، پیاو

داخ دەخواو جەرگی ژان دەکا کە ئاوایان دەبینێ ، بـەڵام دەڵێی چی دنیا وایە ، هەمیشە تا لایێك ئاوەدان دەکرێتەوە لایێکی دیکە کاول دەبێ •

زیارەتگای باپیرانی سوڵتانە عوسمانییەکان :

قەبری (قویا ئالب بـای) کاکی (ئەرتوغروڵ) کە پیاوێـکی ئازا و قارەمان بوە لە تەنیشت قەبری (حەسەن بایندرخان)ی برایەتی ، بە فەرمانی شای (ماهان) کراوە بە خانی (ئەخلات) و زۆر بنیاتگەی لەم شارەدا هەیە •

ئەوانی دێ : (سوڵتـان عەبدوڵڵا) ، (عیزەددین خـان) ، سوڵتـان حەسەن) ، (سوڵتان مەیمەندێ) ، (سوڵتان بۆغەبای) ، (سوڵتان تۆختە بای)، (قورقود خان) ، (سوڵتان عەلێ خان) ، (سوڵتان کازم) ، (سوڵتان بەندێ خان) ، (زۆربای خان) ، (ئیسماعیل خان) ، (بەدربای خان) ، (چیغەلی خان)، (تۆختەمیش خان) ، (سەلجوق خان) ، (ئیسراییل خان) ، (مەعسوم بای) ، (قوەتلێ بای) •

ژنەکانیش کە لەولاتر نێژراون ئەمانەن : (ماما خاتون) ، (سرمە خاتون)، (جان خانم) ، (نیلوفەر خانم) ، (سەرو بۆی خانم) ، (زیبا خانم) ، (وەسفیە خانم) ، (خورشید خانم) ، (دۆندی حورمە) ، (سەفیە حورمە) •

لە بنەماڵەی دانشمەندی‌یەکانیش : (مەلیك گوندوز) ، (مەلیك قبلە) ، (مەلیك سەفا) ، (مەلیك موقەددەس) ، (مەلیك عومران) ، باپیرانی ئەمانە لە (نیکسار)ی نزیك (سیواس) نێژراون •

بنەماڵەی چۆپانیش کە ئەخلاتیان بە **دەستەوە** بوە و خەڵك ئەمیریان پێدەڵێن دوازدە کەسن ، ئەمانیش بنەچەیان لە ماهانەوە هاتوە ، ساڵی ۱۲۳ لە زەمانی مەلیك هوشامی ئەمەویدا لەگەڵ داغستانییەکان موسڵمان بون و لێرە نێژراون : (ئەمیر زیاد) ، (ئەمیر یادس) ، (ئەمیر کوردومان) ، (ئەمیر

عیدبار) ، (ئەمیر قنیاق) ، (ئەمیر سارەوان) ، (ئەمیر ســولتان وەلی) ، (شەمسەدین) کە باپیرە گەورەی خانەکانی بتلیسە •

لە قەرەقۆینلوەکانیش ئەوانەی لێرە نێژراون : (قەرە جەلایر خان) ، (قەرە وێسف خان) ، (قەرە دورمش خان) ، (قەرە بورخان)و (قەرە شێخی خان) •

ئافرەتەکانی ئەمانە لە ژێرزەمینەکانی ناو شاردا لەسەر تەختەکانی خۆیان راکێشراون و رۆژی مردنیان لە تەنیشتەوە نوسراوە • لەو ژێرزەمینـــانەدا تەخت و سەکۆی بەردیان بۆ کردوون ، هەندێکیان بە جلکی قەدیفەوە ، بــە کفنی سپی ، بە پرچ و ردێنەوە پاڵخراون ، زۆریشــیان وشك هەڵاتون • تەنانەت قولەرەشێك بە پێوە راگیراوە و دارێکی بە دەستەوەیە پیاو لە دەمو چاوی دەتۆقێ ، ئێرە قســـەوانی نیە ، لە زەمانی ســـولتان مراد خانەوە دەرگاکەی گیراوە ، من لە کوێیەکەوە بە گوریس خـــۆم شـــۆڕ کردەوە و زیارەتم کردن و شیعرێکیشم بۆ نوسین •

وشك هەڵاتوەکانی ئەخلات لـــە رۆم و عەجەمدا ناوبانـــگی هەیە ، هەرچەندە ئەم جۆرە تەرمانە لە شوێنی دیکەش هەن ، بەڵام ئەمانەی ئێرە بە پرچ و ڕیشەوە باشتر ماون •

باسەکانی دیکەی شاری ئەخلات :

کێوەکانی ئێرە پڕن لە (کان)ی جۆربەجۆر ، لەوانە کانی (زەڕنیقی سور) کە لەگەڵ سابون تیکەڵ بکرێ و پیاو لە خۆی هەڵسوێ یەك داوە موی بە لەشـــەوە نامێنێ و وەکو لۆکە نەرمی دەکاتەوە • ئەوانەی تۆشی نەخۆشی گولی دەبن ئەوەندەی نیسکێکی لەگەڵ ترێی ڕەش بخۆن لـــە نەخوشیەکانی بەلەکی و فەرەنـــگی و گولی و گەڕی رزگاریان دەبێ • (کان)ی (زەڕنیقی زەرد) کە لـــە کێوەکانی ئەخلاتدا هەیە گلێکی زەردی

قورس وەکوو گلەسەر وایە کە بۆ (ڕۆم)و (عەجەم)و (فەرەنگستان) دەڕوا ، گوایا کیمیاگەران تێکەڵ بە مسی دەکەن و چەند شتی دیکەشی داوێنە سەر دەبێتە زێڕ ، ئەگەر لەم شتە تیو مســقاڵ لە فنجانێکدا بتوێندرێتــەوە و کاتیتوستن بخورێتەوە هەرچی موی بیکەلکی لەش هەیە هەڵدەوەری و لەش سوك و سپی دەکا ، بەڵام زیادەڕەوی کردنی خراپە •

لە دوای گەڕان بە قەڵای ئێرەدا ماڵاواییم لە قەڵادار و ئەوانی دیــکە کرد و هەر بە قەراخی دەریادا بەرەو خۆرهەڵات هاتینە قەڵای (عادلجەواز) • لێرە بە خزمەت مەلیك ئەحمەد پاشا گەیشتمەوە و نامەی خــانی بتــلیس عەبدالخانم دایە ، خوێندیەوە و گوتی « لە خۆیەوە دەڵێ ، هە خوا دەزانێ چی دەبێ ، » خان لەو نامەیەدا نوسیبوی « گەورەم ، لە کاتێکدا تۆ پــێ دەخەیتە قەڵای وانەوە ، خەبەرێکی خۆشت لە ئەستەموڵەوە پێدەگا کە پێی شاد دەبێ ، وا دیارە (ئیبشیر پاشا) خراپی لێ قەوماوە و بەم زوانە خەبەری کوژرانیت بۆ دێ ، بێگومان لەگەڵ چوێتە وان ماڵ و پارەیێکی زۆرت دەست دەکەوێ ، لە دوعای خێر فەرامۆشمان مەکەن • » پاشا نامەکەی هەڵگرت و هەواڵی کوڕەکانی خانی بە دوورودرێژی لێ پرسیم ، منیش ئەوەی دەمزانی پێم ڕاگەیاند •

پاشان ڕۆیشتم بۆ تەماشای شار •

قەڵای عادلجەواز :

بنیاتنەری ئێرە لە شایەکانی ئازەربایجان (تاجدین عالیشانە) ، پاشــان دەستاودەستی کردوە و لە ساڵی ٩٤٠دا عەجەمەکانی ناو قەڵا نەیــانتوانی خۆ لەبەر زەبرو زەنگی عوسمانی ڕابگرن ، کلیلەکانی قەڵایان هێنایە خزمــەت ستولەیمانخان • یەکەمین فەرمانڕەوای ئێرە (زاڵ پاشا)بوە •

قەڵاکە بە بەردی تاشراو لە سەر یەکپارچە زەرد و ماهی قەراخ دەریا

دروستکراوە و زۆر قایمە ، لە خوارەوە بە پێ بە نێو سەعات دەگاتە سەرێ ، دەریای وان کە خۆرهەڵات و باکوری قەڵای دەورە داوە لەم سەرەوە وەکو خلیجێکی بچوك دێتە بەرچاو، کاتی نیوەڕۆیان نەبێ هەمیشە تەوقەسەرەکەی لەناو هەورایە و نابیندرێ • قەڵای ناوەوە خەرەندی نی‌یە و بۆشی ناکرێ چونــکو دەورەکەی رەوەزێکە هێلانە هەڵۆ و شــەهێنە و نینۆکی لێ گیر نابێ • سی و هەشت دانە قوللەی قایمی هەیە ، دەروازە ئاسنەکەی ســێ دەرگای یەك لەدوی یەکە •

لە ناو قەڵادا حەفتا ماڵی بێ باخ و باخچە هەیە هەموی بە قوڕ سواخ دراون • مزگەوت و جبەخانە و عەمباری دەخــڵ و عەمبــاراو و قوللــەی تەویلەخانە و ماڵی قەڵاداری لێیــە • تۆپی گەورەی باڵیومزی تێــدایە ، خانوبەرەی گەورەی تیە ، درێژایێ چواردەوری چوار هەزار شەقاوە ، هەر چەندە هێلکەیێ دروستراوە بەڵام بەرەو باکور درێژ بۆتەوە ، لەبەر ئەوەی لە لای باکورەوە لە کێوە بلندە دورەکانەوە حەواڵەی تۆپێ بە سەرەوەیــە وا درێژکۆلە کراوە ، رێشێ تێ ناچێ لەو حەواڵەیەوە زیان بە قــەڵا بــگا ، چونکو هەر تۆپێك لەوێرا بگیرێتە قەڵا راستەوخۆ دەکەوێتە دەریاوە •

لەخوار قەڵاشەوە وارش هەیە کە لەسەر بەردەکانی چیا داندراوە ، بەڵام شوێنەکەی گردۆلکەیێکێ نزمە، لایێکی لەسەر بەردی قەراخ دەریایە و سێ دەروازەی هەیە . دەروازەی ئەخلات ڕوی لە باشــورە ، دەروازەی خۆرهەڵات روی لە ئەرجێشە • ئەم قەڵایەی خوارەوەش بە بەردی گەورە داندراوە و چوارگۆشەیە ، لای باکوری هەرچەندە لەسەر بەردە بەرزەکانە، دیسان دەروازەیێکی (ئورغون)ی تایبەتێ پێوەیە کە هەمێشە قەپاتــە ، درێژایێ چواردەوری ئەم دارشە شەش هەزار شەقاوە • ئەو لایەی روی لــە لەنگەرگایە تۆپی ئەوەندە زلی لێ داندراوە کە زەلام بە لولەکەیەوە دەچێ ، بە هەمویەوە حەفتاو شەش تۆپی شاهانە و باڵیومزی هەیــە • لــەم قەڵایەدا

سێسەد خانۆیێکی قوڕی بێ باخ و باخچە هەیە • عەجەم چەند جارێك ئێرەیان گەمارۆ داوە و بە هەناسە ساردی گەڕاونەوە • ئەشکەوتی ناو چیاکان جێبۆسەی چاکە • ئەو لای قەلاّ ، شیو و سەر چیاکان هەموی باخ و باخاتە و بە هۆی ئاو و هەوای سازگارەوە دانیشتوانی لەشساخن • لای قیبلەی دەریای وانە ، بە هەمویەوە هەزار و سەد ماڵێك دەبن •

هەشت گەڕەك و حەوت میحرابی هەیە ، مزگەوتی زاڵ پاشای بە ناوبانگە ، گەرماوی زاڵ پاشا کە لە دەرەوەی قەلاّدایە زۆر خۆش نیە ، گەرماوێکی دیکەشی هەیە وێرانەیە ، حەفتا گەرماوی ئاغاکانیش هەیە ، ناو قەلاّ خانێکی لێیە بەلاّم زێڕنگەرخانەی تیە ، بازاڕێکی بچوکی هەیە پڕ لە کوتاڵە، هەمو چەشنە کە لۆپەلێکی تێدا دەست دەکەوێ ، حەوت هەزار باخی هەیە ، بەری خۆرهەلاّتی شار ئاوێکی خۆش و باخچەی بە حەوز و پلوسکی هەیە و سەیرانگای خەلکە ، باخ و سەیرانگای زاڵ پاشا بەناوبانگە •

بەڕێوەبەرایەتی قەلاّ :

ئێرە پاتەختی بەگی سنجاق و سەر بە ئەیالەتی وانە ، بە پێی قانونی سولەیمانخان خاسەی میری (١٥٤٠٣٦) ئاقچەیە ، سالاّنە شەش هەزار قرۆش دەسکەوتی بەگە و بە شەسسەد کەسەوە دەچێتە شەڕ ، بەگی ئالاّو سەرۆکی چەری هەیە ، بە جبە لەبەرەکانیەوە هەزار عەسکەری هەیە کە لەگەڵ بەگدا دەچن بۆ شەڕ ، قەزاکەی سەد و پەنجا ئاقچەییە و سالاّنە قازیەکەی هەزار قرۆشی دەست دەکەوێ ، مفتی و نەقیب و نایب و دارۆخە و میراو و شابەندەر و ئەمینداری گومرگی هەیە ، قەلاّدار فەرماندەیە و نەفەرەکانی هەمیشە ئامادەن • کوێخای سوپا و فەرماندەی یەنیچەری نیە • چونکو لە (وان) نزیکە جار بەجار ئاغای یەنیچەری چاوەشێك دەنێرێ بۆ تەمێ کردنی یەنیچەریە تاوانبارەکان •

سالی ١٠٣١ ئەم قەڵایە شەش قاوش یەنیچەری بۆ پاسەوانی دەروازە و دوو قاوش تۆپچی و قاوشێك پاسەوانی بوە ، بەڵام ئێستا ئەوەندەی تـۆپی باڵیومز و جبەخانەی بێ ژمارە تێدایە بۆتە داخی سەر دڵی عەجەمەکان •

زیارەتگاکانی عادلجەواز :

کوڕی زاڵ پاشا فەرماندەی ئێرە بوە ؛ شەوێك لە ناکاو هەشت هەزار پیاوی شای عەجەم خۆیان دەگەیێننە ناو باخەکانی ئێرە و بۆسە دادەنێن ، کوڕی زاڵ پاشا پێدەزانێ بە حەفتا کەسەوە هەڵدەکوتێتە سەریان و بـە جۆرێکیان دەشکێنێ کە لەو هەشت هەزار کەسە بە حاڵەحاڵ پەنجایـان لێ دەردەچێ ، لەمانیش یەکێك شەهید دەکرێ ، عەجەمـەکان لە داخـی ئـەم روزەردێیە شەبەیخونێـك دەکەن کوڕی زاڵ پاشـا شـەهید دەکرێ ، قسنەکەی لێرەیە •

زیارەتگای چلان هەیە ، گوایا چل برا بە یەك زگ و بە یەکجار هاتونەتە دنیـاوە •

چیـای سـوبحان :

لە باکوری (عادلجەواز)دا کێوێکی بڵندی سەر لە ئاسمان هەیە بـە ناوی (چیای سوبحان) • بە قسەی (مەجستێ) کە (پەتلیموسی زانا) داینـاوە لە دنیادا سەدو چل و هەشت کێوی گەورە هەیە کە ئەمە یەکێـکە لەوان ، هەمو سـاڵێ (تورکمان) و (کوردەکانی) (خاڵتی) و (چەکوانێ) و (زازا) و (لۆلۆ)و (زێباری)و (پسانی)و (گەرگەری) بە سەد هەزاران سەر مەڕەوە بۆ هاوینەهەوار دەچنە سەر ئەم چیـایە • ئەو ئاژەڵانـەی لێرە دەلەوەڕێـن زوربەیان جمکە دەزێن •

سەیر لەوەدایە کە پیرەپیاوەکانی ئێرە پێیان گوتم لەم نزیکانە ژنێك

بە یەك زگ حەوت منداڵی بوە ، من نەچوە ئەقڵمەوە چونکو تا ئێستا شتیوا ڕوی نەداوەو بە درۆم خستنەوە ، سێ کەس لەو ریش سپیانە بە ناوی کوڕی ساوریێ و کوڕی دزدار و کوڕی مەیمەندیێ لەگەڵم هاتنە مەحکەمە ، قرۆشێکیان دا بە قازیێ (حامید ئەفەندیێ) و داوای دەفتەری زەمانی (زاڵ پاشا)یان کرد ، قازیێ ناردی ئەو دەفتەرەیان لە خەزێنەی قەڵا هێنایە دەر و تەماشامان کرد ، نوسرا بو « لەم سەردەمەدا لە کوێستانی (چیای سوبحان) ژنی کابرایێکی تورکمان کە ناوی (موول سجاه)ە لە پاش نۆ مانگ و دە ڕۆژ زگپڕیێ لە سەعاتێکدا چل دانە منداڵی بوە بیستیان کوڕ و بیستیان کیژ بوێ ، لەبەر ئەوەی (زاڵ پاشا) خەبەری ئەم روداوەی بە سولەیمانخان راگەیاندوە ، وا لێرەدا نوسیمان • ساڵی ٩٤٣ • » جا منێك بڕوام بە بونی حەوت منداڵ بەزگێك نەدەکرد ، ئێستا دەبێ بڕوا بە چل منداڵ بکەم ! ئەمەش لە خاسیەتی چیای سوبحانە •

لەم چیایەدا گورگ و کەمتیار و هێز و ڕێویێ و چەقەڵ و پڵنگ و هەمو جۆرە دڕندەیێك هەیە و هەرچەندە لێرە جوت بگرن قەت بێچڕیان نابێ • لەسەر ئەم چیایە گورگ و مەڕ پێکەوە دەگەڕێن و توکێك لە کەوڵی مەڕەکە لار نابێتەوە ، لەبەر ئەوە لەم چیایەدا زۆر پێویستیان بە شوان نییە • گۆڵە سەگی وایان هەیە بەقەد کەرە بەغدایییێك زلە ، مەلە گۆشتخۆرەکان ئەگەر هێلانە بکەن بێچو هەڵناهێنن بۆیە لێی نیشتەجێ نابن • بەلام داڵی زورە ، ئەو داڵانە هێوایان تێدایە تەمەنی دەگاتە هەزار ساڵ • مریشکی ئێرە زۆریان ڕۆژی دو جار هێلکە دەکەن •

لە نێوانی ئەخلات و چیای سوبحاندا تەماشاگایێکی زۆر بەسام هەیە (کانی چێمەن)ی پێدەڵێن ، ئەو کانیە لەناو بەردان دێتە دەر و بەسەر تاتە بەرداندا هەڵدەڕژێتە خوارێ ، گرمژنێکی لێ دێ گوێچکەی پیاو کەڕ دەکا و دەنگی لە دو فرسەق دورەوە دەبیسترێ . ئاوی ئەم کانیە دەچێتە ناو

خلیجێکەوە و بزر دەبێ ، ئاوەکەی لە ژەهری هەلاهیل تاڵترە و هەر ئادەمزاد یا ئاژەڵ و مەلێك لێی بخواتەوە دەزبەجێ دەمرێ . (حاجی جارولڵا) ناو کە بازرگانێکی خێرەومەندە حەشارێکی گەورەی لە دەوری ئەم ئاوە کردوە، قەراخی کانیەکە هیچ گیای لێ سەوز نابێ .

لە باکوری خۆرهەلاتی ئەم چیایە گۆمێکی گەورە هەیە هەوارچیەکان مەلەی تێدا دەکەن ، ئاوەکەی زەڕنیقی تێدایە و زۆر گەرمە ، بەر هەر کوێ یێکی لەش بکەوێ مۆی هەڵدەوەرێ بەڵام بۆ ژنان زۆر بەکەڵکە ، ئەوانەی خورۆیان لە لەشدا بێ قوڕی ئەم ئاوە لە خۆیان هەڵدەسوێن چاك دەبنەوە .

دیسان لە نزیك باکوری قەلای (عادلجەواز) لە داوێنی (چیای سوبحان) ئاوێکی سوێر دێتە دەر لە رۆنیدا دەڵێی چاوی قرژاڵە ، ئەملاولای ئەو کانیە ئاوەکەی بوە بە کانە بەرد ، وەستاکان دێن دەیبڕن و دەیبەنەوە ، هەندێ وەستا بە پێی پێداویسی خۆیان سندوقی دار دروست دەکەن و لە ئاوی ئەم گەڕاوە پڕی دەکەن و کەمێك خوێی تێکەڵ دەکەن بە کاری خوا ئەو ئاوە دەیبەستێ و دەبێتە بەرد ، بەڵام بەردەکەی زۆر سەخت نیە ، بۆ دەرگا یا بەردی کوچکە ئاگر یا جێ پێی پلەکان و ئەمجۆرە شتانە بە ئەندازەی پێویست قالبی دار یا قوڕ دروست دەکەن و لەم ئاوەی تێدەکەن کە بەردەکەی تەواو بەستی و ڕەق بو بە کاری دێنن .

دوای ئەوەی لە تەماشای عادلجەواز بوینەوە ، کەوتینە رێ ، نۆ سەعات بە قەراخ دەریادا ڕۆیشتین هاتینە گوندی بەردە کون (دەلێك داش) ، دو سەد ماڵێکە لە رۆخی دەریا ، لەوێشەوە هاتینە گوندی (دەمیرچی) ، کەمێك لە دەریا دورە و سێسەد ماڵێکی مەسیحیە ، لە خاکی قەلای ئەرجیشدایە ، دانیشتوانی هەمو ئاسنگەرن ، لێرەوە هاتینە گوندی (کەنزەك) کە دو سەد

ماڵ دەبێ لە خاکی ئەرجیشدا و ئاوەدانە • لێرە لە نزیك بارەگای پاشا حەوت دزیـان گرت و هەر لـەوێ سەریـان بڕین • کە لێرە بارمـان کرد بەرەو خۆرهەڵات هاتینە قەڵای (ئەرجیش) •

ئەم شوێنە لە کۆنەوە دەستاودەستی کردوە تـا لە ساڵی ٥٢١دا کەوتە دەست(قلیج ئەرسەلان شا) ، قەڵایێکی لێ دروست کرد و ئاوەدانتری کرد ، پاشان گەیشتە دەستی (قەرە وێسف شای قەرەقۆینلو) کە چاکی ئـاوەدان کردبۆوە ، بەڵام کە تەیمور هات بە جارێك کاولی کرد • سـالی ٩٥٥ کـە سولەیمانخان لە ولاتی عەجەم گەڕایـەوە ئێرەی لە دەسـتی عەجـەمەکان هێنایەدەر •

پاتەختی بەگی سنجاقە ، خاسەی میری (٣٠٠٠٠٠) ئاقچەیە ، بەگەکەی ساڵانە دە کیسەی پێ دەبڕێ و بە هەزار عەسکەرەوە حکومەت دەکا ، ٨٦ تیمار و ١٤ زەعامەتی هەیە ، بەگی ئاڵا و گەورەی چەریێ و ویزباشیێ هەیە ، بە پێی قانون بە جبەلەبەرەکانیەوە هەزار کەس پڕ چەك و شـەڕکەر لـە ئەرجیشدا ئامادەن کە لەگەڵ بەگدا بچن بۆ شەڕ •

کە مەلیك ئەحمەد پاشا چوە (ئەرجیش) ، بەگەکەیان (فەرهـاد بەگ) بە هێزی قەڵا و سوپای خۆیەوە شەشهەزار عەسکەری هەڵبژاردەی بـۆ پێشواز هێنابۆ کە بریقەی چەکەکانیان ئاوی چاوی دەبرد ، کاتێ نزیـکی قەڵا بۆینەوە لە ناو قەڵا دەنگی ئەڵڵا ئەڵڵا هەستا و لە بورج و قوڵلەکانـی قەڵاوە بە هەزاران تفەنگ تەقێنرا ، هێشتا خرمەی ئەو دەزرێژانە نەبڕابۆوە کە گرمەی تۆپی بالیومز دنیای لەراندەوە و ئەو ناوە پڕ بو لە دوکەڵ ، بـە نزیك بونەوەی پاشا تۆپچیەکانی قەڵا بۆ دەرخستنی شارەزاییێ خۆیـان چەند گوللەی تۆپی بالیومزیان بەسەر دەریادا خل کردەوە کە ئەو گوللانە هەتا ماوەیێك بەسەر ئاودا بە خشکەیێ دەڕۆیین•پاشا لە میوانخانە دابەزیێ و

فەرمانی سێ رۆژ حەسانەوەی دا ، منیش دەستم کرد بە گەڕان و تەماشای قــەڵا ٠

دیمەنی قەڵای ئەرجیــش :

قەڵایێکی چوارگۆشەی گەورەیە لەســەر گردۆڵکەییێــکی نزم لــە گوێدەریای واندا، بەردەکانی یەکی ئەوەندەی فیلێکن ، قــەڵاکە ســپێ بێگەردە ،قوللەی چوارقولنجکەکانی زۆر قایمن ، لەبەر ئەوەی حەواڵەی بە سەرەوە نیە دیوارەکانی بڵند نەکراون و لە جیاتی ئەوە ئەوەندەیان پان کردوون جلیتێنیان لەسەر دەکرێ ، خەرەندی نیە ، هەندێ ساڵ دەریا هەڵدەســتێ حــەوت هەشــت مــانگ ئەم قەڵایــە لەنــاو ئــاودا دەمێنێتــەوە ٠ دوو دەروازەی هەیە یەکیان رووی لــە خۆراوایــە کە دەروازەی عادلجــەوازی پێدەڵێن و ئەوە دەروازە گەورەکەیانە ٠

ناو قەڵا هەزار خانوێکی قوڕینی هەیە ، مزگەوتی سولەیمانخان کــە کۆنە مزگەوتی وێسف پاشا بوە و تازەکراوەتەوە ، شێوەی کۆنە و منارەییێکی هەیە ٠ دووسەد دوکانی لێیە ، جبەخانەی زۆرە ، تەنانەت سەد و دە پارچــە تۆپی تێدایە کە لە تۆپەکانی قەڵای عادلجەواز جوانترن ، تۆپ هاوێژێك بــە لای باکوردا کێوی (ئالا داخ) هەیە کە باخچەی زۆر خۆشی لێ کــراوە ٠ هاوینی ئێرە گەرمە و دانیشتوانی قەڵا شەش مانگ لە باخچەکانی ئالاداخدا ژادەبوێرن ٠

حکومەتی قــەڵا :

بەگی ئەم قەڵایە بەگی ئالا و فەرمانەدەی گەورەیە ، قەزاکەی سەدو پەنجا ئاقچەیێیە ، میراو و باجگر و کوێخای شاری هەیە ٠ لەناو قەڵادا قەڵاداری یەنیچەری کە لە ئەستەمۆڵەوە داندراوە سێسەد کەس و چوار بلۆك نەفەری هەیــە ٠

لەبەر ئەوەی سنوری عەجەمە ، ئەگەر قەڵادار تۆپ هـاوێژێك لـە پردی ئەرجێش بەولاوەتر بڕوا ، فەرماندە خەبەر بە پاشای وان دەدا و دەڵێ قەڵادار قەڵای بەجێ هێشتوە دەزبەجێ لەسـەر كار لادەبـرێ • لاییـكی دوژگەیە ، بەندەرەكەی لەنگەرگاییێكی جوانی هەیە بۆ كەشتییەكانی وان كە ماڵ و شتومەكی بازرگانی لێ بار دەكەن و لێرەوە هەتا ئەرزەڕۆم دەچن•

دانیشتوانی قەڵا هەمویان (بۆشناق) و (ئەرنەووتن) و موسڵمانن ، لـە سەردەمی سولەیمان خاندا هێنراونە ئێرە ، لەناو خۆیاندا مەلایان هەیـە ، كورد و عەلۆ و جەلوی نەناسراو ڕێگا نادەن بچێتە ناویان هەمو خزم و كەسی یـەكترین •

گەڕاوی قەلای ئەرجیش :

لای باكوری (ئەرجیش) لەسەر ڕێی (ئەرزەڕۆم) گەڕاوێـك هەیە ، هەمو ساڵێ هاوینان (لە كاتی گەیشتنی كولەكەدا لە شارەكانی وان و بتلیس و ئەخلات و هەمو كوردستانەوە بە هـەزاران كەس خێـوەت و خـواردن و خواردنەوەیان دێنن و سێ مانگی تەواو لێرە ڕادەبوێرن و بەم ئاوی گەڕاوە خۆیان دەبۆژێننەوە ، لە نزیك ئەم گەڕاوە شوێنەواری بینای زۆر گەورە هەیە كە گوایا ئەسكەندەر كردونی ، ئاوی گەڕاوەكە ئاشـكێرێـكە •

كەمێك لەولاتر (كانی خانان) هەیـە ، لەنـاو بەردانەوە ئەوەنـدەی فیچقەییێك ئاو هەڵدەدا و دەڕژێتەوە ناو حەوزێكی دە بە دە ، ئاوەكەی ڕونە بەڵام زۆر گەرم نیە چونكو گومبەزی لەسەر نەكراوە •

(كانی‌شێر)یش هەیە كە وەستای بەردتاش سەلكە شێرێكی تاشیـوە ئاو لە دەمی ئەو شێرە هەڵدەڕژێتە حەوزێكەوە ، بەڵام پەنا بەخوا ئاوەكـەی ئەوەندە گەرمە لەناو حەوزەكەدا وەكو مەنجەڵی سەر ئاگردان قوڵپ دەدا ، سەروپێ دێنن بەم ئاوە ئاوەڕۆتی دەكەن، بە كاری خوا سێ هەنگاو بەولاوەتر

له کونی بەردێـــکەوە ئاوێـــك دێتـــە دەر ئەوەندە ساردە لە هاوینـــا کەس ناتوانێ دەستی تێخا • ئەم ناوچەیە کەوتۆتە دەرەجە هەژدەی ئیقلیمی عرقیە و هەوای زۆر سازگارە •

لە زیارەتگاکانی ئێرە قسنی (سوڵتان قەرە وێســـف بای) هەیـــە کە پیاوێکی خوایی بوە •

لەگەڵ پاشا ئێرەمان بەجێ‌هێشت و بە قەراخ دەریادا هاتین ، لە (قەرە کۆپرێ) قۆناخمان گرت ، پردێکی قایم و باشە بەڵام نەمزانی کێ کردویەتی، ئاوی (ئاقسو) بە ژێریدا دەڕوا ، ئەم ئاوە لە (چیای سوبحان) و ئاڵاداخەوە دێتە خوار و دەڕژێتە دەریای وانەوە ، قەراخی ئەم ئاوە (یازلق)ی پێدەڵێن حەسیری باشی هەیە • لە نزیك ئەم پردە (پازاڕ کۆیێ) هەیە سێسەدماڵێکی مەسیحی لێیە هەمویان کاریان حەسیر چنینە ، ئەم گوندە سەر بە هێـــزی وانـــە •

لێرەوە ڕێ بە خۆرهەڵات دیسان بە نـــاو ســـازلق و زەلـــکاودا کـــە شوێنێکی بە ترسە هاتین گەیشتینە روباری بەندی ماسێ کە لـــە کێـــوەکانی بارگرەوە دێ و بە بن قەڵای بارگردا تێ‌دەپەڕێ ، پێشتر باســـمـــان کرد کە ئێرە ساڵی جارێك راوە ماسێ لێ دەکرێ •

دەڕۆیشتین کە لە بەرامبەرمانەوە (قەڵای بارگر) دەرکەوت ، فەرماندەی هێزەکان و سنجاقی ئێرە (شەرەف خانی مەحمودی) بە پێنج هەزار جبەلەبەر و چـــەك هەڵگرەوە و بە سوپـــای پڕ لـــە سیلاحەوە گەیشتە پێشوازی پاشا، دابەزێ و ڕکێفی پاشای ماچ‌کرد و تا ماوەیێك بە پێ لەگەڵی ڕۆیشت ، دوایێ بە فەرمانی پاشا بەبێ ئاوزەنگی سوار بۆوە و هاتینە (قەڵای بارگر) • لـــە قەڵاوە چل پەنجا تۆپ و چەند هەزار فیشەك هاوێژرا و کرا بە شادێ ، پاشا چوە ناو سەراپەردەی خۆی ، پاشان بەگ بانگهێشتنی بـــۆ کرد و دیـــارێ چاکی پێشکێش کرد و کرا بە دیوان •

قەلای بارگر :

دۆڵێکی درێژ کە ئەوسەری بۆتە خلیج ناوی بەندی ماسیەیە ، جا لە خۆرهەڵاتی ئەو بەندە و لە سەر بەردە ڕەشەکانی ئەو چیایە قەڵایێکی پێنج سوچی بەرز بە بەردی گەورە دروستکراوە ، ئەم قەڵایە بە دەست کوردەکانی مەحمودیی‌یە‌وەیە ، نەفەرەکانی هەمو کوردن ، خاسەی میریەکەی (۲۰۰۰۰۰) ئاقچەیە ، ۹۷ تیمار و ۷ زەعامەتی هەیە ، بەگی ئاڵا و سەرۆکی چەری هەیە ، لەکاتی شەڕدا سێ‌هەزار عەسکەر کۆ دەکاتەوە ، قەزاکەی سەد و پەنجا ئاقچەیە ، باجگر و میراوی هەیە • هۆی ئەم ناوەی قەڵا ئەوەیە کە (قلیج ئەرسەلان) کاتێ ئێرەی بنیات نا ، لەم شوێنەدا باج و بارانەی لە کاروانێ و بازرگانەکان دەستاند، کوردەکان ناویان لێ نا قەڵای بارگری•

خەڵکی ئێرە هەمویان کوردی ئازان و لە قارەمانەکانی هۆزی مەحمودین ، ئەسپی کەهێڵەی ڕەسەنی پاشودرێژی پشت کورتی شان گاجوتی مل مامزی قەڵەو و ڕێکوپێکسەلێرە هەیە لە هەمو کوردستاندا وێنەی دەست ناکەوێ •

سەرای شەرەف خان و گەرماو و خانێك و باخ و بێستان و بەشی خۆی دوکانی هەیە ، ئاو و هەوای سازگار و ترێکەی خۆشە • ئەم قەڵایە بە خاکی ئازەربایجان دەژمێردرێ • ساڵی ۹۵۵ کە کوردەکانی ناو قەڵا سەریان بۆ سوڵتان سولەیمان دانەواند و قەڵایان دا بەدەستەوە ، فەرمانڕەوایەتی درایەوە بە خۆیان •بەگی ئێرە لە مەحمودییەکانە •

لەم قەڵایەوە بەرەو قیبلە هاتین ، هەوارگەی (حەسەن تاپدی)مان خستە لای چەپ کە هەمو کوردەکانی مەحمودی هاوینان دێنە ئێرە ، پێی هەڵگەڕام چومە قوچی سەرێ دەبینم کوێستانێکە سەری لە ئاسمانە ، کە لەم چیایە تێپەڕیت ڕێگا دەبێتە دو ، ڕێگای دەستە چەپ بۆ قەڵای (وان)

دەچێ و ڕێگای لای ڕاست دەچێتە قەڵای (ئامێق) • لێرە بڕوینــە میوانی گوندی (پاس) لە دامێنی چیای چۆماخلی دا ، هەرێمی وانە و سەد ماڵێــك دەبێ ، گوندێکی ئاوەدان و بە باخ و باخچەیە ، من ئیزنم لە پاشا وەرگرت و چوم بۆ قەڵای (ئامیق) • گوندە ئاوەدانەکانی لای قیبلەم بەجێ هێشــت و بە ناو بەردەڵان و بە قەراخ دەریادا بە چوار سەعات گەیشتم •

قەڵای ئــامیق :

بە قسەی مێژوونوسان ، ئێرە نەتەوەی (عاد) بنیاتیان ناوە ، بەردەکانی ئێرە و وەکو عەقیقی یەمەن سورن • قەڵا لە قەراخی دەریا لەسەر یەك کوڵەکە بەردی خوایی دروستکراوە کە ئەوەندەی پێنج منارەی سلەیمانی بەرزە ، خوا دەیزانێ زاتم نەکرد سەرکەومە ئەو ئاسمانە بچم تەماشای بکەم ، چونکو دەبێ بە چەند هەزار پلەکانی بەردا سەرکەوی تا دەگەیتە ئەو پەیژە دارانەی بە بەردەکانیانەوە ناون و پاشان دیسان پلەکانی بەردیدیکە ••• لە کاتــی شەڕدا پەیژەدارەکان بە گوریس هەڵدەکێشنە سەرەوە و ئیدی لــە هیــچ لایێکەوە ماوەی پێهەڵگەڕانی نامێنێ ، لە هیچ شوێنێکەوە حەواڵەی بــە سەرەوە نیە ، لایەکانی قیبلە و باشور و خۆراوای دەریای وانە و ئەم بەردە وەکو سنگێك لەم ناو ئاوە سەری هەڵداوە ، شتێکی سەیرە •

لە هەموی خۆشتر لە تەوقە سەری ئەم بەردە قوچە کانیلەیێك هەیــە ئاوە زیادییەکەی بە لاقەدی بەردەکە دا دێتە خوار ، لەناو قەڵادا مزگەوتێك و پەنجا خانوی لێیە ، لە عەمبارەکانیدا گەنمە شامی و چەڵتوك و شەش تۆپی شاهانە هەیە • قەلایێکی زۆر سەختە ئەگەر لە ناو خۆیدا ئازوقە و ئاوی بێ لە گرتن نایێ، من تەنیا یەك قەڵای لەم بابەتەم دیوە : لە وڵاتی (ئەدەنە) ، سنجاقی (سلفکە) لە نزیك (لارندە) ، قەڵای (ئەرمەناك) ، ئەویش شیاوی بینینە بەڵام ئەم قەڵای ئامیقە لەو سەختتر و بێحەواڵەترە •

سالی ٨٠٥ تەیمور هاتۆتە سەر ئەم قەلایـە کە دیویەتی گوتویـەتی «ئەم قەلا پیسە گەلێك شا وخونکاری بەدناو کردوە و ئابڕوی بردون ، من حەیای خۆمی لەگەل نابەم » و بەبێ خۆ تێکەیاندن بەجێی هێشتوە • دەریای وان لە بەردەمی ئەم قەلایەدا ئەوەندە قوڵە ، گوریسی چەند سـەد جوتـە باڵییان بۆ شۆڕ کردۆتەوە نەگەیشتۆتە بنی ، بۆیە پێیان گوتوە (عەمیق) و کوردەکان بە هەلە کردویانە بە ئامیق ، جار جارە (ئامۆك)یش دەڵێن •

لە درز و کونە بەردەکانی ئێرەدا بە هەزاران شەهێن و هەڵۆ و خەرتەل هێلانەیان کردوە • جارێك قەساب لە خوارەوە گامێشێك سـەر دەبڕن و خەریکی کەولکردنی دەبن ، هەڵۆییێك لە هەواوە لوول دەبێتـە سـەلکی گامێشەکە کە لەو ناوەدا کەوتوە هەڵیدەگرێت و دەیباتـەوە هێلانـەکەی خۆی دەرخواردی بێچوەکانی دەدا • تا ئێستا ئێسکی ئەو سەلکە وەکـو سندوقێکی سپی لە بەردەمی ئەو هێلانەیەدا دیارە ! ئەمـە ئەوەمـان پـێ دەسەلمێنێ کە هێزی هەڵۆ بە ئەندازەییێکە سەلکە گامێشی سەد هۆقەیی بـۆ هەڵدەگیرێ •

ئەم قەلایە لە سەردەمی سولەیمانخاندا بە دەستی (رۆستـەم پاشـا) گیراوە، ئەمڕۆ ویوادەیییە و هی پاشای وانە ، قازی وان نایبەتی ئێرە دەکا ، قەلادار و پەنجا نەفەرێکی هەیە• لە وارشی خوارەوەدا سەد خانوێکی قوڕی بە باخ و باخچەی هەیە ، مزگەوت و خان و گەرماوێك و بازارێکی بچوکی لێیە •

پاش تەماشاکردنی قەلا رێکەوتین بەرەو خۆرهەلات ، لە کن گونـدی (جانکلەر) لە روباری (جانك) پەڕینەوە و پاشان لە ئاوی (سوارچلی)شمان دا هاتینە گوندی (ئابلان) ، لێرە لەگەل پاشا یەکدیگیر بوینەوە ، باسی قـەلای ئامیقم بۆ گێڕایەوە ، بە بێ چاوپێکەوتن واقی وڕما و ئەوانەی لەوێ بـون شایەدی قسەکەیان دام •

لێرەڕا هاتینە گوندی (قەرە قاسم) کە سەد ماڵێکە لەناو مێرگێکدا ، ئێرە سەکۆیێکی سوڵتان مراد خانی لێیە کە جێگا سەیرانیانە • مەلا قاسم ناوێك لەم گوندەدا تەکیەی دەروێشانی هەیە ، فێداران دێننە ئێرە بە حەوت رۆژ چاك دەبنەوە • ئەمجا بەرەو قیبلە هاتینە (چای باشی) و قۆناخمان گرت، گوندێکی سەد ماڵێ ئاوەدانە لە ناو چیمەنێکدایە و کەمێك لە رووبارەوە دوورە • ئەم رووبارە لە کێوی (چۆماقلی) و چیای (ئاق کیرپیێ) دێتە خوار کە تۆپ هاوێژێك لە خۆرهەڵاتی واندایە و دەچێتەوە ناو دەریا •

پاشا لێرە وچانی گرت ، پیاوماقوڵ و گەورەکانی وان بە خزمەتی گەیشتن و ئەوەندەیان دیاریێ بۆ هێنا باسی ناکرێ ، چونکو تا ئێستا یەکێکی وەکو مەلیك ئەحمەد پاشا کە مۆری لێ سەندرابێتەوە و (١٧) دوو جار بووبێ بە قایمقام و وەزیرێکی زاوای سوڵتان بێ نەهاتۆتە وان ، جگە لەوەی وەزیرێکی ئەوەندە گەورە و پایەبەرزە هەتا بنقەڵای تەرجیلی دیاربەکریشی بە دەسخەتی موبارەکی سوڵتان بۆ نوسراوە لەژێر فەرمانیدا بێ ، سەردەرگاوانێك بۆ چاككردن و تازەکردنەوەی قەڵای وان نێررا •

خەڵکی وان بە جارێك زراویان رژا ، ئەو هەموو سوپای وانە تا دەگاتە (دیاربەکر) و (حەزۆ) و (بتلیس) لەگەڵ پێشوازکەران لەو ناوەدا هێقیان کردبۆوە ، لە دەرکەوانە ناودارەکانی ئەستەمۆڵ (مستەفا ئاغا گوێزل) بە خۆی و چل دەرکەوانەوە لێرە بوون ، ئەمانە خەزووری خسرەو پاشا (سولەیمان بەگ) و (حوسێن ئاغا) و کوڕەکانیان هێنابوو کە بە ناوی دوورخرانەوە لە وانیان دابنێن • دەنگ بڵاو بۆوە کە فەرمانی کوشتنی سەدان پیاوی گەورە و

(١٧) مۆروەرگرتن و مۆر لێ سەندرانەوە زاراوەی تایبەتی رژێمی عوسمانیێ بوە ، واتا دانران لە سەرەك وەزیریێ یا لەسەر کار لابران مەبەست لە مۆر مۆری تایبەتی سوڵتانی عوسمانییە کە دەدرایە دەست سەدری ئەعزەم و ئەویش چی بویستایە لە دستوور و فەرمانەکان بە ناوی سوڵتانەوە دەری دەکرد .

ماقوڵی وان دەرچوە[١٨] ، بۆیە خەڵك لە ترسی گیانی خۆیـان ئەم هەمـو دیاری‌یەیان هێنابۆ ، شتەکە ئەوەندە زۆر بۆ ئاغاو دەس و پێوەندەکانیشی تێر کرد ، فەرمان دەرچۆ کە بەیانێ زۆ بچینە ناو شار .

باسی ئالای سوپا :

سەر لە بەیانێ رۆژی دۆشەمۆ دوامین رۆژی مانگی رەجەبی ساڵی ١٠٦٥ لە سەعاتێکی پیرۆزدا پاشای پایەبەرز بیسمیللای کرد و ســواری ئەسپــە رەسەنەکەی خۆی بۆ ، کوێخای چاوەشەکانی وان بە سێســەد چـاوەشی چۆقەدارەوە تێکڕا هاواریان کرد « تەمەنت درێژ بێ و خوا دەوامی سوڵتــان بدا » ، کە پاشا کەوتە رێ هەشت قات تەپڵخانە لێدرا کە وەکۆ ترێشقەی هەور دەنگی دایەوە و دەریاش لەولاوە کەوتە شەپۆڵدان .

لەسەر دەستوری وەزیر لە پێشەوە هــەزار و پێنســەد عەســکەری سوارەی (تەتاری) چەتاڵ بە دەست بە سەدەف و سوات و قەمچێ شــێداق بە دەستەوە ، کلاو و شەپرتمەلەسەر یا تەپلەی چاڵمەیێ و تۆغای و مێزەری مەنسوری‌یان بەستبۆ ، ئەمجا هەزار کەس عەسکەری (دەلی) و هــەزاری (کوکللی) کە تاجی کەوڵە سمۆرە و ســالحلی و قورقونـــای و یەلــکەن و ئوراتوس و غازی پورچاویێ و کوڕی ئەلیاس و بە هلۆلێ و غازی متخالێ و هەرۆمێ و قاسمێ بالمێلێ چۆقەی قەراخ شێنی بە ریشۆ و مانلفکەی عارەبێ و تاجی بەکداشی‌یان لەسەربۆ و پەڕی سێمرخ و بالقچێل و دۆڕنە و وشترمر و شەهێن و زەغنوسیان لێدابۆ ، پێنسەد شەشسەد کەسێش قەپانچەی سمۆریان هەبۆ و هەندێکیان باڵی میسکی قەرتاڵ و هەڵۆ و داڵ و قەرەقوشیــان لــە

---

(١٨) ئەم هەواڵە بە مەبەستی تۆقاندنی چەند کەسانێك بوە ، تا هەرچێکیان بۆ هەڵدەسوڕێ بە ناوی دیارییەوە بۆ پاشای بهێنن و ملی خۆیان لە شیری سەربڕ رزگارکەن .

پشتی خۆیان بەستبو ، لە جیاتی قوسداتیجە گۆپاڵی وایان بە دەشەوە بـو کە تۆپزەکەیان بە زێڕ نەخش کرابو و ئەستورایی بە قەدەر باسکێك دەبو ، کەوڵی گورگ و ورچیان لەبەرکردبو و پارچەی هەرێری پێدا هاتبوە خوارێ • ئاڵای (دەلیەکان) سور و شین و هی(کوکللیەکان) زەرد و ئاڵ بو ، هەندێك خۆیان لە قەتلاوی ئاسنی شین هەڵکێشـابو پوتلـوقلی و دەربەنـدلی و تـوغولقالی و کلاو زرێ و سەرپەنا و کۆکستیلی قازی ئاسنیان لەبەرکردبو و تەنیا چاویان بە دەرەوە بو ، بوبون بە یەکپارچە ئاسنی بەسام و ترسێنەر ، سواری ئەسپی کوێت بون و مامزەیان لەپێ کردبو ، لبادی بەخەنە سورکراویان کردبو بە بەرە و نەرمەزین ، تەنیشتیان مەتاڵی یانجقلی و خوتای بەحـری و تیزەی تەیموری بەدەست کەوڵی بەور و پلنك لەبەردا و سواری ئەسـپی کەهێلە ، بە ریكی تێپەڕیـن • لەناو ئەمانەدا پەنجا چاوەشی زرێ لەبەر کە کەمەرەی سێ هوقەیی زیویان بەستبو خەنجەر لەبەردا و پەڕی شاسواریان لەسەر چەقاندبو ، هەندێکی دی چەفتەی عەنقایان بەستبو گۆچانێکی زیوی دو هۆقەیی بە دەستەوە شەروالی قەدیفەی سورە رۆستەمـانی لە پێـدا و ئەسپەکانیان بە پارچەی والا و متومورو داپۆشیبو بە ئەڵلا ئەڵـلا گوتـن عەسکەرەکانیان ریز دەکرد و بە ناویاندا دەگەڕان تێپەڕین • دوای ئەوان پێنسەد ئازوقەچی ، پێنسەد چاشنگیرچی ، پێنســەد ســەڕاج و خـولامی تایبەتی ، پێنسەد مەیتەری خێوەت ، پێنسەد سارەوان ، پێنسەد خەربەندە ، پێنسەد قەرە قوللوقچی و عەکام و چراچی ، پێنسەد مەیتەر و خزمەتکاری دیکە • ئەمجا چل ئالاسەگەوان و چل ئالاساریجە بە چەکەوە و بە سواری و یەکی بە تفەنگێکی چل پەنجا درەمییەوە رۆیشتن ، دوای ئەوان هـەزار و پێنسەد هەڕەمەی بە چەکەوە ، سێسەد سەر دەرگاوانی کەوڵی سمۆر لەبەر هاتـن •

ئەمجار تۆغ و باغراغی پاشایان هێنا سێ ئەسـپی یەدەکی وێرخـە و

هەشت یەدەکی بە زێنی گەوهەردار و زنجیری زێـڕەوە لـەگەڵ دەستـەی میراخوڕەکان و بە دوایاندا هەشتا بەیداخی سەگوان و ساریجەکان لەگەڵ چاوەشەکانیان و هەشتا بلوکباشێ و چاوەشی پڕ چەك ، لە دوای ئـەوان شاترەکانی پاشا کە ئابلاقی سپێیان بەسەر تاسـکلاوە زێڕینەکەیاندا دابوو ئەتەکلغی کورت و کەنتوڕەیان لەبەردا و تەوەرزێـن بە دەسەوە جووت جووت وەکوو تاوس لەنجەیـان دەکرد • پاشاش بە فێتزێـکەوە ئـەو سوورغووجـە گەوهەردارەی سوڵتان دابوویە و گوتبوی تۆ سەرداری هەرە مەزنی ، بـە لایێکی کەللەیەوە نابوو ، لە راست و چەپی مەتارەچیـیەکان بە مەتـارەی زێڕەوە و تفەنگچی بە تفەنگی نقێمدارەوە ، لە پشت پاشـاوە سیلاحدار و چۆقەدار بە لبادەی سوور و ئەسکوفەی زێڕدروەوە هاتن • بیست و دوو ئاغا و چوارسەد خولامی تایبەتی کە هەندێك گورجی و زۆریان ئەبازەیی بـوون سەرپەناکانیان لەچکی سوور وسەوز و ئاڵ و زەرد و رەنگی دیکەیان بەسەردا دابوو ، کەوا محەمەدییەکانیان بەلادا کردبوو خشتی زیوی لەکەوڵ گیراو بـە دەستەوە بە سواری هاتن ، پاشان سەد مەیتەری تۆخماخ و تفەنگ بەدەست، جا (کوێخا وێسف ئاغا) و (جەعفەراغای خەزێنەدار) لەگەڵ سەد ئاغای پڕ چەکی ئێسك سووك و تۆ قات تەپڵخانە کە سنجاق و بەیداخیان لە راست و چەپ بوو بە سێگالێدان تێپەڕین و دوایی سەقاکان و هەندێ پینەدۆز و مەیتەر هـاتن •

لە راست و چەپی ئەم ئالا گەورەیە حەڤدە کەس بە کلاو زرێ و نوقمی ئاسن و بە شان و شکۆ سواری ئەسپی کەهێلە ڕمبی قەف قەف بە دەست و تفەنگ و دەمانچە بە قەدەوە خشت بەملاولادا هەڵواسراو بە تۆپز و غەدارە و بوزدۆغان و قوڵنگی فەرهادییەوە و بە سواری بە تەنیشت یـەکەوە بـۆ سەلام راوەستابوون • لە پێشەوە قۆڵی راست ، قۆڵی چەپ ، باشلێ ، داشلێ، حەسەنێ و حوسێنێ لەگەڵ بیست ئاغادا ، پاشان کوێخای خانی بتلیس بـە

هەزار عەسکەری هەڵبژاردەوە ، کوێخای خانی هەکاری بە پێنج هەزارەوە، (برایم بەگی مەحمودی) بە هەشت هەزارەو • بەگی شێروان بە هەزار کەسەوە بەگی مەکس بەگی کەسان بەگی بایەزید بەگی هێزان بەگی پنیانش بەگی پیرەدوس بەگی گەرگەر بەگی ئاغاکیس بەگی بەنی قەستیل بەگی سعرد بەگی کارنی بەگی هێرون بەگی زریقی بەگی موش بەگی عادلجەواز بەگی ئەرجیش و بەگی بارگر هەر یەکە بە کوێخا و هەزار کەسەوە هاتبون بو سەلام ، بەگی چل و حەوت عەشیرەت بە عەسکەرەوە هاتبون • تەنیا لە بەگەکانی مەحمودی (ئەولیا بەگ) نە خوی و نە کوێخای و نە دیاری نەهاتبو ، پاشا گوتی «با وابێ ، جارێ با بزانین» ، بە چوار سەعات لە روبارەوە بە بەردەمی هەشتا هەزار عەسکەردا هات و وەڵامی سەلامەکانی راست و چەپی دەدایەوە • پاشا لەم گەرما و ناو حەشاماتە نارەحەت بو فەرمانیدا « با برون بو پێشەوە » ، عەسکەر بەرەو وان جوڵا و پاشاش بە کاوەخو لە دواوە دەهات کە خەبەریان دایێ نامەبەری ئەستەمول هاتوە ، دەرکەوانی خانم سوڵتان گەیشت و بە سەر سواریەوە نامەکەی دا بە پاشا، لەو نامەیەدا هەواڵی ئەنجامی (ئیبشیر پاشا) نوسرابو و داندرانی (قەرە مراد پاشا) بە وەزیری گەورە• من گوتم «ئەو نامەیەی خانی بتلیس ناردبوی بە راست دەرچو ، ئیشەڵلا ئەوەی لە بارەی دەسکەوتیشەوە نوسیبوی دێتە دێ » • لەم کاتەدا (عوسماناغای موردار) هاتە قسە و گوتی « قوربان (ئیبشیر پاشا) ئێمەی بو (وان) هەڵدا تا دنیای بو چوڵ بێ و بە وەزیری گەورە بمێنێتەوە • کە لە ئەستەموڵ دەرچوین بەم چلەی زستانە ئەوا سێ مانگە نارەحەتی و ماندویی دەکێشین ، وا لە سایەی خواوە خەبەری کوژرانی هات ، زور شوکر ، ئێستاش وا باشە نەچینە ناو وان ، مادام ئیبشیر مرد ئێمە لە دەرەوەی وان رابوەستین و بەم سوپایەوە بچینە (ئەرزەروم) یا (بەغدا) • » پاشا کە پاشەروژی لەبەرچاو بو پێی گوت « کورە هەی

نەفام ، تۆ چ حەدت هەیە لە ئاستی وەزیری خاوەن مۆری سولتانی عوسمانیدا زماندرێژی بکەیت ؟ یەکێك مردبێ پێخۆشبونی بۆچیە ؟ بۆچی من لە سەر قسەی (ئیبشیر پاشا) هاتومە وان یا بە فەرمانی سولتان سورغوجم لێداوە و وەکو سەرداری مەزن هاتوم ؟ تۆ چوزانی ••• دا بیگرن ئەم نامەردە » بە سواری بە تۆپزی نقیمدار ئەوەندەی لە سەروگوێلاکی دا تۆپزەکەی لەتوکوت کرد ، دیسان دڵی ئاوی نەخواردەوە بانگی کرد « دەی کوا سەربڕ ؟ » ئەو گەورە پیاو و ماقولانەی لەوێ راوەستابون و سەردەرکەوانی سولتان (مستەفاغای گوێزل) خۆیان بە ڕکێفیەوە هەڵواسی و بە هەزار حاڵ لە دەست سەربڕی نامەردیان سەندەوە •

دیسان پاشا دەستی کردەوە بە سەلام سەندنەوە لە خەڵك ، عەسکەری پیادەی وان دەرکەوتن ، لە لایێك هێزی حەسار ، لای راست هێزی عەرەبستان ، ئەمجا ئاغای یەنیچەریەکان (عەبدی ئاغا) لەگەڵ حەوت قاوش یەنیچەری • واتا تێکڕا پەنجا هەزار پیادەی پڕچەك و تفەنگدار ، لای راست پێنسەد جبەچی ، لای چەپ تفەنگ دارەکان بۆ سەلام راوەستان ، لە بەردەمی پاشادا بە ریزە یەنیچەریەکان و جبەچییەکان و دوای ئەوان سەگوان و ساریجەکان و بلوکباشییەکان بە نەعرەتەلێدان ریزیان بەست •

کاتێ لە سەروخواری قەڵاوە سێ جار سڵەوات لێدرا ، دەزرێژیێکی تفەنگ و دوابەدوای شێلگەی تۆپ ••• سێ جار بەم چەشنە تۆپ و تفەنگی شادی تەقێنرا و قەڵای وان وەکو سەمەندەری لێهات یەکپارچە کەوتە سەر ئاگر و دوکەڵ ، گوللە تۆپی بە قەدەر شوتی گەورە بە سەر ئاودا خل دەبۆوە •

پاشا کە ئەمەی دی وەکو باروت گڕی گرت و گوتی « هەی قەڵاداری نامەرد ، ئەو کاتەی لەگەڵ (سولتان مراد خان) هاتینە ئێرە ئەوەندە تۆپ نەهاوێژرا ، ئێستا لە خۆڕا ئەم هەمو باروتە رەشە بۆ بە فیرۆ دەدەن ؟ » زۆر

له قەڵادار تۆزە بۆ ، کەچێ کاتێ گەیشتینە نزیك گوندی (ئەسکەلە) لە چیا بەرزەکانی وانەوە تا ناوقەدیان دەزرێژی تۆپ دنیای پڕ کرد ، ئەو گوللە تۆپانە هەندێکی بۆ دەشتی وان و هەندێکی بۆ سەر دەریا دەڕۆیێ • پاشا ئەوەندەی دێ تۆزەبێ و سوارێکی بەرێ‌کردە سەر قەڵادار کە چیدی نەهاوێن ، بەڵام تازە پاشیچی ؟ گوللە و باروتێ تەقیو ناگەڕێتەوە •

پاشا وەڵامی سەلامی گەورە و گچکەی ئەو خەڵکەی دایەوە کە هاتبۆنە پێشوازی و لە کۆتایێ مانگی رەجەبی ١٠٦٥ دا لە دەروازەی ئەسکەلەوە چوە ناو شاری (وان) • خەڵکی شار بە سەدان قوربانی‌یان لەسەر ڕێ سەربڕیبۆ و ڕێبازی پاشایان هەتا سەرا راخستبۆ •

(ئەحمەداغای ئەرغەنەلێ) لە دیوەخان سفرەیێکی رەنگینی رازاندەوە و بانگهێشتنێکی کرد هەر باسی ناکرێ ، سوپای کوردستان و پیاوماقوڵانی وان نانیان خوارد • پاشان دیوانی شاهێ جاڕ درا ، نۆ قات تەپڵ لێدرا و چاوەشان بانگیان کرد « کێ شکاتی هەیە ؟ » شەش حەوت کەسێك هاتن شکاتەکانیان دەربڕی و بە پێی شەرع بۆیان جێ‌بەجێ کرا • فەرمانێکی سوڵتان هەبۆ بۆ کوشتنی حەوت کەس و فەرمان درا بگیرێن ، چواریان لەناو خەڵکدا رایان‌کرد و سێ‌یانیان هەر لەوێ کوژران ، پاشان دەرکەوت ئەم حەوتە لە یاخی‌بۆنەکەی (محەمەدەمینی کوڕی شەمسی پاشا)دا دۆستیان بوە و ئەوان هانیان داوە ، ئەوانە رەکێش کرانە بەردەمی پاشا و دوای ساخ‌کرانەوەی تاوانەکەیان سەریان لە لەش جیا کرایەوە •

سەر دەرکەوان دەسخەتی سوڵتانی هێنا دایە دەست (عەلیەفەندێ غینایێ زادە) و ئەویش بە دەنگی بەرز بۆ هەمۆ لایێکی خوێندەوە کە حەفتا کەس فەرمانی لە سەردرانیان دەرچوە پێویستە کەللەکانیان بۆ (ئەستەمۆڵ) بنێردرێ • لەم حەفتایە چل و پێنجیان حازر بۆن بە قۆڵ بەستراوێ هێنرانە خزمەت پاشا ، پرسیاری تاوانی ئەمانەی لە خەڵکەکە کرد

هەمو گوتیان « ماڵ کاول بون ـ شار بەر تۆپ دران و خوێنی ئەم هەمو کوژراوانە لە ئەستۆی ئەمانەیە ! » پاشا گوتی « من ئەمڕۆ وەکیلی سوڵتان و سەرداری مەزنی ئەوم ، لەمانە حەوتیان بەرەڵا دەکەم ، بەڵام عیلاجی ئەم سی و هەشت کەسەی دیکەتان بۆ دەکەم • دەی سەربڕ ، لایان‌بەن » ، دەزبەجێ سەگوان و ساریجە بەرەو قەڵایان بردن ، یەکیان هەر لە ڕێگا گیانی دەرچو • (سولەیمان بەگی خەزوری خسرەو پاشا)ی بانگ کردە لای خۆی کە فەرمانی شاربەدەرکرانی دەرچوبو ، بەخشی و ئاغایەتیەکەی خۆی پێدایەوە ، ئاغا و پایەدارەکانی دیکەش کە دورخرابونەوە بە هۆی بەشداریکردنیان لە یاخی‌بونی محەمەدەمین پاشا ، بانگی کردن خەڵاتی دانێ و ناردنیەوە جێی خۆیان • ئیدی خەڵك بڵاوەی لێ‌کرد و عەسکەر کشایەوە ناو قەڵا • ئەو شەوە لە لایەن تاوانبار و گوناهکار و ئەو کەسانەی دەیانویست لەسەر فرمانەکانی میری بمێننەوە ، هەشسەد کیسە پارە بۆ پاشا هات ! (١٩)

بۆ بەیانی پاشا لەگەڵ ئاغای یەنیچەری و مفتی و نەقیبی ئەشراف و مەلاکان چونە سەیری ئەو شوێنانەی قەڵاکە پێویستی بە چاك‌کردنەوە هەیە، کە دەبینن چیای لای باکوری وان ئەوەندەی یەك کێو گڵی لێ ڕۆ کراوە ، پاشا پرسی « ئەم هەمو گڵە بۆ لێرە کۆکراوەتەوە ؟ بە مەبەستی گرتنی قەڵا ڕۆکراوە؟ » پیرەمێردەکانی وان گوتیان « قوربان ، (تەیموری لەنگ) بە سێ ساڵ ئەم گڵەی لێرە کەڵەکە کرد تا ئەم قەڵایەی پێ بگرێ بەڵام دواییش هێچی بۆ نەکرا و هەروا بەجێی هێشت ، دوای ئەو (ڕۆستەم خانە کەچەڵ)ی عەجەم حەوت مانگ ئێرەی گەمارۆ دا و ئەویش ئەوەندەی دیکەی گڵ خستە

---

(١٩) ئەو هەڕەشە و تۆقاندن و دەنگوباسە ترسێنەرە هەموی بە مەبەستی دەسکەوتی پاشا و ڕوتاندنەوەی خەڵك بوە و باشیش سەرکەوتوە ، بە تاقە شەوێك هەشسەد کیسەی بۆ هات کە بە نرخی ئەو ڕۆژە دەبێتە سامانێکی زل •

سەر ، کەچی (خەلیل پاشا) و (قەرە مورتەزا پاشا) فریاکەوتن و سەنگەریان بە (رۆستەمە کەچەڵ) بەجیٚهیٚشت ، ئیٚمەش لە بەرەبەیاندا دەروازەکانمان کردەوە و شویٚن سەربازی عەجەم کەوتین هەشت هەزار کوژراو و سیٚ هەزار زیندوومان پیٚ بەجیٚ هیٚشتن ، حەفتا هەزار گوللە و هەزار بەستە باروت و هەشسەد قەتار رەوە و هەزار ئەسپی قەرەچوبون و گەلیٚك خیٚوەت و بارەگا و سیٚسەد و بیست تۆپ و بیست تۆپی بالیۆمزمان لیٚ گرتن جگە لە ماڵ و تالآنیٚکی زۆر. ئیدیٚ لەوساوە ئەم گلە هەر لیٚرە ماوە.» پاشا گوتی «کویٚخا ، هەموو خیٚوەتەکانی من لیٚرە هەڵدەن ، هەموو عەسکەریش با لیٚرە دابەزن ، با بەگی بیست و حەوت سنجاقی وان بیٚن و بۆ خزمەتی سوڵتان لە فرێدانە دەریای ئەم گلەدا یارمەتیمان بدەن » ، تیٚکڕا گوتیان جەنابی وەزیر ، خوا ریٚکیخا .

یەکەم کەس خۆی داویٚنی لیٚ بەلادا کرد و هەموو ئاغاکانی ژوورەوەی خۆی و ئاغاکانیوان دەستیان کرد بە بەرد هەڵگرتن و فڕیٚدانی . لەناو شار جاڕچی جاڕیان دا هەرچی دەنکە جۆییٚکی پاشای خواردوە بە پاچ و پیٚمەڕە و تورەکە و زەمبیٚلەوە بیٚن بۆ گڵفڕیٚدان . خیٚوەت و بارەگای پاشا و بار و بارخانەی ئەو هەموو عەسکەرە لە دەشتی وان هەڵدرا و ئەو ناوە بە جاریٚك ئاوەدان بۆوە .

پاشا قەڵەمی بە دەستەوە گرت و بۆ هەموو بەگەکانی ئەو سنجاقانەی سەر بە وانی نووسیٚ «ئەگەر لە ژیٚر فەرمانی پادشای مەکە و مەدینەدان ، وەرن لە وان یارمەتی قەلآکەی بدەن » . هەر یەك لەو فەرمانانە درایە دەستی ئاغاییٚك و بۆ فەرماندە کوردەکان بەڕیٚ کران .

منیش کە ئەم ناوەم نەدیبوو دەستم کرد بە سەیران و تەماشای قەڵای (وان) .

باسی قەڵای وان

ئێرە لە پێشتردا نەتەوەکانی (عاد و سەمود)ی لێ بوە کە لە چیاکانــدا نیشتەجێ بۆبۆن لەناو ئەو ئەشکەوتە قوڵ و گەورانەی هەڵیان‌کەنــدبۆ ، ئەوەبۆ خوای گەورە هەمویانی کردە بەرد • ئەم ناوچەی وانــەش چەنــد دەستاودەستی کرد تا لە ساڵی ١٦٠٠ پێش هاتنی پێغەمبــەری ئیســلام لە سەردەمی حەزرەتی سولەیماندا (مەلیك جالوت) لێرەدا کلیسایێکی گەورەی دروستکرد ، پاش ئەوەی (سولەیمان پێغەمبەر) جالوتی کوشــت ئێرە زۆر ئاڵوگۆڕی بەسەردا هات تا ٨٨١ ساڵ پێش هاتنی پێغەمبەر کەوتە دەســت ئەسکەندەری گەورە • لەبەر ئەوەی دانیشتوانی ناوچەکە بەو کلیسایەیــان دەگوت وان ئەو شارەی لە لاشیەوە دروستکرابۆ هەر ناوی وانی بە سەردا برا ، لە سەردەمی پێغەمبەردا بە دەست کیسرای دادکار نۆشیروانەوە بۆ ، یەکێك لە ئەسحابەکان رێی کەوتە ئێرە قەشەی کلێسا و چەند کەسێــکی دیکەی موسڵمان کرد ، پاشان یەکێك لە بنەماڵەی (یەزدی گرد) بە نــاوی (تاژدین) بۆ بە فەرمانڕەوای ئێرە و قەڵای وانی نوێ کردەوە و قەڵایێکیشی لە خوارەوە دروست کرد •

ساڵی ٨١١ی کۆچی کەوتە دەست (قەرە وێسفی جــەلایری) کە لــە شایەکانی قەرەقۆیونلوی ئازەربایجان بۆ ، ئەویش لە ترسی (تەیمۆری لەنگ) هەڵات و پەنای بردە بەر (یلدرم بایەزیدی عوسمانی) ، بەڵام یەکێکی دێ لە

شایەکانی ئازەربایجان (حەسەن بایندر) ناو سەری بۆ (تەیموور) دانەواند و شوێنی کەوت ، تەیموریش لە پاداشتی ئەم دڵسۆزی‌یە ئازەربایجان و شاری ئەخلات و قەڵای وانی داپێ •

لەساڵی ١٩٥٥دا وان کەوتە دەست (شا تەهماسبی سەفەوی) ، ساڵی ٩٥٦ لە سەردەمی سوڵتان سولەیماندا برای (شــا تەهماسب) کە نــاوی (ئەلقاس میرزا) بۆ لە کاکی تۆرا و هاتە کن سولەیمانخان و پاشان لە کاتی ئاژاوەنانەوە و تاڵانکردنی وڵاتی عەجەمدا کوژرا •

(ئیبراهیم پاشا) کرا بە سەرداری مەزن و (ئەلقاس مــیرزا) بۆ بــە یارمەتی‌دەری ، جا بە سوپای تەواوی ئەیالەتەکانی سەر بە (ئــەنەدۆڵ) و ناوچەکانی (قرمان) و (مەرعەش) و (دیــاربەکر) و (شــام) و (حەلــەب) و (تەرابلوس) و (ئورفە) و (ئەدەنە) و هەمو کوردستانەوە کەوتە رێ و لــە دەشتی واندا چادر و خێوەتیان هەڵدا و حەسانەوە ، ئەو عەجەمانەی لــە ناو قەڵادا خۆیان حەشار دابو لە بەرامبەر ئەم هێزەی عوسمانیدا خۆیــان بۆ نەگیرا لە ترسان کلیلی قەڵایان بۆ سەرداری مەزن هێنا و چونــە نــاو قەڵای (زگدزاو)ەوە • هەر لەو رۆژەدا (ئەمین بەگی مەحمودی) کلیــلی قەڵاکانی (ئامیق) و (سێ ئاوان) و (سوڵتان کیپانێ) بۆ ســەردار هێنــا ، لەبەر ئەوە حکومەت و قەڵاکان درایەوە بە خۆی • دیسان قەڵا زۆر قایمەکانی (جرم) و (بیدکار) و (بارگر) و (رۆسنی) و (حل) و (تەنوزە)ش کلیلەکانیان بۆ هێنا • سەرداری مەزن وڵاتی وانی دا بە وەزیری شام (خسرەو پاشا) •

بەڵام گەلێك لە خانەکانی کوردستان ــ وەکو (شەرەفخانی بتلیس) ــ کە لەلایەن شا تەهماسبەوە تاجی لەسەر نرابو ، دەستیان کردبو بە رێگری و ئازاردانی کاروانی موسڵمانان و رێبواران •

سەردار خەبەری گیرانی وان و هەر چل و سێ قەڵاکەی دیکەی وەکو

هەواڵێکی پەلە بۆ سولەیمانخان نارد کە لەو کاتەدا لە گەرمیانی حەڵەب بوو ، ئەویش ڕووی کردە لای ئەوان • (خسرەو پاشا) کە یەکەم فەرمانڕەوای قەڵای (وان) بوو خەریکی نوێکردنەوەی قەڵاکە بوو • شای ئێرانیش کە زانی قەڵای وان گیراوە بە لەشکری ئێران و تورانەوە بەرەو ئەملایە جمی ، (سەردار ئیبراهیم پاشا) ش بە هێزەکانی خۆیەوە چوو بۆ پێشی ، لە وانەوە بەرەو باکوور و خۆرهەڵات گەیشتە (سەڵماس) کە لە وانەوە حەوت فرسەقە ، شا کە هاتنی سەرداری بیست گەڕایەوە بۆ (ئیسفەهان) ، سەرداریش لە (ئەسعەداباد)ی نزیك (تەورێز) خستی ، پیاوماقوڵ و مەلا و ناسراوەکانی سەریان بۆ سەردار دانەواند و دیاریان بۆ هێنا • (ئیبراهیم پاشا) فەرمانی دا کە تەورێز تالان نەکرێ ، بەڵام هەواری (قزلجە) کە شوێنێکی سەختی عەجەمەکانە و سەربزێوی دەکا (ئولامە پاشا)ی بە دە هەزار عەسکەرەوە نارد بیگرێ ، کەچی (ئولامە) شکا و بە عەسکەرێکی کەمەوە گەڕایەوە (تەورێز) ، ئەمجارە سەردار عەسکەرێکی پتری ناردە هەواری (ئوجان) لە نزیك (تەورێز) و (خۆی) و (مەرەند) و (تسو) و (سەڵماسیان) تالان کرد و تۆڵەی خۆیانیان سەندەوە و بە تالانێکی زۆرەوە گەڕانەوە تەورێز • بیست ڕۆژ پاش ئەو بەسەرهاتە کوردەکانی پنیانشی لە دۆڵی قەتورەوە هاتنە ناو وان و قەڵاکەیان ئاوەدان کردەوە • (شەرەفخانی بتلیس) چونکو بۆ کن شای ئێران هەڵاتبوو وڵاتی بتلیس بە خەڵات درا بە (ئولامە پاشا) •

دوای ئەمانە (سەردار ئیبراهیم پاشا) بەسەر (بتلیس) و (حەزۆ) و (میافارقین) و (دیاربەکر)دا بەرەو بەغدا ڕۆیشت کە لەو کاتەدا سولەیمانخان گەمارۆی دابوو ، دوای ئەوەی بە خزمەت سوڵتان گەیشت لە گەمارۆی بەغدادا بەشداری کرد و ئەو شارە پاش چل ڕۆژ گەمارۆ دران لە ساڵی ٩٤١دا گیرا •

پاش گەڕانەوەی بۆ (ئەستەمبۆڵ) بیستی کە (قەیسەری ئەڵمان)

لەشکری ناردۆتە سەر (بەلگراد) ، (سولەیمانخان) بەبێ راوەستان رۆی کردە ئەو ناوە و پاش داگیرکردنی حەفتا پارچە قەلاّی وەکو (ئەردۆد) و دۆك نشینی (سولانکمیش) و (ئەردین) و (ئوسکە) بە سەرکەوتویی هاتەوە (ئەستەمۆل)• لەم کاتەدا هاواری قەلاّکانی (وان) و (عادلجەواز)ی پێگەیشت کە شای ئێران گرتونی ، (سولّتان سولەیمان) چاری نەما بۆ جاری دوەم بەرەنگاری عەجەمەکان وەستایەوە •

(سولّتان سولەیمان) رۆژی حەوتەمی مانگی سەفەری ٩٥٥ لەگەلّ (شازادە جیهانگیر)دا هاتنە (ئوسکودار) و (لەوێوە) بە سوپای دەریا ئاساوە هات تا گەیشتە ئەو شوێنەی پێی دەلّێن (سەید غازی) ، لێرەدا (شازادە سەلیم خان) والی (سارۆخان) گەیشتە خزمەتی و کاروباری ولاّتی (رۆمێلی) پێ سپێردرا و نێررایە (ئەدرنە) • پاشان هات گەیشتە بەرەوەی (ئاقشەهر) و لەناو بارەگادا حەسایەوە ، (شازادە بایەزید خان) بە سوپای خۆیەوە هات لەمبەرەوبەری رێگا بۆ سەلام راوەستا ، کە ئالاّی پێغەمبەر دەرکەوت دابەزی و چو ژکێفی باوکی ماچکرد ، سولّتان زۆری پێخۆشبو ، ئەم شازادەیەشی رەگەلّ خۆی خست و بەرەو ناوچەی (وان) رۆیشتن ، گەیشتنە (سیواس) ، لێرەدا (شازادە مستەفا خان) کە فەرمانڕەوای (ئاماسیە) بو گەیشتە دەست ماچکردنی سولّتان و ئەویش بە سوپاکەیەوە شوێنی کەوت ، کە هاتنە قەلاّی (ئەرزە ڕۆم) سێ رۆژ وچانی گرت و سوپای دیکەشی کۆ کردەوە و هات لەبەر قەلاّی (عادلجەواز)دا پشوی دا ، عەجەمەکان خۆیان رانەگرت هەندێکیان بە کەشتی رۆیان کردە قەلاّی (وان)و هەندێك بۆ دەشتی (تەحتیوان) هەلاّتن و قەلاّی (عادلجەواز)یان چۆلّ کرد •

لە بەردەمی ئەو قەلاّیەدا سولّتان (ئولامە پاشا)ی کرد بە بەگلەربەگی قرمان و (پیری پاشا)ی بە چل هەزار کەسەوە نادرە سەر وان گەمارۆی بدا • ئەوان گەیشتنە خوارەوەی وان مەتەرێزیان هەلّکەند چونە ناوی و چەند

هەزار عەسکەرێکیان بۆ شوێنەونێ بەڕێ کرد کە بچن لـە خاکی عەجەمدا تالآن و کاولکاریێ بکەن • سولّتانیش بە دە رۆژ گەیشتە دەشتی (تەورێز) •

برا بچکۆلەی شا (ئەلقاس میرزا) لە بەردەم سـولّتان سولەیماندا دەستی بە چاووڕاو کرد تا سولّتان کردیە سەردار و رۆی کردە (هەمەدان) و (دەرگەزێن) و (ئەردەوێل) و (نەهاوەند) و (قوم) و (کاشان) و (قەزوێن) و (مەراغە) و (ئەسەداباد) و شاری (ئوجان) و دەوروپشتی (ئیسفەهان) • لە (عیراق) و ئازەربایجاندا بە چل رۆژ حەفتا و شەش پارچە شاری داگیر کرد و لەگەڵ (ئەلقاس میرزا)دا گەڕایەوە خوار شاری (تەورێز) ، ئەوەندەیان تالآن لەگەڵ خۆیان هێنابوێ کە هەر خەربەندەیێك باری وشترێك میسکی پێ بڕابوێ، ئەم قسەیە زۆر بلآوە ، بەلآم سولەیمانخان نەیهێشت شاری (تەورێز) تالآن بکرێ و رازی نەبوێ دەست بۆ دانیشتوانی ببرێ ، تەنیا کۆشك و خیابانی شا لەناو تەورێزدا رۆخێنرا و تەخت کرا • من کە لە ساڵی ١٠٥٨ دا چومـە تەورێز باسی ئەو کاولکاریەم کردوە •

دوای ئەوە سولّتان بەرەو خۆراوا گەڕایەوە و بە پێنج رۆژ گەیشتەوە دەشتی (وان) کە تەماشای کرد (ئولامە پاشا)و (پیری پاشـا) هەروا لەناو سەنگەردان، دەزبەجێ سەدری ئەعزەم ـ سەرەك وەزیر ـ (رۆستەم پاشا)ی بە حەفتا بەگلەربەگیێەوە کردە فەرمانداری گرتنی وان ، بـە مەرجێك بە ئاشکرا لەو دوژمنـانە کەسیـان لێ دەرنەچێت و ئەمـانیش لە ناو خۆیاندا سەبارەت بە چۆنێتیێ گرتنی قەلآ راوتەگبیر بکەن • جـا سوپـای عوسمانیێ وەکو شەڵخە چواردەوری قەلآیان دا و ئەم ئابلۆقە تەنگە دە رۆژی خایاند، عەجەمەکانی ناو قەلآ لەبەر قاتوقڕیێ و برسێتیێ پەرێشان بون ، لـە رۆژی یازدەیەمدا فەرماندەی قەلآ (سوپا سالار عەلیجان) لەگەڵ چەنـد کەسێکدا خۆیان لە دیواری قەلآوە بە گوریس شۆڕ کردەوە و چونە خێوەتی (ئەلقاس میرزا) و بەسەر دەست و پێیدا کەوتن ، ئەویش تکای لە سولەیمانخان کرد

بۆ بەخشینیان • بەم پێیە بیستی رەجەبی ٩٥٥ جارێکی دیکە قەلای وان بە دەستی (سولتان سولەیمان) و گەورە وەزیرانی (رۆستەم پاشا) داگیرکرایەوە •

سولتان چل رۆژی دی لە وان مایەوە و قەلاکەی بە جۆرێ تازە کردەوە لە جاران باشتر • ئەمڕۆ وان یەکێکە لە قەلا هەرە قایمەکانی عوسمانی و مێژوونوسەکان نازناوی قزل ئەرسەلان (شێری سور) یان داوەتێ چونکو رەنگی گومبەز و بەردەکانی ئالە و لە دورەوە دەلێی خوێنی پێدا کراوە •

رەوەزی وان :

وان لە خاکی ئازەربایجاندایە، باشور و خۆراوای باکوری بە دەریاچەی وانەوەیە ، خۆرهەلات و لای قیبلەی کەوتوتە ناو دەشت و چیمەنێك دەلێی بەهەشتی شەدداده • قەلاکە لەناو ئەم دەشتەدا لە دورەوە دەلێی وشتری بارکراوە و یخی خواردوە ، لای پشتەوەی گەیشتوتە پەڕەکەی ئاسمان و لە هەزار رەنگ دەنوێنێ ، ئەمسلاو ئەولاشی وەکو باری وشتر لەبەریەك رەویوەتەوە و خوارەوەی وەکو کێوی بێستون بەردێکی یەك تەختەی بن هلۆلە و دیوارە نزمەکانی وارشی شاری لێیە ، لای باکوری کەندی ژێر رەوەزەکە ــ ئەو جێیەی تەیمور خۆلەکەی لێ رۆ کردبو ــ شاری لێ نیە و لایەکەی دیکەی زەلکاوە ، لای خۆراوای خۆلی تەیموری لێیە و پشتەوەی دەشتە • ئەم چیایە کە دەلێین لە وشتری یخدراو دەچێ ، سەری وشترەکە لای خۆرهەلاتە و کلۆ بەردەکانی تۆپ نایانگاتێ ، لاقەکانی ئەو وشترە دەڕوانێتە خۆراوای سەر دەریا ، ئەوەی گوتمان لاقی وشترەکەیە لە خوارەوەڕا بە سێ هەزار و شێست شەقاو بەسەر بەرد و پێپیلکەی بەترسدا بە یەك سەعاتی تەواو جا دەیگەیتێ و دەبێ لە حەوت قوللە و حەوت دەروازە دەرباز بی ئنجا تازە دەگەیتە دەرگای عەرەبجان کە لە هەمو دیوارەکانی قەلا نزمترە •

گاشه بەردەکانی ئەم قەلآیە لە خوارەوەڕا بە چەشنێکی سەیر دێنە بەرچاو ، لایێکی دەڵێی هەژدیهایە و خۆی بۆ خوارەوە شۆڕکردۆتەوە و ڕێگای شاری گرتوە کەللە و چڕنوك و ملی بە ئاشکرا دیارە ، لایێکی دیکەی هەیە وەکو شێر وایە یا لە شێوەی تیمساح و کەشتی سەر ئاوە ، هەیانە بێ کەموزیاد هەڵۆی لە سەر نیشتۆتەوە ! لە خوارەوەڕا بە سێ سەعات دەگەنە لای ئەو بەردانە ، لە قەدی ئەم چیایە شەشسەد ئەشکەوتی گەورەی نهۆم لەسەر نهۆم هەیە هەر یەکە ئەوەندەی کاروانسەرایێك بەرینە ، لەناو هەندێ لەم ئەشکەوتانەدا شارە کرمی ئاوریشم هەیە کە وەستاکاران بە خەڕەك دەیڕێسن و دەیکەن بە داو و قوماشی لێ دەتەنن • لە سەدان ئەشکەوتدا ئەوەندە گوللە تۆپ هەڵدراوەتەوە مەگەر خوا بیزانێ ، هەندێکی لێیاولێپ پڕ کراوە لە باروتی ڕەش ، هەندێکی دیکە پڕیەتی لە شێر و تیر و تفەنگ و مەتاڵ و تەوەرزین و پاچ و پێمەڕە و نوێڵ و چەرخوفەلەك و مەنجەنیق و بەردی خڕ و چەك و کولوپەلی بێ ژمار ، تەنانەت لە سەد ئەشکەوتا گەنم و جۆ و چەڵتوك و گەنمەشامێ و پاقلە و نیسك و نۆك و دانەوێڵەی دێ عەمبار کراوە ، ئەشکەوتێك هەزار ساڵە پڕ کراوە لە کەوشە کۆن و کاڵەی دڕاو و پەڕۆکۆن و ئەم جۆرە شتە بێ‌کەڵك و هیچ‌وپوچانە ، ئەشکەوتێك پڕیەتی لە ئێسکی ئاژەڵ و جانەوەر • یەکێکی دێ لەو ئەشکەوتانە پڕیەتی لە کەندوی گەورە گەورە کە یەکیان ڕۆنی بزێر و یەك ڕۆنی‌کونجێ و یەك ڕۆنماسێ و یەك ڕۆنی ئاژەڵ و یەك نەوتی ڕەش و گەلێکی دێ لەم جۆرە چەوریێانە ، حەوت حەوزیان دروست کردوە و پڕیان کردوون لە پێستی مەڕ و گامێش ، ئەو پێستانە ئاوەڕوت و پاك کراون و وەکو سیرمەی باریك بڕیویانن تا ئەو حەوزانەیان لێ پڕ کردون ، پاشان ئەوەندەیان هەنگوین پێدا کراوە تا توقوم بون و ئێستا لە پێستی دەرچوە بۆتە مرەبایێکی ئەوەندە خۆش پیاو لێی تێر ناخوا • لە ئەشکەوتێك ماسێ خوێ‌کراو و لە یەکێك بەرخی خوێ کراو یا

گۆشتی بزن و گامێش وشك كراون ، سێ ئەشكەوت پڕیەتی لە خوێ ، چل ئەشكەوتیش ئەوەندەیان گەنمەشامێ كولاو و كولێرە و بەكسەم و ئارد و ساوەر تێدایە خوا نەبێ كەس نایزانێ • چەند حەوزیش سركە و هەنگوین و پەنیر و رۆنی زەیتونە و تەنانەت شـەراب (مەی)یش هەیە كە دەدرێ بـە نەخۆش یا بۆ فەلەكانە • لەوانەش سەیرتر ئەشكەوتێك بە كاری خوا كانی نەوتی تێدایە لە قەلشتی بەردێك دێتە دەر و دەچێتە حەوزێكەوە ، كە پڕ بێ دەفتەردارێكی میری دێ و بە خەلكی دەفرۆشێ ، بەلام ئەم ئەشكەوتە شەو و رۆژ داخراوە و چەند تەپۆلكە خۆلی لـەلا هەلدراوەتەوە كە ئەگەر خـوا نەخواستە لەبەر هەر شتێك ئاگری گرت پێی بكوژێندرێتەوە •

بە كورتی وەكو گوتمان لەم چیای وانەدا شەشسەد ئەشـكەوت هەیە كە هیچیان خالی نین و هەموی پڕە لـە چەك و جبەخانە و ئازوقەی شەڕ ، چونكو سولەیمانخان كە لە شەڕەكانیدا زۆر سەركەوتو بو و چەندین قەلای داگیر كردبو و خۆی بەسەر هەمو شتێك رادەگەیشت ، پەلاماری دەرەوە بۆ ناو قەلا و بەرگری قەلا بۆ دەرەوە هەموی لێكدابۆوە ، بۆیە لە خواری قەلاوە تا لوتكەی سەرێ بیست بیست و سێ سێ و چل چل تۆپی بالیۆمزی دامەزراندبو كە هەتا مەودای چوار سەعات لە باخەكانی ئەردەمیتەوە رێی دوژمن بگرێ و لە دەشتی وان و چل میلی دەریاوە كەس نەوێرێ بجولێتەوە• جا ئەگەر هاتو سەرەڕای ئەم هەمو شتە دوژمن بە فێلێك گەیشـتە دامێنی قەلا و تۆپە گەورەكان رێگای لێدانیان نەبو •••• سولتان سولەیمان بـە هەزار زەحمەت و ماندوبون دیواری هەندێ لە ئەشكەوتەكانی كون كردوە و لولە تۆپی وای لێ هێناوەتە دەرێ كە پیاو سەری سوڕ دەمێنێ ، بەم جۆرە ریزێك تۆپی داناوە و گوللـە و پێویستیەكانی لـە تەنیشتەوە داناون ، ئەشكەوتەكانی خوار ئەوانیشی كون كردوە و لولەی تۆپی لەوان گچكەتری دەرهێناوە و گوللەی بەردی لە تەنیشـت داناوە ، جگە لەوانە لـە وارشی

خوارەوە دەرك و دیواری قەلاو بورج و شورەکانی لە دەروازەی یالی‌یەوە تا قوللەی پاشا و لە قوللەی رۆستەم پاشا و خسرەو پاشاوە هەتا دەروازەی ناوەڕاست ، لە دەروازەی تەوریزەوە تا دەگاتە قوللەی سەرو قات‌قات تۆپی بۆ ریز کراوە و بەم حیسابە لە راست و چەپەوە چوارچین تۆپ دامەزراوە •

شێوەی قەلای وان :

قەلاییکی زۆر قایمە لە سەروی ئەو ئەشکەوتانەیە باسمان کردن و سەری گەیاندۆتە هەوران ، بەشی خۆراوای حەوت قات قوللە و دەروازەی هەیە کە بورجەکانی یەکتریان لێ دیارە ، ئەو لایەی بەسەر باکوردا دەڕوانێ لەسەر تیرە شاخێکی تیژ سێ چین دیواری قەلایە خێلی عەزەب و عەسکەرەکانی دیکە لێرەدان ، لەم لایەوە بە ناو بەردانداا رێگای هاتنەخوارەوە و ئاوهەلگرتنی هەیە و قوللەکەی تۆپی بالیومزی بۆ داندراوە • لای قیبلەی بەسەر باشوری شاردا دەروانێ و قەلا لەم شوێنەدا دیواری بۆ نەکراوە ، لەسەر ئەو تەختە بەردانە سەرای فەرمانڕەوا و ژوری ئاغای یەنیچەریەکان و باشچاوەش و توسەر و کوێخای سەرا و قەلادار و یەنیچەریەکانی دیکە و تۆپچی و چەکدار و شانشینی‌یەکان کراون ، لەم ئاستەوە کەس زات ناکا تەماشای خوارەوە بکا • قوللەی ئاوخانە لێرەیە کە گاشە بەردە زلەکان لە خواری شاریان جیا کردۆتەوە ، لە قەلا و لوتکەی سەرەوە بە پلەکانێکی چەند هەزار پلەیی لە بەرد هەلکەندراو دەگاتە سەر ئاوی خوارەوە ، ئەمە رێگای سەرکەوتن و هاتنە خوارەوەیە ، رێگای ئاوهەلکێشانیش جودایە ، لە کاتی خۆیدا قلیج ئەرسەلان بۆیە کردویەتی بە دو رێ تا لە کاتی گەمارۆدرانا رێگای ئاوهێنان قەلەبالغ نەبێ • هەر لەم ئاستەی قەلای واندا ئاشی خوڕخوڕە دەگەڕێ و ئاوەکەی دەچێ لە دەباخ‌خانەوە بۆ باخچەکانی دەرەوە و چێ لەوان زیاد بو دەرژێتەوە ناو دەریا • ئاوەکەشی زۆر رون و خۆشە •

بڕگەی لای ملە وشترەکە :

جگە لەو قەڵایە کە باسمان کرد ، ئەوەی گوتمان وەکو ملە وشتر وایە قەڵایێکی بچوکی لێیە وەکو قەڵای زلی سەر کەللە وشترەکەی لێ هاتوە و کەوتۆتە خواری قەلای یەنیچەریەکان ، ئێرەش ڕێگای ئاو و ئەشکەوت و قەڵادار و عەسکەر و چەکی پێویستی هەیەو بۆتە کۆسپی ڕێگای تەورێز و وا هەڵکەوتوە کە لەگرتن نایێ •

بارستایی قەڵای ژۆرژ :

ئەم قەڵایەم بە شەقاو بۆ نەپێورا چونکو لایەکانی گەلێ ئەوەندە قوڵ و تاشراون دەڵێی شیوی دۆزەخە ، هەر لەبەر ئەوەشە خەرەندی بۆ نەکراوە ، ئەوەی زانرابێ قەلایێکی زۆر سەختە و لە خۆرهەڵاتەوە بۆ خۆراوا ڕاکشاوە ، لە خوارەوە بۆ سەرێ بە سێ هەزار شەقاو و زۆر بە ناڕەحەتی دەگاتە قوللەی ناو قەڵا ، لایەنی خۆراوای سێ چین دەروازەی ئاسنە • لە ناو دەروازەکانی قەڵای واندا شەو و ڕۆژ ، هاوین و زستان هەر ڕۆژە تاقمێك لە یەنیچەری پراودە و عەزەبەکان و پیاوەکانی حەوشە پاسەوانی دەکەن تەنانەت ژنێك یا منداڵێکیش ڕێگا نادرێ بێتە ژورەوە • ئەمە لەبەر ئەوەیە کە جارێکیان چەند سەد کوردێك بە جلکی ژنانەوە هاتبونە ناو قەڵا و داگیریان کردبو • دوایی ئەحمەداغا ناوێك بە پارەی خۆی سێ هەزار کەسی گرت و لە هەمو لایێکەوە بە هەزار فێڵ و تەڵەکە و بە کەشتی ناو دەریاوە توانیان کەلێنێك بدۆزنەوە و بچنە ژورەوە ، ئەو کوردانەیان بە شیر لەتوپەت کرد ، هەندێکیان لەو سەرەوە خۆیان هەڵداشتە خوارەوە و کەلاکی کوژراوەکانیان لەسەر بورج و دیوارەکانی قەڵا هەڵواسی ، ئەم ڕوداوە لە زەمانی مرادی چوارەمدا ڕوی داوە و لەو ڕۆژەوە ژن و منداڵ ڕێ نادرێ بچنە ناو قەڵا • دە قاوش یەنیچەری بۆ وان داندراوە •

لەم دەرگایەوە بەرەو خۆرهەڵات تا قوللەی ملە وشتر درێژایی قەڵا هەزار و چل شەقاوە ، ئەگەر سێ هەزار و شێست شەقاوی خوارەوەشی بخەینە سەر ، قەڵای وان لە خوارەوەڕا تا قەڵای ناوەڕاست و قوللەی ملە وشتر دەبێتە چوار هەزار و سەد شەقاو ، پانایی‌یەکەشی جێی وای هەیە دوسەد سێسەد شەقاو دەبێ •

خانوبەرەکانی ناو قەڵای وان :

نزیکەی سێسەد ماڵ یەنیچەری و تۆپچی و چەکداری تێدایە کە هەمویان رەبەنن و خاوەن ژن‌و ماڵیان تێدا نی‌یە • بەڵام ئەولای باکورەی بەسەر دەشتا دەڕوانێ و قوللەی ئاوخانەی لێ‌یە لەناو حەوشەی بە دیواردا خاوەن ژن و منالی لێ‌یە• مزگەوتی سولەیمانخانی لێ‌یە کە کلیسا بوە و کراوە بەمزگەوت ، منارەکەی بە بومەلەرزە روخابو ئاغای یەنیچەری (عومەراغا) دروستی کردۆتەوە ، گومبەز و خانوەکانی هەتا نزیك نیوەڕۆ لەناو هەور و مژدان و دەرناکەون • دەڵێن تیر نایگاتێ بەڵام ئەو کاتەی سولەیمانخان لە گرتنی روان گەڕابۆوە (ساری سولاخ پالەوان) و (حاجی سولەیمانی) بانگ کردبو و تیری پێ هاویشتبون گوایا ئەوان تیریان گەیاندۆتە قەڵا • لە ناوەوە حەوت مزگەوت ، تەکیەیێك ، سێ قوتابخانە و دە دوکانی بچوکی تێدایە ، لە هەمو ماڵێك سەرشوڕێك هەیە ، هەمو ماڵێك بە ئێستر و بارگیر لەخوارەوە ئاو بۆ خۆیان دێنن •

شتێکی گرنگ :

ئەو لایەی قەڵای ناوەوە کە قیبلەیە و دەڕوانێتە شار ، لەسەر ئەشکەوتی تۆپی ملەوشتر بەردێکی قوچی چوارسوچ لوس‌کراوە و شتی لێ هەڵکەندراوە ، ئەو هەڵکەندراوە بریتی‌یە لە نوسین و نیگار و جفرەی وا کە من بۆم نەخوێندرایەوە •

قەڵای ژێرۆ :

ئەم قەڵایە لای قیبلە نەبێ کە بەسەر دەشتێکی بەریندا دەڕوانێ لـە هیچ لایێکەوەهەواڵەی نیە ، زۆر قایمە و سێ گۆشە هەڵکەوتوە ، پشتەوە و لای باکوری لەگەڵ قەڵاکەی ژۆرۆ دەیکاتە چوارگۆشـــە • ئەم قەڵایـەی خوارەوە لەو شوێنانەی بە قەڵای سەرەوە نوساوە دیواری نیە ، زۆر پتەوە و بە بەردی تاشراوی زل تاژدین بنیاتی ناوە ، نزمە بەڵام زۆر قایمە ، پانایـی دیوارەکانی دوازدە گەزە و باش داڕێژراوە • لە قوللــەی (وەلەد)ەوە تـا قوللەی باخچەی کۆشکی پاشا دیواری قەڵا بیست گەز ئەستورە ، بـەڵام لای قوللەی ئەلماجێ پاشا کە لەپاش گەمارۆکان چاك کراوەتەوە دیوارەکەی سێ شەقاو پانە و جلیتینێی لەسەر دەکرێ •

قوللەکانی دەوراندەوری حەفتان، قوللەی (سوڵتان وەلەد) بۆ پاراستنی دیواری قەڵایە و هەمیشە تۆپەکانی ئامادەن • لای دەروازەی یالی قوللەکانی شا و پاشا و ڕۆستەم پاشا و خسرەو پاشا و ئەلماجێ پاشا و سولەیمان پاشای لێیە ، قوللەی کەتانچی محەمەد پاشا لە ســاڵی ١٠٥٥دا تازەکراوەتەوە • قوللەی دەروازەی ناوەڕاست، قوللەی ئەحمەداغای وان، قوللەی ئەسکەندەر پاشای چەرکەس کە یەکەمین والیێ ئێرە بوە ، قوللەی ئولامە پاشا ، قوللەی ئاتلی پاشا ، قوللەی یادێ ، قوللە نەخشێن ، قوللەی فەلەمێـت ، دێسـان قوللەی ئەلماجێ پاشا ،قوللەی دەرگای تەورێز کەوتۆتە ژێر قەڵای ملەوشتر و بە بەردی گەورە لەسەر ڕەوەزێك بە حەوت هەشت توێ هەڵچنراوە و بـە زمان باسی ناکرێ ، لە هەر یەکێکەوە بـۆ ئەوی دێ ڕێگاییێکی هاتوچۆ و یارمەتی گەیاندن بە ژێر بەردەکاندا هەیە کە تەنیا خۆیان پێی دەزانن •

قوللەی سەر دەروازە تۆپی زۆری هەیە چونکو مەترسـێ بۆ ســەر (وان) هەمیشە لەم لایەوە دێ ، بۆیە دامێنی ئەملایەی قەڵا دیوارەکەی زۆر ئەستورە ، چل ئەشکەوتی قات قاتی هەیە • لە بەردەمــی قوللەکانیشــەوە

دیواری نزمی زۆر قایم هەن کە کونە مەتەرێزیان تێدایە بەڵام تۆپیان بـۆ دانەندراوە ، لە ژێر دیوارەکاندا ڕاڕەو هەیە کە لەکاتی گەمارۆدرانا ئەگەر دوژمن بیەوێ خۆڵیان لەسەر ڕۆکا و بیانخنکێنێ بتوانن خۆڵەکە فڕێدەنـە دەرێ ، سێ لای ئەم دیوارانە لە دەروازەی یالیەوە تا دەروازەی تەورێز خەرەندێکی بۆ کراوە کە پەنجا شێست شەقاو پـانە بەڵام نزمـە چونـکو گەمارۆدرانی زەحمەتە لێرە یـەك گەز زەوێ بدەیتەوە دەگاتە ئاو ، بۆیـە سەنگەرهەڵکەندن ستەمە ، کاتی خۆی کە (ڕۆستەم خانی کەچەڵ) بە سوپای ئێرانەوە گەیشتە بەردەمی ئەم قەڵایە ، لە دوورەوە گڵێـکی زۆری هێـنا و وردە وردە ئەم گڵەی هێنایە پێش و لەشکر بەدوایدا تـا خەنـدەکی پـڕ کردەوە و چوە ناو مەتەرێز و گرتی • خەندەکی لای دەروازەی تەورێز زۆر گەورەیە ، سەد گەز پان و چل گەز قوڵە ، عەسکەرەکانی ئێرە هێچ لە دوژمن ناترسن ، تەنانەت لەکاتێکدا کە گەمارۆی ڕۆستەم خان حەوت مانگی خایاند، لەم حەوت مانگەدا تەنیا حەوت تۆپیان تەقاند ، تۆپێکی زەمانی سولەیمانخان ماوە دەمەکەی شکاوە پارچەیێکی لێ بۆتەوە تۆپەکەلی پێدەڵێن ، جارێکیان ئەم تۆپەیان هاویشت گوللەکەی کەوتە نێوان حەوت ئەفسەری عەجەم کـە پێکەوە دانیشتبوون و هەموی کوشتن ، جگە لەمە هەر دەرد و بەلایێکیش بێ یەکەمجار بەر قەڵای خوارەوە دەکەوێ •

جارێك پاسەوانانی قوللەی وان لەگەڵ قوللەکانی دیکەدا دەمقاڵییان دەبێ ، کابرای قوللەی وان دەڵێ « وس بن ، ئێمە لە سەردەمی ڕۆستەم خانە کەچەڵدا قاتوقڕی کەوتە ناو قەڵاکەمانەوە گۆشتی پشیلە و تووتکە سەگمان دەخوارد ، خوشك و پور و منداڵەکانمان گۆشتی شەهیدەکانمانیان خوارد و لە پێناوی هەر بەردێکی قەڵادا هەزار سەرمان دا و ئەم قەڵایەمان نەدا بـە دەست دوژمنەوە ! » بەم جۆرە شانازێ بە خـۆیەوە کردوە ، بە راسـتێ نەتەوەیێکی کەڵلەڕەقن • (ڕۆستەم خانە کەچەڵ) پاش حەوت مانگ گەمارۆ

بار و بارخانەی خۆی بەجێ هێشت و بەهەناسە ساردیٚ گەڕایەوە ئێـران ، پاڵەوانەکانی (وان) شوێنی کەوتن تا لە نزیك (ورمێ) و (سەلماس) پـێ‌ی گەیشتن لەشکرەکەیان شکاند و چەند هەزار دیل و کەللەسەریان هێنایەوە ، بە ماڵ و تالاٚنێکی زۆرەوە هاتنەوە کردیانە شایی و هەڵپەڕین • عەجەمەکان لە ولاٚتی خۆیاندا دەڵێن « رۆستەم خانی سوپا سالارمان لە چـەند لاوە وانی بریندار کردوە ، ئاخریٚ هەر نێچیری خۆیەتی ، » بەلاٚم ئیشەللاٚ قەت وا نابێ، چونکو هەر وەزیریٚ هاتبێ شتێکی لە قایمەکاریٚ قەلاٚی وان زیاد کردوە ، تا ئەمجارە کە (مەلیك ئەحمەد پاشا) کرا بە سەرداری وان ، لە جێ‌ی قوللەی قەلاٚی ژورو قوللەیێکی تازەی دروستکرد و دەرگای ئاسـنی تێ‌خست و کونی لولە تۆپی بۆ هێشتەوە و لە چوارلاوە هەشت تۆپی باڵیۆمزی بۆ دانا، ئەمە لە ساڵی ١٠٦٥ دابو •

جگە لە٠ە سەرپۆشێکی قایمیشی بۆ دەروازەی تەورێز دروست کرد و لە راست و چەپی دەروازەدا خەرەندێکی وای بۆ کێشا مەل نەتوانێ بەسەریدا بفڕێ ، پردێکی بەکرەداریشی خستۆتە سەر ئەم خەرەندە لە هیچ شوێنێـك وێنەی نیە ، هەمو ئێواران پاسەوان و پیاوە تایبەتی‌یەکان ئەم پـردە بـە گوریس و زنجیر هەڵدەکێشنەوە و بە دیواری قەلاٚیەوە دەنوسێنن تا بـۆ رۆژی دوایی دایدەنەوە •

دەروازەکانی قەلاٚی وان :

چوار دەروازەی ئاسنی هەیە . لە هەمویان قایمتر دەروازەی تـەورێزە کە پێنج قاتە و پاسەوانەکانیان شەو و رۆژ ئاگادارن • لەدیوی ناوەوەی ئەم دەروازەیە بنی ملـە وشتر و بڕگەکـە ئاشگێرێـك ئـاوی حەیـات لــە سەرچاوەیێکەوە دێتە دەر بۆ خان و مزگەوت و ماڵ و گەرماوەکانی شـار دەڕوا و چەند باخچەی حەوشی ماڵان پاراو دەکات و چیٚ زیاد بێ دەچێتـە

دەرەوە ، سەرچاوەی ئەم ئاوە پەرستگایێکی کۆنی لێیە ، پاسەوانەکانی دەروازە بۆ نوێژکردن دەچنە ئەوێ و ئاوی خواردنەوەشی لێ دێنن •

دوەمیان دەروازەی ناوەندە کە بەرەو باشور و قیبلە ڕۆ لە باخەکانی ئەردەمیت دەکرێتەوە و ئاسنی سێ قاتە . زۆر لە دەروازەی (باب ناسر)ی میسر دەچێ ، ناوی ئەم دەروازەیە پڕە لە چەك و جبەخانە ، نزیکەی دوسەد پاسەوانی هەیە ،پردێکی قایم خراوەتە سەر خەرەندەکەی •

سێیەم دەروازەی (ئوغرن)ە ، ئەمەیان دەروازەیێکی بچوکە کەوتۆتە قوژبنێکی باخچەکەی سەرای پاشاوە و بەلای قیبلەدا دەڕوانێ ، ئەم دەروازەیە هەمیشە داخراوە و کلیلەکەی لای پاشا خۆیەتی • ئەگەر تەتەرێك یا نێرراوێکی کوردستان یا عەجەم بگات ، شەوانە ئەم دەرگایەیان بۆ دەکرێتەوە • ئەمەشیان پردێکی دار بەسەر خەرەندەکەیەوەیە و پاسەوانان پاسی لێ دەگرن •

چوارەم دەروازەی (یالی)یە کە دەروازە چوار قاتە ئاسنەکەی دەڕوانێتە پشتەوە و لە هەر قاتێکدا دەرکەوانی چەکداری هەیە ، هەرچەندە ئەم دەروازەیە ڕوی لە بەندەرگایە و کراوەیە ، چەکداری زۆرە ، تەنانەت کارگێڕی گومرگ و دەفتەرداریش چەکداری خۆیانیان هەیە ، سەر دیوارەکانی نێوانی دەروازەکان ئەوەندەی چەك و جبەخانە لە سەرە کە لە ژمارە نایێت • بەردەمی ئەم دەروازەیەش لەسەر خەندەکەکەی پردێکی تەختەی لێیە •

بارستایی قەلای وان :

لە دەروازە تەورێزی لای خۆرهەلاتەوە هەتا دەرواز یالی لای خۆراواوەی ئەم قەلایەی خوارێ بە دیوار و قوللە و دەلاقەکانیەوە پێنج

هەزار شەقاوی تەواوە ، جا ئەگەر قەلاّی ناوەوەشی لەگەڵ حیساب بکرێ دەکاتە یازدە هەزار شەقاو ، تێکڕا چوار هەزار ددانەی لێیە کە لە کاتی گەمارۆدرانا هەر ددانەیەی دوو زەلامی لەسەرە ، ئا ئێستا هەموو شەوێ لە حەفتاوسێ قوللەدا پێنسەد کەس خەریکی پاس گرتنن ، شەوانە بیست و چوار ئاغا و چاوەش بە جلکی شەوەوە دەگەڕێن ، ببینن پاسەوانێك خەوی لێ کەوتوە دوای تێسرەواندنی دوسەد تێلا خەبەری پاشاشی لێدەدەن تا بینێرێتە ئەو دنیا ، چونکو ئەمانە مەعاش و ئازوقەی باش وەردەگرن •

ئێرە نزیکەی چوار پێنج هەزار کەس بەگێ لێکەوتو و پیاوی ئازای پەڕیوەی ولاّتان و کاربەدەستی دورخراوەی تێدایە کە بەسەرە نۆرەی پاسیان دێتە سەر ، لەمانە یەکیان بمرێ فرمانەکەی دەدرێ بە کوڕەکەی ئەگەر منداڵ نەبێ • ئەم پاسەوانانە هەموو شەوێ بە چەکەوە پاس دەگرن ، ئەگەر هەواڵێکی دوژمنیان پێ بگا لەناو سندوقدا مەشخەڵی داگیرساو بە زنجیر شۆڕ دەکەنەوە و دنیا روناك دەبێتەوە • لە دوای نوێژی خەوتنان تەپڵخانە لێدەدرێ ، بەلاّم لەبەر ئەوەی سەرەوە زۆر دورە لە خوارێ باش نابیسترێ•

حکومەتی قەلاّی وان :

بەپێی قانونی سولەیمانخان (وان) ئەیالەتە ، یەکەمجار لە سەردەمی سولەیمانخاندا کە مەقبول (ئیبراهیم پاشا) ئێرەی گرت درا بە (ئولامە پاشا)• پاشان لە ساڵی ٩٥٣دا کە عەجەم هاتن و گرتیان سولەیمانخان خۆی هات گەمارۆی دا و بە دەستی (ڕۆستەم پاشا)ی سەرەك وەزیر داگیر کرا و درا بە (ئەسکەندەر پاشا)ی چەرکەس و پایەی وەزیریشی لەگەڵدا درایێ •

ساڵانە خاسەی میرییەکەی یازدە جار سەدهەزار و سیودو هەزار ئاقچەیە ، سێ هەزار عەسکەری جبەلەبەر لەگەڵی بۆ شەر دەچن ، پاشا هەموو ساڵێ چل هەزار قرۆشی لە محاکەمە و شەڕ و هەرای خەڵك دەست

دەکەوێ ، بەڵام مەلیك ئەحمەد پاشا هەزار کیسە زیاتری دەست کەوت •

لە ئەستەمۆڵەوە ئاغایێکی زل دەکرێ بە ئاغای یەنیچەری‌یەکانی ئێرە کە لە سەردەمی ئێمەدا (عەبدێ ئاغا شـێتە) بۆ کە لە شـەش ئۆردوگادا سەرپەرشتێ سێ هەزار یەنیچەری دەکرد ، (یاسین چاوەش) بۆتە ئەفەندی یەنیچەریەکان و جبەباشیشیان هەیە کە لە سێ قاوشدا هەزار جبەلەبەری لەژێر دەستایە • سەر تۆپچی ئێرە لە دۆ قاوشدا فەرماندەی هـەزار تۆپچی‌یـە ، ئەمانە لە رۆژی جەژن و هەینی‌دا بۆ سامپیشاندان لەگەڵ پاشادا دێنە دیوان•

کوێخای پاشا و سەلام رێکخەر و سەرمیراوی شاریش فەرمانڕەوان . (شانی ئەفەندێ) سەرپەرشتێ دارایێ دەکا کە ٦٤٨٧ ئاقچەی هەیە و مـاڵی میری لەگەڵ سەد و پەنجا کەسـی بەردەستی خۆی لە حەوسەد فەرمانڕەوا وەردەگرێ و ئەو دەسکەوتە بەسـەر حەفتا قەڵا و مۆچەخۆرەکانی میریدا دەبەشێتەوە و بۆی هەیە بە قەفتانی سەرەوە بێتە دیوانی پاشا . چاوەشی کوێخاکان ، ئەمینی چاوەشەکان ، چاوەشی کاتبەکان ، دەفتـەری تیمـار ، ئەمینی دەفتەر ، رۆژنامەچی ، حیسابدار ، موقاتەعەچی و مەوقوفـاتچی و هی دیکە • نۆ خەلیفەی دیوان لە لایەن سوڵتانەوە فەرمانڕەوان کە مەعاشیان ٦٠٩٩٩ ئاقچەیە ، لەناو ئەمانەدا کاتێ پاشا دەچێت بۆ شـەڕ ، کوێخای زەعامەت و سۆلەیمان بەگ قۆڵ ئاغای راست و قۆڵ ئاغای چەپ و ئـاغای عەزەب و ئاغای حەسار و قەڵاداری ژورۆ و قەڵاداری ملە وشتر و قەڵاداری خوارۆ و ئەمینی گومرگ و ئاغای خەرج و ئاغای دارۆخە و ئاغای شابەندەر و ئـاغای میرا و لەگەڵی دەچن ، ئەم (گەنجی ئاغا)ی میراوە ئاو بۆ نۆ هەزار بەند بەڕێ‌دەکا و دەیەکیان لێ دەستێنێ و یەکێکە لە ئاغاکانی پاشا ، سـەد پیاوی خۆی لەژێر دەستایە ، دەسکەوتی بۆ پاشا شەش کیسە و بۆ خـۆی سێ کیسەیە ، جگە لە میراو (چوپلك)یش هەیە کە رێگاوبان و خەرەندەکان پاكدەکاتەوە ، حاکمی شەرعێ هەیە کە دایرەکەی سێسەد ئاقچەیێ‌یە ، بەڵام

پاش داکیرکرانەوەی وان لەلایەن پاشاوە بە پێنسەد ئاقچە دراوە بە مەلایێك • لە هەرێمەکانی (ئەردەمیت) و (وەستان) و (کوار) و (کواش) و (سورپ) و (ئامیق) قازی یەکانیان سالی دە کیسە دەرامەتیانە • مفتیی حەنەفی هەیە کە مفتیی شافعی و حەمبەلی و مالکی لەژێر دەستایە و بۆ هەموو کێشە و هەرایێك فتوا دەردەکەن ، لە هەر فتوایە دە ئاقچە دەستێندرێ ، نەقیبی ئەشرافیش هەیە ، نایبی شارێشی دێتە دیوانی پاشا ، ئەم نایبە سالی جارێك بە گوندەکاندا دەگەڕێ و داهات کۆدەکاتەوە ، وان سەرداری یەنیچەری و کوێخای سوپای لێ نیە ، ئاغای یەنیچەری فەرمانڕەوای یەنیچەریەکانە و لەناو سوپاشدا قۆڵ ئاغاکانی راست و چەپ فەرمانڕەوایی دەکەن •

سوپا و کارگێڕانی :

راست ، چەپ ، کوکللی ، رەبەنی تێشتەجێ ، توپچیی حەسار ، جبەچی ، قەلاداری ژوورو ، قەلاداری ملەوشتر ، قەلاداری ژێرو ، یاشلی ، حەسەنی ، حوسێنی ، ئاغای چاوەشەکان و ئەوانی دی • تێکڕا وان کراوە بە دوو (توغ) و بیست‌وچوار ئاغا کاری ، عەسکەرەکانی قۆلی راست زۆر ئازان و ئاغایان (سولەیمان بەگی خەزوری خسرەو پاشا)یە ، ئاغای قۆلی چەپ کوڕی دەمیرچی‌یە ، (داشلی) بەوانە دەڵێن لە قەلا بەردینەکەی سەرەوەدان و (یاشلی)یەکان لە حەساری خوارەوەدان ، سەیر لەوەدایە کە هەرچەندە ئەم دوو بەرەیە دوژمنی یەکترن ، هەر کاتێ دوژمنی دەرەوە رووی تێکردن دەبنە برای گیانی یەکتر و پیاوانە پێکەوە شەڕ دەکەن • چاوەش و پاسەوانەکان و جبەچی‌یەکان • ئەمانە ئێشیان چەك سڕینەوە و پاك کردنەوەیە و توپچی‌یەکان و رەبەنەکان هەموویان ئازان •

بە پێی قانوون قەلای وان شەشهەزار قۆلی هەیە ، (ئامیق) و (ئەرجیش) و (عادلجەواز) و (ئەخلات) و (وانی خوارو) و وەستانیش شەش

هەزار قۆلیان هەیە کە هەمۆی دەکاتە دوازدە هەزار قۆڵ • پارەی ئەمانە لە دەفتەرداری وان و خاسەی میری لە کواش و کوار و قۆنتەراتی ماستی و خەرج و گومرگی وان و خوێڵێین • مەحلەحە ــ و باجی بازاڕ و قەپان و باجی مۆش و باجی عەرەب و ئەرمەنی‌یەکانی بتلیس و باجی ئەو کەشتی و کەڵەکانەی بەسەر روباری مراددا دەڕۆن و بە کورتی لە سێسەد و شێست پارچە باجی جۆربەجۆرە کە هەر ساڵە شەشسەد کیسەی رۆمی دەستێندرێ و دەیاندرێتی، ئەگەر مەعاشیان یەك مانگ دوا بکەوێ دنیا بەسەر دەفتەردار و چل دایرەکەی دیکەو بیست و چوار ئاغاکاندا دەڕوخێنن و بە قیژە و هاوار دەچنە سەر پاشا و ئاژاوە دەنێنەوە •

فەرمانڕەوای سنجاقەکانی وان :

بەپێی قانون فەرماندەی سی‌وحەوت سنجاق لە وان هەیە ، بەڵام ئەو سنجاقانەی دانان و لابردنیان بە دەست حکومەتی عوسمانی‌یە بیستن وەکو : (ئەرجیش) ، (عادلجەواز) ، (مۆش) ، (بارگر) ، (گەڕگەڕ) ، (کسانی)، (هێزان) ، (سعرد) ، (ئاغاکیش) ، (شروی) ــ واتا شێروانی کوردان ــ ، کوردەکانی (قەتور) ، (قەڵای بایەزید) ، (بەردەع)، (ئەرەجك)، (کورلادێك)، (چۆپانلو) ، (شۆرگر) ، (دالەگیر) ، (زرتقی) (سنجاقی وان) کە پاشای لێ دادەنیشێ • هەرچی خاسە و باجی ئەوانە هەیە هەمۆی دێتە وان • حەوسەد پارچە گوندی هەیە کە بە زەعامەت و تیمارەوە بەستراوە و دەیەکیان لێ دەستێندرێ •

ئەو حکومەتانەی لابردنیان بۆ نیە :

تیمچە حکومەتی (هەکاری) کە کەوتۆتە لای قیبلەی وان و لە نێوانی شتاق و وەستاندا ئەو خانەیە کە لە (جۆلەمێرگ) دادەنیشێ و خاوەنی چل و حەوت هەزار سەربازە ، هەمۆیان ردێن‌تاشراو ، چوار شانە ، زرتەبۆز و

ناشیرین و ئازان ، وەکو هۆلەندی‌یەکان تەنیا لەسەر چەناگەیان نەختێ ریش دێڵنەوە ، سمێڵ قیتن و وەکو قازاقەکانی ئاخمیخ کاکۆلێکی تەنك بە ناوچەوانیانەوەیە ، کەللەی سەریان بە قەدەر مەنجەلێکە و زوربەیان ئاڵقەیان لە گوێدایە ، هەر یەکەیان چل پەنجا درەم تفەنگ دەتەقێنێ ، ئەوەندە نیشانچین کێچ دەنگێون ، یەکێ قەڵخانێکی کوردی‌یان بە پشتەوەیە و گۆپالێك بە دەستەوە ، مێزەرەکانی رەنگاورەنگی سەریان دوو پەڕی تێدەچەقێنن • زوربەیان چیلکەی گوێیان بە چەقۆ کون دەکەن و پەڕێکی شەهێن هەڵۆ یا کەڵەشێری تێرادەکەن ، جلکیان شال و شەپکە کە دامێنەکەی چین‌چینە ، کاڵەی پۆچەکلی ، پێنسەدی ، هەزاری ، سەدی و کەپکەپلی لە پێ دەکەن کە هەرتاکەی دوو هۆقە قورسە ، وا رێدەکەوێ لە کاتی شەڕدا قەڵخانیان پێ نابێ کاڵەکەیان دادەکەنن بە دەستێ دەیگرن و بە دەسەکەی دێ خەنجەر یا شیر دەوەشێنن ، لە دە کەس پشت ناکەنەوە ، لە شاری وان وا بڵاو بۆتەوە کە یەکێك زۆر تورە بێ و پەلاماری خەنیمەکەی خۆی بدا دەڵێن «وەك چەلۆی هەکاری کاڵەی بە دەستەوە گرت و هات !» هەکاری دە هەزار تفەنگچی لەم بابەتەی هەیە و لە کاتی شەڕدا دەیگەیێنێتە چل پەنجا هەزار ، بەڵام ئەم دە هەزارەیان مەعاش‌خۆرن • بۆم دەرنەکەوت مەزەبیان چی‌یە •

حکومەتی بتلیس :

هی خانی پایەبەرز عەبداڵ خانە کە لەمەوپێش باسمان کرد، عەشیرەتەکەی رۆژەکی‌یان پێدەڵێن ، ئەویش ئەوەندەی هەکاری عەسکەری هەیە •

حکومەتی مەحمودی :

ئەمان لە خۆرهەڵاتی وان لە ناو چیاکانی یالچین دادەنیشن ، لەگەڵ خاکی عەجەم چیای (شاکدیکی)یان نێوانە ، لەولایانەوە قەڵای قەتوری عەجەم هەیە • هەمو بەسەر یەکەوە شەش هەزار شیروەشێن‌یان هەیە کە

له هەرە ئازاکانی کوردستانن و سوارچاکیشن ، چەند جار لە (سەڵماس) و (خۆی) و (ورمێ) لە سوپای شایان داوە و سەر کەوتون •

له بەگەکانیان (برایم بەگ) لە قەڵای (خۆشاب) دادەنیشێ و قارەمانە ، چەند جار خۆی فڕێداوەتە ئاگری شەڕ و بە سەربەرزێ هاتۆتە دەر • ئــەم مەحمودی‌یانە بە ژماردە سەد و بیست بەگی سەرەك هۆزیـــان هەیــە کــە هەمویان خەڵات لە برایم بەگ وەردەگرن • لەناو ئەمانیشدا خاکی میرێ و خەرج و زەعامەت هەیە ، لای قیبلەی ئەمان وڵاتی هەکارێیە و لەگەڵ جەنابی (شێر یەزدان) خانی گەورەی (هەکارێ) خزمن ، لای باکوریشیان قــەڵای وانــە •

حکومەتی پنیانش :

ئەمانیش هەر مەحمودین بەڵام حکومەتیان جیایە ، شەش قۆناخ لــە خۆرهەڵاتی وانەوە دورە، بەگیان حەسەن بەگە و لە قەڵای حەسەن دادەنیشێ، وڵاتەکەیان لای خۆرهەڵات و باکور و باشوری بە سێ قۆناخ وڵاتی عەجەمە و لەگەڵ خانی ورمێ (چۆلاق سوڵتان)دا سنوریان پێکەوەیە ، شەو و رۆژ لەگەڵ عەجەماندا شەڕە دەندوکەیانە ، شەش هەزار عەسکەریان هەیە ، بەڵام چەندی بیری لێ کەیتەوە ئازا و بە دەست و بازۆن ، چەند جار پێشی سوپا پەنجا هەزار کەسێیەکەی خانی ورمێ و تەورێزیـــان گرتوە ، لــە خـــاکی ئەمانیشدا خاسەی میرێ و تیمار و زەعامەت هەیە ، عەجەم ناوی (غـــازی قڕان)یان لێناون •

گوایا لە کاتێکا (سوڵتان مراد) بە سوپاوە چوبوە ســەر (روان) ، عەجەمەکان لە لایێکی دیکەوە لەشکەریان ناردوە ، خانی‌پنیانش کە نـــاوی (میر عەزیزی شەل) بوە لە دەشتی سەڵماسدا بە هەشت هەزار کەسەوە پێش بە سێ هەزار عەجەمی (شاسەیوان) گرت و قڕانی تێخستن و چیان پێ بێ

بە تالآن هێنای ،لەو ڕۆژەوە ناوی (غازی قڕان)یان بەسەردا بڕا ، خوا یاربێ لە نۆرەی خۆیدا باسی وڵات و قەڵاکەیان دەکەین •

لە لای خۆرهەڵاتەوە (بەنێ قەتور) ، (بێرە دوسێ) ، (جۆلانێ) ، (دمدمێ) و (دۆمبلێ) پێنج حکومەتن کە بە قانونی سولەیمانێ سەر بە وان بۆن ، بەڵام کە (تەواشی سولەیمان پاشا)ی وەزیر تەورێزی گرت و قەڵایێکی گەورەی دروستکرد ، ئەم پێنج حکومەتەی لە وان دابڕێ و خستنیە سەر ئەیالەتی (تەورێز) ، پاشان کە عەجەم تەورێزیان گرتەوە ئەم پێنج حکومەتە لەم ناوەدا مانەوە • ساڵی ١٠٤٨ کە مرادخان مرد عەجەم سوپایان هێنایە ناو قەڵای قەتور و دەستیان کرد بە تێکدانی ئاشتینامەی مۆرکراو ، ئەم پێنج حکومەتە کوردەش بە ناچارێ شوێن عەجەم کەوتن ، چونکو باخ و زەوێ و کێڵگەیان لەگەڵیان سنور و هاوبەشە ، بەڵام ئەبۆنە پیاوی شا و هەر بە خۆش‌نشینێ مانەوە •

لەسەر بڕیاری سولەیمانخان ، هەر کاتێ سوڵتانیعوسمانێ بەسەر وڵاتی واندا لەشکر بنێرێتە خاکی عەجەم ، بەگلەر بەگی وان دەبێتە پێشەنگی سوپا، خانی هەکارێ و بەگی مەحمودێ دەبنە چەرخەچێ ، قارەمانەکانی پنیانش دەبنە قەرەوڵی ڕاست و چەپ و فرمانیان ئاگاداربۆن لە کاروباری دوژمنە• دوای ئەمانە پاشای وان و ئنجا وەزیرەکانی عوسمانێ و لە پشت ئەوانەوە سوڵتان خۆی یا سەرداری مەزن دەکەوێتە ڕێ ، ئەمجار میری‌میرانەکان دێن و لە دوای هەمۆیان خانی بتلیس بە خۆی و سۆپایەوە دەبێتە بنکڕ و ئەرکی سەرشانی ئەوە کە نەخۆش و لەپێ‌کەوتوەکان و ئەوانەی هەڵدێن هەڵیان گرێتەوە و چێ پێویستە لەگەڵیان بکرێ •

سوپای ئاوا یەکگرتۆ لای ڕاستی بەگی پازدە سنجاقی کوردستان وەکو (سعرد) ، (شروێ) ، (زرێقی) ، (کارنێ) ، (هیزۆن) ، (گەزگەز) ،

(ئـاغاكیش) ، (كسان) ، (مەكس) ، (بەردع) ، (لادیك) ، (ئوزەجـك) ، (دالەگەڕ) ، (چوپانلق) و (بەنی قەتور) بە تەپڵلێدان دەڕۆن و لای چەپیش سوپای پازدە سـنجاق كوردی دیكەی وەكو (لامۆس) ، (عادلجەواز) ، (ئەرجێش) ، (بارگریَ) ، (بایەزید) ، (ئاقچە قەلاّ) . (سورەكێو) ، (قەرەجە قەلاّ) ، (كوردی ماكو) ، (زیادین) ، (ئاباغای) و (شـتاق) دەڕۆن • ئـەو نەفەرانەی لەناو قەلاّكاندان قانون وایە نیوەیان بچن و نیوە بمێننەوە ، قەلاّی وان خۆی شەشهەزار عەسكەری هەیە و قەلاّكانی دیكەش شەش هەزاریان دەبێ ، ئەمانە نیوەیان دەچن • پاشای وان بە جبەلەبەرەكانیەوە سێ هەزار عەسكەرێكی دەبێ و هی سنجاقەكانیشی بێتە سەر تێكڕا چل و هەشت هەزار عەسكەری هەڵبژاردەی ئازایان لێ پێكدێ •

مزگەوتەكانی قەلاّی وان :

پەرستگاییك لە قەلاّی ژورۆی واندا هەیـە گوایا لە زەمانی (داود پێغەمبەر)دا دروست كراوە ، پاشان كە حەزرەتی ئەبوبەكر بە باڵوێزی هات كرا بە مزگەوت • چەند شا و خونكار دەستاو دەستیان پێ كردوە و هەر بە مزگەوتی ماوەتەوە ، تا لە ساڵی ۱۹٤۰دا (سوڵتان سولەیمان) ئاوا و بەرینتری كرد و ناوی مزگەوتی سولەیمانخانی لێنـا ، مزگەوتێكی گەورەیە . یـەك دەرگا و یەك منارەی هەیە ، ئەو ساڵەی بۆلەرزە لە وانی دا منارەكەی رۆخا، عومەراغای سەرۆكی یەنیچەریەكان منارەیێكی زۆر چاكی بۆ كردەوە كە هەتا كاتی نیوڕۆیان لوتكەی لە ناو هەوردا بزرە ، قەلاّكەی ناودوە لـەمە زیاتر مزگەوتی نیە ، هەمۆ پەنجەرەكانی بەسەر دامێنی شار و دەشتی ئەردەمیت و باخ و باخچەكاندا دەڕوانێ ، جگە لەمە ئەو مزگەوتی (گەورە)یەی لە قەلاّی خوارەوەیە دەسكردی شا جیهانی ئـاق قۆینلوە و لەمە گەورەتر مزگەوتی تێدا نیە ، ناو مزگەوتەكە گومبەزێكی گەورەی لەسەر كۆڵەكەی ئەستور بۆ دامەزراوە كە هێجگار بلندە ، وەستاكە تەقەلای زۆری لەگەڵ داوە و گەلێك

نەخش و نیگاری لەسەر مەڕمەڕ هەڵکەندراوی بۆ داناوە ، دەرك و دیواری بە تۆغلەی رەش و سور لێی نوسراوە ، مزگەوتێکی کۆنە و لەبەر ئەوەی بە پارەی حەڵاڵ دروستکراوە بۆن و بەرەکەتی زۆرە ، وێنەی خەتەکانی سەر دیواری ئێرە لە قەڵای حومسیش هەیە ، مینبەر و میحرابەکەی بە مورقی رەش و سپی و سور و بەردی بە قیمەت نەخشاوە ، منارەکەی هەند شیرینە تەماشای کەی . بە کورتی ئەوەندە جوان و دلڕفێنە لە هیچ کوێ وێنەی دەس ناکەوێ و جێگایێکی پیرۆزە، لە درەوەی مزگەوتەکە شوێنی خوێندن و حوجرەی فەقێیان هەیە .

مزگەوتی (خسرەو پاشا)ی وەزیری سولەیمانخان ، هەر ئەم پاشایە زێڕنگەرخانەی بتلیس و قەیسەریەیە بەناوبانگەکەی و خانی گەورەی ڕێگای ئووای دروستکردوە ، ئەم مزگەوتەشی لەکاتی فەرمانڕەواتی واندا بنیاتناوە و هەمو گومبەز و ژورەکانی بە مزی ئاسمانیڕەنگ داپۆشیوە و گەلێك هونەر و وردەکاری تێدا بەکار هاتوە ، ئالای سەر منارەکەی زێڕی ساخە و کە هەتاو لێی دەدا ئاوی چاو دەبا ، لە هەر چوارلاوە پەنجەرەکانی بلور و شوشەی تاشراوی تێگیراوە ، لە تەنیشت مزگەوتەوە حوجرە و مەدرەسەی لێیە . دەرگای ناوەڕاستی لە نزیك سەرای پاشاوەیە ، هەمو هەینییێك پاشاکان بۆ نوێژ دێنە ئێرە .

جگە لەمانەی باسکرا ، وان جێگای خۆش و گەورەی نیە ، مزگەوتی دەروازەی تەورێز پەرستگاییێکی کۆنە و نەزانرا کێ دروستی کردوە، ئەویش حوجرە و فەقێی هەیە ، مزگەوتی (دەروازەی ئەسکلێپ) عەباس ئاغا ناوێك دروستی کردوە .

مەدرەسەکانی :

مەدرەسەی مزگەوتی ئولو ، مەدرەسەی خوڕخوڕە ، مەدرەسەی

خسرەو پاشا ، مەدرەسەی دەروازەی تەورێز ، مەدرەســەی عەباس ئاغا ، مەدرەسەی چیا چەلەبێ ٠

قورئانخوێندن :

لە دوو شوێن جێگای قورئانفێربوون هەیە ، یەکیان لە مزگەوتی ئۆلو و ئەویتر لە مزگەوتی خسرەو پاشا ، بەڵام چونکو قوتابیان کەمە ناخوێندرێ، لە هەمو مزگەوتەکاندا دەرسی عیلمی تازە دەخوێندرێ ، بەڵام وەکو وڵاتی رۆم خوێندنگای نوێی نیە ، مەلای موســلیم و بوخاری زانی زۆرە کە حەدیسەکانیان لەبەر کردوە ٠٠

قوتابخانەکانی :

نزیکەی بیســت قوتابخانەی منداڵی ئەبجەد خوێنی لێیــە ، منداڵە زیرەکەکانی زۆر جوان فارسی دەخوێننەوە ٠

تەکیەکانی :

تەکیەی (خواجەکانی رۆم)ی بەناو بانگە ٠

کانییــەکانی :

لە سەروچاوە ناسراوەکانی وان ، کانی خوڕخوڕە و چوار کانی و کانی خسرەوپاشا ناویان هەیە کە لەناو شاردان ٠

گەڕەکی ئیسلامەکان :

لە گەڕەکە ناســراوەکانی : گەڕەکی پاشــا ، گەڕەکی خوڕخوڕە ، گەڕەکی مزگەوتی ئۆلو ، گەڕەکی سەرچاوە ، گەڕەکی ئەسکەلە ، گەڕەکی دەروازەی ناوەڕاست ، گەڕەکی دەروازەی تەورێز ٠

خانـوبەرە گەورەکانی :

چل و پێنج سەرای ئاوەدانی هەیە ، لەوانە لـە دێوی ناوەوەی قەڵای ناوەڕاستا نزیك بە مزگەوتی خسرەوپاشا (سەرای پاشا) هەیە کە بریتی یە لە چـل ژووری رازاوە و هۆڵ و دیوەخانی خـوارەوە ، دیوارەکانی وەکو قەڵایە و پڕ لە باخچە و دەروازەی تایبەتی و کۆشکی بەرز و گەرماو لەناو ، سەرایێکی گەورەیە ، ساڵی ١٠٥٥ دروستکراوە •

کۆشکی خەوەرنەق کە سولەیمان پاشا دروستی‌کردوە و ژووری تایبەتی پاشای لێ کراوە و ساڵی ١٠٥٧ی لێ نوسراوە •

کۆشکێکی بەرز لە بن قوللەی سەرەوەیە لە عومر پاشازادەی کەتانچی لەگەڵ ئاوەدانکردنەوەی وان دروستی‌کردوە و ساڵی ١٠٥٦ی لێ نوسراوە، لە ناو ئەم سەرا گەورەیەدا چل پەنجا ژوور لە قاتی‌خواری و مەیدانێکی زۆر فراوان لە ناوەڕاستا • پەنجەرەکانی لای خۆراوای بەسەر باخێکی وەکو بەهەشتا دەڕوانێ • بەردەمی دەروازەکەی مەیدانی دەرەوەی سـەرایە کە (مەلیك ئەحمەد پاشا) هەمو رۆژ لەوێدا تـەپڵ لێدەدا و یاری جلیت‌بازی دەکرێ و ئاغاکان سوارچاکی خۆیانی تێدا دەنوێنن •

لە هەر چوارلای ئەم سەرایە بە خوار و ژووری دوو قات شەشسەد ژووری تێدایە ، دەروازەیێکی بەسەر بازاڕدا دەڕوانێ کە شەو و رۆژ پاس دەکرێ•

جگە لەمانە لە خوارەوە سەرای حسێن ئاغا ، سەرای قازی ئەفەندی ، سەرای کوڕی دەمیرچی ، سەرای چیا چەلەبی ، سەرای کوڕی جندەدان ، سەرای جەعفەراغای خادم ، سەرای شانی دەفتەردار •

لەمانە بگەڕێتەوە لە قەڵای خوارەوەدا هەشت هەزار و هەشسەد خانو هەیە ، هەمویان خشت و گەچکارین ، زۆریان دوو نهۆمن ، جادەکانی پاك و خاوێنن • سێ گەڕەکی ئەرمەنی‌یەکانی لێیە کە خزمەتچی قەڵان و لە جیاتی

سەرانە هەر شوێنێکی قەڵا پێویستی بە چاك کردنەوە بێ ئەوان دەیکەن ، لەمانە زیاتر ئێرە مەسیحی لێ نیە ، ئەرمەنی‌یەکان بازرگانی دەوڵەمەندن •

خانەکانی :

خانی گومرگ ، خانی ئەحمەد پاشای کورد ، خانی قەپان •

قەیسەری و بازاڕی :

قەیسەری‌یێکی زۆر ئاوەدانی هەیە هەمۆ شتێکی لێ دەست دەکەوێ ، بەڵام بازاڕی مزگەوت و بازاڕی خسرەو پاشا و بازاڕی قۆندەرەفرۆشانی زۆر قەڵەباڵغە •

روبار و سەرچاوەکان :

چیاکانی وان زۆر کانی‌یان لێ هەڵدەقوڵێ و دێنە خوار و دەبنە رۆبار و لە گەڕەکی خوڕخوڕە ئاش دەگێڕن • لە ناو دەروازەی تەورێزدا کانیاوێك دێتە دەر ئاوەکەی زۆر خۆشـــە ، یەك بەرخ بخۆیت و لەم ئاوەی بەســەردا بکەی دەی‌توێنێتەوە • قوللەی ئاودارخانە جۆگاییێکی پێدا دێ کە لە بورجی ژۆروەوە بە ناو بەرداندا دێتەخوار • لــە بەرەوژۆرتر بورجێك هەیە کــە چاودێری ئەم ئاوەیە و تۆپە زلەکانی وەکو درکی ژۆژك ئامادە وەستاون ، جۆگەایێکی دیکە لە باکوری چیا هەیە و قوللەی ئاو بۆ پاراستنی داندراوە ، ئەو ئاوە لە بورجی سەرەوە و خاکی ســولتان دێتە خوار و لە هەمۆ سەر ڕێگاکانیـــدا چێن چێن تۆپی باڵیۆمز داندراوە ، خــوارەوەیان مێشـــە و زەلکاوێکە کەس ناوێرێ خۆی لێدا ، چونکو ئەو هەمۆ تۆپە ڕێگای پیاو هیچ رێی باڵندەش نادەن بە سەریا بفڕێ •

سەرو خواری وان بە تێکڕایێ سەد و شێست تۆپی هەیە کە هەمۆیان لۆلەدابڕاون و گوللەی دە هۆقەیێ دەخۆن •

گەرماوەکانی :

گەرماوی (سولتان) لە نزیك بازاڕی مزگەوت زۆر خۆشە و ئاوو هەوای سازگارە • گەرماوی (جوته)و گەرماوی (نەخشتین) لە نزیك دەروازەی تەوریز و (چالەگەرماو) هەرە بەناوبانگەکەیانن ، بەپێی راپۆری گەورەکان هەمو مانگێ شەشسەد کەس دەچنە ئەو گەرماوانە ، لەبەر ئەوەی خەلکی وان زۆر بە دەمار و توڕە و خاوەنی غیرەت و ناموسن ، ئافرەتیان ناچێتە سەیران و شایێ و میوانێ ، مەگەر ئەو رۆژەی بمرێ لاشەی لە حەوشەی مال بێتە دەر ، بۆیە لە زوربەی مالەکاندا گەرماوی تایبەتێ هەیە •

پاش نیوەڕۆیان پیاو ناچنە گەرماو و تەرخان دەکرێ بۆ ژنی ئەو مالانەی گەرماوی مالیان نیە ، ئەویش رێگای تایبەتێ هەیە بۆ پێداڕۆیشتنی ژنان کە لەو ماوەیەدا نابێ ئەو کۆلانانە پیاویان پێدا بڕوا .یەك پیاو بە رێگای ژناندا بڕوا سزایێکی خراپی دەدرێ • ئەم خەلکە ئەئاوا ژنی خۆیان دەپارێزن •

شێوە و رەنگ‌وڕۆی خەلکی وان :

ئەو برادەرانەی من بە خزمەتیان گەیشتم هەرچەندە زۆر پیر و پەكکەوتە نەبون رەنگی دەمو چاویان گەنم ڕەنگ و مویان ماش‌و برنجێ بو، هەتا پیرتر بن ئازا و توڕەتر دەبن . لاوەکانیان بۆ شەڕ هاندەدەن ، گەنجەکانیشیان گەنم رەنگن و تەڕوتازە و چاو جوان و قسە خۆشن ، خوا ئاگادارە من ئافرەتیانم نەدیوە بەلام وەکو بیستومە زۆر جوان و بە ناموسن. کیژەکانیان لە باوك و برای خۆیان بەولاوە چاویان بە پیاو ناکەوێ • ئەو برادەرانەی من لێرە ناسیاوتیم لەگەل پەیداکردن چیاچەلەبێ و خادم جەعفەراغای برای و حوسێن ئاغای قۆل ئاغاسێ و کوڕەکانی و ئەوانی دیکە بون • هەرچەندە ئێرە بە هۆی ئاوو هەوای سازگارەوە پێویستی بە پزیشك

نابێ ، بەڵام لەبەر زیرەکێ و لێهاتویێ خەلکەکەی حەکیمیشیان لێ پەیدابوە، لەمانە (مەسعود چەلەبێ) لە لێدانی دەمار (نەبز) زانیندا بێوێنەیە ، (شێخ بای چەلەبێ) دوکتۆرێکە لە (ئەتینا)ش هاوتای نیە ، برینکاری چاکیشیان هەیە •
لە شێخەکان شێخی مزگەوتی ئۆلو پیاوێکی دوعا قبوڵە •

نوسەر و شاعیر :

یەکەم کەس شای شاعیران (شانی ئەفەندێ)یە کە لە دەریای زانیاریێ یەکاندا مەلەوانە ، جگە لەو (وانێ چەلەبێ) و (میر سوپەهری)یش لە شاعیرە ناسراوەکانن •

وەلێ و دیوانەکان :

سوڵتانی باڵولاّن (وێسف دەدە) هەیە کە لە ناو قوڵلەی دەروازەی ئوغرۆنی پاشادا دەنوێ ، پیاوێکی ئەوەندە بە نرخە گەلێك کەرامەتی لێ بیندراوە ، لە وشەی « وێسف نانی دەوێ » زیاتر هیچی بە دەمدا نایێ • رۆژێکیان هەر لە خۆیەوە دەستی پێکرد « لێدە لە خان ، بکوژە خان »ی دەگوت و دەگوتەوە ، زۆری نەخایاند هەرای بتلیس زۆی دا و لەو هەرایەدا چەند هەزار عەسکەر بەردەمی شیر کەوتن و کوژران •

جلك و پێلاویان :

زیاتریان چۆخە لەبەر دەکەن و چەکمەی سەرحەدێ لە پێ دەکەن ، کەوڵی سمۆر دەپۆشن و پشتێنێکی هەریری سۆك دەبەستن و خەنجەرێکی لەبەر رادەکەن ، مێزەر و تەپلە قەیفەکانیان زۆر زلە ، ژنان بە تێکڕایێ جزمەی زەرد هەڵدەکێشن و ملیان بە خشڵی زێڕ و زیو داپۆشیوە •

ناوی پیاوان :

پەهلەوان ئۆغلێ ، چەندەدان ئۆغلێ ، دەمیرچێ ئۆغلێ ، بەشارەت

ئۆغلی ، عەلیشار ئۆغلی ، قلیج ئۆغلی و کەرەمەددین ئۆغلی ناویان هەیە ، هەروەها ماللیچیا ، ڕۆستەماغا ، بورهاناغا ، تۆغراغا ، ئەسەد بەگ و قەزنەفەر بەگیشیان هەیە •

ناوی کیژ و ژنەکانیان :

ئایشە ، فاتمە ، کولسوم ، ئەسماخان ، ئومەهان ، سەلیمە ، سالم ، کالە ، کامیلە ، ئەسماخانم ، پەریبۆی خانم ، هوما و میسکبار ناویان هەیە•

خولامەکانیان :

یوسف . ئەورەنگ . چاردی . چۆلنەی . هەقویردی ، چومەز ، زال، ئەسکەندەر . قوباد ، شوغار . سەروەر ، خوڕڕەم . لەوەند ، ئەلوەند ، سیامی ، پەرویز . شوکروللا ، قاسم و شاقوان ناون •

کەنیزەکان :

دلفگار ، مردەجان ، خەتمە . وەرەقە ، شاکرە ، هیند . ماهیە . دوڕڕییە، جەوهەر ، ئوهما ، سەروی بۆی . جان بای ، دلارام ، پەرچینە . پەریشان ، جان نیسار . ڕوکایە ، وەسیمە ، خالیسە ، زۆزان و شایخوبان •

ئیرە بە قسەی (عەلی قوشچی) سەر بە ئیقلیمی هەژدەهەمە بە پانی ، بەلام خانی بتلیس دەلێ ناوەندی ئیقلیمی سێیەمە و ڕوی لە خۆراوایە •

کلیساکانی :

کلیسای گوندی (ئەسکەلە) بە ناوبانگە . کلیسای (بەلێنم هەیە) لە دورگەی ناو دەریاچەدا و کلیسای (درك) لە خۆرهەلاتی وان •

دانەویلە و کشتوکالی :

میوە و بەرهەمی زۆرە و هەرزانە ، حەوت جۆرە گەنمی هەیە ، حەوت

جۆره جۆی هه‌یه له ره‌ش و سپی و چه‌ور و قه‌ڵه‌و، پاقله و نۆك و دانه‌وێڵه‌ی زۆر زۆره •

پیشه و ده‌سکرده‌کانی :

وه‌ستای به‌نا و موهه‌ندیسی وای هه‌یه هاوتایان مه‌گه‌ر له سه‌قز ده‌ستکه‌وێ ، به‌رگدروی ئێره ئه‌وه‌نده شاره‌زان شوێنی ده‌رزی و ته‌قه‌ڵی قوماشه‌که لێك ناکرێنه‌وه ، دوکانه‌کانیان پاك و خاوێنن ، زینده‌روه‌کانیان زۆر وه‌ستان •

کار و کاسبی‌یان :

خه‌ڵکی وان شه‌ش پایه‌ن ، یه‌که‌میان مه‌عاش خۆری پاشان که له قه‌ڵادا کار ده‌که‌ن و نابێ خه‌ریکی هیچ کاسبی‌یێك بن مه‌گه‌ر له ناو شاردا بن به بازرگان •

هه‌ندێکیان ده‌چنه ولاتان شتومه‌ك دێنن و ده‌یفرۆشنه‌وه • هه‌ندێك کاری ده‌ستی ده‌که‌ن ، هه‌یانه ده‌فته‌ردارن به قه‌ڵه‌م شت ده‌نوسن و له خزمه‌تی میری‌دان • هه‌ندێ مه‌لا و فه‌قێن و به‌شێك باخه‌وان و خزمه‌تکارن •

میوه و خواردن و خواردنه‌وه :

نانه‌گیا ، ئاوی رازیانه ، کولێچه‌ی خاسی و سه‌مونی سپی ئێره له هیچ کوێ نیه ، نانی له‌واشه‌ی وه‌ك گوڵ سوروسپی ، نانی به قه‌یماخ ، بۆره‌کی که‌و ، شۆربای ماستاو ، شۆربای قیرتلی و سێو و قورونفلی زۆر خۆشه •

له سه‌وزه‌کانیش که‌له‌می وان له هه‌مو دنیادا به ناوبانگه که دوانی باری وشترێکه ، گه‌ڵای زۆر ته‌نکه و یه‌کی به قه‌ده‌ر ورگی فیلێك ده‌بێ ، مه‌عده‌نوس و که‌ره‌وز و کوله‌که‌ی درێژ و پیواز و شوتی زۆر باشی هه‌یه • دوازده چه‌شنه سێوی هه‌یه وه‌کو ته‌پکانی ، جانگوڵی ، سیلانی ، زافه‌رانی و

شامێ کە لاستور و ئاودارن • ئەم وانە ئەوەندەی سێو هەیە کە رۆژانی سەیران شەڕە سێوی پێ دەکەن • شەربەتی هەنگوێنی چیای ورەك گیان تازەدەکاتەوە ، ئەم شەربەتە دارچینی تێکەڵ بکرێ و سێ رۆژ بمێنێتەوە پیاو سەرخۆش دەکا ، شەربەتی ئاوی شلە و شەربەتی ریواس و شەربەتی سێو لە خواردنە خۆشەکانی ئێرەن •

خانوبەرەکانی :

لە زەمانی کۆندا بە تەنیشت مزگەوتی ئۆلووە سوڵتان جیهانشا خانوبەرەیێکی بۆ میوان و رێبوار داناوە ، بەڵام چونکو ئێستا هەمو ماڵێك دیوەخانی هەیە ئێرە کەس روی تێناکا • خسرەو پاشاش خانوبەرەیێکی خۆشی بۆ مەلا و زانا و دەروێش و هەژاران کردوە کە ساڵ دوازدە مانگ هەرچی روی تێکا هەمو جۆرە خواردنێکی دەدرێتێ و خەرجەکەی والی وان دەیدا •

ئاژەڵی :

لە دنیادا گامێش وەکو گامێشی (ئەدەنەی ئەنەدۆڵ) و (سەرەزی رۆمێلێ) و (گامێشی وان) لە کوردستاندا زل و کەتە و بەسام نیێە کە ئەوەندەی فیلێك دەخۆن ، ساڵێك دایانبەستن لە فیل زلتر دەبن • خەڵکی وان لە رۆژی نەورۆزدا ئەم کەڵانە و ئەسپی رەسەن و وشتر و بەرانی دابەستراو دێننە دەر و بە شەڕیان دەدەن و پێیان رادەبوێرن •

سەیرانگاکانی :

جگە لە باخەکانی (ئەردەمیت) نزیکەی بیست سەیرانگای دورونزیکی هەیە کە شیاوی ئەوەن پیاو بیانبینێ ، یەك لەوانە بە مەودای نوێ‌هاوێژێك لە خۆرهەڵاتی وان (بەردی ژوشکە سپێ)یە و لەولاترەوە (گوندی یالێ) ،

(ئالەمەلێك) ، (گوڵەزەرد) ، (سەرزۆبار) ، (مێرگی قەرەقاسم) ، (سەکۆی مرادخان) ، (باخەکانی ئەردەمێد) ، (بەندی میرێ) ، (بەنـدی مـاسێ) ، (قۆرخی خۆشاب) ، (چیای ورك) ، (خـیابانی نـکی بەردێـر) ، (دێـری ئەندەرۆنەر) لە سەیرانگا بەناوبانگەکانی ئێرەن •

باخەکانی :

لای قیبلەی قەڵای وان کە لە گۆڕستانی بەر خەرەندەکە تێدەپـەڕێ تا دەگاتە ئەردەمێد بە پانایێ و درێژایێ هەشت سەعات رێگا باخ و باخات و خیابانی گوڵستانێکە بە پێی دەفتەری میراو بیست و شەش هەزار بـاخە ، ئەوانە دەیەك دەدەن بە میراو کە ئاویان بداتێ ، نەشارەزا بکەوێتە نـاو ئەو باخانەوە بزر دەبێ ، هەمێ باخێك حەوز و پلۆسکێکی لە ناوەڕاستایـە و کۆشکێکی خۆشی لە لایێکەوە بۆ کراوە• لە باخە هەرە خۆشەکان باخی مالّلی چیا چەلەبێ و باخی شێرەك و باخی سولەیمان بەگە •

زیارەتگاکانی :

قسنی (غازی خسرەو پاشا) کە لە حەوشەی مزگەوتەکەی خۆیـدا نێژراوە ، (مێری میران محەمەد تسکلی پاشا)ش گۆڕی لێرەیە کە بە دەستی کوردێك کوژراوە ، لە کاتێکدا لە دەشتی سەراو ویستۆیەتی لـە نـاکاو پەلاماری سوپای (شا ئیسماعیل)بدا کوردێکی یەزیدێ [٢٠] بـە دەستێك پشتێنەکەی گرتوە و بە دەستەکەی دێ بە خەنجەر ونجڕ ونجڕی کردوە ، پیاوەکانی پاشا کوردەکەیان لەتوپەت کرد بە جۆرێك کە دەستێکی هەر لەبەر کەمەری تسکلیدا بەجێ ما و پێکەوە نێژران • (جەعفەراغای خادم) کە خۆی یەکێکە لە بینەرانی ئەم بەسەر هاتە ، وای بۆ گێڕامەوە :

---

(٢٠) بۆیە یەزیدێ پێ دەڵێن چونکو پاشای کوشتوە .

لاوێکی کورد گیرابوو. باوکەکەی هاتە لای تسکلی پاشا و لێی پاڕایەوە گوتی «پاشا کوڕی من بێ تاوانە ، هەر ئەم کوڕەم هەیە . مەیکوژە و وەجاخم کوێر مەکەرەوە . ئەگەر کوڕەکەم بکوژی لە بارەگای خوادا بە دەستی یەخەو بە دەستی کەمەرت دەگرم ! » پاشا گوێی نەدایە ، بە کاری خوا وەکو کوردە گوتبوی وابو . پاشا کوژرا و دەستی کوردەی لەبەر پشتێندا بەجێ ما .

(قوربان بابا) لە ناو دەروازەی قەڵای ژورودا نێژراوە . ئەم پیاوە ئیمامی ئەبوبەکری بە چاوی خۆی لەناو ئەم دەروازەیەدا دیوە و دواندویەتی، بۆیە چل ساڵ لەم بەر دەروازەیە ژیا و بەجێی نەهێشت . کە مردیش وەسیەتی کرد لەم جێ نەزەرگەیە بنێژرێ .

قەبری (حسێن پاشای جانپۆڵاد زادە) کە وەزیری (محەمەد خانی سێیەم) بوە و کراوە بە فەرمانڕەوای وان لێرەیە . ئەو کاتەی (سەنان پاشای جەغالە زادە) لە شەڕی (تەوریز) شکا و بە پەلەپڕوزە خۆی دەرباز کرد و گەیشتە (وان) ، ئەم جانپۆڵاد زادەی شەهید کرد لەسەر ئەوەی کە گوایا یارمەتی نەداوە .

★ ★ ★

با بێینەوە سەر باسی مەبەست : کە (مەلیك ئەحمەد پاشا) گەیشتە وان ، بڕیاریدا ئەو هەمو گڵ و خۆڵەی (تەیموری لەنگ) لەبەر قەڵادا خڕی کردۆتەوە ، فڕێی بداتە دەریاوە . نامەی بۆ بەگ و فەرمانڕەواکانی وان نارد، ئەوانیش هەمو (بەسەرچاو)یان گوت و رۆژ بە رۆژ هەرلافاوی خەڵك بۆ دەهات ، خواردنیان بۆ سوپای کوردستان دێنا و دیاری بۆ پاشا و خۆشیان دەمانەوە، تا وای لێ هات حەشامەت ئەوەندە زۆر بو لەمسەری ئۆردوگا تا

ئەو سەری بە دۆ سەعات نەدەبڕایەوە ، تەنیا چێشتکەر و نانەوا و مدبەقچێ نزیکەی سێ هەزار خێوەتیان هەبو •

پاشا هاتنی ئەم خەڵکەی زۆر پێ خۆشبۆ ، جگە لە دڵنەوایێکردنیان رۆژی دۆ جاریش سەرەك هۆز و فەرمانڕەواکانیانی بانگهێشتن دەکرد ، دوای نان خواردن دەیانکردە هەرا و دەستدەکرا بە خۆڵ ڕشتنە ناو ئاو ، سوپای کوردستانیش وردە وردە خڕ دەبۆوە • خانی هەکارێ خۆی نەهات بەڵام کوێخای خۆی (مەلا محەمەدی شتاقێ) بە شەشهەزار شەڕکەری چەلۆوە نارد و دیارێ چاکیشی پێدا ناردبۆ • بەگی مەحمۆدییان نە خۆی هات و نە یارمەتێ نارد ، عەبداڵخانی بتلیسیش هەروا ، پاشا ئەمەی زۆر پێ ناخۆش بۆ ، (ئەحمەداغای ئەرغەنیلێ) بە نامەیێکی برایانەوە ناردە لای خان، کە ئەو نامەیە دەگاتە خان و دەیخوێنێتەوە دەڵێ « ئەسپی ئێمە لە وان ئاو ناخواتەوە ، » ئاغای نامەبەریش لە بتلیسەوە بە دۆ شەو و دۆ رۆژ دەوری دەریاچەی وانی دابۆ بە (قوسقون قڕان)دا هاتەوە لای پاشا و بۆی گێڕایەوە، پاشا وەکو پۆشۆی بەردەستێ گڕی گرتبۆ نە دەکوژایەوە •

★ ★ ★

هۆی لەشکرکردنە سەر خان

شتێ خوا بیەوێ بیکا گەڕانەوەی بۆ نیە ، ئەو ڕۆژە پاشا لای (عەبدی ئاغا)ی فەرماندەی یەنیچەری‌یەکان بانگهێشتن کرابۆ ، هەمۆ پیاوماقۆڵ و ئـاغاکانی وان و بەگە کوردەکان لەوێ کۆبۆنەوە ، پاشـا ڕای ئـەوانی وەرگرت ، تێکڕا لە دەست خان هاواریان لێ‌هەستا و گوتیان « کابرایێـکە بێدین ، خوانەناس ، داوێن‌پیس ، ئەستێرەوان و درۆزنێکە چل ساڵە خوێنی حەڵاڵە ! » ئەو خەڵکە بێ‌ویژدانانە ئەم هەمۆ بوختانانەیان بـە خـان کرد کە ئاگای لە هێچ نەبۆ [(٢١)] ، بەکاری خوا ئەوان لەم قسانەدا بۆن کە دەرکەوان هاتە ژۆر وگوتی « گەورەم نامەیێك لە والێ (ئەرزەڕۆم) (تاوخچی مستەفا پاشا)وە هاتوە و چەند برینداریکی یەنیچەریشی لەگەڵدایە » ، پاشا گوتی

---

(٢١) ئەولیا چەلەبێ یەکێك بوە لەو تاك‌تاکە خوێندەوارانەی ئەو زەمانە لە ناو عوسمانێ‌دا ، پاش ئەوەی عەبدالخانی زانا و زیرەك و هونەرکاری ناسێ بە جۆرێك گیرۆدەی بۆبۆ کە لە کاتی دوژمنایەتێ سەروەرەکەشیدا ڕێز و قەدری خۆی سەبارەت بەو نەدەشاردەوە . لێرەدا خان بێ تاوان پیشان دەداو سوچی ئەم ئاژاوەیە دەخاتە سەر ئاغاکانی وان یا بەگێ مەلازگرد و چەند یەنیچەرێ تاڵانکراو . بەڵام پاشا هێشتا لە بتلیس نانی عەبدالخانی دەخوارد کە نەخشـەی ئەم پیلانەی ئەمڕۆی لـە دڵی خۆیدا دەکێشا و بە شوێن ئاسانترین ڕێگادا دەگەڕا بۆ تاڵان‌کردنی خان . خۆکردنەوەی لەشکری کوردستان لە شاری واندا بە بیانوی گڵ فڕێدان سەرپۆشێك بۆ بۆ ڕێکخستن و ئامادەکردنی سوپا بۆ سەر بتلیس .

خێرا بیانهێنە ژوور ، نامەبەر هات سەلامی کرد و نامەی والیی ئەرزەڕۆمی دایە ، وا نوسرا بو : (٢٢)

« گەورەم • بۆ خاتری خوا لە ژێر فەرمانڕەوایی ئێوەدا چەتەیێک هەیە ناوی خانی بتلیسە ، بە شەو بە دە هەزار کەسەوە پەلاماری ملکی (محەمەد بەگی مەلازگردی)داوە کە سەر بە ئەیالەتی منە ، تالانی کردوە و نزیکەی سێسەد ئیسلامی بە ناهەق کوشتوە و چل هەزار سەر مەڕی شقاقی بردوە و خواردویەتی • ئەم کابرایە لەناو ملکی ئێوەدایە و بێگومان دەرەقەتی دێن و ئەم زولمە لادەبەن،دەنا ئەگەر تالانکراوەکان و کەسوکاری کوژراوەکان بە جلکی خوێناوییەوە رو بکەنە (ئەستەمول)ئیشی ئێوەش خراپ دەبێ ! ئەگەر ئارەزوتان کرد لەشکر بکەنە سەر ئەو چەتە و رێگرە منیش بە بیست هەزار عەسکەرەوە ئامادەم دێمە خزمەتتان • چاوەڕوانی فەرمانتانم • » ئەوانەی لای پاشا دانیشتبوون بە بیستنی ئەم هەواڵە گەشانەوە و کەوتنە چەقەنەلێدان •

هەر لەم کاتەدا پەلێك لە یەنیچەریەکانی (ئەرزەڕۆم) هاتنە ژوور ، یەکیان کە قۆڵی براوبو قۆڵە براوەکەی فڕێ دایە بەردەمی پاشا و گوتی « هەی وەزیر ، هەقم بستێنە » و ئەوانی دیکەش کردیان بە هەرا و هاوار ، پاشا گوتی دەی غازییەکانم چیتان لێ کراوە ؟ گوتیان « گەورەم • ئێمە پاسەوانی سنورین و بە بازرگانیتی بەڕێ دەچین ، کە بارەکانمان گەیشتە (بتلیس) بە بیانوی ئەوەی باج لە هەمو کەسێك دەستێندرێ باجیان لێ سەندین ، پاشانیش کوردێکی زۆریان خڕ کردبوە کە گوایا لەشکر دەکەنە سەر

(٢٢) هاتنی نامەی والیی ئەرزەڕۆم دژی خانی بتلیس و شکاتی یەنیچەرییەکان و زاقە و هاواری ئاغا تورکمانەکانی وان و داخوازیی هەموویان بو لەناوبردنی حکومەتی بتلیس شتێکی رێکەوت نەبوە ، بەڵکو ئەوانە پیلانێکی نهێنیی رێکخراو بون لە پێشترا هۆنرابونەوە .

(محەمەد بەگی مەلازگرد) ، بارەکانی ئێمەیان فڕێ دا و ولاخەکانیان هەمتو لێ بە سوخرە گرتین ، ئێمەش چوینە سەر خان و هاوارمان کرد کەچی ئە ئاوا بریندداریان کردین ، جا خوا هەڵدەگرێ ئێمە هێزی بەردەرگا بێین و لەم سەر سنورە لە راهی خوادا خەزا بکەین ئاوا سوکایەتی‌مان پێ بکەن ؟ » ٠

پاشا لە دوای بیرکردنەوە گوتی « چەتەیێ کردوە ، لە ولاتی خۆیەوە پەڕیوەتەوە ئەرزەڕۆم و چەند سەد کەسێکی کوشتوە ٠ » فتـوای هەر چوار مەزەبی بە شێخول‌ئیسلامەکان نوسێ ، مەلای وانیش فتوای شەرعی خستە سەر قاقەز و مۆری کرد و دایە دەست پاشا و گوتی « قوربان ، خەزات پیرۆز بێ ، شێری غیرەت هەڵکێشە و شوێنەواری ئەم چەتەیە لەسەر دنیا پاك بکەوە ٠ » ٠

پاشا بە دانیشتوانی گوت « با نامەیێك بۆ خۆی بنوسم و بە پێی قانونی‌سولەیمانی داوای لێ بکەم بێتە وان لەگەڵ (محەمەد بەگی مەلازگرد) و شکات‌کەرەکانی دیکەدا بکەوێتە محاکەمە ، ئەگەر بە قسەی شەرع رازی نەبێ ئەوسا لەشکری دەکرێتە سەر ٠ » ئەوانەی لەوێ بون هەمو گوتیان «قوربان شەرعی چی ، ئەوە خان تاوانبار کراوە ، دەست دەکا بە سوپا خڕکردنەوە و لەوانەیە پەلامارمان بدا ، لە سایەی خواوە بە هۆی گڵ فڕێدانەوە لەشکرێکی زۆر کۆبۆتەوە ، دەی با هەتا زوە بچینە سەری ، » بەڵام پاشا بەقسەی نەکردن و گوتی دەبێ نامە بنوسرێ و کۆڕەکەی بڵاوە پێ‌کرد ٠

پاش نانخواردن گەڕایەوە قەڵای ناوەوە لەگەڵ من و چەند هاودەمێکی خۆیدا بە پیاسە چوینە سەر قەڵای ملەوشتر بۆ سەر ئەو بورجەی (سوڵتان مراد خان) دروستی کردوە ، لەوێ هەناسەیێکی هەڵکێشا و بە منی گوت « (ئەولیا) ، باش گوێ بگرە تا بەسەرهاتی خۆمت بۆ بگێڕمەوە و ئەم نهێنی‌یە بزانە ٠ »

بەسەرهاتی مەلیك ئەحمەد پاشا

« من چرای هەڵکراوی (سوڵتان ئەحمەد خانی) خوالێخۆش بوم ، سێ ویەك ساڵ لەمەوپێش بە هەر زەحمەتێك بۆ خۆمم گەیاندە ژوری تایبەتیی سوڵتان ، لە شەڕەکانی پروسە و ئەدەنە و خوتین دا لە خزمەتیا بوم • پاش ئەو بوم بە چۆخەداری سوڵتان (مرادی چوارەم) و لە شەڕی داگیرکردنی رواندا لە خزمەتیدا بوم ، ئەوەبو پاش داگیرکرانی (روان) ولاتەکانی (نەخچەوان) و (شێروان) و (شاری تەورێز) و سەدان ولاتی دیکەی ئێران گیرا و کاولکرا ، پاشان بە ناو خاکی کوردەکانی مەحمودیدا هاتینە ناو قەلای (وان) ، سوڵتان مراد خەریکی تەماشای قەلا بو بە گەڕان هات تا گەیشتە ئەم کۆشکە ، پاش نانخواردن خەوی هات و نوست ، لەو سەردەمەدا (نیشانچی پاشا) سیلاحدار و من چۆخەداری پاشا بوین ، وا رێکەوت ئەو مەنقەلی ئاگرەی لە ژورەوە بۆ سوڵتانیان دانابو ، پریشکێکی پەڕیبوە سەر لێفەکەی و لەپڕ دوکەڵ لە ژورەکەی بەرز بۆوە ، سوڵتان خەبەری بۆوە هاواری کرد کێ لەوێیە ؟ یەکەم کەس من فریا کەوتم و چاوم بەو حاڵە کەوت بە دەست ئاگرەکەم کوژاندەوە و دوکەلی ژورەوەم رەواندەوە • سوڵتان پرسیاری کرد کێ نۆبەچی بوە ؟ گوتم نۆبەچی (حسێن پاشا شێتە)بوە بەلام ئەو کلۆلە فێ گرتویەتی و

هۆشــی لای زۆری ئێــوه نەمــاوه • سولتــان گوتــی حــەی حــەی ! دا بیهێنن ئەو کافره ، هەزار فێ بیگرێ لێرموه فڕێی دەنه خوارێ و بیکەنه پەندی هەمۆ تۆبەچی‌یێکی دنیایێ • من و مستەفا پاشا و ئەوانی دێ بەسەر دەستوپێ‌یــدا کەوتین بــه هەزار حاڵ تا لــه کوشتنی خــۆش‌بۆ و دەری کــرد •

بۆ رۆژی دوایێ له کاتێکا (مراد خان) لەسەر سینی‌یێکی زێڕ و چەند قاپی فەخفورێ گەوهەردار نانی بەیانێ دەخوارد ، پارویێك نــان و هەنــدێ خواردنی هەڵگرت و گوتی « (مەلیــك ئەحمەد) تــۆ له ئێستــاوه بویــته سیلاحدار و نزیکترین کەس بەمن ، چاك ئاگات لێم بێ، ها ئەم پاروه نــانه بخۆ و بەو دوعایانه بێ من بۆت دەکەم » ، خەڵاتێکی سمۆرەی گرانی دا به شانمدا و مێزەرێکی محەمەدی به دەستی خۆی له سەرم بەست و کردمی بــه سیــلاحداری سەربەخۆ و هاودەمی خۆی • ئەو بەسەرهاتە ئا لەم کۆشکەدا رۆی دا و ساڵەکەی ١٠٤٥ بۆ ، خوا کارێکی کرد ئەوا جارێــکی دێ لەپاش بیست ساڵ هاتومەوه ئێره و ئێستاش که ساڵی (١٠٦٥)ه لەشم ساخه و بــه سەرداری مەزن و دە ستوری موکەڕەم گەڕاومەوه • سوپاس بۆ خوا » •

که هاتینەوه خوارێ ، پاشا فەرمانی پێ کردم نامەیێك بۆ خانی بتلیس بنوسم ، منیش ئاوام نوسێ :

نامەی ئامۆژگاریێ مەلیك ئەحمەد پاشا بۆ عەبدال‌خان فەرمانڕەوای بتلیس :

هەی له دەوڵەتی عوسمانیدا له هەمۆ کەس سوکتر ، تــۆ که نــاوت عەبدال‌خانه چەتەیێکی گومڕای سەرلێ‌شێواوی ، شەرمت لێ هەڵگیراوه و نامۆس و شورەییت لەلا نەماوه ، بــه درۆ خۆت له بنەچــەی (سولتــان ئەوحەدوڵلای عەباسی) دەژمێریت و بەوه بابێ بووی ، کەچێ لەعنەتی خوات له خۆت بارکردوه لەگەڵ بێگانه و رافزێ و یەزیدێیەکاندا تێکەڵ بۆیت و

کابرایێکی لە دین‌وەرگەڕاوی ، شـانبەشانی گۆرانیبێـژ و قەشمـەر و وشکەڕن و دمبەگژەنان هەڵدەستی و دادەنیشی ، بە لەعنەت بی هەتا ڕۆژی قیـامەت •

ئەوسایەی من والی (ئەرزەڕۆم) بۆم هەر چێت کردبۆ گوتـم ئـەوە تێپەڕیوە و لێت خۆش بۆم ، کەچی گەیشتۆیتە ئەم تەمەنە و هێشتا خـۆت باش نەکردوە ، بە ناوی باجەوە ڕێبوار و بازرگانان تالان دەکەیت و وڵاخ لە خەڵك دەستێنی ، دەچیتە سەر خاکی (ئەرزەڕۆم) و چل هەزار سەر مەڕی (محەمەد بەگی مەلازگردی) دێنی و وڵاتەکەی تالان دەکەیت و سێیـەد کەسی لێ دەکوژی • هەرچی (یەزیـدی) و (چەکوانـی) و (خـاڵتی) و (ڕۆژەکی) هەیە لە خۆت خڕکردۆتەوە [٢٣] ، هەر کەس بە لاتدا بڕوا ڕوتی دەکەیەوە و قۆڵی دەپەڕێنی ، بۆی بە ڕێگر و دەس‌درێژی دەکەیە سەر هەمو لایێك • تەنانەت ئەگەر ئەو مەلایانەی لای خۆت بە ناوی ئامۆژگاری‌یەوە پێت بڵێن بۆچ وا دەکەی ؟ لە وەڵامیاندا دەڵێی « ئێرە کوردستانە ، بـۆ ئەوەی چاوترساندنێك لە نێواندا بمێنی ئەم تالانکردنە قانونێکی عەباسی‌یە•» شەرت‌بێ لە دەوڵەتی عوسمانیدا بە جۆرێکت تەمبێ بکەم وەك گوارە بکرێتە گوێچکەت و خـۆت و ماڵ و منداڵت وەکو دیلی بەزێڕکڕاو ببنە کۆیلەی عوسمانی‌یەکان ، من خۆم ئەو دە ڕۆژەی میوانت بۆم تێگەیشتم چ فێڵ و

(٢٣) سەرنجێکی ئەم نامەیە دەری‌دەخا کە عوسمانی‌یەکان تێکڕای کوردەکانیان بە چـاوی دوژمن و ناموسڵمان تەمـاشا دەکرد و خوین و ماڵیانیان بـە حەڵاڵ دەزانی ، پێشـەوایێکی وەکو عەبداڵ خان کە خاوەنی سامـان و دارایی‌یە و بنەماڵەیێکی فەرمانڕەوای لە مێژینەیە و لـە سەرانسـەری کوردستاندا بە چاوی دەسـتەڵات و ڕێـزەوە بـۆی دەڕوانـن ، بـۆ کاربەدەسـتانی عوسمانی جێی مەترسـی بۆ ، لەناوبردنی پێشـەوایێکی وەکو عەبداڵ خان و حکومەتێکی سەربەخۆی وەکو بتلیس دۆ سۆدی بۆ مەلێك ئەحمەد پاشا لێ دەوەشایەوە : لابردنی مەترسی و دەسکەوتێکی بێ ئەژمـار .

تەڵەکەیێکت لە ناخی دەروندایە ، بۆیە لە ناو خێوەتی ڕێی ئوا پێم گوتی « گیانەکەم خان ، هەتا من لە (وان) فەرمانڕەوام ، تۆ لەگەڵ فەرمانده و بازرگانەکاندا تەبا بە » ئەمەم بۆ قازانجی خۆت پێ گوتی ، وا دیارە ئەو نسحەتەی من بایی پوشێك کاری تێ نەکردوی بۆیە ئاژاوەت ناوەتەوە و دەستت داوەتە کاری بێ شەرعی ، گومان لە ڕێگریتدا نەماوە و لەسەر حوکمی شەرعی ئیسلام خوێن و ماڵت حەڵاڵە و بە هەر چوار مەزەب فتوای لەسەر دراوە ، بڕیارم داوە بێمە سەرت و وڵات لە دەست یاخی و پیاوخراپێکی وەکو تۆ پاك بکەمەوە تا جادە و شارێیەکان ئەمێن بینەوە ٠

جا لەگەڵ ئەم نامەیەی منت پێگەیشت رامەوەستە بە خۆت و فەرماندەکانی هاوڕێتەوە وەرە خزمەت سوڵتانی عوسمانی ، ئەو مەڕ و ماڵەی تاڵانت کردوە بیاندەوە بە خاوەنەکانیان و خۆت لە تەحتی وان ئامادەی موحاکەمە بە ، وەڵڵا بیللا ئەوەندەی تۆسقاڵێك دەستت بۆ نابڕێ ٠ هەر دەبێ بێی دەنا جگە لەو هەموو زیانەی لێت دەکەوێ وڵاتەکەشت تاڵان دەکرێ و خۆت ناوت دەسڕدرێتەوە ٠ من ئەوا هاتم بۆ دەشتی تەحتی وان تۆش لەگەڵ یەزیدییە مەلعونەکانی رۆژەکی خۆت وەرە بۆ بەردەمی قارەمانەکانی وان ، جا خوا یا بە تۆی دەدا یا بە ئێمە ٠»

ئەم نامەیە لەگەڵ نامەکەی (ئاوخچی مستەفا پاشا)ی ئەرزەڕۆمدا پێچرایەوە و درا بە سەر دەرکەوان (جانپۆلاد ئاغا) ، ئەویش بە پڕتاو لە ڕێگای قوسقون ترانەوە گەیاندیە خان و ئەم نامەیە لە دیوەخاندا خوێنرایەوە، خان تورەبو گوتی «پەحا ٠٠٠ دەبێ ئێمە ئەوەندە تاوانبار بین وڵاتمان تاڵان بکرێت و ئەم هەموو قسە ناخۆشەمان بۆ بنوسرێ ؟ کاری خوایە ، هەردو دەست بۆ خزمەتی سەرە ! » ئەمەی گوت و لەبەرچاوی نامەبەرەکە پالی لێ دایەوە ، بەلام لە ژێرەوە بە پەلە نامەی بۆ بەگە کوردەکان نوسی و داوای یارمەتی لێکردن ٠

له لایێکی دیکەشەوە خەزێنەی شەرەفخانی خستە سەر پشت حەڤدە هەزار تفەنگچی کۆکردەوە و قەڵا و مەتەرێز و سەنگەرەکانی تازەکردنەوە ، دە هەزار کەس بۆ تۆبەت‌گرتن و قەرەوڵی دانا ، لە لایەن کوردەکانی برادەریشیەوە حەڤدە هەزار تفەنگچی پیادە و دە هەزار سواری بۆ هات و خۆی بۆ شەڕ ئامادەکرد . پاشان ئەم نامەیەی بۆ پاشا نارد کە گەوهەری لێ هەڵدەوەرێ : (٢٤)

نامەی عەبدالْ‌خان بۆ مەلیك ئەحمەد پاشا :

« لە پێش هەمو شتێکدا سوپاسی ئەو خوا بێ‌هاوتایە دەکەم کە هۆشی تەواوی داوە بە ئادەمزاد و بە پاکترین و بەرزترین گیان‌لەبەران سەربەرزی کردوە و کردویەتە سەرپشك بۆ هەڵبژاردنی چاکە و خراپە ، بۆ ئەوەی سود و زیانی خۆی لێك جیابکاتەوە و بە فڕوفێڵی درۆزن و دوزو و شۆفاران هەڵنەخەڵەتێ ، ئەوانەی دەبنە فەرمانڕەوا جڵەوی کاروباری خەڵك بە دەستەوە دەگرن ، ئەو ئەرکە بەبێ لادان لەڕێ و بەبێ چاوەڕوانی دەسکەوتی تایبەتی بەرن بە ڕێوە و لە فرمانەکانیاندا پرسیان پێ بکەن .

ئەمە ڕەوایە منێك ئەوەندەی پوشێك تاوانم نەبوبێ تەنیا لەسەر گومانێك ئەو دەریا سوپایەت خڕکردۆتەوە و شەڕم پێ دەفرۆشی ؟ داخوا ڕۆژی قیامەت بەرپرسی ئەم کردەوەیەت نابی ؟ شاری بتلیس بکەوێتە بەر تالان و بڕۆ و ماڵ و منداڵی کوردان لە ژێر پێی زوڵم و زۆردا بپلیشێنەوە تۆ چۆن وەڵامی سولتان دەدەیەوە ؟ ئەو کاتەی لە ماڵی من میوان بوی و ئەو هەمو بەڵێن و گفتە باشانەت بۆ هەڵڕشتم چەند زو لە بیرت چونەوە ، بۆچی نەیانگوتوە پیاوی مەرد هەر بەڵێنی بدا بە جێی دێنێ ؟ ئەو ڕۆژەی

---

(٢٤) ئەم رستەیە (گەوهەری لێ دەبارێ) یە جوانترین هەستی رێز و بەگەورە گرتنە کەئەولیا چەلەبی بەرامبەر بە دوژمنی دەولەتەکەی بەکاری هێناوە.

به منت گوت « خانی برام ، ئیشاللاّ سنجاقی (مۆش)یشت بۆ دەخەمە سەر بتلیس و تۆڵەی چاکەکانت دەکەمەوە • » منیش بەم بەڵێنەت دڵم خۆش بۆ، تۆ ئارەزۆت وابۆ کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایێ تۆدا هەمۆ کەس بحەسێتەوە، ئەم لەشکر هێنانەت خەڵك حەساندنەوەیە ؟ ئیدی ئەم خەڵکە چۆن دەحەسێتەوە و پەنا بۆ کێ بەرن ؟ جارێکی دێ پێت گوتم « کاکەخان ، تۆ چرای داگیرساوی گەورەی من سوڵتان مراد خانی ، ساڵی شەڕەکەی (روان) زۆرمان نان خواردی و وا دیسان لەو نانەت دەخۆینەوە ، بۆیە بە دڵ حەز دەکەم هەر لە خێر و خۆشیدا بیت و دوعای خێر بۆ (سوڵتان محەمەد خان) بکەیت » •

کوردەکان لە هاویندا دێنە هەواری مەلازگرد ، پیاومان دەچێ سەرژمێری مەڕەکانیان دەکات و بە پێی قانۆن مەڕانەیان لێ وەردەگیرێ ، کەچێ (محەمەد بەگ) سوپای لەگەڵ خۆی هێنا بۆ خاوەن مەڕەکانی گرتە بن باڵی خۆی و ڕێی مەڕانەدانی لێ گرتن ، لەم بەربەرەکانیەدا بەگژیەکدا چۆین و چەند کەسێکی تێدا ڕۆیێ ، بەڵام بۆ ئەم لێکدانە ئێمە فتوای هەر چوار مەزەبمان وەرگرتوە و لامانە •

یەنیچەریەکانیش ، ویستومانە باجی میرێ لە کوتاڵەکانیان بستێنین نەیاندا و بە شێوەی ئاژاوە هێرشیان هێنایە باخی من و چەند پیاوێکیان لێ بریندارکردم و ئەم هەرایەش لە قەباڵەی شەرعیدا نوسراوە کەوا بۆم ناردن•

جا ئەگەر ئەوانە سەرەڕای ئەو کردەوە نا قانۆنیەی خۆیان هاتۆن درۆودەلەسەیان هەڵبەستوە ، تۆ ئەم هەمۆ قسە ناشیرینانەت بۆ من نوسیوە ، منیش سەرەڕای ئەوەی هیچ تاوانێك لە خۆمدا شك نابەم ، دیسان داواتان لێدەکەم ئەم نامەیەم بە تۆبە و پاشگەزبۆنەوە دابنێن و لێم خۆش بن، چونکو دۆستایەتێ و خۆشەویستێ پێشومان زۆرە و ئێوە وەزیری خەلیفەی

پێغەمبەرن و لەسەرتان پێویستە هەمیشە لانی دادکاری بگرن و قبول و بەڵێنی خۆتاتان لە بیر نەچێتەوە •

بە پێغەمبەری خوا و هەر چوار یارەکەی و بە سەری سوڵتانی مەزتتان سوێند دەدەم لە ناو خەڵکدا مەمشکێنن و ڕوشکێنم مەکەن • وا ئەم نامەیەم بە (زەینەڵ ئاغا)ی خۆمدا ناردە خزمەت‌تان کەچی پێویست بێ بۆ ئاشت‌بونەوەم لەگەڵ شکات‌کەرەکاندا یارمەتیم بدەن • ئیدیّ هەر خۆش بێ • »

کاتێ ئەم نامەیەی خان لە قەڵای وان گەیشتە دەستی پاشا و تێیدا رون‌کرابۆوە کە (محەمەد بەگی مەلازگردی) پۆشانەی نەداوە بە خان و بەگژیشی‌دا چوە و ئەم محەمەد بەگە خۆی تاوانبارە و بە شەرع خوێنی حەڵاڵ کراوە و یەنیچەریەکانیش بە هەرا و هۆریا چونەتە سەر دیوەخانی خان و لێدرانەکەیان کارێکی بەجێ بوە ، پاشا ئەم نامەیەی پێ خۆش‌بو و گوتی «بەڵام بۆچی نەهات تا لێرە شەرعیان بکرێ ؟» (زەینەڵ ئاغا) گوتی «قوربان ، خان دڵی شکاوە و تکاتان لێدەکا لەگەڵ یەنیچەریەکان ئاشتیان بکەیتەوە ، منی بۆ ئەوە ناردۆتە خزمەت‌تان لە جیاتی خۆی • »

پیاوماقوڵانی وان کێچ کەوتە کەولیانەوە و تێکرا گوتیان « قوربان ئەوە دەتان خلافێنێ ، خوا دەیزانێ رۆژێك دێ ئێمەش وەکو محەمەد بەگی مەلازگردی مالوێران دەکا و پاشانیش وەکو شەرەفخانی باپیری لە تەنگانەدا رو دەکاتە وڵاتی عەجەم ، چونکو ئەمانە لە کۆنەوە دوژمنی خانەدانی عوسمانین ، هەتا ئەم سوپایە لێرە خڕبۆتەوە و هەلمان بۆ هەڵکەوتوە با هەڵکوتینە سەری و لەناوی بەرین ! » ئەوەندەیان لەم قسانە بە گوێی پاشادا خوێند و چونە ژێر کلیشەیەوە تا بڕیاری چونە سەر بتلیسی دا •

پاشا بە شەش هەزار عەسکەری مەحمودی هەڵبژاردەوە هاتە گوندی

(سەر روبار) و لەوێ خێوەت و بارەگایان هەڵدا ، جارچیش بەناو شاردا جارِیان دا هەرچێ چەکهەڵگرە با بکەوێتە ڕێ ، بە حەفتا دەرکەوانی خۆیدا نامەی بۆ سێ بەگی سنجاق و فەرماندە سوپاییەکان نارد ، دوو نامەی تایبەتیشی بە ئاغاکانیدا نارد ، (ئەحمەداغای ئەرخەتیلی) یەکیانی برد بۆ والی (ئەرزەڕۆم) تاوخچی مستەفا پاشا کە باشترین عەسکەری خۆی بنێرێ و ئەو نامەکەی دێ بۆ (فیراری مستەفا پاشا) کە بە عەسکەرە هەڵبژاردەکانی خۆیەوە بێ لای پشتەوەی خان بگرێ ، جا ڕۆژبەڕۆژ شەپۆلی دەریای سوپا لە بەردەم قەڵای واندا پەنگاوی دەخواردەوە •

پاشا فەرمانی دا پەنجا دانە تۆپی قەڵای وان و شەش تۆپی بالێومزێ سازبکرێن ، بیست کەشتیش پڕ بکرێ لە جبەخانە و چەند هەزار قەتتار بەکسەم و باروت بە هەڵهەڵەکێشان بەرەو خۆراوای دەریاچەی وان ڕۆیان کردە بەندەری عادلجەواز • فەرمانێکی کردە سەر بەگی (مۆش) و داوای لێکرد شەشسەد کەڵی تۆپڕاکێش بنێرێ •

هەر لەم ڕۆژانەدا بۆ شەوێکی تارێك ئەوەندە باران بارێ و تریشقەی لێدا و لافاو هەستا ، بولەرزەیێك دنیای ڕاتەکاند و گەلێك خێوەت و چادری عەسکەرەکان بە هەمۆ شتێکەوە ئاو ڕایماڵێ بۆ ناو دەریا • بە گرمەی هەور و شریخەی بۆلەرزە خەڵك وای زانێ هەر ئێستا قەڵا نغرۆ دەبێ • کاتێ بەیانێ هەستاین دەبینین ئەو هەمۆ گڵ و خۆڵەی (تەیموری لەنگ) لەبەر قەڵای زۆکردبۆ و بەشی زۆری هێشتا هەر مابۆ ، ئەم باران و لافاوە ڕای ماڵیوە و کردۆیەتە ناو دەریاوە ، هەروەها چیای بەرزی وان بە جۆرێك شۆراوەتەوە و پاكبۆتەوە وەکو شۆشە دەدرەوشێتەوە • چونکو ئەو چەند ڕۆژە ئەو گڵەی ئەوێ بنکۆڵ کرابۆ بەم لافاو و بارانەیە هەڵکەندرا و لافاو لەگەڵ خۆی ڕشتیە دەریاوە ، جگە لەوەی لەم گڵە ڕزگاربۆن و دەشتەکە پاكکرایەوە یەك

کەسیش خوێن لە لوتی نەهات • عەسکەر بەمە زۆر شادبون و بە خێریان زانی و خۆیان بۆ شەڕ ساز کرد •

یەکەم رۆژی مانگی رەمەزانی ئەمساڵ بە چل هەزار عەسکەر لە وانەوە چوینە سەر خانی بتلیس

رۆژی دوشەمە بە دوعا و سەڵەواتەوە لە وان رێکەوتین ، تۆپەکەلی سولەیمانخانیان تەقاند کە گوللەکەی پەنجا هۆقە ئاسنە ، ئەو گوللەیە بەسەر سوپای ئیسلامدا وا بە هاڕەهاڕ تێپەڕی کە هەمویانی حەپەساند و ئەسپەکان سڵەمینەوە ، بە چوار سەعات بەرەو باکور هاتینە گوندی (سەر روبار) و لەوێ خێوەتی پاشایان هەڵدا ، پاشا ناردی فەرماندەکان هاتنە لای و زۆر دڵخۆشی دانەوە • بۆ بەیانی دیسان بەرەو باکور بە چوار سەعات گەیشتینە (مێرگی قاسم ئوغلی) ،لێرەدا دو تۆپی شاهی لە وانەوە بە عارەبانە و پێنسەد چەکدارەوە گەیشت ، تۆپەکانیان لەبەر خێوەتی پاشا بە زنجیر بەستەوە ، لێرەشەوە هەر بەرەو باکور (قەڵای ئەمین)مان لە لای راست بەجێ هێشت و بە سێ سەعات هاتینە گوندی (قەرەشێخلەر) کە گوندێکی موسڵمان و ئاوەدانە و مزگەوتێکی هەیە• دیسان بەرەو باکور بە سێ سەعات هاتینە گوندی (قەرەجانیکلەر) ، لە روباری جاتێك پەڕینەوە و روەو باکور گەیشتینە (قەڵای بارگری) و کەمێك لەولاتر لە (بەندی ماسی) وچانمان گرت ، لە کوردەکانی مەحمودی (شەرەفخان بەگی بارگری) بە سوپای خۆیەوە هات و تێکەڵ بە سوپای ئیسلام بو ، لە روباری بەندی ماسی پەڕینەوە بەرەو خۆراوا بە قەراخ دەریاچەی واندا لە هەندێ شوێنی زەلکاو و لە هەندێ رێگای باش تۆپەکانمان پەڕاندەوە و گەیشتینە قەڵای (ئەرجیش) ، عەسکەری ناو قەڵا تۆپیان تەقاند و بەرەو پیری پاشا هاتن ،

بەگی ئەرجیش (فەرهاد بەگە شێتە) بانگهێشتنێکی گەورەی بۆ پاشا کرد و ئەسپێکی بە زین و رەختی زیوەوەی پێشکێش کرد •

بەرەو خۆراوا بە سێ سەعات هاتینە گوندی (کەنزەك) کە گوندێکی موسڵمانە و سەر بە ئەرجێشە ، لەوێشەوە بە پێنج سەعات هاتینە گوندی (دەمیرچێ) ، لێرەدا بەگی (بایەزید) بە سوپای خۆیەوە گەیشتە ناومان • دیسان روەو خۆراوا گەیشتینە قەڵای (عادلجەواز) ، لێرەدا والی (ئەرزەرۆم) مستەفا پاشا بە ئاغایێکی خۆیدا پەنجا تفەنگی جەوهەرداری لە قەتارێك ئێستر بارکردبێ و لەگەڵ دە خولامی گورجی بە پێشکێش ناردبێ • (محەمەد بەگی مەلازگردیش) بە دە هەزار تفەنگچیەوە هات و تێکەڵی سوپای ئیسلام بو و پاشا خەڵاتی کرد •

لە عادلجەوازەوە دێ تۆپی بالێومز و گەلێك جبەخانە بەڕێ کران و ڕۆیشتن • دیسان بەرەو خۆراوا هاتین بە سێ سەعات گەیشتینە گوندی (سۆرپ) • لێرە بەگی (خەنەس) کە سەر بە ئەرزەرۆمە بە سوپای خۆیەوە هات و خەڵات کرا ، ئەمجار رومان کردە قیبلە و بە سێ سەعات بە قەراخ دەریادا گەیشتینە قەڵای (ئەخلات) ، عەسکەرەکانی قەڵا بە شادیەوە پێشوازێ پاشایان کرد و تۆپیان ئاگردا ، قەڵاداری قەڵا هاتە خێوەتی من و منیش بە دیارێیەکانەوە بردمە خزمەت پاشا ، زۆر قەدری گرت و خەڵاتی‌کرد ، ئیدێ لەگەڵ مندا بێ بە برادەر ، بەگی مێشیش هات و خەڵاتی وەرگرت • بۆ سبەینێ نیوەی عەسکەری ناو قەڵای ئەخلات شوێن پاشا کەوتن • هەر بەرەو قیبلە بە چوار سەعات هاتینە گوندی (ئەزغاك) ، بەگی (تەکمان) و هێزەکەی گەیشتن و خەڵاتکرا •

ئەمڕۆ (برایم بەگی مەحمودێ) بە شەش هەزار کەسەوە کرا بە

چەرخەچیێ کە تۆغەکان پێش نەکەون و لەگەڵ پاشادا بڕوا • دوژمنی خوێنەخۆی خانێ بتلیس محەمەد بەگی مەلازگردێ بە سێ هەزار کەسەوە داندرا بە قەرەوڵی ناوەند ، بەگی تەکمان و بەگی خەنەس بۆ قۆڵی ڕاست و بەگی‌متوش و بەگی عادلجەواز بۆ قۆڵی چەپ دیارکران • بەگی پنیانش بە شەشسەد کەسەوە کرا بە قەرەوڵی ڕاست و بەگی غازی قڕان بە قەرەوڵی چەپ •

لە گوندی ئیزغاك بارمـان کرد بە قەراخ دەریای واندا لە دەشتی (ڕێگای ئووا) و لەناو (چیمەنی چاڵش)دا خستمان • لەشکر چێن لەسەر چێن خێوەتیان هەڵدا • لێرەدا هەندێك لە عەسکەرەکانی ئیسلام چوبوون بۆ دار و چیلکە هێنان و لوتیان تەقی بوو بە لوتێ قەرەوڵەکانی عەبداڵخانەوە ، پەنجا کەسێکیان لە عەسکەرەکانمان کوشتبو و سەریان بڕیبوون و شەشیان بە دیل گرتبو بردبوویانن بۆ خان • خان لە دیلەکانی پرسیبو سوپای پاشا چەندە و لە کوردەکانی (ئەرزەڕۆم) کێ هاتوە و تۆپ و جبەخانەتان چەندە • پاشان یەکی دە زێڕی دابوو بە دیلەکان و سەرە بڕاوەکانی‌پێدا ناردبوونەوە • پاشا فەرمانی‌دا سەلکەکانیان ناشت و ئاغای قۆڵی ڕاستی کردە فەرمانـدەی دار و چیلکە هێنان • لەم کاتەدا لە ئەیالەتی ئەرزەڕۆمەوە بەگەکانی (پاسینێ)و (عونیك)و (قرەرقوجان) بە تەپڵ‌لێدان بە بەردەمی پاشادا تیپەڕین و پاشا خەڵاتی کردن • پاشا پیاوەکانی ئەم سـێ بەگە تازەهاتوەی دانا بـۆ چاودێرێ ئەوانـەی ئاگرودو و ئازوقە دێنن و ئاغاکانی قۆڵی ڕاست و چەپ گەڕانەوە بۆ ناوەندی لەشکر •

ئەمجار بەگەکانی (ئەرزەڕۆم) بوسەیان نایەوە و چەند کەسێکیان نارد بچن خۆیان وا پیشان بدەن کە هاتون دار و چیلکە بەرن ، لەولا پیاوەکانی خان هاتن بیانـگرن ئەمان لـە ناو بوسەوە لێیان دەرپـەڕین حەفتایان لێ

کوشتن و بیست کوردی یەزیدی‌یان (٢٥) بە دیل گرت و لەگەڵ سەرە براوەکاندا بۆ پاشایان هێنان ، پاشا خەڵاتی کردن . سەلکەکانیان لە بەر خێوەت فڕێدا و زیندوەکانیان خستە ژێر پرسیار • چەندبازێکیان تێدا بو بە ناوی کوڕی باخەوان ، هەر لە خۆیەوە هاتە زمان و گوتی « قوربان، خان لە سەنگەرەکانیدا دە هەزار تفەنگچی و دوو هەزار عەسکەری سوارەی هەیە، پەنجا هەزار چەکهەڵگریش لە هەر چوار دەورەی (بتلیس) پێنج قات و شەش قات لە ناو چیاکاندا خەریکی پاسن . (قەرە عەلیاغا)ش بە سێ هەزار تفەنگدارەوە قەڵا دەپارێزێ • خان بە سێ هەزار مەردی هەڵبژاردەوە لە باخەکەی خوێدایە •

بەڵام قوربان ، پێش ئەوەی تۆ بگەیتە (عادلجەواز) هەرچی خەڵکی بتلیس هەیە لە دەست زوڵم و زۆری خان رایانکردۆتە چیا و چۆڵان و ژن و منداڵیان کەوتۆتە دەستی پیاوەکانی خان ، ئێستا لەناو شاردا هاوار و هەڵلاییکە بۆتە رۆژی حەشر • »

پاشا قسەی کابرای بە دڵ بو لێی پرسی « دەی قسە بکە ، لە بەگە کوردەکان کێ هاتۆتە یارمەتی خان ؟ » کابرا گوتی « بەخوا قوربان لە ئەیالەتی دیاربەکرەوە بەگەکانی (چیاقچور)و (جومتۆشگەزەك) دەهاتنە یاریدەی خان کە والی دیاربەکر پێی زانی عەسکەری کردە سەریان کە بۆچی بەبێ فەرمان دەچن پشتی یەکێك دەگرن لە سوڵتان یاخی بوە ، هەردوکیانی بەند کردوە و ناردۆنی بۆ دیاربەکر • بەڵام بەگی حەزۆ کە سەر بە ئەیالەتی دیاربەکرە و خۆی زاوای خانە ، لە پێش ئەم شەڕەوە لە بتلیس بو و ئێستاش ئەم مورتەزا بەگە هەر ماوەتەوە ، بەگی جسقە لە ئەیالەتی دیاربەکر و بەگی

(٢٥) هەر کوردێك بە دڵی عوسمانی‌یەکان نەبوبێ بە یەزیدی ناوبراوە ، سوپای عەبداڵخان یا یەزیدی تێدا نەبوە یا ژمارەیان زۆر کەم بوە ، کەچی هەمویان بە یەزیدی ــ واتا دین دوژمن ــ ناو دەبرێن .

زریقی سەر بە وان ئێستا بە سوپاوە لەگەڵ خانن ، هەر لە ئەیالەتی وان بەگەکانی (سعرد) ، (گەڕگەڕ) ، (شروێ) ، (کارنێ) ، (هیزۆن) ، (ئاغاکیس)، (کشان) ، (بردعە) ، (لادیك) ، (ئەرەجك) ، (دالاگەر) ، (چۆپانلق) ، (هەکارێ) ، (بەنی قەتور)و (ئەباغای) هەمویان یارمەتی‌یان بۆ خان ناردوە و خۆشیان خەریکن بێنە کن تۆ ، بەڵام نایەن ، ئەوا لەناو دۆڵەکانی ئەم چیایانەدا خۆیان حەشار داوە و چاوەڕوانی ئەنجامی بەسەرهاتن ، ئەگەر خوا نەکا خان تۆی شکاند ئەوا دێنە خوار و ئەو کەسانە بەشیر دادەپەلۆسن کە بونە هۆی ئەم شەڕە و تۆیان بەگژ خاندا کردوە .

هەی پیرە وەزیر ، قسەی کوڕی باخەوان لە گوێ بگرە و لە خان مەترسە ، عەشیرەتی خان رۆژەکین کە نە شەڕکەرن و نە خانیان خۆش دەوێ، زیاتر وریای بەگەکانی گورجستان بە ، ئەوان بە سوێند و پەیمان لەگەڵ خان رێك کەوتون . بەڵام قوربان تۆ یارمەتیت لە والێ (دیاربەکر) داواکردوە و ئەویش ئەوا بە بیست هەزار عەسکەرەوە بە رێوەیە ، تۆش لێرە شێست هەزار عەسکەرت پێیە ، شاری (بتلیس) بە جۆرێك سام گرتویەتی هەر مەپرسە، بەڵام هەر ئامادەن بۆ شەڕ ، چونکو رێگای دیاربەکر بەناو چیادایە و ئێوەش چیای (دێوان) و (ئۆیخ) پێشی گرتون . لە هەمو ئەم چیایانەدا دە چێن سەنگەری قایم ئامادە کراوە » .

کابرا ئەم قسانەی کرد پاشا سەد زێڕی دایە و بەرەڵڵای کرد و پیاوی لەگەڵ نارد تا بردیانەوە ئۆردوگای خان . ئەمجار نۆزدە دیلەکەی دیکەیان هێنان و لێیان پرسین . هەمویان گوتیان « نزانم خەبەرێ خانی » ، یەکە یەکە هەمویان سەربڕین ، کەسیان لەم قسەیە زیاتریان نەدرکاند ! پاشا زۆر تورە بو فەرمانی دا ئەو سەلکانەیان وەکو گۆ دایە بەر شەق .

هەر ئەو رۆژە لە (چیمەنی چالیش) بارمان کرد و بە قەراخ دەریادا

روەو باشور بە سێ سەعات گەیشتینە (تەحتی وان) ، لێرەوە نامە بۆ عەسکەری (دیاربەکر) نێررا کە « بیست و چواری مانگی رەمەزان کە دەکاتە رۆژی دوشەمە ، لە پاشڕا لە خان بسرەوێنن » . نامەش بۆ بەگە کوردەکانی هێشتا نەهاتبون رۆیشت .

جگە لەلای دەریا سێ لایەکەی دیکە تۆبەچێ و قەرەوڵ بڵاو کرایەوە و نزیکەی بیست هەزار کەس چون بۆ هێنانی ئازوقە و سوتەمەنێ ، فەرمان دەرچو کە پێنج فەرزە دوای نوێژکردن هەر فەرماندەیە تەپڵی خۆی لێدا ، لە پێشەوە (مەلیك ئەحمەد پاشا) ، دوای ئەو فەرماندەی (هەکاریێ) ، (بەگی مەحمودێ) و چل و هەشت مێر لیوا تەپڵیان دەکوتا و عەسکەر هەڵدەپەڕین .

رۆژی دوایێ جارچێ بە ناو ئۆردودا جاڕیان دا کە دە رۆژ لێرە ئیسراحەتە ، هەر ئەو رۆژە دو کەشتی پڕ لە چەك و جبەخانە بە ساخ و سەلامەتێ گەیشتنە تەحتی وان و لە خۆشێ ئەوە تەقەی شادیمان کرد و هەڵپەڕین ، تۆپەکانیان لە کەشتی دەرهێنا و لەبەر خێوەتی پاشادا ریزیان کردن ، حەفتا هەزار عەسکەر بە جارێك دەزرێژی کرد و شەش تۆپی بالیۆمز و چوار تۆپی شاهانە یەکجێ تەقێندران . گرمە و هاڕەی ئەو تۆپ و تفەنگانە بە جۆرێك لە دۆڵی رێگای ئوڤادا دەنگی دایەوە کە وەکو بیستمان لەسەر چیاکانی بتلیس کە (عەبداڵخان) گوێی لێ بوە تای لێ هاتوە .

ئەو هەزار و دوسەد کەڵانەی بۆ تۆپ راکێشان نێررابون گەیشتن بەڵام بەگە کوردەکانی قوڵی راستی کوردستان دیارنەبون ، پاشا چاوپۆشێ کرد و گوتی با بزانین . پاشان لە تەحتی وانەوە بەرەو خۆراوا بە رێگای ئوڤادا روومان کردە شاری بتلیس . ریزی سوپا بەم جۆرە بو :

لە ناوەندا پاشا خۆی و دوازدە هەزار عەسکەرە هەڵبژاردەکەی و لە پشتیانەوە حەفتا ئاڵا پیادەکانی سەگوان و ساریجە کە لە ناویاندا چوار چوار

عەرەبانەی ئەسـپ تۆپی بالیۆمز و پـەنجا تۆپی شاهانەی رادەکێشـا • عەسکەری پنیانش وەکو سۆکەقەرەوڵی راست و چەپ ، چەرخەچی چەپ بەگی مەحمودی و چەرخەچی راست بەگی مەلازگرد• لای راست عەسکەری قۆڵی راستی وان و بەگەکانی دیکە بۆ قۆڵی چەپ ، بەگی بایەزید و بەگی بارگری لە دواوە بۆنە بنکۆی پاشماوەی سـوپا • ئەو بەگانەی نەهاتبون چەکداریان ناردبۆ لای راستیان پێ سـپێردرا کە لە ناو کێوەکان و سـەر گردەکاندا تۆبەت بگرن و ناوبەناویش بێن بۆ لای چەپمان •

ئا بەم پێیە پاشا دەشتی رێی ئۆوای پڕ کرد لە عەسکەر و لە قۆناخی (خانی خسرەو پاشا)دا وەکو جاران وچانسان گرت و هـەر چواردەورەی سەرا پەردەی پاشا بە عەسکەر تەنرا و بۆ هەمو لایێك چەرخەچی و قەرەوڵ و ولاخ لەوەڕێنەکان بلاو کرانەوە و چاوەشەکان عەسکەریان وریا دەکردەوە کە ئاگاداری خۆیان بن و چەك لە خۆیان نەکەنەوە • (برایم بەگی مەحمودی) لە (خانی پاپشن) دو دیلی گرتبو بۆ پاشای نارد ، پاشا پرسیاری لێ کردن ئەو دوە سوێندیان خوارد کە پیاوی خان‌تین پاشـا بەرەڵلای کردن • محەمەد بەگی مەلازگردیش کە چەرخەچی بو سێ کەللە و سێ دیلی بۆ پاشا ناردبو ، پاشا ویستی قسەیان لێ دەربێنێ کەچی بەرامبەر بە پاشا زۆر زماندرێژیان کرد لە سەریان درا و سەلکەکانیان فڕێدرایە بەردەمی سەراپەردەی پاشا •

لەسەر فەرمانی پاشا حەوسەد هەشسەد کەسێك لـە کوڕە ئازاکانی عەسکەری وان و لە ئاغاکانی ژورێ خۆیان پڕچەك کرد و خۆیان گۆڕی بە ناو سوپا و لە دەوروپشـتی ئۆردودا کەوتنە گوێ گرتن و خەڵك‌دواندن و تەماشـای تالان و لێوردبونەوەی چەرخـەچی و قەرەوڵەکان ، بـەرەو خۆرئاواش بۆ روانینی سەنگەرەکانی خان هەتا (کانی قەساب) رۆیشتن کە تفەنگ‌هاوێژێك لە سەنگەرەکان و ئۆردوی خان دورە •

سەنگەر و سوپای خانی بتلیس

پەنا بە خوا لەبەر پیرە (عەبداڵ خان) کە غیرەتی باپیرانی خۆی لە دەست نەدابۆ و مەتەرێزێکی وای رێك خستبۆ کێوەکانی بتلیسی وەکو سەددی ئەسکەندەر قایم کردبۆ ، خۆرهەلاتی بتلیس ئەوەی بۆ رێگای ئووا دەچێ و شارۆی وانە لە دەمی دۆڵێکدا (کانی قەساب)ە و لای باکوریش بەرامبەر چیای (دەدێوان) لـە خوارەوەی کانێ قەسـاب (دێوان پەست) هەیە • کێوێکی بڵندە و لە پشتەوەشی کێوی بڵندتر هەیە (ئۆلێخ)ی پێدەڵێن • لە لوتکەی بـەرزی دەدیوانەوە تا دەگاتـە گردی دێوانپەست کـە ماوەی تۆپهاوێژێك دورە نێوانی ئەم دۆ کێوە دۆڵێکی تەسـکە ، ئەمبەرەوبەری ئەو دۆڵە کوردەکانی رۆژەکی وەکو مێرولـە خەریکی کنە و هەلکەندنن ، حەوت چێن سەنگەری یـەك لەژوریەکیان لێداوە و هەر سـەنگەرە ئالای تایبەتێ خۆی بە سەریەوە دەشەکێتەوە و ئەم کێوی دەدێوانە بۆتە یەگپارچە باخچە گولی رەنگاوڕەنگ ، هەمۆ سەنگەرەکان رۆیان لە ئێمەیە و بەسەر رێی ئووادا دەڕوانن بە جۆرێك کەس بڕستی جۆلانەوەی نیە ، ئەو دۆڵە کە تاقە رێگای شاری بتلیسە کراوە بە سەددی ئەسکەندەر و ئەوەندە قایم کراوە مەلی پێدا نافڕێ ، لە سەری دەدێوانی گەورە وەزیری خان (چاکرانی) بە سەدو پەنجا ئالاتفەنگهاوێژەوە هێزەکەی خۆی بە جۆرێك چێن لەسەر چێن دامەزراندوە کردۆیە بە سـەدی قەهقەها ، لـە دە دێوانی خوارێش (عەرەب خەلیل ئاغا) بە عەسکەرەکانیەوە خۆی داگرتوە !

پاشا کە ئەمەی دی تێگەیشت کە راستەوخۆ ئەمانە لە گرتن نایێن ، لە دیوانی خۆیەوە تاوێ بــە پێ و ماوەییێك بە ســواری بۆ راوێژ لــەگەڵ فەرماندەکانا رۆیشتین تــا سەر کێوێــك کەوتین کە کێوی (تەقلەبان)ی پێدەڵێن، راستی‌یەکەشی ئەوەیە هەر زەلامێك لێرەوە خل‌بێتەوە بە تەقلەلێدان دەڕوا و ناگیرسێتەوە تا دەگاتە ناو شاری بتلیس ، کە لەو سەرەوە تەماشای بتلیس‌مان کرد پەنا بە خوا شــار و هەر چواردەوری وەکو دەریا شەپۆلی چەکدار جمەی دێ ، قەڵای بتلیسیش هەمو بورج و شــورەکانی تۆپی لێ دامەزراوە و عەسکەری بێ‌ژماریان پێوە دیارە ، هەمو ددانە و بورجەکانی بە ئاڵای رەنگاو ڕەنگ رازاوەتەوە •

پاشا زۆر بە وردی هەمو لایێکی ڕوانی ، پاشان فەرماندە کوردەکانی لە خۆی کۆکردەوە و پێی گوتن « خوا یار بێ رۆژی پەلامار تۆ لێرەوە ••• تۆ لەملاوە ••• تۆ ئاوا بە سواری و بە پێ شوێنی هەژدە فەرماندەی دیــار کرد و گوتی ئێوە لەم شوێنانەدا ئامادە دەبن ، ئێمەش لە خوارەوە بە ڕێگای ئۆوادا بە سوپای وان و هەکاری و دوازدە هەزار عەسکەری خۆمەوە پەلامار دەدەین ، هەر کاتێ ئێمە ئەڵڵامان دەست پێکرد و تۆپەکانمان تەقاند ئێوەش لەم شوێنانەوە پەلامار بدەن ، بەڵام پیاوەکانتان تەمێ بکەن هەتا ســەری هەنگی خان پان نەکرێتەوە دەست بۆ هەنگوێنی تاڵان نەبەن • جارێ کەس دەست بۆ ژن و منداڵان نەبات و ماڵان تاڵان نەکەن ، تا بۆتان دەکرێ خانم بۆ بگرن ، باخی خان داگیر بکەن ، گەمارۆی قەڵا بدەن • » هەمویان بەڵێ قوربانیان گوت و سوێند خورا و فاتیحا خوێندرا ، جا لە گۆشەیێکی رێگای ئۆوا لە چیمەنێکدا دانیشتین و قاوەڵتی‌مان خوارد و قەرەوڵمان لە چوار لاوە دانــا •

لەبەر ئەوەی عەسکەرەکەمان زۆرە و گەلێکی تاڵانکار و شرە خــۆر تێدایە ، تاقمێك لەوانە رێك دەکەون و بە مەبەستی تاڵانکردنی دەوروبەری

بتلیس ملی ڕێگا دەگرن ، بە خۆیان نازانن تا بە سەر شەشسەد کەس لە عەسکەری ڕۆژەکیدا دەکەون و تێیان بەردەبن ، ئێمە لەگەڵ پاشا دانیشتبوین تەقەی تفەنگمان بیست بەڵام نەمانزانی چیە ، پاشا ناردی بزانن ئەوە چیبۆ کە چۆن دەبینن کوردەکان سەری دۆسەد تالانکار و شڕەخۆریان بڕیوە و ئەوانی دیکەیان لەگەڵ خۆیان بردوە و ڕۆیشتون • کە پاشا ئەم هەواڵەی بیست دەزبەجێ فەرمانی دا شوێنیان کەون ، (برایم بەگی مەحمودی) باڵی بە ئەسپەکانی خۆی گرت و گەیشتە سەریان و بۆ بە شەڕێکی قورس ، لەو شەشسەد کوردە تەنیا دۆسەد و پەنجایان خۆیان گەیاندەوە ناو سەنگەرەکان و ئەوانی دی کوژران و کەلاکیان فڕێ درا ، کەللەسەری شەهیدەکانی خۆشمان لە شوێنێك نێژران •

ئێوارە پاشا لە دانیشتنا گوتی «کوڕە ئەو خانە نامەردەی من میوانی بوم و ناسیم وای خۆ پیشاندام کە تەنیا تەڕدەستی و چاوبەستی دەزانی کەچی ئەوا دەرکەوت کە لە هونەری شەڕیشدا شارەزایە و گاڵتەی پێ ناکرێ ، وا دیارە لە زۆر لاوە بوسەی ناوەتەوە • با خێرا جارچی بەناو هەمو سوپادا جاڕ بدەن هەرکەس بچێ تالان بێنێ دەیکوژم » • ئەو شەوە فەرمان بۆ هەمو فەرماندەکان نێررا و قەرەوڵ داندران و بڵاو کرایەوە هەرکەس لە خێوەتی خوێدا ئامادە بێ ، لە خێوەت نەیێتە دەر و هەراوهوریا نەکەن ، سواری ئەسپ مەبن ، ئاگر نەکەنەوە و تفەنگ ناوێن » ، بۆ ماوەی تفەنگهاوێژێکیش قەرەوڵ داندران ، چونکو ئەو بەگە کوردانەی نەهاتبون بۆ کن پاشا مەترسی دەست وەشاندنیان لێ دەکرا ، دەشترساین نەوەکو خانی بتلیس کە زۆر زیرەکە شەبەیخونمان بکاتە سەر ، بەڵام خوا ئاگای لێیە ئەو خانە پایەبەرزە بێئازار و بێوەی بۆ ، لە حاڵێکا ئەو ئاگای لە هیچ نەبۆ تاقمێك پیاوخراپی زمانلوس هێندەیان بە گوێی پاشادا خوێند تا ئەم شەڕەیان پێ نایەوە ، خانیش چاری نەما ، غیرەتی باپیرانی خۆی ڕەچاو

کرد و سێ چل هەزار عەسکەری لە خۆی خڕکردەوە ، لە قەڵای ئەخلات بەملاوە جارێ ئێمە لە خان و جارێك خان لە ئێمە دیل و کەللەسەری دەستاند.

جارێکیشیان بەگی پنیانش دیلێکی بۆ پاشا نارد کە زۆر زمانلوس و قسەزان بۆ ، بە پاشای گوت « گەورەم ، ئەو خانە بێدینە لە کوردەکانی (یەزیدێ) و (خالتێ) و (چەکوانێ) و (باپیری) و (چەلۆیی) و (تەمانێ) و (مەتێرنێ) و (بزنێ) و (تانەکێ) و (کەوارێ) و (کەواشێ) و (بزێکێ) و (قەناخێ) بیست هەزار تفەنگ و چل هەزار سوارەی ئەسپی جلیتێن و هەڵبژاردەی کۆکردۆتەوە و بە فەرماندەیێ (چاکراغا) بە دۆڵی جەهەنەمی کێوی دەدێواندا ئەمشەو پەلامارتان دەدەن » ! ئەو کابرایە کە هاتە سەر باسی خان ئەوەندەی بە هێز و ئازایێ و شەڕکەرێ و لێهاتوییێ خاندا هەڵخوێند دەتگوت مەتحی (سامی نەریمان) و (ڕۆستەمیداستان) دەکا . هێشتا شانامەی خانی تەواو نەکردبۆ پاشا ئیشارەتێکی (شانر عەلێ) کرد شێرێکی لە ملێ دا سەلکی پەڕیە سەر مافورەی ناو خێوەت .

پاشا خۆی ژمارەی سوپا و هێزەکانی عەبداڵخانی دەزانێ و لێی نەدەترسا ، ئەو لەو هەمۆ شەڕانەی پێشتر کردبۆی قاڵ بۆبۆ و باکی لە شەڕ نەبۆ ، بەڵام خوا وای ڕەزا لەسەر بۆ کە ئەو ڕۆژە هەوای گەرما کاری لە پاشا کردبۆ هێزی لەبەر بڕیبۆ . وای لێ هات قسەی بۆ نەدەکرا . کەچێ بەو حاڵەشەوە هەر شیعری دەخوێندەوە و دڵخۆشێ خەڵکەکەی دەدایەوە . پاش راوێژکردن لەگەڵ گەورە و فەرماندەکان بڕیاری دا ئەو ڕۆژە ڕۆژۆ بشکێنن. سفرەی نانی نیوەڕۆی بۆ راخستن و لەسەر نانخواردن پێی گوتن « ئەی فەرماندەکانی ئالی عوسمان و ئەی پیاوماقوڵانی وان ، ئێمە گەیشتینە ئێرە و چەند ڕۆژە چاوەڕوانی هاتنی بەگە کوردەکانین نەهاتن ، تازە بە تەمای هاتنیان نین ، با هەتا زوە لەگەڵ خان لێك بدەین یا تەختێ یا بەخت — یا هەرە یا وەرە . » هەمۆ گوتیان چێ تۆ بفەرمۆی وا دەکەین . جا پاشا زرێی

لەبەرکرد و لەگەڵ ئاغاکانی خۆی چو بۆ خێوەتی محەمەد بەگی مەلازگردی بۆ تەگبیرکردن •

ــ ڕوداوێکی تۆقێنەر ــ

پاش ڕۆیشتنی پاشا بۆ خێوەتی محەمەد بەگ ، من مامەوە لەگەڵ چەند خولامێك خەریك بوم فستق و بادامم دەشکاند بۆ بەربانگ ، لەپڕ دیتم ئەسپسوارێکی ڕەسەن بە دەستێك قەڵخانێکی چینی وکەوڵە بەوری بە دەستەوەیە و بە دەستەکەی دی شیرێکی ڕوتی پێیە تەنافی خێوەتەکانی سەر ڕێگا هەڵدەبڕێ و دێ هەر گەیشتە پێشەوە نەڕاندی «کوا مەلیك ئەحمەد پاشا ؟ » کە ڕوانیم کوردێکە دەڵێی دێو و درنجە ، گوتم « پاشات بۆ چیە ؟ » بە کوردی گوتی « ئەم ڕمبەی لە ورگی ڕۆ دەکەم ! » میفتاح کە خولامێکی ئەبازەی ساویلکەیە بانگی کرد « کوڕینە وەرن ئەم کوردە بکوژین و ئەسپەکەی لێ بستێنین» بەلام من لێیان توڕە بوم و بە کوردەکەم گوت «لۆلۆ، ئەمەتا پاشا» و خێوەتی کوێخا وێسفم پیشاندا ، خزمەتکارەکان دەستیان دابوە کوتکی سنگکوتان و تەور و چەقۆ دەیانگوت ئەم کوردە پەتیخێوەتەکانی هەڵبڕیوە ، کابرا کە باوەڕی کردبو (کوێخا وێسف) پاشایە وەکو برۆسکە هەڵیکوتا سەری و پلارێکی نێزەی تێ گرت کوێخا وێسف لە ترسی ڕۆحی خۆی بۆ کونێك دەگەڕا لێی دەرباز بێ و هاواری دەکرد وەرن ئەمەم لەکۆڵ کەنەوە ، نێزە بەر سەرتنی کوێخا کەوت و بلاوی کرد و تێیدا مایەوە ، کوردە شیری بە دەستەوە گرتبو هەرچی دەهاتە بەری لەتی دەکرد ، تا ئەو هەمو خەڵکەی لێی خڕ بوبونەوە برینێکی کاریگەریان لێ کرد ، بەلام ئەو وەکو سەگی هار دەستی دەوەشاند ، بیست کەس لە هاوالەکانی ئەم کوردە لە دەوروپشتی خێوەتی پاشا خۆیان ماتکردبو چاوەڕوانیان دەکرد بۆ ڕزگارکردنی برادەرەکەیان دەە تەو نێزە هاتنە پێشەوە،

لەبەر خێوەتی پاشادا چەند سەد کەسێك کۆبۆنەوە و کوردەکانیان خستبوە ناو خۆیان ، پاش شەڕێکی گەرم و خوێناویی عەسکەرەکان توانیان ئەو بیست کوردە بکوژن و کەللەکانیان لەبەر خێوەتی پاشا هەڵواسن • خوا ئاگادارە بە درێژایی ئەو گەشت و گەڕانەی بە دنیادا کردومە و چەند ئازاو بەجەرگم دیوە هێشتا کەس نەگەیوەتە ئەم کوردانە بۆ چاوقایمی و بێ‌ڕەزایی ! • گوایە ئەمانە نانخۆری خانی بتلیس بون و بڕیاریان داوە سەری خۆیان دانێن و پاشا بکوژن • پاشان کە پاشا بەمەی زانی وازی لە گەڕان بەناو خێوەتەکاندا هێناو زرێشی لە خۆی نەدەکردەوە •

دیسان شتی سەیر :

ڕۆژێکی ڕەمەزان پاشا بە هەزار کەسێك چەکدارەوە چوبو دوربەدور تەماشای سەنگەرەکانی خان بکا و منیشی لەگەڵ خۆی برد ، بە چاوی خۆمان دیمان کە چەند گابەردی زلی بەقەد فیلێك و ئەوەندەی گومبەزی گەرماوەکان یەك لە تەنیشت یەك داندراون و لە پەنایانەوە چاڵی وا قوڵی لێ هەڵکەندراوە بنی دیار نیە و بەجۆرێك ئەو ناوەیان بە کۆسپ و ڕێبەند تەنیوە کەس نەتوانێ لێی تێپەڕێ ، بۆ ئەوەی پێشی چونە بەرەوەی لەشکری عوسمانی بگرن هەزاران فێڵ و تەڵەکەی نەبیستراویان بەکارهێناوە ، بۆ بەرهەڵستی داری بڕاویان خستوتە سەر ڕێ و دۆڵی بتلیس‌یان کردوتە بەندەرگەی چالندەر ، مەتەریزی چین لەسەر چین و هەر چینە بەجۆرە شەڕکەرێکی تایبەتی پڕ کراوە • کەواتە ئەو هەواڵانەی لە بارەی بتلیسەوە دەمان بیست ڕاست دەرچون ، بێجگە لەو فڕوفێڵانە گرد و دۆڵ و چیا و ملەی بتلیس هەموی داخراوە و لە زارکی دۆڵی بتلیسدا بە هەزاران تفەنگی لەسەر پێی خۆی مات داوە ، قەدپاڵ و سەر کێوەکان پڕن لە ڕەشماڵ و خێوەتی هەمە ڕەنگ •

پاش روانین پاشا گوتی « هەر کەس دیلێکم لەناو ئەم سەنگەرانەوە بۆ بێنێ سەد زێڕی دەدەمێ » ، (عەلیخان) لە کوردەکانی مەحموودی گوتی « بە مەرجێ نەیکوژی من یەکێکت بۆ دێنم » ، پاشا بەڵێنی دا ، عەلیخان بە بەرچاوی ئێمەوە تفەنگەکەی کردە شانی و ئەوەندەی بلێی یەکودوو خۆی گەیاندە مەتەرێزی بەرامبەرمان و چوە ناوەوە ، دوای تۆزێك لەگەڵ زەلامێکی ئەواندا هاتە دەرو هێنایە بەردەمی پاشا • پاشا لێی پرسی «کابرا بلێ بزانم ، خان چەند عەسکەری هەیە ؟ » ئەویش راست و رەوان گوتی « قوربان ، ئێمە و خان حاڵمان حالی سەگە ، لەو رۆژەوە ئێوە هاتونە تەحتی وان بوین بە سەگی چوارچاو ، ها ئەمڕۆ دەبێتە شەڕ و ها سبەینێ ، لە خوامان گەرەکە زوو لێکدەین یا هەرە یاوەرە و لەم تێوانی وەڵلا و بیللایە رزگار بین ، وامان لێهاتوە چاومان لەو چەند قرۆشەوەیە لە سعردەوە بۆمان دێ ، بەجارێ جاڕز بوین ، خان زۆر کەسی لەوانە کوشتوە کە ڕایانکردوە ، ئەم هاتنەی تۆ ئێمە و خانی بە هیلاك بردوە ، تەنانەت دوێنێ دەستەیێك عەسکەری برسێ هەڵیانکوتاوەتە سەر باخیخان و چی ئازووقەێ تێدا بوە بردویانە و دەنکە گەنمێکیشیان بۆ خان نە هێشتوتەوە ، خۆ خەڵکەکە ئەوە هیچ کە زۆر برسێ و پەرێشانن ، لەولاشەوە ئەوا سوپای دیاربەکر گەیشتۆتە پێشەوە و باوکەڕۆی بە خان و سوپاکەی خستوە ! » پاشا بەبیستنی ئەم هەواڵە خۆشە دە لیرەی دا بە کابرا و ئازادی کردو هەر وەکو گفتی دابوو سەد زێڕیشی دا بە عەلیخان •

چمکێك لە کەرامەت و پیاوچاکی مەلێك ئەحمەد پاشا :

پاشا گەڕایەوە ناو خێوەتی خۆی و ئاغاکانی وانی لە خۆی کۆکردەوە و پێی گوتن « ڕۆڵەکانم ئاغاینە ، دەزانم ئێوە بەڵێنتان داوە خوێنی خۆتان لە پێناوی دەوڵەتدا بڕێژن و تا ئێستا چەند شەڕی مەردانەشتان کردوە ، بەڵام با پێتان بلێم ، گریمان ئەو کوردانەی لەناو ئێمەدان هەمویان هەڵگەڕانەوە و

دەستیان دایە شیر و وێکڕا پەلاماریان داین و منیش بانگم کردن ــ دەی تورکە غازی‌یەکانم ــ ئێوە چدەکەن ؟ »[٢٦] ئاغاکان گوتیان «هەتا هەمومان دەبینە فیدای دەوڵەت ، سەر دەدەین و سەر دەستێنین و هەتا دەکوژرێین هەر دەست دەکەینەوە • »بەم قسەیە پاشا فاتیحایێکی خوێند و دەستی بە دەموچاویدا هێنا و هەستا رەمبەکەی دەستی سیلاحدار ئاغای وەرگرت و سواری ئەسپەکەی خۆی بۆ ، دو سێ جار ئەمسەرەو سەری لینگدا و پاشان راست رۆی کردە رێگای ئۆوا ، ئاغاکانیش بە سواری دوی‌کەوتن •

لە دورەوە نزیکەی دو سەد سوارێکی کوردیان بینی لەسەرخۆ دەڕۆیشتن ، ئاغاکان گوتیان « قوربان ئۆردومان بەجێ‌هێشت ، ئەمە سنوری خانە نەوەکو ببینە نیشانە » پاشا گوتی «ئەدێ ئێمە پێکەوە فاتیحای شەڕمان دانەدا ؟ چۆن ئەو فاتیحایە بە هیچە بڕوا ؟ ئەم تاقمە کوردە وا لە ئۆردو جیابونەتەوە و دەڕۆن لە چ هۆزێکن ؟ » وانی‌یەکان گوتیان « بەخوا ئۆردوی ئێمە هەزار چەشنە میللەتی تێدایە ، ئەمانە وادیارە دەچن بۆ چیلکە و ئاگرودو هێنان ، خوا دەزانێ هی کام لان • » ئەو کوردانە زۆر لە ئۆردو نزیک بوبونەوە ، سوکە قەرەوڵەکانی پنیانش بە (خۆ)یان زانیبون و دەنگیان نەدان هەردولا پێك‌وەربون و نەقە دامەزرا • پاشا گوتی من فاتیحاکەم بۆ ئەمە بو، یاللا دەی ، کاتێکمان زانی قەرەوڵەکانمان کە سەریان لێ شێوابو هەلاتن و کوردەکان بە دوایاندا ، لێیاندەدان و دەیانەڕاند « خان ، خان »یان دەگوت • ئاغاکان گەیشتنێ و لەگەڵیان کەوتنە شەڕەوە ، پاشاش بە خۆی و

---

(٢٦) بەڵگەیێکی زۆر رونی رەگەزپەرستی عوسمانی‌یەکان لێرەدا دەکەوێتە رو، ئەو لەشکرە کوردەی مەلیك ئەحمەد پاشا هێنابویە سەر بتلیس ، سەدی نەوەد و پێنجی کورد بون و هەر ئەوانیش حکومەتی بتلیسیان بۆی روخاند ، کەچێ پاشا ئاغا تورکەکان لە خێوەتەکەی خۆیدا کۆدەکاتەوە و پێیان دەڵێ تەنیا پشت بەوان دەبەستێ و کوردەکان لە هیچ بارێکدا جێی بڕوا و متمانەی ئەو نین .

حەوسەد هەشسەد کەسەوە فریا کەوت ، قەرەوڵە هەڵاتوەکانیشمان بە هاتنی ئەم یارمەتیە تیر بونەوە و گەڕانەوە بۆ شەڕکردن ، شەڕێکی گران دامەزرا ، پاشا بە دەستی خۆی سێ کوردی کوشت ، لەم دوسەد سوارە کوردە کەمیان بە ساخی دەرچون چەند کەسێکیان لێ بە دیل گیران ، پاشا لێی پرسین ، گوتیان « ئێمە دوسەد کەسێك فیدایی بوین لە پێناوی خاندا لە گیانی خۆمان بوردین و یەکە یەکە خۆمان هاویشتە ناو سوپای ئێوەوە تا لە دەرفەتێکدا توشی (محەمەد بەگی مەلاز گردی) ببین و بیکوژین، بەڵام زانیمان کە ئەو چۆتە دەرەوە ، ئێمەش دەگەڕاینەوە توشی ئەم قەرەوڵانە بوین گوتمان با بە دەستی خالی نەچینەوە تێمان سرەواندن ، کەچی ئێوە لێرە بون و لێمان تێکچو • خوا ماڵی خان وێرانکا و چاوی کوێر بێ » •

لەم شەڕەدا پاشا سەد و هەشتا و پێنج کەللە سەر و دوسەد ئەسپی دەسکەوت و لای ئێوارە گەڕاینەوە ، لەناو هەمو ئۆردودا دەماودەم بڵاوبوەوە کە پاشا کەراماتی هەیە و هەر دوعایێك بیکا جێ دەگرێ • بۆ بەیانی ئەو ئاغایانەی بەشداری شەڕەکەیان کردبو خەڵاتی گرانیان درایێ و چەنگاڵی زێڕیان لەسەر چەقێنرا ، پاشا کوێخا وێسفی راسپارد کە « لەگەڵ هەمو میرلیوا و فەرماندە و ئاغاکاندا هەتا دەتوانی قسەت خۆش بێ و چیت لەبارایە چاکەیان لەگەڵ بکە ، تا پێتدەکرێ دڵخۆشییان بدەوە و بۆ شەڕکردن ئامادەیان بکە • » خوا هەڵناگرێ کوێخا وێسفیش درێخی لێ نەکردن •

بۆ رۆژی دوایی دەرکەوایێکی ئەستەموڵ هات دەسخەتی موبارەکی سولتانی هێنا بو کە دەڵێ « هەرچی سەگوان و ساریجەی ئەیالەتی وان هەیە یەکێکیان لێ مەهێڵەوە و هەمویان سەر ببڕە ! » کە ئەمە خوێندرایەوە پاشا گوتی «فەرمانی سولتان لەسەر سەرم» و لە ساریجەکانی خۆی سەد کەسێکی

لێ کردن بە ئاغای ژوورەوە و گوتی « ئیشەڵلا پاشان فەرمانی سوڵتان بەجێ دێنین » چونکو بۆ شەڕ دەچو چاوپۆشی لێ‌کردن •

لە کوردەکانی وان کوڕی (تەتار بەگی شیروان لـەگەڵ کوێخـا و سێ‌هەزار چەکداری گەیشت ، (کوێخا وێسف) خەڵاتی دانێ و کردنی بـە یەدەگی لەشکر ، پاشا لەوەی کە بەگ خۆی نەهاتوە توڕە بو ، بەڵام بەسەر خۆی نەهێنا ، هەر ئەو ڕۆژە کوێخای بەگی هیزۆن بە پێنج هەزار چەکدارەوە هات نێرران بۆ لای خانی پاپش کران بە قەرەوڵ ، دیســان بـەگی کارنی کوێخای خۆی و دوهەزار کەسی ناردبو ئەویش کرا بە قەرەوڵی لای دزەخان، بەگی سعردیش دوهەزار کەس و کوێخاکەی گەیشتن کران بە قەرەوڵی ناو بەردی چیاکان •

ئەم چوار بەگە کە بە نابەدڵی چەکدارێکی کەمیان ناردبو و خۆیـان نە هاتبون دڵی پاشایان زۆر ئێشاند ، بەڵام هۆزەکانی (گەڕگەڕ) و (زرێتقی) و (کورلارك) و (مەکس) و (کەسان) و (ئاغا کیس) و (بەنی قەتور) و (بەردەع) و (ئەرەجك) و (شورگەر) و (چۆپانلو) و (دالەگەر) نە بەگیان هاتبو و نـە یارمەتی و نە هەواڵێك ! پاشا لە ترسـی ئەوەی نەوەکو لـە کاتی شـەڕدا چەکدارەکانی ئەم چوار بەگە هەڵگەڕێنەوە و یاخی ببن ، یەکی ئاغـایێك و دوسەد عەسکەری بە سەرەوە دانان و پێی گوتن وریا بن •

لەم ڕۆژەدا ئەو نامەبەرانەی بۆ دیـاربەکر چوبـون ، کێواوکێو بـە بێ‌ڕێدا هاتنەوە نامەی والی دیاربەکریان هێنـا کە پوختـەکەی ئەمەیـە «نامەکەتان گەیشت ، داوای یارمەتیتان کردبو و فەرموتانە ڕۆژی بیست و پێنجی ڕەمەزان دەچینە سەر بتلیس ، ئێمەش وا هاتین و ئێستا لە خوار قەڵای کفندڕین ، جا ئەگەر ئەو بڕیارەی دابوتان وەکو خۆی ماوە ئێمەش سبەی دێینە سەر شاری بتلیس ، چاوەڕێی فەرمانتانم • » پاشا ئەم خەبەرەی زۆر

پێ خۆش بۆ سەد لیرەی سوری دا بە نامەبەرەکە و وەڵامی نارد کە « بەڵێ سبەی دەچینە سەر بتلیس » •

سەیر لەوەدایە کە هەر لەم رۆژەدا عەسکەرەکانی خان لە تاوی برسێتی دەستیان بە هەڵاتن کردو دەهاتنە ناو سوپای ئێمەوە ، پاشا کە بیستی عەسکەرە کوردێکی زۆر هەڵاتون و لەناو هێزی بەگە کوردەکاندا بڵاو بونەتەوە لەوە ترسا ئەمە فێڵ بێت و لە کاتی پێویستا دەستمان لێ بوەشێنن ، بۆیە جارچی خستە ناو ئۆردوەوە کە هەرکەس کەللەی یەکێك لەوانە بێنێ کە لە سوپای خانەوە هەڵاتون پەنجا زێڕ و ئەسپێکی دەدرێتێ ، ئەو شەوە نزیکەی سێ هەزار کەس لە عەسکەرەکانی خان لەناو ئۆردوەوە هەڵاتن و رۆیان کردەوە کێو و باخەکان •

بۆ سبەینێ کە هەمو عەسکەرەکانمان بە ئامادەیی راوەستابون ، لەلای چەپی کێوەکانەوە دەنگی تفەنگ هات و بو بە هەرا هەرا ، قەرەوڵەکان حەفتا کەسێکیان گرتبو هێنایانن ، پاشا لێی پرسین ئێوە چین ؟ گوتیان ئێمە هەندێکمان پیاوی خانین و هەندێك دیاربەکرین و بتلیسین لەبەر زوڵمی خان و لەتاو برسێتی خۆمان ویستمان بەناو چیاکاندا سەری خۆمان دەرکەین کەچی گیراین ، پاشا ئەمانەی دایە دەست سێسەد کەس لە عەسکەرەکان کە هەتا (دۆڵە جوان) بەڕێیان بکەن •

خەونی مەلیك ئەحمەد پاشا :

پاشا ئەو بەیانییە لەناو ئاغاکاندا بڵاوی کردەوە گوتی « من ئەمشەو خەونێکی سەیرم دیوە ، شارە مێرولەیێك بە لاقم هەڵدەگەڕان بەڵام ئازاریان نەبو ، تەنیا یەکێکی زلەیان تێدا بو هات بە بەلەکم دا نوسا ، زۆری ئێشاند ، منیش لاقی خۆم داتەکاند مێرولەکان بەربونەوە و مردن ، لەوانەی مابون شازدەیانم دا بە ئەولیا تا بیانباتەوە کونەکەیان ، چەند دانەیێکیشم دا بە ئاغای

وان دەمیرچیێ ئوغلێ ، ئەوجا گەڕام تا ئەو میرۆلەیەم دۆزی‌یەوە کە گەزتبوّمی و گوتم گوایا تۆش ئازاد کەم ؟ دامە دەست ویسف ئاغا گوتم کاری ببینە ، ئیدێ میرولەکانی دیکەم پێ‌لێ‌خست و پانم‌کردنەوە • »
(مەلا محەمەدی هەکاری) گوتی « ئەو میرۆلانەی کوژران دەکوژرێن و تۆش لەگەڵ خانا ئاشت دەبیتەوە و ئیدێ میرۆلەییەکیشت پێ ئازار نادرێ،»
منیش گوتم « سوپای خان دەشکێ و ئەو میرۆلانەی دابوّتن بە من ئەو دیلانەن کە بە منیان دەبەخشێ و دەمدەیەوە • » پاشا گوتی « هەردوکتان باشتان لێکدایەوە ، یاخوا خێر بێ » •

ئەو رۆژە دەستەیێك مەلا و پیاوماقوڵی شاری بتلیس هاتنە خزمەت پاشا و پاش بەڵێن دانی چەند سەد کیسە تکای ئاشت بوّنەوە لەگەڵ خانیان کرد ، پاشا تکای نەگرتن پێی گوتن « من لە وانەوە نامەم بۆ نوّسێ و داوام لێ‌کرد بێتە دیوانی شەرع و نەهات ، ئێستا کە ئەم هەموّ سوپایەم کۆکردۆتەوە و چەندم رەنج لەگەڵ کێشاوە فایدەی نی‌یە ، پێی بڵێن با ئامادە بێ یا هەرە یا وەرە ! خەڵکەکە بە دەستی خاڵێ گەڕانەوە •

★ ★ ★

شەڕی قورس و شکانی خان

ڕۆژی چوار شەمۆ بیست و چواری ڕەمەزان ساڵی هەزار و شێست و پێنج تاریك و ڕۆنی بەیانێ چاوەشەکانی ئۆردۆ دەستیان‌کرد بە (نەبـــاها) کێشان و عەسکەر سواری ئەسپەکانیان بۆن •

فەرماندەکان هاتنە خێوەتی پاشا دوعای بۆ کردن و هەر یەکەیانی نارده ئەو جێیەی بـــۆی دیار کراوە ، تفەنگچی‌یەکان هەر بە شـــەو چۆبۆنە ناو ئەو بۆسانەی بۆیان داندراوە ، لە ناوەندی سوپادا لای پاشا یەنیچەریە سەر بـــە تەپلەکان و سەگوان و ساریجە و چەکداری پیـــادە تێکڕا هەشـــت هەزار کەسێك مابۆوە ، هەشـــت هەزار عەســـکەری هەڵبژاردە لەگەڵ (بـــەگی مەحمۆدێ) بۆ قۆڵی ڕاست ، شەش هەزار لەگەڵ (بەگی مەلازکرد) بـــۆ قۆڵی چەپ ، (شەرەف بەگی بایەزید) بە شەش هەزار کەسەوە بۆ ناوەند ، بەگەکانی (ئەرجیش) ، (عادلجەواز) ، (مۆش) ، (تەکمان) ، (قوڕۆجان) ، (پاســـین) ، (عۆنیك) و (خەنەس) بۆ لای ڕاســـت • (کارنێ) ، (هیزۆن) ، (سعرد) ، (مەکەس) ، (شروێ) و (کەسان) ، بۆ لای چەپ ڕۆیشتن • دوازدە هەزار عەسکەری هەکارییش بۆنە چەرخەچێ پاشا واتە لە بەردەمی ئالای پاشادا بۆنە پێشڕەوی سوپا ، فەرماندە کوردەکانی دیکەش بـــە دە هەزار عەسکەر و هـــەمۆ خزمەتکارەکانەوە وەکو مەیتەر و پینـــەچێ و عەکام و چراچێ و ئۆردۆچێ و بازاڕچی‌یەوە لە دواوە بۆنە بنکڕی سوپا ، فەرمانی

قەرەوڵ داندران دەرچو • قۆڵی راستی وان لای راستی پاشاو قۆڵی چەپ لەلای چەپی ئامادە راوەستان ، پیادەکانی قەلای وان و نەفەری قەلاکانی دیکە لەگەڵ عەسکەرە پیادەکانی هەکاری ، لە چەکداری دەروازەکان شەش فەوج یەنیچەری و جبەچی و تۆپچی کە تێکڕا دوازدە هەزار پیادە بون و بیست و هەشت پارچە ئالایان هەلکردبو ، پەنجا تۆپی شاهانە و دە تۆپی کولومبورنی و چوار تۆپی بالیۆمزی کە عەسکەری هەلبژاردەی باشلی و داشلی و حەسەنی و حوسێنی بەئاسپایی لەملاولەولای تۆپەکانەوە دەڕۆیشتن و سێ هەزار پیادەی فیدایی لەپشتیانەوە دەهاتن ، سێ سەعات و نیوی تەواو بەمجۆرە راوەستان ، پاشا زرێی لەبەرکرد و شیری کردە شانی و نوێژی کرد و لەگەڵ ئاغاکانیدا بە دەنگی بەرز فاتیحایان خوێند . پاشان وەکو تاوس بە لەنجەولار هاتە دەر تەماشایێکی سەعاتەکەی کرد و سواری ئەسپ بو ، چاوەشەکانی دیوان تێکڕا هاواریان کرد « خەزات پیرۆز بێ و سەرکەوتو بێ و عومری سوڵتان درێژ بێ ، هەر بژی دەوڵەت » پاشا یەك دو ئەمسەرەوسەر بە بەردەمی خەلکەکەدا هات و سلاوی لێ کردن و ئەوانیش وەلامیان دایەوە • لەوکاتەدا برایم ئاغای ئەمینی سندوق چل مەڕی لە بەرپێدا سەر بڕی ، لەو مەڕانەی کوژرانەوە سێیانیان پاش سەر بڕان هەستانەوە سەر پێ یەکیان سەلکەکەی تەکەتەکی بو و دوانیان بە بێسەر رو لە سوپای خان کەمێك بە لەقەلەق ڕۆیشتن جا کەوتن ، عەسکەر کە ئەمەیان دی بە هاواری (ئەلڵا ئەلڵا ، ئەمە نیشانەی خێرە و ئێمە پیاوە غەیبیەکانمان لەگەڵدایە) ئەو ناوەیان پڕ کرد •

تەپڵکوتەکان ئیزنیان خواست کە دەست پێ بکەن ، بەلام پاشا گوتی جارێ ، خێرا چاوەشی هەمو ئالاکان بێن ، کە هەمو هاتن پێی گوتن **بگەڕێنەوە ناو سوپا ، با گشت عەسکەرەکان (فەتحی شەریف) بخوێنن ، ئەوانەی نایزانن (ئیزا جائە) بخوێنن ، چاوەشەکان ئەم فەرمانەیان**

بەجێ‌گەیاند • بەمجۆرە ئەو هەمو عەسکەرە لەسـەرخۆ بە دەشتی ڕێی ئوواد‌ا هاتن و چاوەشەکان بەناویاندا دەگەڕان و دەیانگوت

« خەزایی‌یەکان ، بزانن و ئاگادار بن ، ئەمڕۆ ڕۆژی کەربەلایە ، ئەم دوژمنەی بەرامبەرتان دوژمنی گیان و دینتانە ، ئەمانـە یەزیدین ، بڕ و بیانوی تیـدا نەماوە ، ئەمڕۆ ڕۆژی عوسمانی‌یە ! »

بەم جۆرە خەلکیان هاندەدا و دەڕۆیشتن هەتا سەنگەرەکانی خان دەرکەوتن، بە فەرمانی پاشا سێ‌جار بانگی محەمەدی هەلدرا و تۆ چین تەپلی فەرماندە کوترا بە جۆرێکی وا ئاسمان دەنگی دایەوە • بریقەی رمب و تیزە و ئالاکان ئاوی چـاوی دەبرد ، چەند هەزار ئالا بەجارێ دەشـەکانەوەو شریخەیان زراوی زراوداری دەبرد ، چیمەنی ڕێگای ئووا بـە دەنگەدەنگ و قیـژە و هاڕەی ئینسان و ئەسپ و ئێستر و وشتر بوبوە ڕۆژی حەشر و تۆزی پێیان وەکو هەورێکی رەش بارانی خۆلی بەسەر عەسکەری خاندا دەباراند • ئەو حەشامەتە بە جۆرێك چین‌چین و قات قات نیشتبونە سەر یەك کە هیچ کەس ماوە و دەرفەتی گەڕانە دواوەی نەمابو ، هەمو وەسێتیان بۆ یەکتر دەکرد و گەردنی یەکتریان ئازا دەکرد •

کە گەیشتنە مەودای تۆپ‌هاوێژێك ڕاوەستان و فەرماندەکان هەریەکە ڕوی کردە ئەو شوێنەی بۆی دیار کرابو ، لە پێشـەوە (بەگی مەلازگرد) ڕوی کردە (چاکراغا)ی وەزیری خان لە کێوی (دەدێوان) ، (بەگی کارنێ) بەرەو (کێوی ئاویخ) بۆ (عەرەب خەلیل ئاغا) ڕاوەستا ، کە خەبەر بە پاشا گەیشت لـە هەر چوار لاوە دەوری شـار دراوە ئیشارەتی دا تۆپـەکانی کولۆمبۆرنێ و بالیۆمزە و شاهانە هەمو پێکەوە گرمژنیان کرد و گوللەکانیان بەر زەلام و چیا و ڕەوەزەکان کەوتن ، خەلکی ناو سەنگەرەکان کەمێك بلاو بون و گەڕانەوە جێی خۆیان ، ئەمجار ئـەوان وێکڕا نەعرەتەی خۆیانیان کێشا و گرماندیان ، عەسکەرەکانی ئێمەش وەلامی نەعرەتەیان دانەوە •

من لەم بازاڕی کڕین و فرۆشتنەدا واقم وڕمابو • پاش چەند دەزڕێژی تۆپ کەلەبەر کەوتە مەتەریزی دوژمن و عەسکەرەکانمان دەستەو شیر هەڵیان کوتایە ناو سەنگەر و ئەوانیش بە شیرەوە بەرەو ڕویان هاتن ، لە هەردو لاوە تۆپ دەتەقێ و عەســکەرەکان کەوتبونە ژێر گڕی ئاگری نــەمرودەوە ، دەتگوت ڕۆژی حەشرە چڕە دوکەڵی باروت بەری ئاسمانی گرتبو، (چاکراغا) لەسەر لوتکەی دەدێوان زۆری خۆ گرت و شــەڕی کرد ، بەڵام بەگەکانی مەلازگرد و مەحمودی هەڵیانکەند و بەرەو خواری شــاری بتلیسیان ئاوا کرد ، پاشــا فەرمانی دا بە هێزی وان کە لە دۆڵی قەسابدا قەســابێ بکا و زێندەوەر نەهێڵێ ، لە سەنگەرەکانەوە خوێن سەری کرد و بەردێك نەما بــە خوێن ڕەنگ نەکرێ •

لەو کاتەدا پاشا بانگی کردم دەستەسڕێکی خۆی دامێ و ناردمیە لای برایم بــەگی مــەحمودی ، منیــش بە شەش خولامەوە گەیشــتمە لای دەستەسڕەکەم دایێ و پێم گوت « جەنابی بەگ ، پاشا ســەلامت لێدەکاو دەڵێ غیرەتەکە هێ من نیــیە هی بنەماڵەی مەحمودیــیە ، با بیان بێنم لە پێناوی دین و دەوڵەتدا چ دەکەن ، خوا هاریکارتان بێ » دوا بە دوای قسەکەی من (برایم بــەگ) ڕوی کردە عەســکەرەکانی و گوتی « کوڕینە ، کێ خوا و پێغەمبەری دەوێ زرێیەکەی داکەنێ » نزیکەی سێ هەزار کەس زرێکانیان داکەند لەسەر یەکیان دانا و هەزار کەسێکیان لە لایان بەجێ هێشت و هەمو دەستیان کردە ملی یەك و گەردنی یەکتریان ئازا کرد • من لەوە نەگەیشتم، چونکو خەڵك زرێ بۆ ڕۆژی شەڕ لەبەردەکا ئەمان بۆچی فڕێیان دان ؟ پرسیارم کرد ، گوتیان « ئێمە دەچینە ناو شــەڕە تفەنگەوە کە بونی زرێ زۆر خراپە ، هەر کەسێکی زرێلەبــەر گوللەی بەرکەوێ ئەگەر نەشیبڕێ بەجۆرێك ئالقەی زرێ بە گۆشتیدا دەچێتە خوارەوە پرزەی دەبڕێ ، خۆ

ئەگەر زرێی لەبەردا نەبێ گولله لەشی کون دەکا و دەچێتە دەرێ ، یا پاکی دەکاتەوە و دەیکوژێ یا برینەکەی چاك دەبێتەوە • »

چاوم لێ بـو دوبەدو لە ئەسپەکانیان دادەبـەزین و بـە بەردەکاندا هەڵدەگەڕان و پەلاماری سەنگەرەکانیان دەدا ، من هەروا بە سـەر پشتی ئەسپەکەمەوە چەقیبوم روم نەدەهات بگەڕێمەوە و هەروا مامەوە ، خـوا ئاگادارە هەر ئەوەندەم زانی بەری چاوم تاریك بو و سەرم سوڕا لە هەردو لاوە گولله وەکو رەهێڵەی بەهار دادەباری ، هەندێك کەوتن و سارد بونەوە، هەندێك کەوتبون و دەیانویست هەسـتنەوە و هەندێکی دی دەیانناڵاند و هاواریان دەکرد •

هێزەکانی ئەولاشمان لەگەڵ گرمەی تۆپەکان لە بەشی خۆرهەڵاتەوە بە ناو دۆڵی ئەسکەندەردا لە شار چونە پێش ، عەسکەری ئەرجیش چونە ناو دۆڵی ئۆیخ و پیـاوەکانی عادلجـەواز گەیشـتنە دۆڵی تەقلـەبان • عەسکەرەکانی وانیـش وەکو گورگ بکەوێتە ناو مێگەلی بێ شـوانەوە بریندار و مردویان دادەپەلۆسی ، بەگەکانی موش و تەکمان چونە ناو دۆڵی قەنـاخ ، لە دۆڵی ئۆیخـدا بـەگەکانی قوروجان و پـاسین رژانە نـاو سەنگەرەکانەوە••• بـە کورتی لە هەر چـوار لاوە تەنگیان پێ هەڵچنین و دایاننە بەر دەمی شیر • کوردەکان خۆیان گەیاندە سەنگەرە قایمەکانیان و هیوایان خستە سەر هێزی باسکی خۆیان و بە هەمو دڵیکەوە خۆیان بۆ شەڕ ساز کرد ، ئەوانی دەرەوەی سەنگەرەکان کە زانییان عوسمانی و وانییەکان ئابلۆقەیان داون خڕ بونەوە سەر یەك و وەکو تۆپ لێك ئاڵان و بە وێنەی سەگی هار کەوتنە شاڵاو هێنان ، هەردولا ئەللا ئەللایان دەگوت و لێکتریان دەدا • ئەو رۆژە خوا هێز و دەسەلاتێکی وای دابو بە عەسکەرەکانمان کە لەناو سەنگەرەکاندا بەسەر گاشە بەرد و رەوەز و ماهی سەختا ، بەناو چاڵ و

بۆسه و تەڵەی سەر ڕێگادا هەر بۆپێشەوە ملیان دەنا ، سوارەکانمان بێ باکانە ئەسپەکانیان تاو دەدا شیریان دەوەشاند و سەریان دەپەڕاند .

پیاوەکانی چەلۆی هەکاریێ کە دیتیان سەنگەرەکان بە ڕێژنەی گوللە ڕێگای چونە پێشـەوە یان نادەن لە پشتەوە بـە ناو ڕەوەزەکاندا بۆیـان سەرکەوتن و بۆ بە شێرلێدان ، تومەز لەمەوپێش دوژمنـایەتی خوێنیێ لـە نێوان چەلۆییەکان و ڕۆژەکییەکاندا بوە ، هۆزی چەلۆییێ ئەم هەلەیان بە دەرفەت زانیوەو وێڕای سوپای وان دەستیان بە لێدانیان کرد ، سێ سەعاتی تەواو شـەقەی شـێران هات و کەسـ جێی خۆی چۆڵ نەکرد هەتا لـە شەڕکەرەکانی خان یەکێکیش بە پێوە نەمایەوە، هەرچیێ مابۆ ئەو بریندار و دەست و لاق شکاوانە بۆن کە هەر یەکەیان کەوتبوە دەست چەند سەربڕێکی بێ ڕەزاوە ، عەسکەرەکانمان ئەوەندەیان مـل هەڵبڕیبۆ سـەلکەنیان پێ هەڵنەدەگیرا ناچار بـۆن لوتو گوێیان دەبڕینو سەرەکانیان فڕێ دەدا ، هێ‌وایان تێدا بۆ بیست کوێچکەو دە لوتی هێنا بۆ، یەکێکی دیێ چل گوێ و بیست کەپۆی پێ بۆ .

بەڵام پیاو بە ئینسـاف بیگێڕێتەوە ، سەرکەوتن بە دەسـت خوایـە ، قارەمانەکانی ڕۆژەکیێ هەتا بڵێی ئازا و بە جەرگبۆن ، ئەمانە کە زانییـان شکاون و دەورە دراون عەسـکەرەکانی خان لەگەڵ فەرماندە و سـەرەك هۆزەکانی (مۆدەکی) و (سوڕپاییێ) و ئەوانی دیێ کفنیان لەبەر کرد و لەگەڵ (مۆسلی ئاغای دۆلی گەندەڵ) شانیان پێکەوە نا و پێشی چەلۆییەکانیان گرت و بەرەودوا هەڵیـانبڕین ، چـل ئاڵای دیکەی خان لەملا و لـەولا خڕبۆنەوە و هەمۆ وێکڕا بە دەزڕێژی تفەنگ کارێکیان بە عەسکەرەکانمان کرد کە هەرچیێ کەوتە بەریان یەکی بـە ساختێ لێ دەرنەچۆ و کەلاك وەکو حەسیر لەو سەربەردانە ڕاخران ، بـۆ نەگبەتیێ عەسـکەرەکانمان خۆیان هاویشتە یەکێك لە سەنگەرە چۆلەکانی هێزی بتلیس کە ببێتە پەناگایان و

پێشی کوردەکانی بتلیس بگرن کەچێ لە قەڵای بتلیســـەوە حەوت تۆپیان هاویشتە ئەو سەنگەرە و عەسکەرەکانمانیان وەکو ئاردێ ناو دڕکان پەرش و بڵاوکرد و شەڕکەرەکانی خان بێ‌وەی مانەوە •

راوێژ و تەگبیرکردن :

هەمێ فەرماندەکان لە یەك جێ کۆبێونەوە بۆ چارە دۆزینەوە « کوڕە کار لە کار ترازا ، شەڕکەرەکانی ئێمە چۆن بۆ تاڵانی شار و عەسکەرەکانی خانیش خەریکن خۆیان دەگرنەوە ، چار چی‌یە ؟ » منیان ناردە کن پاشا بۆ داوای یارمەتێ ، منیش وەکێ برۆسکە خۆم گەیاندێ و پێم‌گوت « پاشا ، بەگە کوردەکان سلاوت لێ‌دەکەن و داوای چەند هەزار عەسکەرێك دەکەن بگاتە یارمەتی‌یان » بەسەرهاتەکەشم بۆ گێڕایەوە • پاشا کوێخا وێسفی کردە سەرداری سێ هەزار عەسکەری پاشایێ و پێی گوتن « یەکێ پارچەیێکی سپی بکەنە ملی ئەسپەکاتتان و هەر دێ لکی مێزەرە پاشایی‌یەکاتتان بەملاولادا بەردەنەوە » چونکو عەســـکەرەکانی‌خان و عەسکەری کوردستانی پاشـــا مێزەر و سەر و بەرگیان وەکو یەکە ، تەنانەت لە شـــەهێد و بریندارەکانی خۆمان چەند سەلکێکیان بۆ پاشا هێنابێ و خەلاتیشیان پێ وەرگرتبێ ، من گەڕامەوە بۆ کن بەگە کوردەکان و مزگێنێ یارمەتیم بۆ بردنەوە •

کاتێ سێ هەزار عەسکەری هەڵبژاردەی کورد و سێ‌هەزار عەسکەری پاشایێ بە فەرماندەیێ (کوێخا وێسف) گەیشتن لە هەر چوار لاوە دەمیان ژەندە مەتەرێزەکەی خان و بێ بە شـــەڕێك ئەوسەری دیار نەبێ • هـــەر ئەوەندەمان زانێ کوتوپڕ عەســـکەرەکانی خان دەستەو شـــیر لە مەتەرێز دەرپەڕین و وایان هەڵکوتایە سەرمان کە عەسکەرەکانی ئێمە هەر یەکی بە لایێکدا هەڵاتن ، پاشان بە هەزار حاڵ توانیمان لە ناوبەردان خڕیان‌کەینەوە، عەسکەری خان شەڕێکی ئەوەندە رۆستەمانەیان کرد کە توانیان بەشی هەرە

زۆریان خۆیان ڕزگار کەن و لەو سەرەوە شــۆڕ بۆنەوە خوارێ و خۆیان گەیاندە ناو قەلاّ ، ئەم شەڕکەرانە کە ئازۆقە و جبەخانەیان نەبۆ و زوربەیان برسێ بۆن پالّەوانانە دەجەنگان و بە کوژران خۆیان دەحەساندەوە ، هێزی وان کە شیریان دەوەشاند گوێیان لە نالّەی بریندارو هاواری خۆ بەدەستەوە دان نەبۆ هەرچی بهاتایە بەریان دەیانماشتەوە ، دەیانکوشت ، دەیانبڕێ و خوێنیان دەڕشت و کەللەی کوژراوەکانیشیان دەپەڕاند •

★ ★ ★

هەڵاتنی عەبداڵ خان بۆ ناو هۆزی مۆدەکێ

(عەبداڵخان) لە ناو کۆشکی باخە خۆشەکەیدا چاوەڕوانی ئەنجامی مەیدانی شەڕ بو ، کاتێ بە دووربینێ دیتی کە عوسمانیەکان گەیشتنە ناو سەنگەرەکانیەوە کەوتە بیری گیان دەرباز کردن ، بۆ ژن و ماڵ و منداڵ سەرو ئەسپی رەسەنی سازکرد و لە سامانی خۆی شتی هەرە بەنرخی هەڵگرت و بە پێنج هەزار تفەنگچیەوە ڕۆی کردە چیاکانی مۆدەکێ ، هەرچەندە خان تێوانی لەگەڵ (عەلیاغای مۆدەکێ)زۆر خۆش نەبو دیسان بۆ ئەوێ چو ، ژن و منداڵەکانی لای ئەو دانا و خۆی بە سەڵت و بارستوکێ بۆی دەرچو • پاشا کە ئەم هەواڵەی بیست (محەمەد بەگی مەلاز گردی) دوژمنە ڕەشەکەی خانی بەدوادا نارد •

پاش کوژرانی ئەو هەمو خەڵکە و ڕژانی دەریا خوێنە و نەمانی سەنگەرەکانی خان، عەسکەر وەکو گورگی برسێ پەلاماری ناو شاریان دا و کەوتنە تالان و چەپاوی خەڵك ، سەید و مەلا و پیاوماقوڵانی شار هاتنە کن پاشا و لێی پاڕانەوە کە « هەی هاوار پاشا ، دوژمنی تۆ خان بو ئەوا هەڵات و ڕۆیێ ، ئەم خەڵکە بێتاوانە بۆچی ماڵوێران بن و بکەونە سەر ساجی عەلێ ؟ » پاشا هەر بەسەر پشتی زینەوە ئاغاکانی وان و بەگ و فەرماندەکانی دیکەی گازکرد و سوێندی بە سەری سوڵتان خوارد کە ئەگەر

لەم کاتەوە تالآنکار لەناو شاردا بمێنێ و یەك کەس هاواری لێ هەستێ بە دەرکردن لێتان رازێ نابم سەریشتان دەبڕم ، پێویستە هەر تالآنێکی براویشە بدرێتەوە بە خاوەنەکانی ، ئەوا منیش دێم بۆ ناو شار و ئیدێ کەیفی خۆتانە ! ئەمجار کوێخا وێسفی بە دوٚ هەزار کەسەوە کردە بەرپرسی ئەم فەرمانە و پێی گوت کە تالآنکاران بکوژێ و تالآنەکان یا بداتەوە بە خاوەنیان یا بیانهێنێتە بەر بارەگا ، کوێخا بە گەیشتنە ناو شاری حەوت کوردی چاو پێکەوت کە شتومەکێکی زۆریان لە مالێك هێناوەتەدەر ، هەر لەوێ سەری هەر حەوتیانی بڕی و جارچێ بە چل پەنجا لادا بلآوکردەوە و بە کوشتنی چەند چەپاوکارێك ناو شار هێمن و ئارام بۆوە ، بەلآم زوتر عەسکەرێکی زۆر تالآنیان بردبو و هەلآتبوٚنە ناو چیاکان •

گیرانی قەلآی بتلیس :

بەلآم شار هەروا بێدەنگ نەمایەوە ، ئەو کوردە یەزیدییانەی لەناو قەلآدا بوٚن جار جار توٚپ و تفەنگیان داویشت و خەلکیان دەکوشت ، لەسەر ئەمە پاشا ئاغاکانی خوٚی و فەرماندەکانی بانگکرد و راوێژی پێ کردن ، هەموٚ گوتیان « پاشا تۆ لە سایەی خواوە سەرکەوتی بەلآم باشتر وایە هەتا قەلآکە نەگرێ نەڕۆی ،چونکو هەرچێ سامان و زێڕ و گەوهەری بە نرخی خان هەیەتی هەموٚی لەوێدایە ، با هەموٚمان پێکەوە پەلامار بدەین و بە توٚپ لێی دەین • » هەندێکی دیکە گوتیان « جەنابی وەزیر ، خان خەرج و باجی حەوت سالەی موٚش و بتلیسی وەرگرتوە و دەنکێکی بەش کەس لێ نەداوە، زۆرمان بەلگە و قەبالەمان بەدەستەوەیە کە چەندمان لەسەر خانە ، هەرچێ چەك و ئازوقەی هەیە هەموٚی لێرەدایە ، با بە توٚپ بیروٚخێنین و پیگرین • » پاشا گوتی « دوژمنی ئێمە و ئێوە خان بوٚ ئەو هەلآت ، قەلآش قەلآی سولتانە، بە توٚپ لێی دەین و نەگیرێ و گەمارۆ درێژە بکێشێ دەبێتە هەللا و لەوانەیە شار توشی تالآن و بڕۆ بێ و خەلکەکە پەرێشان دەبن • » هەموٚ

فەرماندەکان گوتیان « ئێمە دەستەبەر دەبین هەرچی شتێك بڕوا یا یەکێك زیانی لێ بکەوێ لە ملی ئێمە ، عەسکەرەکانمان چل پەنجا هەزار کەسیش بن دابینیان دەکەین و ناهێلین هیچ بقەومێ • » پاشا بەم قسەیە رازی بوو و بڕیاری گرتنی قەلآی دا •

یەکەم شت بالوێزی نارده سەریان و داوای لێ کردن کلیلەکانی قەلآی بۆ بنێرن، ئەوانی ناو قەلآ گوتیان « قەلآ قەلآی خانە ، عوسمانی چ هەقێکیان بە سەریەوە هەیە ؟ ئەگەر ئەم قەلآیە هی عوسمانی بوایە هێزی عوسمانی تێدا دەبوو ، ئێمە هەموومان پیاوی خانین » جگە لەمە خەریك بوون چەند کەسێك لەو راسبێردراوانە لەسەر دیوارەکانەوە هەلدێرنە خوارێ بە هەزار حال وازیان لێ هێنابوون ، هاتنەوە ئەمەیان بۆ پاشا گێڕایەوە ، پاشا فەرمانی دا کۆڕێکی شەرع بەسترا و تێیدا یاخی بوون و لە دین وەرگەڕانیان لە دەفتەری شەرعی ئیسلامدا نوسرا ، جا پاشان فەرمانی گەمارۆی قەلآی بۆ گشت فەرماندەکان دەرکرد ، ئێوارە هەموو عەسکەر رووی لە قەلآ کرد و نوستن ، لەگەل بانگی خەوتنان بە ئاسپایی خۆیان هاویشتە ناو سەنگەرەکانەوە و قەرەول بە هەر چوار لادا بلآو بونەوە، توپ و جبەخانەکانیان هێنایە پێشەوە و دایانپۆشین •

یەزیدییەکانی ناو قەلآش دار و دیواری قەلآیان بە مۆم و نەوت داگیرساند و بە چراخان کردیانە رۆژی روناك و هەتا خوا رۆژی کردەوە بە نەعرەتەی (خوا یەکە یەك) گرمەیان هات • لە تاریك و رونی بەیاندا توپەکانی بالیۆمزە و شاهانە گەنمگردی قەلآیان داگرت تا لە چەند لایێکەوە کەلەبەری تێکەوت ، زۆری پێ نەچوو دیمان کە ئالآیێکی سپی لەسەر دەروازەی قەلآ هەلکرا و داوای چەند کەسێکی باوەڕپێکراویان کرد ، (کوێخا ویسف)و کوڕی دەمیرچی وان هاتنە بەر قەلآ ، ئەوان کوڕی دەمیرچییان وەرگرت و هەلیانکێشایە ژوری و کوێخای قەلآیان نارده

خوارێ ، دوای ئەوەی هەردولا سوێند و قورعانیان بۆ یەکتر خوارد ، دانیشتوانی قەڵا بە تێر و مێوە بێ چەك هاتنە دەرەوە کە بچنەوە ماڵی خۆیان کەچێ سەگوان و ساریجە دەورەیان گرتن و ڕایان کێشایە بەر خێوەتی پاشا ، بەڵام پاشا هەمویانی بەخشی کە نزیکەی حەوسەد کەسێك بون •

کوێخا وێسفیش دەرگای قەڵای داخست و (ئەمان)یشی بۆ سەرداری قەڵا نارد کە لە قوللەی خاندا خۆی پەنادابو بەڵام ئەو نەهاتەدەر ، وێسف خۆی لێی چوە پێشەوە و سوێندی بۆ خوارد کە قەڵا گیراوە و ئەویش ئەگەر بێتەدەرێ رزگاری دەکا ، سەردار لەسەر ئەو سوێند و پەیمانە هاتە دەر و بیست و هەشت دانە کلیلی قەڵا و سەرای خانی دانێ • ئا بەم چەشنە رۆژی بیست و پێنجی رەمەزانی ١٠٦٥ قەڵای بتلیس وا بە سانایی داگیر کرا • (کوێخا وێسف) سەربلوکباشی بە هەزار کەسی هەڵبژاردەوە دانا بە تۆبەچی ماڵ و خەزێنە و گەنج و گەواهێری خان کە لە سێسەد ژوردا بو ، ئەو ژورانە دەستیان بەسەردا گیرا و من خۆم مۆرم کردن و دەرگای قەڵامان داخستەوە •

بۆ باخیخانیش دە ئاڵا سەگوان و ساریجە و هەزار کەس لە هێزی وان بە سەرکردایەتی دە دەروازەوان لەگەڵ (عەلی ئەفەندی غینایی زادە)دا چون سێسەد و شێست ژوری دەرەوە و ناوەوەی خانیان دەست بەسەردا گرت و هەرچی جبەخانە و گەنجینەی هەبو بە مۆری کوێخا مۆر کران •

کە هاتنە قەڵای خوارێ ، سەرداری قەڵا کوڕی (قەرە عەلی) لەگەڵ قەڵادار و کوێخاکەی و حەوسەد کەس جڕ و جانەوەر دەستیان لە پشتەوە بەسترا و هێنرانە بەر بارەگای پاشا ، پاشا لەسەر کورسی دانیشتبو و سەربڕەکان چاوەڕوان بون • پاشا پرسی ئەمانە چین ؟ (کوێخا وێسف) گوتی ئەمانە لە سوڵتان هەڵگەڕانەوە و دەروازەی قەڵایان داخستبو نیازی

شەڕکردنیان هەبۆ، پاشا گوتی من تازە حەوسەد کەسم لێ بەرەڵــڵا کردن، کوێخا گوتی ئەمانە لەوان نین، ئەمانە سێ ڕۆژ لەمەو پێش دەسخەتی سوڵتان لەمەڕ کوشتنیان هاتبۆ خۆیان کوتابوە ناو قەڵای خانەوە• خەڵکی دیــوان چاوەڕوانیان دەکرد و ســەربڕیش شیرە تیژەکەی هەڵبڕیبۆ ، پاشــا گوتی سەرداره پیسەکەیان بێنن بزانم ، (قــەره عەلی) ناوی ڕەشتاڵە کە پیــاو خراپێکی بەناوبانگە و کوشتنی ڕەوایە هات ، پاشا چاك لێی ورد بۆوە و دوایێ پرسێ ئەوانی دێ چین ؟ گوتیان ئەمانەش لەشکری ئەمن ، پاشا گوتی دەی سەربڕ و ئیدێ دەستکرا بە مل پەڕاندنیان •

پاشا گوتی ئەولیا چەلەبیم بــۆ بانگ کەن ، منیش هاتمە پێشــەوە ، پێی گوتم لەبیرتــە دوێنێ بەیانێ خەونم بــۆ گێڕایتــەوە کە مێرۆلەم پێ هەڵگەڕابۆن یەکێکی ڕەش گەستمی و ئەوانی دێ هیــچ ئازاریان نەدام ؟ مێرۆلە ڕەشەکە ئەم کافرەیە کە دەروازەی داخست و دڵمی ئێشاند ، دەی خێرا بیکوژن • سەربڕ هاتە پێشەوە ، منیش گوتم قوربان خەونەکەت زۆر ڕاستە بەڵام تۆ لەو خەونەدا ئازادت کردبۆ ئێستاش خێری سەری سوڵتان ئازادی بکە، پاشا گوتی باشە هەڵیستێنن ئەم مەلعونە ، (قەرە عەلی) هەستایە پێو گوتی جەنابی وەزیر ئەو سەردەمەی تۆ والی دیاربەکربۆی من میراخوڕت نەبــۆم ؟ پاشــا گوتی هــا ، کەواتە تۆ ئەو مەلعونەی لە شــەڕی شەنگار هەڵاتی و هاتوی خۆت تۆشی ئەم شەڕە قورسە کردوە ؟ دەی لێیدەن لەم کافرە ! دیتسان چۆمەوە پێش و گوتم گەورەم یەکێك ئازادت کردبێ دۆبارە نایکوژێتەوە • پاشا گوتی باشە ، جا ڕۆی کردە قەرە عەلی و گوتی تۆ کە ئەوسا میراخوڕی من بۆی بۆچی هەڵاتی ؟ قەرە عەلی گوتی تۆ لەسەر ئەوەی گوایا ئەسپە چەقەڵت لاوازە فەرمانت دا پەنجا قەمچیم لێدەن ، منیش کە لەبەرچاوی هەموان ئابڕۆم چۆبۆ نەمتوانی ڕاوەستم ، لە شــەنگارەوە بە یەکشەو هاتمە ماردین و لەوێوە بۆ حەسەنکێف و دوایی هاتمە بتلیس بۆم بە

پیاوی خان و گردمی بە خاوەنی ماڵ و حاڵی خۆم. پاشا گوتی باشە، لە جیاتی ئەو پەنجا قەمچییەی بە ناهەق لێت درابو وا ئازادم کردی بەڵام تۆ دەرگای قەڵات بۆ داخستو ئەو هەمو زیانەت لێداین ؟ عەلیاغا گوتی وەزیر ، ئێشی قەمچییەکانت هێشتا لە بنی ددانمدایە و داخت لە دڵم نەچۆتە دەرێ ویستم تۆڵەی خۆمت لێ بکەمەوە . پاشا گوتی ئەم مەلعونە راست دەکا ، فەرمانیدا خەڵاتێکی باشیان دایە دەست (کوێخا وێسف) کە بە ئازادی لای ئەو میوان بێ .

ئەمجا پاشا گوتی لەسەر دەسخەتی سوڵتان من ئەمانە قڕ دەکەم ، دەی، هەر کەس چەندیان لێ دەکوژێ جلکەکانی بۆ خۆی . ئـەو دانیشتوانەی ئەوێ کەس زاتی نەکرد ورتەی لێوە بێ، من گوتم پاشا ئاخر تۆ لە خەونەکەتدا شازدە مێرولەت بە من بەخشیبو ، پاشا گوتی ئەشـــەمبیللا راستـــە ، دەی (ئەولیا) لەمانە شازدەیان لێ هەڵبژێرە و لەجیاتی هەر یەکەیان فاتیحایێـــك بخوێنە ، گوتم گەورەم هەشتا فاتیحات بۆ دەخوێنم و هەتا دەنگم بڕی کرد گوتم ئەلفاتیحە ، پاشان چوم لەناو باڵ بەستراوەکان شێست کەسێکم لـــێ جودا کردنەوە، پاشا گوتی (ئەولیا) ئەوە تۆ چ دەکەی؟ بە یەك فاتیحا هەموت بەردان ! بەڵام من هیچم نەگوت ئەوانەم بردە خێوەتی خۆم و نانم لەپێـــش دانـــان .

کە هاتمەوە دیتم پاشا زۆر تورەیە حەیزەرانەکەی دەستی هەڵدەسوڕێنێ و هاوار دەکا دەی خێرا ئەمانە قڕان تێخەن ، پەنا بەخوا هەرچی ســـەگوان و ساریجە لەوێ بون بە شیری روت لەم خەڵکە دەستبەستراوانە بەر بون ، دەست و سەر و قۆڵ و ملیان دەپەڕاندن ، ئەوانیش وەکو مەڕی بەر دەستی قەساب لە ملشۆڕکردن زیاتر هیچیان لە دەست نەدەهات ، دەتگوت ڕۆژی حەشرە ، لەم ناوەدا یەکێك لە ڕۆژەکێـــە قارەمانەکـــان دەستـــی خـــۆی ڕاپسکاند و شیری لە دەستی سەربڕەکەی خۆی هێنایە دەر و تێیان بەربـــو

حەوت سەربڕی داپاچی و ئەوانی‌دیکەی بڵاوە پێ‌کرد ، کاتێ بە هەمو لایێك کەلەکەیان لێ‌کرد پاشا قیڕاندی کوڕە لێی مەدەن ، مخابنە مەردی وا بکوژرێ دەزبەجێ ئازادی کرد و خستیە ناو هێزی وان •

ئەو ئاغا و پیاوماقوڵانەی لەوێ بون کە دەیاندێ وا بە شـــیری ڕوت بەربونەتە ئەو کەساسە دەست بەستراوانە بەزەیی‌یان پێیاندا دەهاتەوە بەڵام کەسیان نەیان‌دەوێرا ورتە بکەن ، من بــە تورەیی تێم‌خوڕین گوتم «ئەرێ نابێ توزێ غیرەتتان بێ، ئەوا پاشا چاو دەگێڕێ بەڵکو یەکێك بچێتە پێشەوە و تکای لێ بکا ، خوتان ئاگاتان لێ بو من بە فاتیحایەك شەست حەفتا کەســم ڕزگار کرد ، دەی ببزون ئەمە سێ ڕوژە یەکدەریا خوێن لەم ناوەدا ڕژاوە •» ئیدی ئاغاکانی پاشا و ئاغاگەلی وان تێکڕا چونە پێش و گوتیان قوربــان فەرمانی سوڵتان هاتەجێ و چی ماوە بە ئێمەی ببەخشە • پاشا تکای گرتن و پێنج‌سەد و پەنجایان مابون ، بەردران •

ڕێکەوتێکی سەیر ئەوەیە کە ئەم شەڕە ساڵی ١٠٦٥ قەوما و زیــانی سوپای خانی بتلیسیش ١٠٦٥ کەس بو ، لە ئێمەش نوسەد کەس کەوتبو • ئەمە هەموی کاری خوایە ، بناخەی دنیا لەسەر هەرا و هوریا و تا دنیــا بمێنێ هەرا و هوریا هەر دەمێنێ •

★ ★ ★

هۆی راستەقینەی ئەم شەڕە

لەپاش هەمو شتێك (مەلیك ئەحمەد پاشا) پێیی گوتم « (ئەولیـــا) ، دەزانی لە بناخەوە ئەم شەڕەم بۆ کرد ؟ » گوتم «ناوەڵلا نازانم ، » پـــاشا گوتی «ساڵی ١٠٤٨ کە (سوڵتان مراد خان) بەغدای گرت ، لە گەڕانەوەیدا خانی بتلیس نەهات خەزا پیرۆزانەی لێ بکا ، مرادخان زۆر دڵی رەنجا و بە منی گوت (ئەحمەد وەك قەرزی خوا لەسەرت فەرز بێ کە تۆڵەی من لە خانی بتلیس بستێنیتەوە) • پاشان لەوکاتەدا کە من حەوت مانگ جێگری (ئیبشیر پاشا) بوم ئەو شەوەی ئیبشیر بە سوپاوە هاتە ناو (ئەستەمۆڵ) شەو سوڵتان مراد هاتە خەونم لەسەر چیای وان راوەستابو ناتێکی خوێناوی بەدەستەوە بو، پێی گوتم (ها ، لەتێکی بدە بە چیا و لەتێکی بە خـــانی بتـــلیس) ، بـــەوە قسەکەی پێشویم بیرکەوتەوە و ئەم شەڕەم سازکرد • هۆی ئەم شەڕە سوڵتان مراد بـــو » •

پاشان لەگەڵ پاشادا چوینە سەر سەنگەرەکان کە پڕ بون لە لاشـــەی هەردولا ، پاشا فەرمانی دا بتلیســـی‌یەکان بێن لاشەکانی لای خۆیان بەرن بیانشارنەوە و تەرمی شەهیدەکانی خوشمان لە گۆڕستانێـــکی تایبەتیـــدا بنێژرێن و برینداراەکانمان بدرێن بە حەکیم و برینکاران دەرمانیان بکەن • ناو سەنگەرەکان کەلاك بەسەر کەلاکدا کەوتبو خوایە هێز و سەرکەوتـــن

بە دەست تۆیە ، لەناو ئەم بەرد و رەوەز و دۆڵ و دەرەیەدا چۆن توانیمان سوپای خان بشکێنین پیاو ناچێتە ئاقڵیەوە !

لە گەڕانەوەماندا خەبەریان هێنا کە لە بەگە ناپیاوەکانی کوردستان ئەوانەی نە خۆیان هاتبوون و نە یارمەتییان ناردبوو وەکوو (بەگی شیروان) و (هێزان) و (کارنێ) و (سعرد) و (زریقی) و (کەسان) هاتوون دەیانەوێ پاشا ببینن ، پاشا گوتی تازە پاشی چی ؟ مانگا مرد و دۆ بڕا ، ئیدێ هاتنی ئەم نامەردانەمان بۆ چییە ، با بڕۆن ئەم یاخییانە ملیان بشکێنن . ئاغاکانی وان وێکڕا هاتنە زمان و هاواریان کرد پاشا بۆ خاتری خوا مەهێڵە دەرچن ، پاشا گوتی «ئەمانە بەگی سوڵتانن لە ئەیالەتەکەی مندا، پێشتریش یارمەتییان ناردبوو بەڵکو نەهاتنیان هۆیێکی بەجێی هەیە ، بەڵام ئەوانەی نە هاتوون و یارمەتیشیان نەناردبوو پێویستە شتێکیان لێ بکرێ ، ئێوە فکرێکیان لێ بکەنەوە » هەموو گوتیان ئیشەڵڵا ئەوانیش بە دەردی خان دەبەین .

لەو بەگانە یەکەم کەس بەگی شیروان هاتە ژوور و دوای ئەو بەگی هێزان و کارنێ و سعرد و زریقێ و کەسان هاتن . بەگی هێزان لە ئاستی خۆیەوە دەلەرزێ ، پاشا بێ ئەوەی تەماشایان بکا پاش دەقیقەیێك گوتی « ئەمانە چین ؟ » دەرکەوان گوتی « گەورەم ئەمە شیروانییە و کوڕی تەتاری پێ دەڵێن » پاشا گوتی « ئێ ، چەلەبییێکی بە زولف و ڕیشە ، بیانوە ژنانەکەی دیارە ، خان ریشی پێ هێشتۆتەوە و ئەویش لەبەر خاتری خان نەهاتە یارمەتیمان . ئەدی ئەمە کێیە ؟ گوتیان ئەمەش بەگی هێزانە ، پاشا گوتی « بەڵێ دیارە کچ حەز بە شەڕە شیر ناکا و لەناو چەکانـدا قەڵخان هەڵدەبژێرێ . ئەوی‌دی کێیە ؟ » گوتیان بەگی کارنییە ، پاشا گوتی « دەی پیری بێ‌دین ، تۆ لەژێر کێوە بۆی نەهاتی ؟ » و بەم شێوەیە هەر یەکەی توانجێکی تێ گرتن و قسەیێکی ناخۆشی پێ گوتن و پاشان بە ئاغاکانی وان و بەگەکانی ئەرجیش و عادلجەوازی گوت «ئەم بەگۆکانە

دەکەم بە میوانتان ئاگاتان لێیان بێ » بەگی کارنێ هاتە زمـان و گوتـی «قوربان ، سوپا و خێوەتی خۆمانمان پێیە ، دەچینەوە لای خۆمان » • پاشا قیژاندی دەی بیانبەن ئەم کافرانە ، تومەز لەپێشترا رای سپاردۆن دەزبەجێ بەگەکان و ئاغاوانی‌یەکان قۆستیانەوە و بردیانن لای خۆیان زنجیریان کردن•

(محەمەد بەگی مەلاز گردێ) کە بۆ راونانی خان ڕۆیشتبو گەڕایەوە، زۆر ماندو بو و ئەسپەکانی پەکیان‌کەوتبو ، نەگەیشتبوە خان بـەلام ئـەو ئەسپ و ئێستر و بارخانانەی لەناو چیاکاندا بەجێ مابو و بریتێ بون لە هەزار و حەوسەد ئەسپ و ئێستر هێنابویان و نزیـکەی حەوسـەد کەسێکیـش کە پەراگەندەی ناو دۆڵ و چیاکان بوبون گرتبویانن و بە قـۆڵ بەسـتراوی رایانگرتن • ئەمانە زۆریان لەسەریان درا •

دوای سەرکەوتن چاکەی پاشا بو عەسکەرەکانی :

لە نیوەڕۆدا چاوەشی هێزەکان و فەرماندەکانی سوپا لەبەر خێوەتی پاشادا خڕبونەوە و تەپڵ لێدرا ، لەو تالانەی بەگی مەلازگرد هێنا بـوی لەپێشەوە سێسەد خێوەت و بارەگا و هۆبە دران بە فەرماندە و پیاوماقوڵەکان، یەکێ لە خەیمە نەخشینەکانی خانیش کە سێ هەزار قرۆشی دێنا درا بە محەمەد بەگی مەلازگرد ، ئەسپ و ئێسترەکان دران بەوانەی ئەسپیان نەمـابو • جبەخانەکەش بەچەك و شیر و هەزار و حەوسەد تفەنگەوە بۆ خەزێنەی میرێ داندرا و جبەچێ هات بە دەفتەر وەری گرت • تۆپ و شتەکانی‌دی خرانە ناو کەشتێ ، چێ هێ عادلجەواز بو بۆ عادلجـەواز و چی هی وان بو بـۆ وان نێرانەوە و تەنیا دە تۆپ لەبەر خێوەتی پاشادا مایەوە •

ئەمجار هەشت قات تەپڵ لێدرا • گشت ئاغا و فەرماندەکان لە چەپ و راست راوەستان ، چاوەشی دیوان دەیگوت و ئەوانی‌دی بەدوێدا «خەزات پیرۆز بێ••• سولتانمان عومر درێژ بێ •••» یەکەم کەس (کوێخا وێسف)

هاتە پێش ، کەوڵێکی سمۆرەی رەشی بە شانیدا دا و پشتێنێکی زێڕی لـە پشت بەست و پاشا بە دەستی خۆی سێ چەتاڵ و چەلەنگێکی بە مێزەرەکەیدا چەقاند • چاوەشەکان هاواریان کرد « خەڵات و چەلەنگت پیرۆز بێ » ، دوای ئەو بەپێی تەشریفات (مەلا محەمەد) وەزیری فەرماندەی هەکاریێ خەڵاتێك و چەلەنگێك ، (برایم بەگی مەحمودیێ) و بەگەکانی (پنیانش) و (غازیێقڕان) و (بارگریێ) و (ئەرجیش) و (عادلجـەواز) و (مـوش) ، یەکی خەڵاتێـك و چەلەنگێکیان درایە ، ئەو بەگانەی نەهاتبون بۆ شەڕ و بەند کرابون هیچیان نەدرایە • ئەوانەی لە ئەیالەتی ئەرزەڕۆمـەوە هـاتبون (محەمـەد بـەگی مەلازگرد) و بەگی (خەنەس) و (بایەزید) و (عونیك) و (پاسین) و (تەکمان) و (قوریجان) یەکی خەڵاتێك و سێ چەلەنگیان لە مێـزەر چەقێنـرا • بـەگی مەلازگرد گوتی « پیرە وەزیر ، هەرچەندە عەبدالخان چل هەزار سەر مەڕی بردم و نیازی وابو ماڵ و وڵاتم لێ تێکبدا ، بەڵام کە تۆ لەبەر خاتری مـن لەشکرت کردە سەری و تۆڵەی منت لێ سەندەوە، تازە هیچ خەمم نەماوە»•

دوای ئەوەی بەگەکان خـەڵات و چەلەنـگیان وەرگرت ، تیپ تیپ بڵاوەیان لێکرد و گەڕانەوە ، (رەمەزاناغا)ی پیاوی مستەفا پاشای فیراریێ والیێ دیاربەکر لە جیاتیێ پێنج بەگی سنجاقەکانی دیاربەکر هاتە خزمەت پاشا. پاشا زۆری قەدر گرت و پاش بەخێر هـاتن لێـی پرسـی ئـەدی کـوا عەسکەرەکانت ؟ کابرا دەستی کرد بە مەرایێ و ماستاوکردن و گوتی «قوربان خەزات پیرۆز بێ ئێمە خۆمان ساز کردبو بێین کە هەواڵی سەرکەوتنتانمان زانیێ گوتمان تازە چونی ئێمەی پێ ناوێ ، عەسکەرەکانمان ناردە قەڵای حەزۆ و خۆم هاتمە خزمەتتان » • پاشا کەوڵێکی سمۆری دایە و پەڕێکی لە سەری چەقاند و سەر و خەڵاتێکی گرانیشی بۆ بەگەکانی ئەوێ دایێ کـە بیانداتێ و خۆشی ناردە کن (وێسف ئاغا) میوان بێ• ئاغاکانی وانیش یەکی خەڵاتێك و چەلەنگێکیان درایێ ، ئەو خەزاکارانەی دوهەزار و سەدوبیست

کەللە سەریان هێنابۆ یەکی خەلاتێك و چەلەنگێکیـان درایێ و مێزەرێـکی محەمەدی‌یان وەرگرت • بە کورتی بلێین لەو دیوانەدا دۆ هەزار و حەفتـا خەلاّت و حەوت سمۆر و نۆ وشەك و بیست سنجاو بە شاندا دران و تـا ئەو کاتە دۆسەد و پێنج کیسە خەرج کرابۆ • ئەوەی من زانیبێتم ئەوەبۆ کـە باسم کرد •

★ ★ ★

دانانی خـــانی تازەی بتلیس

لە ڕۆژی ٢٧ ی ڕەمەزانی ساڵی ١٠٦٥ دا

مەلا و شێخ و گەورە و پیاوماقوڵانی بتلیس کە کوڕەکانی عەبـــداڵ خانیان لە پێشەوە بو ، یەکەم (زیادین بەگ) کە لە کچی (زاڵ پاشا)یە و لەو گەورەتر (بەدرەدین) کە لە عەرەب خانمە و (تورودەهر) کە لـــە ژنێـــکی دیکەیە هاتنە دیوەخانی پاشا ، دەستی پاشایان ماچ کرد و پاشاش ئـــەوانی ماچکردەوە ، زیادین بەگی لە دەستە ڕاستی خۆی دانا و بەدرەین بـــەگ لە دەستە چەپی و پاشان بە ســـەرە بـــەگەکانی دیـــکەی دانـــا ، زۆر ڕێـــزی شێخەلئیسلام و مەلای بتلیسی گرت •

یەکەم کەس (مەلا محەمەدی بۆتی) هاتە قسە و گوتی «وەزیری بەڕێز ، ئەمانەی هاتونە خزمەتت . هەمو پیاوماقوڵانی بتلیسن و ئەوەی من عەرزتان دەکەم قسەی هەموانە . تکات لێ دەکەین زیادین بەگمان بۆ بکەی بە خان و گەورەی وڵاتەکەمان » • پاشا گوتی « تکاتان لەسەر سەر و لەسەر چاوم ، بەڵام ئەگەر ئەم بەگەتان بۆ بکەم بە خان . ئێوە پشتی دەگرن و فەرمانەکانی بەجیدێنن ؟ » هەمو وێکڕا سوێندیان خوارد کە گیانی خۆمانی لە پێناودا بەخت دەکەین . ئەوە چەند ساڵە لەگەڵ عەبداڵخاندا توشی چەند تاڵان و بڕۆ بوین و ئەمجارەش ئەم هەمو خەڵکەی تێداچو . وامان لێ هاتوە ئێمـــەش و کوڕەکانی خانیش بێزاربوین • پاشا گوتی من بەگی ئەرجیش و عادلجەوازم

بەدوای خاندا ناردوە بێ گومان دەیگرن و دەیهێننەوە ، بەڵام ئێوە کە داوای دانانی زیادین بەگ دەکەن دەبێ بزانن کە خان دوسەد کیسە قەرزی هێزی وانی لەسەرە و چل هەزار سەر مەڕی بەگی مەلازگردی لەپێدایە ، جا ئەگەر ئێوە دەستەبەری دانەوەی ئەم قەرزانە دەبن ئەوا من بەگەکەتان خەڵات دەکەم و سەبارەت بە دانانیشی نامە بۆ سوڵتان دەنوسم ، خۆ ئەگەر بەم مەرجە رازێ نین ئەوا عەرزی خەلیفە دەکەم کە وەکو زەمانی (سولەیمان خان) وڵاتەکەتان بێتەوە بە ملکی عوسمانێ • هەمویان گوتیان جا قەیدی چیە ، خان خۆی ڕۆیشتوە سامان و دارایێ لەناو قەڵادا بەجێماوە و خۆتان مۆرتانکردوە ، لەناو باخەکەشیدا ئەوەندەی ماڵ و خەزێنە هەیە ئەگەر بە چاکی بفرۆشرێ لە سەری قەرز و قۆڵەکانی زیادە •

لەسەر ئەمە فاتیحا خوێندرا و (زیادین بەگ) بو بە خان ، کەوڵێکی سمورەی پەراوێز مەخمەری سوری بە شاندادرا و خەڵاتێکی شاهانەی لەبەرکرا و مێزەرێکی جقەداری لە سەرنرا • لەم کاتەدا لەبەر دەرگا دە دانە توپ ئاگر درا ، دەرکەوانەکان بە راکردن ئەم خەبەرەیان بۆ دایکی زیادین بەگ بردەوە و ئەویش دە کیسەی مزگێنێ دانێ •

پاشا قۆڵی زیادین خانی گرت و لەسەر کورسیەیە زێڕ نیشانەکەی خۆی دانا و لە بەردەمیا بە پێوە راوەستا و گوتی « خانی گەورەم پیرۆزتان بێ » ، ئەمجا فاتیحا خوێندرا ، دوای ئەوە بەدرەدینی برای هات بەیعەتی پێ کرد و دوای ئەوە نورودەهر هات و چاوم لێ بوو لە کاتی بەیعەت کردندا چاوی پڕ بوو لە ئاو من کە ئەوەم دی زانیم گرێیەکی لە دڵدایە خوا یار بێ ئەم رازە لەکاتی خۆیدا دەنوسم • براکانی دیکەی خانی نوێ (شەرەفەددین) و (شەمسەدین) و (ئیسماعیل) و (حەسەن) و (حوسێن) هاتن بەیعەتیانکرد و لەدوی ئەوان شێخەلئیسلام و نەقیب و شێخ و مەلاکان و فەرماندە و گەورەکان هاتن • پاشا حەفتا دەست خەڵاتی بەسەرا دابەشکردن،

(حەیدەراغا) ناوێك کە تەمەنی سەد و هەشت ساڵ بێ کرا بە کوێخای ماڵ و پاشا ئەویشی خەڵات کرد .

خەڵکی شار خانی تازەیان بە نۆ دەستە دەهۆڵ و زوڕناوە گەیانــدە سەرا و لەناو قەلاش دەزڕێژی تۆپ و تفەنگ کرا و سێ رۆژ کرا بە جەژن و شادمانێ ، بۆ رۆژی دوایێ دیوەخانی بتلیس وەکو جــاران داگیرایــەوە و هەرکەسە لە شوێنی خۆی دانیشتەوە .

پاشا فەرمانی دا (کوێخا وێسف) و حەفتا ئاغا و قازێ شار لەگەڵــم هاتن چۆینە ناو قەلاّ مۆرەکانمان شکاند و ئەوەی لێی بێ لە ئێسترانمان بار کرد و هێنامان کۆمەڵ کۆمەڵ لەبەر بارەگادا رۆمان کرد ، دیسان کوێخــا وێسف و مفتێ و مەلای شار و ئاغاکان چۆنە ژوری ماڵی خــان و دەرگای ژورەکانیان کردەوە و بــە ئاگادارێ زیادین خان خــەزێنە و جبــەخانە و شتومەکەکانیان هێنایە دەر و لە سەد و پەنجا ئێستریان بار کرد و لەبــەر بارەگا وەکو گردێك هەڵیــان دانــەوە ، ئەمجــا ئاگاداری فەرمانــدە و عەسکەرەکان و خەڵك کرا بێن بۆ بەشداربون لەم هەڕاجەدا . لەم رێــگای ئوەوایەدا ئەوەندە حەشامەت خڕبۆوە کە ئەوسەری دیار نەبێ وەکو دەریــا جمــەی دەهات .

★ ★ ★

خەزێنە و سامانی عەبداڵ خان
ئەوەی من مۆرم کردبوٚ

یازدە سندوقی چوارگوٚشەی میناکاریٚ کە یەکیان کەلبەی فیل و یـەك ئەبەنوس و یەك سەرو و یەك بەڕوٚ و یەك یەنگی دنیا و یەك پلاسانتا و یەك ئێسکی نەهەنگ و یەك ددانە ماسیٚ و یەك کارەبی پەتی و یـەك مەرجانی سوٚر و یەك لە دار عوٚدی بێگەرد بوٚن،چەند پێش تەختەکە یەکیان نقێمکاریٚ و یەك میناکاریٚ و یەك سەدەف تیٚگیراو و دوانیان هەڵکەندراو ، کە چاوی تەماشاکەریان ئەبلەق دەبوٚ ، لە بەرچاوی هەموان موٚرەکانمان هەڵپچڕیٚ و هەڵمانداوە ، هـەر یەکی دە دانە کتێبی بـە نرخ و بایەخداری تێدا بـوٚ کە لەلایەن خوٚشنوسـە بە بەناوبانگەکانەوە نوٚسـرابوٚنەوە و بـە چەشنێك رازابوٚنەوە کە هەر یەکەیان کرابوە پارچە ئەنتیکەیێکی بیٚ وێنە ، جگە لە قەڵەمدان و لمـدان و گولاودان و بـوخوٚڕدان و سـوٚرەدان و مقەسـت و قەڵەمبڕیٚ بە نقێم و وردەکاریٚ بە بەردی گرانبایێ ، لە کتێبەکان شانامە و گولستان و شەرەفنامە و چەند دیوانی شـیعر کە زوربەیان بە دەسخەت و موٚری زیادین خان خوٚی بوٚن ، خان بە دیتنیان چاوەکانی پڕ بوٚن لە ئاو . پاشا کە ئەمەی دی گوتی « کوڕم هەسـت دەکەم ئاو لەچاوت هات ، بوٚ گریای ؟ نەکا ئەم پێش تەختانە هیٚ توٚ بن ؟ » خان گوتی « بەلیٚ هەموٚی هیٚ

خۆمه ر هی باوکم نین چونکو زۆریان خۆم نوسیومنەتەوە و مۆری خۆمیان پێوەیە » ، دەربەجێ پاشا فەرمانی دا ئەو چواردە سندوق و پێش تەختانە بە کلیلەکانیانەوە بدرێنەوە بە زیادین خان •

شتە بەنرخەکانی عەبدال خان کە بە هەڕاج فرۆشران :

حەڤدە بەرگ قورئانی نەخشێنراو و بۆ شاهان نوسراوە بە دەسخەتی (یاقوتی موستەعسەمی) ، (ئەحمەدی قەرە حەساری)، (شێخ بایەزیدی وەلی)، (شێخ قەرە محەمەد) ، (عەبدوڵلای قرێمی) ، (خالید ئەفەندێ ئەسکوداری) ، (دەمیرچی حەسەن چەلەبێ) لە شاگردانی قەرە حەساری • هەزار و سێسەد بەرگ تەفسیر و کتێبی بە نرخ کە لەسەر قاقەزە باشەکانی خەتایی و دیمەشقی و سەمەرقەندی و ئەحمەداوایی نوسرابونەوە ، حەفتا بەرگ تەفسیری پیرۆز وەکو تەفسیری سەبری تەبەری ، تەفسیری دەیلەمی ، تەفسیری فەیزوڵلای هیندی بێ نوختە (جگە لە ئایەتەکان وشەی تەفسیرەکە هیچی نوختەدار نەبون) ، تەفسیری (ئەبو لەیسی سەمەرقەندی) ، تەفسیری شیخ ، (تەفسیری بەغەوی) ، (تەفسیری قازی) ، (تەفسیری ئەبوسعودی سلێمانی) کە هیچیان لای شێخول ئیسلامەکان دەست ناکەون ، هەزار و سێسەد بەرگ کتێبی حەدیسی پێغەمبەر ، جگە لە (قەدوری) و (مولتەقا) و (کەششاف)و (قەهستانی)و (مەلا جامی) ، تەجویدی بە هەڵبەست رێکراوی شاتبی و حەریری ، لە کتێبی زمان قاموس و ئەختەری و شەمعی و لۆغەتی ئیبنو مالیك و چارەپەردی و گەلێك کتێبی بایەخداری دی ، بیست بەرگ شانامەی فیردەوسی بە خەتی تەعلیق نوسراوە ، هەزار بەرگ دەسخەتی جۆر بەجۆر لە خەمسەی نیزامی و دیوانی حافز و عورفی گولستان و بۆستان و نیعمەتوڵلا و دیوانی مەلا جامی و تەزکەرەتول شوعەرای حەسەن چەلەبی و تەزکەرەی لوتفی و دیوانی سایب و دیوانی باقی و دیوانی نەفعی و دیوانی نیساری و دیوانی ئەنوەری و دیوانی خاقانی و گەلێکی‌دی لە کتێبی

نەخشاو و رازاوە ، دو سەد و شێست پارچە بەیاز کە هەر تاقە لاپەڕەیێکی سەد قرۆشی دێنا • دەسخەتی خۆشنوسە کۆنەکان ، ئەو بەیازانە هەندێکیان شەشسەد پەڕە بو کە هەموی دەسخەتی سەردەمی سولتان بایەزیدە و هی وەکو شێخ ئەحمەدی قەرەحەساری ، بەکری ، عەبدوللای قریمی ، حەسەن چەلەبی ئوسکوداری‌و حەسەن چەلەبی قەرەحەساری‌و خالید ئەفەندی و حسێن ئەفەندی مودیری مەکتەب و وێسف ئەفەندی و قەرە عەلی چەلەبی و مەنتیقی چەلەبی و دەروێش عەلی و سوێۆلچی زادە و حوکمی زادە و تەکنەچی زادە ، یەکی ٥ تا ١٠ پارچە دەسخەتیانی تێدایە • بۆ خەتی دیوانیش تاجر زادەی دۆستی یێلدرم خان ، جندرەچی زادە ، ئۆقچی زادە ، گولابی زادەو ئەحمەد چەلەبی نوسیویانەتەوە • لەبەرئەوەی باسی خەتەکان هاتە گۆڕێ با کەمێك لێیان بدوێم :

خۆشنوسەکانی خەتی دیوانی و سولس نەسخمان باس‌کرد ، ئەمجا نۆرەی خاوەنی خەتەکانی دیکەیە •

خەتی رێحانی :ــ کە شێخ ئیسحاقی فەقی خەڵکی کوتاهیە دایهێناوە و بۆ یەکەمجار لە رۆمەوە پەیدا بوە• ئەم شێخ ئیسحاقە لە کوتاهیە مزگەوتێکی هەیە مزگەوتی (ساق فەقی)ی پێ‌دەڵێن •

خەتی سیاقی :ــ کە لە ولاتی (میسر) لەناو گەلی (قیبتی)دا پەیدا بوە، لەکاتی‌گەشتەکەی میسر و سودانمداگەیشتمە شوێنێك (رومێلەتول جیمال)یان پێ‌دەگوت شارێکی کاول‌و روخاو بو ، لەوێ کۆڵەکە بەردی هێجگار زلم دی بە خەتێکی سەیر لێیان نوسرابو گوتیان ئەمە خەتی حەزرەتی ئیدریسە لە شاری کوفەی نزیك بەغداش جۆرە خەتێکی سەیر و سەمەرە هاتوتە کایەوە ناویان لێ ناوە (خەتی کوفی) ، پاشتر زۆر هونەرکاری‌یان تێدا کردوە تا وای لێ‌هاتوە ئەمڕۆ دوازدە جۆر خەتی کوفی هەیە ، لەمانە هەرە

ناسراوەکانیان خـەتی کوفی عوسـمان ، حەفسـی ، مەغریبی ،فاسـی ، مەرانکوشی ، تەلەسانی ، سەناری و حەبەشی‌یە ، لە زۆر مزگەوتی میسردا جۆرە خەتی کوفی هەیە وەکو مزگەوتی عەمری کوڕی عاس ، مزگەوتی مەتیل ، مزگەوتی بەرقوق ، مزگەوتی ست نفوس ، مزگەوتی ئـای بەگی تورکمان ، مزگەوتی فەرەج ، مزگەوتی تیلون ، مزگەوتی تاهیر بیبەرس کە خەتی کوفی سەیریان تێدایە، لە وڵاتی مەغریبیش مزگەوتەکان خەتی کوفی‌یان پێوەیە وەکو (تەلەسان)و (قورتوبە)و (تەنجە) . جـا ئەگەر لەمە زیاتر لە سەری بڕۆین بابەتەکەمان لە دەست دەردەچێ .

لە خەتی تەعلیق‌دا ئەوانەی گەیشتونەتە پلەی وەسـتایی (ئەمیر عەلی تەورێزی)و (عیمادی حوسێنی)و (محەمەد رەزای تەورێزی) و (قوتبەدین محەمەدی یەزدی)و (شا مەحمودی)و (حەسەنی شاملو)و (موعیزەدین)و (موحەمەدی حوسێنی)و (ئەحمەدی حەسەنی) کە قوتابی عیمادی حوسێنی بوە و (میر شەرەف‌خان) کە لە باپیرانی خانە و (فەخری بەرسەوی) ناوانن ، بەتایبەتی خەتی ئـەم فەخری‌یە ئەوەندە جوانە نە لەپێـش ئەو کەس وای نوسیوە و نە پاش ئەو کەس دەیگاتێ ، خوای گەورە حوکمی چاوێکی‌وای داوەتێ دیدەکانی دەڵێی گەوهەری شـەوچران ، قورئان و گولسـتان و بۆستانێکی نوسیوە ، موعجیزەیێکن بۆ خۆیان .

هەروەها تۆماری وایـان لەناو هاتەدەر کـە هەریەکەی گومبەزێکی ئەفراسیاو دێنێ ، لە سایەی خواوە منیش چەند دانەیێکم دەسـت کەوت . ئەم تۆمارانە ئەوەندە بە هەرزان فرۆشران کە پارەکە بایی یـەك نوختەیان نەبو .

★ ★ ★

باری حەوت وشتر کتێبی بایبدار
کە مۆری خانیان پێوەبوو

فتوحاتی مەکییە دانانی شێخ (محێدینی عەرەبیێ) ، فسوسی محێدینی عەرەبیێ ، لێکدانەوەی فسوس دانانی (ساری عەبدوللا ئەفەندیێ) بە خەتی خۆی، فتوحاتی مەککیە دانانی (قوتبەدین حەنەفیێ)،فەتحنامەی میسر بە دەستی سولتان سەلیم خان دانانی کاتب وێسف جان ، میلەل و نیحەل دانانی (نوح ئەفەندیێ) ، مەناقیبی شێخ ئەبوئیسحاقی کازرونیێ دانانی (شەوقی ئەفەندیێ)، سەعادەتنامە دانانی خوالیێخۆش‌بوو (عاشق پاشا) ، مەناسیکول حەج دانانی (سینان ئەفەندیێ) ، مەناقیبی ئەولیا دانانی شێخ (دەدە مەقسودی ئەخلاتیێ)، مێژووی خنوتی مەقدیسیێ ، مێژووی سالح ئەفەندیێ ، مێژووی جامیعـول حیکایات ، مێژووی میرخواند ، لۆغەتی لامیعیێ ، شەرتەکانی نوێژ بە شیعر هیێ شێخ (شەمسـەدینی فەناری) ، تەرجەمەی پەند نامەی شـێخ (فەریدەدینی عەتار) لەلایەن ئەمیر چەلەبیێ پیاوی بایەزید خـان ، جەریدەتول عەجایب ، مێژووی میرئاتی کائینات ، مێژووی تەبەریێ ، قانوننامەی لوتفیێ پاشا ، مێژووی خەزاکانی سولتان مرادی چوارەم ، مێژووی پەچەویێ ، نامیلکەی عەقایدی کەمال پاشا زادە بە لێکدانەوەی قوسونیێ زادە ، تەرجەمەی میرئاتی‌کاینات لەلایەن فەنایی تەزەبزونی ، تـەقویمول بولـدان دانانی (عاشـق چەلەبیێ)

تەزەبزونی ، سوحبەتول ئەبکار لە وەلامی سەبحەتول ئەبراردا عەتایێ چەلەبێ دایناوە ، زەیلی شەقایق دانانی نەوعێ زادە عەتایێ چەلەبێ ، مێژوی سوککەزێ کە هەمو خەزاکانی سەلیم خانی داگیرکەری میسری تێدایە ، مێژوی میسر دانانی شەهاب چەلەبێ ، حوسنول موحازەرە یا مێژوی (شێخی سیوتێ کە لە زەمانی بابە ئادەمەوە تا سەردەمی (عەمری کوڕی عاس) کە میسری گرت هەمو بەسەرهاتەکانی میسری تێدایە و مێژوییێکی پڕ بایەخە ، ئەم کتێبە (شەهاب چەلەبێ) بە شێوەییێکی ئەوەندە رەوان و خۆش نوسیویەتی و کردویە بە شیعر کە شیاوی خوێندنەوەیە ، هەر ئەم شەهاب چەلەبیە مێژوی سوککەرێ نوسیوە ، فتوحاتی میسر دانانی (ئیبن عەبدول حەلیم) ، فەزایلی میسر دانانی (ئەبی عەمری کەندێ) ، کتێبی ئیبن دولاق ، کتێبی مەلەکان ، خوتەتێ قوزاعێ ، کتێبی ئیبن ئەلیەسیر ، کتێبی ئیقازول موتەفەززیل ، کتێبی ئیقازول غافیل دانانی (تاجدین محەمەد کوڕی عەبدوللا)، کتێبی ئەلمەسالیك دانانی ئیبن فەزلوللا ، کتێبی ئەلموختەسەر دانانی شێخ (نەسرەدینی کرمانێ) ، مەناهیجول فیکر مەناهیجول عیبەر ، عینوانول سیەر ، باسی پێغەمبەر دانانی نوح ئەفەندێ باسی پێغەمبەر دانانی وەیس ئەفەندێ ، واقیعە نامەی وەیس ئەفەندێ ، عەوانول سەواب هێ محەمەدی کوڕی عەبدولەلیکی هەمەدانێ ، تاریخول سەحابە ، ئەلتەجرید فی ئەلسەحابە هێ (زەهەبێ) ، ئەلئیسابە فی مەعریفەتیل سەحابە ، ریجالول کوتوب ئەلعەشرەی حوسێنێ ، تەبەقاتول حوففازی زەهەبێ ، تەبەقاتول شافیعیەی ئیبنول سوبوکێ ، تەبەقاتول مالیکیەی ئیبنو فەرجون ، تەباقاتی شەعرانێ ، میزانی شەعرانێ ، تەبەقاتول حەنەفییەی ئیبنو دوقماق ، میرئاتلزەمان دانانی (سەبتی کوڕی جوزێ) ، ئەلبیدایە وەلنیهایەی (ئیبنو کەسیر) ، کتێبی ئەلسوکەردان هی (ئیبنو حیجلە) ، ئەلسەجعول هەزیل فی ئەوسافیل نیل ، مێژوی غابن ، سیمارول ئەوراق هێ ئیبنو حوجە ، قازێ

خان ، بەزازیە ، تاتار خانیە ، کەششاف ، سن داود ، دەدە جەنگی ، عەقایدی بەکەوێ ، محەمەدیە ، جامیعول کەبیر ، جامیعول سەغیر ، ئەنوارول عاشقین، توحفەتول ئەبرار ، کلیلە و دیمنە •

جگە لەمانە حەفتا و شەش بەرگ کتێبی فارسێ و عەرەبێ و تورکێ لە دانانێ (عەبدال خان) خۆی لەگەڵ سەد و پێنج پارچە نامیلکەی جۆربەجۆر کە زوربەیانی بە زمانی فارسێ نوسیبو • دوسەد بەرگ ئەتلەس مینۆر و جوگرافێ و پاپامۆنتە و کتێبی هەیئەت و حیکمەت بە چاپی فەرەنگ ــ هەر کەس دەیانبینێ هۆش لەسەریا نامێنێ ــ ، چەند نەخشەی رەنگاوڕەنگی دنیای کۆن و نوێ کە سەری تەماشاکەریان دەسوڕاند ، هەر جۆرە گیا و روەکێك بۆ پزیشکان پێویست بێ • وێنەی هەمو ئەندامی لەشی ئادەمزاد کە هیچ تەماشاکەرێك لەگەڵ ئەندامی راستەقینەدا لێکیان ناکاتەوە و لەفەرەنگ چاپکراون • دوسەد دانە وێنە و نیگاری سەرسوڕێنەر بە قەڵەمی عەجەم و فەرەنگ کێشراون و هەریەکەیان نمونەی جادوکاری‌یە ، یەك لەوانە نیگاری شەڕی نێوان دو دەستە کەشتێ شەڕکەر بو کە بە پوختەیێ لە کاری جادوگەر دەچێ و پێتوایە ئەوە زیندون و لە بەرچاوتن • دەسکردی هونەرکارە بەناوبانگەکانی جیهانی وەکو (شاقولێ) ، (وەلێ جان) ،(شەمسێ خان) ، (مالیك) ، (ئەرژەنگ) ، (ئاغا رەزا) ، (محەمەد رەزا) و (بەهزاد)یان تێدابو کە چاوی تەماشاکەریان ئەبلەق دەکرد و پیاو لە تەماشایان تێر نەدەبو، ئەسپێك و فیلێکی جادویی کێشرابو کە بەراستێ جادویان کردبو • وێنەی بێهاوتای سەر قوماش لە دەسکردەکانی (ئاغاجان) و (تەقیەدینی بەلخێ)یان لەناودا بو ، قەنەمکارێ ریزوان بەگی میری‌یش کە یەکەمی زەمانەیە •

بەڵێ هەزاران بەرهەمی هونەرکارە بەرزەکانی دنیا لێرەدا خرابوە هەڕاجەوە و ئەو کوردە هەمەڕەنگە و ئەو جڕوجانەوەرانە و ئەو خەڵکەی هینی خۆی و گێزەر لێك ناکەنەوە ، ئەم وێنانەیان دەستاودەست دەگێڕا و

لەم خێوەتەوە دەیانبردە خێوەتێکی دیکە و بێ قەدر ئەمدیوەودیویان دەکردن تا وای لێ دەهات بە شڕ و ژاکاوێ دەدرایەوە دەستی دەلاڵەکە •

بەسەرهاتێکی مخابن :

ئەم هەمۆ ئەنتیکە و گەنجە بەنرخانەی باسمان کردن وەکو تور و گێزەر دەکڕران و دەفرۆشران ، تەنانەت یەکێکی دوژوی دەمارگری ێربازی لە دەستەی (قازیێ زادەکان) نامەرد و درۆزن و بوختانکەر و رەزا قورس ، هێچ نەزان و پشتگوێخراو و بەکارهێنراو (!) دایك حیز و لە تاقمیدژ بە چاکە ، بەتەمای قازانج لەو هەڕاجەدا شانامەییکی ئەنتیکە بە هەزار و شەشسەد قرۆش دەکڕێ و دەیباتەوە خێوەتی خۆی ، ئەو ناپیاوە بەبیانوی ئەوەی گوایا وێنە حەرامە هەرچی وێنە نازدارەکانی ئەو کتێبە هەیە تێکیدەدا ، بە چەقۆی تورکمانێ بەردەبێتە چاوی وێنەکان هەڵیاندەکۆڵێ و لاپەڕەکانی کونکوندەکا ، هەندێك وێنەش بە ناوی ئەوەی گوایا سەری دەبڕێ چەقۆ بە ملیاندا دێنێ یا ئەو سەرو چاوە جوانە و جلوبەرگە رازاوەیان بە تف و لیکی دەمی پیسی دەشێوێنێ ، ئەو وێنە بە نرخانەی مامۆستای هونەرکار بێگومان هەریەکەی مانگێکی پێوە خەریك و ماندۆ بوە تا ئاوا بەتەواوێ دروستی کردۆن ، ئەم نامەردە بێ ئەدەبە بە تفێك خراپی کردن • بۆ سبەینێ کە دەلاڵ دێ و داوای پارەکەی لێ دەکا ، دەلێ «من ئەمەم بۆچیە ، ئەم کتێبە گاورانەیە ؟ پڕیەتی لە وێنەی حەرام ، ئەمشەو هەر ئەوەم پێکراوە وێنەکانی رەش کەمەوە و تێکیان دەم»، شانامەکەش فڕێ دەداتەوە سەر دەلاڵ • دەلاڵ کە ئەمە دەبینێ هاواری لێ هەڵدەستێ « کوڕە هەی ئۆمەتی محەمەد ، وەرن بزانن ئەم زالمە چێ لەم کتێبە نازدارە کردوە ؟ » کابرای نامەردیش دەلێ « چاکم کرد ، دەستم خۆش بێ ، نەهێ مونکەرم پێ کردوە ، تاقە یەك وێنەم لێ کردۆتەوە و هەڵم گرتوە چونکو لە کوڕەکەم دەچێ کە لە شاری (تیرە)

بەجێم هێشتوە ! » دەلاڵ کەوا دەزانێ یەکسەر رادەکا بۆ کن پاشا و دەڵێ « وەزیری گەورەم ، ئەم شانامەیە کوێخای بەگی هەکاری (خانمراد بەگ)ی جولەمێرگی دوێنێ بە هەزار و دوسەد قرۆش لە هەڕاجدا کڕیبوی کەچێ حاجێ مستەفا ناوی تیرەیێ لەسەری کرد بە هەزار و شەشسەد قرۆش و بردێ، ئەمڕۆ چوم پارەکەی لێ وەربگرم کتێبەکەی بەسەردا دامەوە ، چونکو خۆی لە قازیزادەکانە و پێیوایە وێنە حەرامە ئەم شانامە بەنرخەی ئاوا لێکردوە فەرمون ببینن ، تەنانەت دەلاڵێ منیشی نەدا » •

پاشا و دانیشتوان کە ئەمەیان دی زۆر داخیان خوارد و نەحلەتیان لە کابرا کرد ، دەلاڵ گوتێ قوربان لەم ناوەدا دەلاڵیەکەی منی تێدا نەچێ » ، پاشا گوتی « دەلاڵ دڵنیا بە نە دەلاڵێ تۆ و نە ماڵی سوڵتان نافەوتێ • دەی خێرا ئەو حاجێ تیرەیییەم بۆ بێنن » ، پیاوەکانی بە پەلە کابرایان بۆ هێنا ، پاشا لێی پرسێ « کابرا ئەوە بۆ وات لەم کتێبە کردوە ؟ » کابرا گوتی • «چێ ، بۆچێ ئەمە کتێبە ؟ ئەمە دەسکردی گاورانە ، چاکم کرد ، نەهێ مونکەرم کردوە » پاشا گوتی « تۆ بەرپرسی نەهێ مونکەر نیت . بەلام من بەرپرسی فەرمانی میریم ، هەر ئێستا نیشانت دەدەم تێکدانی کتێبێکی دوهەزار قرۆشێ سزای چیە ، ببەن » کابرا هەرچەند هاواری کرد « من بەنیچەریم ، لە هێزی دەروازەم » سەربڕەکان بوارەیان نەدا بردیان هەزار داریان لێدا و بە فتوای قازێ هەزار و شەشسەد قرۆشی میری و دە قرۆشی دەلاڵییان لێ سەند ، شانامە شڕەکەشیان دایەوە دەستی و لە ئۆردوگا دەریانکرد ، کابرا هەر دەڕۆیێ و دەیگوت «دەك بەلام لێدای» خەڵکیش بە هوها و فیکەکێشان دوای کەوتبون بەراستی کردیانە مەیمون و بەو ناوبەردایەدا وەکو شاربەدەر بەرەو دیاربەکریان بەڕێکرد •

خڕکراوەییەکی نەدیتراو کە بریتێ بو لە سێسەد و هەشتا پەڕە و هەر پەڕەی دەسکردی یەکێك لە مۆر هەڵکەنە هەرە بەرز و ناسراوە کۆنەکانی

جیهانی پێوەبو ، ئەم مۆرانە هەندێکی شیعر و هەندێك سەجع و هەندێـکی دیکەیان ناوە کە تێکەڵاوی قسەی نەسـتەق کرابو ، خەتی ئەم مۆرانە لـە تەعلیق و نەسخەوە بگرە تا روقعە و کوفی تێدابو ، لەناویاندا دەسـکردی مۆرهەڵکەنە ناودارەکانی وەکو (نەقشی) ، (سەلامی) ، (شەهلاد بـەگ) ، (جان بەگ) ، (مەمی) ، (سـەهی) ، (جەم بەگ) ، (چەمەنی بـەگ) ، (ئەحمەد بـەگ) ، (مەحمود چەلەبی) ، (فـەرید چەلەبی) (سـەیری چەلەبی) بەرچاو دەکەوتن ، ئەو مۆرەی لە لاپەڕەییێك درابێ لە لاپەڕەییێکی دیکەدا دوبارە نەکرابۆوە • ئـەم تۆمارە رەنگینەش زۆری دەسـتاودەست کرد و نەزانان ئەمدیوە و دیوایان کرد تا لە دواییدا (عەلیەفەندی غینایی زادە) بە سەد قرۆش کڕی •

سێسەد و هەشتا پارچە شیری دەبان و جەوهەردار و نقێمکاری گرانبایی بە کالانەوە کە هەمویان لە پۆلای شێخـانی و مـەقراوی و سەنقـوری و ئەسەدی و جیسقاوی و داودی و هیندی و ئیسفەهانی و شامی و میسری و ئەستەمۆلی کۆن و فەرەنگی و ئەڵمانی و سەلانیکی دروسـت کرابـون و خاسیەتیان لە کاتی ئاراستەکرانـە سەر ملی دوژمـن دەردەکەوت ، خـوا رەحمی کرد بە راستی نەکەوتنە کار تا ئێستا بۆ هەپاچ کران هاتنەدەر •

سێ سندوقی پڕ لە خەنجەرە بەناوبانگەکانی کوردستان بە کالان و بە روتی •

دوهەزار مەتاڵی حەڵەبی و عەنتابی و میسری و داغستانی و دیاربەکری لەئاسن دروستکراو کە لەکاتی شەڕدا گیان دەرباز دەکەن •

هەزار و حەوسەد دانە گۆپاڵی بەغدا و بەسرای سەر بە بزمار و رمبی میسری لە چەشنی غوری و گورزی قیستمونی دەسك زیو و پەڕدار •

دوسەد دانە پەروانەی دەرەوە لە دەسکردی وەستاکانی وەکو (حاجی

ڕەجەبی پرۆسەیی) و (کوڕی خێرلێ گەلیبۆلی) و (محەمەدی گالەتەیی) و (وێسفی میسری) و (جانی شیرازی) و (خانقولی شیرازی) و (یار وەلی شیرازی) و (وەستا عومەری رۆمی) و (وەستا قوردی میسری) و (میرزا جانی بەلخی) کە بە راستی هونەریان تێدا کرابو فرۆشران •

سەدهەزار جۆرە خەدەنگ و تیر و تیزە و سەرە رمب ، کە هەریەکەیان یادگاری ولاتێك و سەردەمێك بون ، تیردانەکانیان بە پەڕی تاوس و شابالی هوما رازابونەوە و کلکی تیرەکان پەڕی کۆتری زیرەکیان لێ قایم کرابو ، هەزار دانە تیر کە نوکەکانیان بە ژەهر ئاو درابو و کلکەکانیان جقەی شەهێنی لێ بەسترابـو •

هەزار دانە تفەنگی رەنگداری تەقەپێنەکراوی دەسکردی فەرەنگ کە هەریەکەی یادگاری یەکێك لە کارخانە بەناوبانگەکانی ئەوروپـا بـون و لەناویاندا دەسکردی ئاسنگەری مازەندەرانی و سەبی‌ی بەلخی و لاچیـن یەتم شای ئیسفەهانی و موزەفەر بای خوراسانی و سوندەك خانی بەلخی و وەستا ئوروجی میسری و ئوزون عومەری ئەستەمۆلی و وەستـا مەمـی و وەستا عومەری بچوك و وەستا محەمەدە درێژ و قەرە محەمەد هـەبو کـە وەستایی و شارەزایی خۆیانیان تێدا بەکارهێنـابو ، هەر لەنـاو ئەمانـەدا دەسکردێکی حاجی شاش مستەفایان تێدابو کە دەر و ژوری بە دەست چاك کرابو ، ئەم جۆرە تفەنگانە بە تایبەتی رادەسپێردران و وێنەیان لە (هەرسك) و (داسلیجە) و (بازارجك) و ئەستەمۆلیشدا نیـە ، ئەم وەسـتایە خـۆی لە ئینەبۆلی دادەنیشی و تفەنگە بێ‌نقێم و ساکارەکانی بە پێنج‌سەد قروش کەمتر نادا و لە سالێکدا تەنیا دو تفەنگی بو تەواو دەکرێ • وەستا رەجەبی قرێمیش هەیە کە لە باخچە سەرای لە کارخانەی محەمـەد کەرای خـان کاردەکا و ئەویش وەستاییێکی بێ‌هاوتایە •

سێسەد پێستی بەور و پڵنگ ، حەفتا تۆپزی نقێمدار ، دۆسەد تۆپزی زیوی پەتێ ، هەزار تۆپزی ئاسن ، دۆسەد قولنگی فەرهادێ ، دۆسەد دانە تۆپزی ئاسنشکێن ، سێسەد دانە زەمبەلەکی یایلێ ، هەشتا دانە زینی زیوی هەلکەندراو ، هەزار دانە سەر زینی سورمە و مەخمور و چۆخە ، دۆ سەد دانە دگدگی بە سورمە ، دۆسەد دانە لغاوی شامێ و ماردینێ ، هەشتا دانە پالۆ و ڤوشقونی چۆخە و سورمە و دۆسەد دانە عەبای شان سورمە •

دۆسەد دانە جلەوی زەرد و سپێ بە سورمە کراو کە دەسکردی خان خۆی بون یەکی بە یەك کیسە فرۆشران و ئەو خەلکە بۆ کڕینی پالەپەستۆیان بو ، شەشسەد جوت ئاوزەنگێ ئاسنی زەڕکەف ، هەشتا جوت رکێفی زیوی پەتێ •

هەزار پارچە لێفەی دیبا ، زیبا ، شێب ، زێڕ درو ، دارایێ کیمخوا ، سەرنەك ، ئەتلەس و والآ • دۆ هەزار سەرینی لۆکەی شێکراوە لە پارچەی مەخمەر و شتی دێ •

دۆسەد دانە مافورەی ئاوریشمی عەجەمێ ، حەفتا دانە لبادی درێژ و نەخشکاری ئیسفەهان ، سەد و پەنجا بەڕەی فەرەنگێ ، جاجمی عەرەبێ ، شەمەدی بایبوردێ ، قالێچەی عاشقانە و بەرماڵی میسرێ ، حەفتا دانە خێوەتی سێ ژۆری نۆ ئەستونێ ، شەشسەد خێوەتی کوللە دار ، سێسەد خەیمەی نەخشین ، شەشسەد خێوەت و خەرگا و سێسەد وردە چادر • ئەمانە هەمۆی بە مەزاد هەڕاج کران و فرۆشران •

ئەم کڕین و فرۆشتنی شتومەکانە هەتا ئێوارە درێژەی کێشا ، کە دیوان چۆل بۆ هەزار کەس لە پیاوەکانی خانی تازە و سێ هەزار عەسکەر کران بە پاسەوانی ئەو شتومەکانەی هێشتا نەفرۆشرابون • بۆ سبەینێ دیسان دەریای حەشامەت لە بەردەمی بارەگادا خڕبونەوە • دۆسەد سندۆقی لیپاو لیپ

یەخدانی گەورەی وشتربار هێنرانە پێش کە هەندێکیان لە داری سەرو و هەندێك شوڵی حەڵەب وەکو سەبەتە چندرابون ، چەند دانەیێکیان مۆری خانیان پێوەبو و زوربەیان مۆری (خانم سوڵتان) ژنی خانیان لیدرابو • ئەمانەش وەکو پێشوەکان لە بەرچاوی مەلای وان و قازی بتلیس و پیاوماقوڵەکانی شار سەریان هەڵپچڕا ، یەکەم سندوق پڕ بو لە کەوا و سەڵتەی هەریر و زێڕدروی نایاب و بەرگی شاهانەی وا کە ئەو خەڵکە وێکڕا دەمیان داچەقاند و حەپەسابون • سندوقیکی دی پڕ بو لە جلکی سورمەی پەراوێز سپی ، کراس و ئادەڵ کراسی ژنانە و سەرپۆش و چارشێو ، پاشا گوتی ئەمانە هی ژنانن با بمێنی • سندوقێکی دیکە پڕ لە کەوای سورمەی خەتخەتی ژنانە و سوخمەی بە گەوهەر و بەردی بەقیمەت نەخشاو کە دوگمەی سەردەستەیان (ئینجون)ی حەبەشی بە قەدەر فندقێك بون ،دوگمەی هەندێکیان زمروتی ئەسوانی بون ، پاشا بە چاوپێکەوتنیان چاوی زەق بو ، لە سندوقێکی دیکەدا بازن و خرخاڵ و گۆ و گوارە و حەمایەڵ و تاجی زێڕ و گەوهەر و مرواری لەگەڵ گەردانە و پڵپڵەی تاج و بازیبەند و دوگمە و دۆلاب ، نەوەد دانەی بی کەم و زیاد کەمەربەندی ئەڵماس و مرواری کە هەریەکەی خەرجی ولاتی رۆمیان تیچوبو ، کەچی ئەم نەوەد کەمەر بەندە هیچی لە هیچی نەدەچو و لێکتر جیاواز بون ، پاشا گوتی ئەمانەش هەڵگرن•

سندوقێکی گەورە کرایەوە بە هەزاران دەستەسری بۆنخۆش و خاولی رەنگاوڕەنگ و ریشوی مێزەر و پەردەی تەنك دەرکەوت ، لە ناوەندی ئەمانەدا پێش تەختەیێکی سەدەفکاری بچکۆلە دۆزرایەوە کە لە حەوت لاوە قفڵ و مۆر کرابو ، وەستاکان ویستیان بیکەنەوە خەڵکی بتلیس رازی نەبون بەلام وانییەکان پییان چەقاند کە ئیللان و بیللان هەر دەبی بکرێتەوە ، بە ناچاری کردیانەوە ، چ ببینین ، پەنا بە خوا ، حەوسەد دەنك لەعلی بەدەخشانی ئاودار ، سێسەد دەنك یاقوتی سور و یاقوتی زەرد و یاقوتی شین،

سێ هەزار دانە پیرۆزەی نیشاپوری ، شەش مشتوی خەنجەری لە پیرۆزە دروستکراو ، حەوت پیاڵەی شەربەتی پیرۆزە ، حەوت فنجانی پیرۆزە ، سێ فنجانی زمروت ، سوراوداتێکی زمروت ، شەش کاسەی یاقیق و حەوت تەبەقی سیلانی تێدا بو ، لە قوتولەیێکی قەراخی ئەم پێش تەختەیەدا دوسەد و چل و پێنج دانە ئەڵماس هاتەدەر کە هەمویان مۆربون،لە قوتولەیێکی زەردا حەفتا دانە ئەڵماسی نەتاشراو دۆزرایەوە وەکو گەوهەری شەوچرا دەترۆسکانەوە • پیاوماقوڵان و خەڵکی شاری بتلیس ئەشەمبیللایان کێشا و سوێندیان خوارد کە لە بەیانی‌یەوە تا ئێستا هەرچی شتومەکێ هێنراوەتە ئێرە و ئەم مجری گەوهەرانەش هەموی هی خانم سوڵتان کچی (زاڵ پاشا)یە کە بە جیاز لە (عادلجەواز)ڕا لەگەڵ خۆی هێناونی و ئێستاش کلیلەکانی لای خۆیەتی ، پاشا لە بەرچاوی هەمو ماقوڵ و گەورە پیاوان ئەو حەڤدە سندوقەی دایە دەست (عەمبەراغا)ی خواجەی خانم سوڵتان کە بۆی بەرێتەوە• ئاغاکانی وان هاواریان لێ هەستا « وەزیری بەڕێز ، ئێمە ئەم پارەی زەرەر و زیانمان لەسەر خانە ، تۆ ئەمانە بدەیتەوە پارەی ئێمە لە کوێ وەردەگیرێ ؟ » پاشا گوتی «ئەگەر پارەی ئێوە هەموی دەرنەچو من بۆتان تەواو دەکەم ، هەڵیانگرن ئەم سندوقانە » ، ئاغای تەواشی بردنیەوە بۆ خانم سوڵتان •

پاش ناردنەوەی ئەو سندوقانە چەند شتومەکی کەم نرخ مابو فرۆشرا و هەڕاج هەڵگیرا • ئێوارەیێکی درەنگ کە دنیا کەمێك چۆڵ بو لە لایەن خانمەوە دە بوخچەی پڕ لە قوماشی ئاوریشمی بەنرخ و کراس و دەرپێ و سێ کیسەی پڕ لە بەردی بەنرخ و تاجێکی نقێمدار و حەوت کەوای گەوهەردار بۆ خانمی پاشاو چل دەنك یاقوت و سەد دانە لەعلی بەدەخشان و سەد دانە پیرۆزە و پەنجا دەنك زوبەرجەد و پەنجا دانە ئەڵماسی دە قیراتی و دو مشتو خەنجەری پیرۆزە و شەش مجری پڕ لە عودی ماوەردی کە یەکێك

لە سندوقەکانی داری عود بو ، چل هوقە میتشکی ختونن و دوسەد شەمامەی عەنبەر و سێ فنجانی پیروزە و سێ کاسەی ئاقیق و فنجانێکی زمروت و سێ دەوری سیلانی • هەر بەم پێیە بو خانمی پاشا لەناو قوتوێکی زێری پەتیدا بازنە و خرخالی عەرەبی نقێمداری شێوە خوراسانی و شەش دانە گوارەی کەیانی و جقەی هوما و تەلەسمێکی نقێمکارو چەند شتی دیکە کە لە نرخدانان نەدەهاتن ، بو پاشا هات • پاشا وەری گرتن و بە (عەمبەراغا)ی هەلگری ئەم دیارییانەی گوت « چ پێویست بو خانمی کیژم ئەم دیارییانە بو من بنێرێ ، من هیچ چاکەیێکم بویان نەبوە ، هەق وابو ئەم شتانە بدرانایە بە خانی کوڕی خان ، چونکو ئەو بوە بە چرای هەلکراوی من ، بەلام ئیشەللا دوای گەڕانەوەم بو ئەستەمول لە تولەی ئەمەدا وا دەکەم لە لایەن سولتانەوە خاسەی باجی موشی بو دیار بکرێ ، لە زمانیمنەوە بەمجورە سلاوی لێ بکە » ، خەلاتێکی سموریشی دا بە عەمبەراغا و ناردیەوە ، پاشاش کە دیارییەکانی وەرگرت خوی کڕ کرد • بو روژی دوایی کە دیوان داندرا و خەلك بو هەراج کوبونەوە ، بانگهێشتنی خانم سولتان روی دا •

بانگهێشتنەکەی خانم سولتان

لە لای شاری بتلیسەوە سێسەد پیادە دەرکەوتن کە هەریەکەیان سینییێکی پڕ لە کاسە و دەوری فەخفوری و قاپی زێڕی پەتی لەسەر بو ، (عەمبەراغا) ئەمانەی لە بەردەم پاشا دانا و گوتی « خانم سولتانی گەورەم سلاو لە پاشای بەڕێز دەکات و ئەم بەرقەلیانەی بو ناردون » جا خوی پەشتەمالێکی زێڕدروی لە پشت بەست و سفرەییێکی قەلەمکاری ئیسفەهانی ڕێکخست کە هەرچی لەوێ بون ئافەرینیان لە دەم هاتەدەر ، مەسینە و لەگەنێکی نقێمکاری هێنا پاشا دەستی شوشت و بیسمیللای کرد سەرقاپی هەمو خواردنەکان لابرا ، ئای لە گەورەیی خوا ••• چونکو خواردنەکان

به میشك و عود و عه‌مبه‌ر لێ‌نرابون بۆن و پەرامەی خۆش ئەوناوەی پڕ کرد، خواردەمەنی‌یەکانی سـەر ئەو سێسـەد سینی‌یە لـە خۆشترین و بەتامترین خواردنی دنیا بون : پلاو بریانی بە زەعفەران ، کوکی ، چلاو ، ئوسـلە ، خۆشەك ، عەمبەر ، گولنان ، ستێر ، گولاو ، کفتە ، بادام ، سنەوبەر ، تو و شتی دی •

که پاشـا دانیشتە سـەر سفرە و بـە خەلکەکەی گوت فـەرمون ، دەفتەرداری وان گوتی « گەورەم ، تۆ خۆت دەزانی ئێمە چەندمان شیر لە رۆی ئەم شاری بتلیسە وەشـاند و سەلتەنەتمان لێ تێکدان ، کتێبێك هەیـە ناوی (مەکری ژنان)ە نازانم خوێندوتەتەوە یان نا ؟ ئەم خواردنە ببێتە شیری خورما و نەباتی حەمەوی دەمی لێ نادەین » ، ئەمەی گوت و کشایەوە ، پاشا بانگی شـانی ئەفەندی کرد گوتی تۆ وەرە بخۆ ، لە ئاغـاکانی وان کوڕی دەمیرچی گوتی «عەمبەراغا پیاوێکی بەڕێزە با بێ لەگەلمان دابنیشێ و بخوا، هەر قـاپێ ئەو لیی خوارد ئێمەش لیی دەخۆین ، (عەمبەراغا) گوتی قەیدی چی‌یە ، بیسمیللای کرد و هات چۆك بە چۆکی پاشا دانیشت و یەکە یەکە لە قاپەکانی دەخوارد و بەوانی دەگوت بخۆن • ئەشـەدەمبیللا دەتوانین بلێین خواردەمەنی بەهەشت بو . منیش بە جۆرێك بەربومە سـەر خواردن هەر مەپرسە !

دوای نان خواردن ، تاقمـە سینی‌یێکی دیکەیـان هێنایە پێـش کە شەربەت و خۆشاوی جۆربەجۆریان لەسەر بو ، پاش خواردنەوە و دەست شۆران عەمبەراغا دەستی پاشای ماچکرد گوتی « سولتان خانمی گەورەم سەلام لە پاشای بەڕێز دەکات و داوای خۆشی و لەش‌ساخی بۆ دەکا ، دەلێ گەورەییم لەگەل بکا ئەم سـینی و قاپانەم لێ وەربگرێ کە بەتایبەتی هی (زال پاشا)ی باوکمن » پاشا زۆر مەمنون بو و گوتی « خوا رو سوری کاو لەشی ساخ بێ ، دەی خێرا ئەسپە بۆرەکەی خۆم بێنن با عەمبەراغا سواری

بێت و هەر بۆ خۆشـی بێ » ، پاش رۆیشتنی عەمبەراغا پاشـا رۆی کردە (زیادین خان)و پێی گوت « کوڕە بەراستی دایکت ئێمەی شەرمەزار کرد» ٠

دیسان هەڕاج

لە ماڵی تالانی چوار بار عود و سەندەڵ دەسـت چەلۆکانی هەکاری کەوتبو و لەلایێکەوە فڕێیان دابو ، حەزیان لە چێشتی گەنمە شامی بە شیر کردبو ، ئەمان کە نەیاندەزانی عود و سەندەڵ چییە ، شیر و گەنمەشامییان کردە مەنجەڵ و داری عود و سەندەڵیان لە ژێریا داگیراند ، بۆن و بەرامەی عود بە ناو ئۆردودا بڵاوبۆوە ٠ فەڕاشەکان زو گەیشتنە سەریان و بە تاوانی ئەوەی باخی خانیان تالانکردوە و ئـەم عود و سەندەڵەیان لەوێ هێنـاوە ڕەکێشیان کردنە لای پاشا و مەسەلەکەیان بۆگێڕایەوە ، دانیشتوان ئەوەندە پێکەنین بورانەوە ، پاشا گوتی ئەمانە شەڕکەر و قارەمانن ، عود و سەندەڵیان نەدیوە و نازانن نرخی چییە ، پاشان بە ڕێزەوە ناردنیەوە جێی خۆیان و چوار جەواڵ عود و سەندەڵیش لە سوتان رزگار کرا ٠

لە هەڕاجی ئەو ڕۆژەدا حەفتا بارە ئێستر قاپ و تەشـت و مەنجـەڵ و مەسینـە و لەگەن و تیان ــ مەنجەڵی گەورە ــ و قاپ و قاچاخی مدبەق ، هەشت دانە شەمدانی زیو ، سەد دانە شەمدانی بچوکی ئاگرکردنەوە ، چل دانە مەقەستی زیو (٢٨) ، هەشت بخوردانی نقێمدار ، بیست دانە گوڵاودانی بلوری تراشکار فرۆشرا ٠

باری بیست ئێستر سـندوقی گەورەی لباد تێدا راخراو هات ، لـە ناویاندا شەشسەد کاسە فەخفوری گرانبایی ، دە دەوری بەرقلیان خواردن و

---

(٢٨) مەقەست ئامێرێکی پێویستی مۆم و شەمدان بوە بۆ قرتاندنی سەری ئەو مۆمانەی لە کاتی سوتاندا دەزوەکەی ناویان گرمۆڵە دەبێت و رونـاکی کز دەکا و پێویستی بە قرتاندنە ٠

فنجانی چوار گوڵ ، کاسەی بولغاریێ ، کاسە و تەبەقی چینی ، سەد و پەنجا کوپەی بەلەمێ و خوسرەوانی‌یان هێنایە دەر کە لەناو ئەم کوپانەدا مرەبای کەبات و ئەملەج و کابولێ و هەڵوژەی خوراسانێ و قۆخی بوخارایێ و سێو و زەنجەفیل و گوێزی هینـدێ و ترشـیاتی خەیار و ڕێواس و خورمـای حەبەشی‌یان تێدا بو ، کاتێ دەلاڵ ئەمانەی هەڵگرت و دەستاو دەست گەڕان، هەر کەسە بە ناوی چێشـکە کردن قامکێکی لێ دەدان زۆری نـەخایاند کوپەکان خاڵی بونەوە و دەلاڵەکان باریان سوکتر بو ، هەزار و شەشسەد بەلەم بە هەرزان فرۆشران •

چل بار مێزەر هێنرایە پێش ، خوا ئاگادارە مێزەری محەمەدێ وایان تێدا بو سێ چل درەمی دەهێنا ، پێنج بار مێزەری رەنگاوڕەنگی دەسکردی ئەحمەداباد و گولکەنداباد و دێوەبەندەرئاباد و مەحموود ئابادێ ولاتی هیندی تێدابو هەمو رێشوی ئاوریشمیان لێ نرابو •

سندوقێکی تەختەی سەروی زۆر زل بە چوار زەلام هەڵیـانگرتبو ، کە کرایەوە پڕ بو لە خەلاتی هێجگار بەنرخ وەکو قومـاشی زێڕدرو و شـاڵی کشمیر و کوتاڵی داوی زێڕ تێ‌هەڵکشاو و هەریر و ئاوریشم ، حەوت کەس لە یەنیچەری‌یەکانی وان هاتنە پێشەوە ، یەکیان گوتی قوربـان ، مـانگی شەعبانی رابوردو لە قەلای وان هاتینە خزمەتت و شکاتمان کرد کە خـان حەوت بار کوتاڵمانی لەجیاتی باج لێ گێڕاوینەوە و لێی‌کوشتوین و برینداری کردوین ، ئەمە بارەکانی ئێمەیە ، پاشا لە خەڵکی ولات و پاجگرەکانی پرسیار کرد ، گوتیان بەڵێ ئەم حەوت بارە هێ ئەمانەیە ، کوتاڵیان هێنابو باجیـان نەدا بە خان و هەرایان هەڵگیرساند ، خانیش لێی‌دان و حەوت باری لەجیاتی، باج لێ‌سەندن • پاشا فەرمانی دا پاش باج لێ وەرگرتن بارەکانیان بدرێنەوە•

حەفتا بوخچەی دێ دیبـا و زێڕباف و سرنـگ و خـارا و پـەردەی قەڵەمکاری سەراپەردە و پەردەی تۆڕ و دۆشەگەڵەی چنراو •

لەناو حەوت سندوقدا حەفتا تەختە کەوڵی سمۆر و شازدە کەوڵی سمۆری بەرچۆخەی هەمە رەنگ و بیست کەوڵی سنجاوی بەخوری و پەنجا کلاوی کەوڵی وشەك کە بەریان چۆخەی هەمەرەنگ بو یازدە دانە کەوڵی قاقمی سپی بەرچۆخە ، زیاتر لە دوسەد کەوڵی شینی عەجەمی بێ‌بەر • ئەو جارەی پاشا لە ئەستەمۆڵەوە هاتبوە بتلیس و میوانی خان بوبو ، کەوڵە سمۆرێکی سپی خەلات کردبو ئەویش لەناو ئەمانە دا بو ئاغای یەنیچەرییەکانی وان بە هەزار قرۆشی کڕی •

جگە لەو شتانەی باس‌کران ، چل باری تەواو شتومەك و کەلوپەل لەناوسندوقاندا کە جلك و بەرگی سوڵتان خانم و ژنی خانی تازە و ئافرەتانی ماڵەوەی خان بون بێ‌ئەوەی دەستیان لێ بدرێ لە بەرچاوی هەموان و لەسەر رازیبونی گشت لایەك درانەوە دەست عەمبەراغا و نێررانەوە بۆ سوڵتان خانم • ئێستا ئەگەر من شتە فرۆشراوەکان و ناوی کڕیار و پارەکانیان بنوسم ، نوسینەکەم ئەوەندە درێژ دەبێتەوە سەر دێنێتە ژان •

ئەنجامی هەڕاج و دەسکەوتی مەلیك ئەحمەد پاشا

ئەم هەراجە چوار رۆژی تەواوی خایاند ، لەو پارەیەی کۆکرابۆوە پاشا لە بەرچاوی هەموان دوسەد کیسەی خەرجی هێزی وان دا بە ئاغاکانیان و قەباڵەی شەرعی پێ نوسین ، پاشا و خانی نوێ یەکی وێنەیێکی ئەم قەباڵەیەیان لای خۆیان هەڵگرت ، هێزەکانی وانیش پەنجا کیسە هەقی ماندوبونیان دا بە پاشا و بەم‌جۆرە تۆڵەی خۆیانیان لە (عەبدالخان) کردەوە !

محەمەد بەگی مەلازگردیش کە گوایا چل هەزار سەر مەڕی تالان کراوە شێست کیسەیان دایێ رازی بو و قەباڵەیان لێ سەند درا بە پاشا و خانی تازە • ئەو محەمەد بەگە لەمەوپێش پەنجا کیسەی لە ماڵی خان

تالآن‌کردبو هێنایەوە بۆ پاشا ، پارەی شتومەکەکانی دیکە لە پاشا بەولاوە کەس لێی نەپرسینەوە و شتە زۆر گرانەکانیش هەر خۆی زیادی دەکرد و لەسەر خۆی دەنوسی و کەس شتی بەنرخی دەست نەکەوت ، تەنانەت منیش کەس لێی نەپرسیم •

خانی تازەی بتلیس زیادین خانیش بەپێی نەریتی کۆنی خۆیان خەڵك سێسەد کیسەیان بۆ خڕکردەوە و ئەویش سەد کیسە هەقی زەحمەتی دا بە پاشا لەگەڵ پێنج تەویلە ئەسپی سواری و دە قەتار ئێستر و دە زرێ و دە خولام و پێنج کەنیز و خێوەتێکی نەخشین و پەنجا شەمامە عەمبەری خاو •

خانی تازە بۆ سەلماندنی ملکەچی خۆی بۆ سوڵتان بەڵێنی سەد کیسەی دا . ئەو سێ مجری‌یەی لەپێشەوە باســان‌کردن هێنایانـــەوە ، هـــەرچی گەوهەری تیاندابو بە تەرازو کێشرایـــان و نوسران و بە ئەمـــانەتی خـــوا و پێغەمبەر درانە دەستی پاشا و پاشاش دای بە هێزی وان کە لە خەزێنـــەی قەلای واندا هەڵگیرێ • خانی تازە لەبریتی تازەکرانەوەی فەرمانڕەوایی‌یەکەی دەستەبەری چەند کیسە بو بۆ سوڵتان و سەدری ئەعزەم و (دە بە محەمـــەد ئـــاغای مەتارەچی) کرایە بەرپرسی ئەستاندنی ئەو دەستەبەری‌یە •

بەگەکانی (ئەرجیش) و (عادلجەواز) و (مۆش) چوبون بەدوای خانـــی هەلاتودا بگەڕێن هاتنەوە بێ‌ئەوەی سەر و شوێنێکیان لە خان زانیبێ ، بەلام لەو کێوانە بیست هەزار و شێست سەر مەڕیان لە مەڕەکانی محەمەد بەگی مەلازگردی دۆزیبۆوە ، کاتێ بە محەمەد بەگیان گوت ئەمانە مەڕی تـــۆن و دوروشمیان پێوەیە وەرە وەریان‌بگرەوە ، گوتی حاشا نامەوێ ، من زۆر نی‌یە شێست کیسەم لەجیاتی ئەو مەڕانە وەرگرتوە ، ئەم بیست هەزار سەرە بـــۆ پاشا و گەردنی ئازا بێ ، پاشا خەلاتێکی دیکەشی دا بە محەمـــەد بـــەگ و مەڕەکانی دایە دەست وەکیل خەرج بیانفرۆشێ و پارەکەی بدا بە کوتـــاڵ بۆ بەرگی سالآنەی عەسکەرەکانی پاشاە جا ڕوی کردە بەگەکانی ئەرجیش و

عادلجەواز و مۆش و پێی گوتن « سەلامەت بن ، دەبوایە ئەم یاخی‌یەتـان بدۆزیایەتەوە » ، ئەوانیش گوتیان « قوربان ئەوا حـەوت شـەو و رۆژە لەمناوەدا دەگەڕێین و شوێنیمان نەدوزیوەتەوە ، بەڵام تۆشی دەستەیێـك لە عەسکەرە پەراگەندەکانی بۆین شەڕێکی قۆرسمان لەگەڵ کردن ، سـەد کەسێکیان لێ کوژرا سەلکەکانمان هێناون و سەد کەسێکیانمان بە دیـل گرتـون وا لێـرەن » پاشـا فەرمـانی دا سـەربڕەکـان ئامـادە بـن ، دوای نوێژکردن گۆچانەکەی بە دەستەوە گرت و لەسەر کورسێ دانیشت و گوتێ دەی سەربڕ خەریك بن ، ئەو ئاغایانەی لەوێ بۆن بەسەر دەسـت و پێیداکەوتن و تکایان بۆ کردن ، پاشا تکای قبۆل کردن و هەر ئاغایـەی دۆ سێ کەسی پێ بەخشین و پێی‌گوتن ئاگاتان لێیان بێ ئەمانە ئازادکراوی منن ڕێزیان بگرن ، ئەو بەگانەی کەللە سەرەکانیان هێنابۆ یەکی خەلاتێك و کڵاو خۆدێکی پەڕداری لەسەر نان ، منیش بە هەلم زانێ چۆمە پێشەوە گوتم « پاشام ، لە شەڕی مەتەرێزەکاندا ئەو ڕۆژەی منت بۆ لای بەگی مەحمۆدی نارد تا بێتە یارمەتیتان ، (سولحان)ی نەگریس کە نیازی بۆ سـەرم ببـڕێ سەریم بڕێ و هێنامە خزمەت تان، ئێستا داوای خوێن‌بایێ سولحان دەکەم»، پاشا گوتی « ئەشەدەمبیتللا ئەولیا ڕاست دەکا ، دەی خێرا کەن ، تۆ لـەم خەزایەماندا فەتحی شەریفت بۆ خوێندین و بەسەرهاتەکەمان بە چاکی لای خۆت دەنوسێ ، سەری سولحاتیشت هێنابۆ » ، جا سەد قرۆشی دامـێ و خەلاتێکی گرانی بە شانمدا و کڵاو خۆدێکی لەسەر نام و لەناو خەلکان بەرزی‌کردمەوە .

(ڕەمەزاناغا)ی کوێخای پاشای دیاربەکری بـانگ‌کرد سێ کیسـە خەرجێ ڕێگای دایێ و بۆ مستەفا پاشای فیراریش خەنجەرێـکی دەبـان و کۆیلەیێکی قوڵ و نامەیێکی پێدا نارد و بەڕێی‌کردەوە .

لە مانگی ڕەمەزانی سالی ١٠٦٥دا شاری (بتلیس)مان بەجێ‌هێشت و

به ئۆردوی دەریا ئاساوە لە ڕێگای ئوواوە گەڕاینەوە و هاتین لە قۆناخی (خسرەو پاشا) وچانمان گرت ، بۆیە گواستمانەوە کە ئۆردوگاکەمان بۆگەنی کردبو و ئەو حەشامەتە کوردەش دەبوایە لە شار دور بخرێنەوە و دەوڵەتی خانی تازەش سەقام بگرێ بڕیار درا یەك ڕۆژ لێرە بمێنینەوە •

ئەو بەگانەی لە ئەیالەتی ئەرزەڕۆمەوە هاتبون خەڵات کران و سەردارەکانیشیان یەکی خەڵاتێك و سێ کیسە و چەلەنگێك و ئەسپێکی رەسەنیان درایە (٢٩) ، بۆ والیی ئەرزەڕۆمیش خەنجەرێکی دەبان و دەمانچەیێکی نقێمدار و نامەیێك نێررا و ئەوانیش ڕۆیشتن •

ئەو بەگانەی کوردستان کە بەندکرابون هەروا مانەوە ، تەنیا بەگی شیروان لەسەر تکایخانی تازە بە سێ کیسە لێی خۆش بو و گوتی « هەرکەس لە فەرمانی وەزیری عوسمانیی هەڵگەڕێتەوە سەری دەبڕم بەڵام لەبەر خاتری خان ئازادم کردی » ، ناردی خەڵاتێکیشیان بۆ هێنا ، ئەو بەگە هاتە پێشەوە و دانەویەوە دەستی پاشا ماچ بکا بەڵام پاشا مستەکۆڵەیێکی وای لە تەپڵیسەری دا کە ناوچەوانی بەر زەویی کەوت و وای سەر لێ شێوا لەجیاتیی دەرەوە ڕوی کردە دەرگای ئاغاکان ، هەر گەیشتەوە ناو خێوەتەکانی خۆی بێئەوەی تەپڵ و کەڕەنای بۆ لێبدرێ سوپاکەی شوێن خۆی خست و بەرەو شیروان گەڕایەوە •

دوای ئەوە پاشا لەگەڵ میرمیران و پیاوماقوڵان چون بۆ شوێنی ڕاو و سەیرانگاکان و جێگا خۆشەکانی خان • لە گەڕانەوەدا بۆ میرمیران و

---

(٢٩) سەردار : ئەو ئەفسەرە تورکانە بون کە دەخرانە ناو سوپای بەگە کوردەکانەوە تا ئاگاداریان بن و ڕێوشوێنی پێویستیان پیشان بدەن . ئەمانە بەرپرسی ئەو هێزانە بون ، تەنانەت وەکو دەبینین لە کاتی خەڵاتکران و تاڵانپێبڕانیشدا لە شەڕکەرە کوردەکان لە پێشتر بوون و پتریان بەرکەوتوە .

ئـاغاكانی وان یەكی یەك تێچیری راوكراوی بۆ ناردن ، ئەوانیش بۆ هەر یەك لەو ئاغایانەی تێچیرەكەی بۆ هێنان ئەسپێكی كەهێلە و چەند تۆپ قوماشی كوجەرانیان دانێ و بڕیاریشیان دا دیارێ بۆ پاشا بنێرن •

هەمۆ رۆژێ بەیانیان لەلایەن خانم سولتانەوە سەد و لەلایەن خـانەوە دۆسەد قاپ خواردنی بەیانێ دەهات • لەلایـەن خـانەوە سەبـارەت بـە تازەكرانەوەی فەرمانڕەوایی‌یەكەیەوە سەد كیسـەی رۆمـێ بۆ سولـتـانی ئەستەمۆڵ و سەد كیسە بۆ وەزیری گەورە (سەدری ئەعزەم) و هەندێكیش بـۆ كاربەدەسـتەكانی ئەستەمـۆڵ رێكـخرا • ئـەو دۆسـەد كیسـە زێڕە بەباری بیست ولاخەوە رەوانەی (ئەستەمۆڵ) كران •

بۆ سبەینێ پاشا بە دەستە و دایرەیەوە هاتە ناو شاری بتلیس و نوێژی هەینێ لە مزگەوتی شەرەفخان كرد و لە گەڕانەوەیدا پیـاوەكانی پـارەیان بەسەر ئەو خەڵكەدا بلاودەكردەوە كە لە راست و چەپی رێگادا راوەستابۆن و هاتەوە بارەگای خۆی ، بۆ بەیانێ تۆغەكانی كەوتنە رێ و خۆشی بەدوایاندا رێگای وانیان گرتەبەر و هاتن •

★ ★ ★

گەڕانەوەمـــان بۆ وان

لە بیست و نۆی ڕەمەزانی ١٠٦٥دا

لە پێشەوە خانی تازە لەگەڵ پاشادا بە سواریٚ ئەسپ و شانبەشانی یەك لەگەڵ ئەو دەستە و دایەرە گەورەیە هەتا بەر بارەگا هاتن ، لەکاتی ماڵاوایيدا خان تکای بۆ بەگی هێزان کرد ، پاشاش تکاکەی خستە سەر چاوی خۆی و هەر لەوێ سێزدە هەزار زێڕ و بیستزرێ و یەك قەتتار زیوی دا بە خەزێنەی پاشا ، بەگی هێزان بەرەڵلاکرا و خەلاتی درایە و دایانەوە دەست خان • خان لە بەگی گەڕگەڕێ پرسیار کرد ، پاشا گوتی « ئیشەڵلا کە گەبشتمەوە وان دیوان دەگرم و لە سەری دەدەم تا بۆ جارێکیدی هەمو لایێك گوێ لەمستی والیٚ وان بن و بەپێی فەرمانی سوڵتان بجوڵێنەوە • تـۆش بڕۆ وریـای حکومەتەکەی خۆت بە »، دیسا نلەگەڵ خان سەری یەکتریان ماچکرد و لێك جودا بونەوە و خان بەرەو بتلیس گەڕایەوە •

سەر لە بەیانیٚ رۆژی دوایێ پاشا لە تەحتی وان بزوت و بەلای باشوری دەریادا لەڕێی (قوسقون قڕان)ەوە هاتین ، لەپێشەوە پیادەکانی هەکاریٚ و سەگوان و سـاریجەکان کێوەکانیان پشکنیٚ جـا عەسـکەری پیـادە بـە سلاوات لێـدان کەوتنە رێ ، یـەکەم رۆژی جـەژن بەنـاو ئـەو دار و بەردەدا هاتینە گوندی (دۆڵە جـوان) کە کەوتۆتـە نێـوانی چیـاکانی (هێزان) و (شیروان) و ئاوێکی زۆر ڕوون و پاکی هەیە دەڕژێتە ناو دەریای وانەوە ، لە هاوێن و زستاناندا بواری پەڕینەوە دەدا ، گوندێکی سێسەد

ماڵی‌یه له خاکی بتلیسدا • بڕیاردرا شه‌و لێره بمێنینه‌وه ، دوهه‌زار عه‌سکه‌ری هه‌ڵبژارده‌ی رۆژه‌کیمان گه‌یشتنێ له چوارده‌وره‌مان کێشکی ئۆردوی پاشایان گرت •

لێره‌وه هه‌ندێك به سواریێ له ئاویان دا و هه‌ندێك به‌سه‌ر پرده‌که‌دا په‌ڕینه‌وه و تۆپه‌کانمان په‌ڕانده‌وه ، جا به رۆخی ده‌ریادا به‌ره‌و خۆرهه‌ڵات ، په‌نابه‌خوا به‌ناو دارستان و که‌ند و کۆسپ و به‌رده‌ڵاندا ده‌هاتین که نامه‌به‌رێکی خان گه‌یشت ئه‌م نامه‌یه‌ی دا به پاشا « گه‌وره‌م وریا به و ئاگات له‌و به‌گه گیراوانه بێ ، له کاتی رۆیشتنندا قه‌ره‌وڵ و پێشه‌نگه‌کانتان وریا بن » • پاشا ده زێڕی دا به نامه‌به‌ر و فه‌رمانی دا گیراوه‌کان له‌سه‌ر پشتی وڵاخ دابه‌ستن و پیاده‌کانیشمان به‌ناو کێوه‌کاندا بڵاوبونه‌وه •

به شه‌ش سه‌عات گه‌یشتینه گوندی (سوره) ، دوسه‌د ماڵێکه له‌سه‌ر رۆخی ده‌ریا و سه‌ر به وانه ، کلیسایێکی کۆنی لێیه ، قه‌شه‌کان دیاری‌یان بۆ پاشا هێنا ، عه‌سکه‌ری ئیسلام به شاخ و کێوه‌کاندا بڵاوبونه‌وه و پاشا له‌ناو مێرگێکدا وچانی گرت ،ئه‌و شه‌وه به‌گه‌کانی زنجیرکرد و نۆبه‌چێ بۆ چیای قوسقون قران دانا •

رۆژی دوایێ به به‌له‌م په‌ڕینه‌وه بۆ قه‌ڵاکه‌ی دوڕگه‌ی (ئاخته‌مار) • (جالوت شا) له‌کاتی خۆیدا کلیسایێکی لێره دروست کردوه که له‌کن هه‌مو دیانه‌کان زۆر پیرۆزه • ئه‌م دورگه‌یه له‌ناو ده‌ریای واندا له خۆرهه‌ڵاته‌وه به‌ره‌و خۆراوا درێژ بۆته‌وه و چیایێکی به‌رزی سه‌ر له هه‌وره ، ده‌وردانده‌وری حه‌وت میله و ته‌نیا له‌لای باشوره‌وه کوێره رێیێکی لا پێی زۆر ناخۆشی هه‌یه ، له باکوره‌وه سێ میل له به‌نده‌ری سه‌ر ئاوی کواش دوره ، له دوره‌وه نوکی کلیساکه‌ی دیاره • کاتێ قه‌شه‌کان دیاری‌یان دا به پاشا و به‌خێرهاتنیان کرد و گه‌ڕانه‌وه ، له قه‌ڵاوه حه‌وت دانه تۆپی شاهانه ئاگر درا ، منیش له‌گه‌ڵ

حەوت پیاوی خۆمدا لەگەڵیان سواری بەلەم بـوم و هـاتم بۆ سـەیری دورگەکە • لەسەر گاشە بەردێکی حەوسەد شەقاوێ قەلاییـکی سـەخت دروستکراوە کە تەنیا لەلای خۆراواوە دەرگاییکی بچوکی هەیە ، ناو قەلاکە کلیسایێکی کۆنە کە هەرسێ کلیساکەی روان و حەوت کلیسای نەخچەوان و کلیسای قیامەی قودسی شەریف لە چاویا هیچن ، ئەگەر بێتـو پەنجەرە و دیوار و ژورەکانی و شێوەی بیناکەی باس بکەم توسینـەکەم زۆر درێـژ دەبێتەوە ، زیاتر لە دوسەد قەشە و رەهبانی هەیە کە لەبەر پارێز و چلەکێشان لەناو جبە ڕەشەکانیاندا وشك هەلاتون• خزمەتکارەکانیان ئەوەندە قەدری میوان دەگرن هەر مەپرسە ، چ خواردنێك داوا بکا بۆی ئامادە دەکرێت ، نوێنی دیبا و سەرینی پەڕی قوی بۆ دادەنێـن • کلیساکە بریتییە لە شـەش ئەشکەوت کە هەموی پڕە لە ئازوقەی خواردن و خواردنەوە، لەنـاو ئـەو دەست لە دنیا هەلگرتوانەدا سێسەدیـان بەرگدرون ، بەڕێوەچونیان بـەو خێراتەیە کە خەلك بۆیان دێنن ، ئاویان لە عەمباراوەکاندایە •

بە بەلەم پەڕینەوە ئەوبەر ، لە خۆراوای ئەم دورگەیە بە پینج میل دور هاتینە (ئاق کیرپی) ، ئێرە قەلای نیە و بواری پەڕینەوەی زۆرە ، لە کـاتی بەرێگادا هاتنمان لەگەل پاشادا روەو خۆرهەلات کە تەماشامان دەکرد لای چەپی دەریای وانمان وەکو خلیجێکی بچوك دەهاتە بەرچاو • ئاوی دەریـا ئەوەندەی شالاو بۆ چیاکان بردوە هەموی بنکۆل کردون • ئەو کێـوەی لەولامانەوە سەر لە ئاسمان دەسوێ چیای (کیپان)ە کە هەموی یەكپارچـە بەردی خارە و بەردەکەشی وەکو بەردەستێ ئاگر دەدا ، لەم ولاتە بە رێگای سەخت و چیای زۆر توش دەلێن کیپان ، جا ئەم کیپانی وانەی سەر رێی قوسقون قران لە ولاتی رۆم و عەرەب و عەجەمدا لە گشت چیاکانی هەکاری بەناوبانگترە • کابرایێك لەسەرەوە بەردێك تل کاتەوە لە خوارەوە هەزار کەس دەکوژێ ، سەروی چیایێکی وا بەرزە و خوارەوەی دۆلێکی بێ بنە •

وەزیرێك بەناوی (ئەحمەد پاشای خیابێ) ویستبوی ئەم رێگایە نەختێك بەرین بکا لە هەندێ شوێن دیواری وشکە کەڵەکی بۆ کردبو و لە هەندێ جێگای دێ بەردهەڵکەنی لەسەر دانابو کە کۆسپەکانی سەر رێگا بتاشێ ، کەچی خەڵکی ئێرە بە بیانوی ئەوەی گوایا ئەمە رێگا بۆ عەجەم خۆش دەکا بێتە سەرمان نەیانهێشت ئەم کارە خێرە سەر بگرێ ، بەڵام لە راستیدا بۆیە وایان کرد کە دەستی وەزیرەکانی دەوڵەتیان نەگاتێ .

لەم ناوەدا گلکۆیێکمان چاوپێکەوت کە بەسەرهاتەکەی سەرسوڕێنەر و شیاوی گێڕانەوەیە :

★ ★ ★

بەسەرهاتی (چاومار)ی بلوکباشی

لەساڵی ١٠٥٥دا کابرایێکی هێجگار ئازا بە ناوی چاومارەوە لەم ناوەدا پەیدا بو کە لە زۆر شوێن خزمەتی کردبو • یەکەم جار پیاوی (گورجی نەبی) و (کوڕی قاترچی) بوە ، کاتێ ئەم دوانە لەگەڵ (مراد پاشا)ی سەرەك وەزیر و (محەمەد پاشا)ی چەرخەچی بەشەڕ دێن پاش حەوت سەعات شەڕ گورجی نەبی دەشکێ و چاوماریش هەڵدێ ، بە ڕێکەوت من لەو شەڕی ئوسکودارەدا بوم ، مراد پاشای سەرەك وەزیر فەرمانێکی دامێ بیبەم بۆ (شام) بیدەمە دەست (مورتەزا پاشا) • لە نزیك خانی (چاقت) توشی ئەم چاومارە بوم ، بە چەتەی تێگەیشتم ، بە راستیش وابو ، چونکو لە ڕوی ناچاری‌یەوە ڕێگری دەکرد •

یەکترمان ناسی‌یەوە و ئەملاولای یەکمان ماچ کرد • حاڵی خۆی بۆ گێڕامەوە ، کە پێم گوت برام وەرە بتبەمە کن (مورتەزا پاشا) زۆری پێ خۆش بو، لەگەڵ خۆم بردمە لای مورتەزا پاشا و ماوەیێك لای ئەو مایەوە • لە پەلاماری پاشا بۆ سەر دروزەکاندا لە دەربەندی ناقورەی (سەفەد)دا ئەوەندەی ئازایەتی نواند خۆی پێش خست ، کە گەڕانەوە (شام) زۆری نەخایاند شامیان لە مورتەزا پاشا سەندەوە و دایان بە (ئیبشیر پاشا) ، مورتەزا پاشا سیواسی درایە ، مورتەزا پاشا لە (سیواس) چاوماری کرد بە میراوی شاری (نیکسار) ، شەش مانگ میراوی کرد ، ڕۆژێ (دلاوەراغا) ناوێك هات بۆ پشکنین و لێ پرسینەوە ، چاوماری گرت و هەرچی هەیبو

لێی‌سەند تەنیا سێ ئەسپی سواری بۆ هێشتەوە • بە هەرحاڵێ بۆ (چاومار) لە بەندیخانە هاتەدەر و سەد کەسێکی لە خۆی خڕ کردەوە و لەناکاو بەسەر ماڵی دالاوەراغای‌دا دا ، هەرچی دارایی هەبو لەگەڵ پەنجا ئەسپا تالانی کردو ماڵەکەشی ئاگر تێ‌بەردا و یەکسەر خۆی گەیاندە کن (محەمەدەمین پاشای شەمسی زادە) لە (وان) ، ئەویش زۆری قەدر گرت • ئەم محەمەدەمین پاشای والی وانە تێوانی لەگەڵ (سولەیمان بەگی مەحموودی) بەگی خۆشاب و فەرماندەکانی (هەکاری) ناخۆش بو ، چاوماری کردە سەردار • ئەویش هەلی بۆ هەڵکەوتبو جارێ هێرشی دەبردە سەر هەکاری و رۆژێك پەلاماری مەحموودی‌یەکانی دەدا و هەمو جارێ بە تالانێکی زۆرەوە دەگەڕایەوە • وانی‌یەکان ئەم پیاوخراپی‌یانەی چاوماریان زۆر بە دڵ بو و هەتا توانیان رویان دایێ •

ساڵی ١٠٦٠ کە (مەلیك ئەحمەد پاشا) بو بە وەزیری گەورە ، محەمەدەمین پاشا لەوان یاخی بو و دەستی بە شەڕ کرد ، قەلای سەرەوە بە تۆپ قەلای خوارەوەی وانی داگرت و لە چەند لاوە کەلەبەر کەوتە دیوارەکانیەوە ، لەولاشەوە والی دیاربەکر بە هەمو سوپای وان و دیاربەکرەوە هاتە سەر محەمەدەمین پاشا و لە هەمو لایێکەوە تەنگی پێ هەڵچنرا تا ناچار بو شەو لەناوێك بەگوریس خۆی لەدیواری قەلا شۆڕ کردەوە ئەسپیان بۆ راگرتبو سوار بو هەلات ، بە نۆ رۆژ خۆی گەیاندە (ئەستەمۆڵ) پەنای بردە بەر (مەلیك ئەحمەد پاشا) ، ئەویش لێی بورد و لە (رۆمیلی) سنجاقی (کۆستندیل)ی پێ سپارد و ناردیە کریت • لە دوای هەلاتنی ئەمین پاشا تازە (چاومار) نەیدەتوانی لە وان دانیشێ هاتە کن خانی بتلیس ، خان کردی بە ئاغای خۆی و ئیدی چاومار بە رەحەتی دانیشت و حەسایەوە •

دەورەدران و شەڕکردنی چاومار لە چیای کیپان

نامەیێکی دۆستانە لە برادەرەکانی هێزی وانەوە بۆ چاومار دێ کە بچێ سەرێکیان لێ بدا ، ئەویش بە پەنجا پیاوی هەڵبژاردەوە بە ڕێگای قوسقون قڕاندا دەڕوا بۆ وان ، تومەز پێنسەد شەشسەد کەس لە پیاوانی خانی هەکاری هەڵسوکەوتی چاومار دەبژێرن و ئاگاداری هەمو جوڵانەوەیێکین ، خۆیانی لێ خۆش دەکەن و لە ناوەندی چیای کیپان پێشی پێ دەگرن ، دەبێتە شەڕی دەستەو یەخە ، چاومار دادەبەزێ و ئەوەندەی بڵێی یەکو دو حەفتا کەسیان لێ بەردەداتەوە ، ئەم شەڕە گەرمە پێنج سەعات درێژە دەکێشێ ، لە پەنجا پیاوەکەی چاومار بیستیان دەکوژرێن و سێ کەسی لەگەڵ دەمێنێتەوە ، بەو حاڵەشەوە سەد کەس لە هەکاری یەکان دەکوژێ و خەریك دەبن ئەوانەی زیندو ماون هەڵێن ، لە قەڵای وەستانەوە دو هەزار کەسێك بە هاواری هەکاری یەکانەوە دێن • بەو حاڵەشەوە چاومار وەکو سەگی هار بە هەر چوار لادا دەست دەوەشێنێ و خوێن دەڕێژێ •

لەپاش شەش سەعات کە تاقە یەك پیاویشی لەپشتەوە نامێنێ و بە تەواوەتی شەکەت دەبێ ، دەگەڕێتەوە لای ئەسپەکەی کە خولامێك بۆی ڕاگرتوە ، هەردو چاوی ئەسپەکە ماچ دەکات و سوار دەبێ و دەڵێ (بە قوربانت بم مامزی چیا) ، بە شیر وەشاندن دڕ بە دوژمنەکانی دەدا و ڕودەکاتە دەربەند ، کەچی دەبینێ ئەوا دو هەزار کەس زاری دەربەندیان گرتوە و بۆی دێنە پێش ، چاومار کە دەبینێ پشت و پێشی گیراوە و هیچ کەلەبەرێك نیە خۆی پێدا دەرباز کا و تەنیشتی ڕەوەزێکی دو ئەوەندەی منارەی سلەیمانیە بەرزە و بەسەر ئاوی دەریادا دەڕوانێ ، ئاوزەنگی لە ئەسپ دەدا و هاوار دەکا (خوایە لەسەر تۆ) ئەسپ دەردەپەڕێ و چاومار چاوی دەقوچێنێ ، ئەسپ و سوار لەو ئاسمانەوە لول دەبنە ناو دەریا ! •••

ئەوانەی چاویان لێ بو بو بۆ پاشایان گێڕایەوە گوتیان « قوربان ،

هەمو‌مان ڕاوەستابو‌ین دیمان کە خۆی هەڵداشت ئەسپەکەی وەکو پشیلـە چوارپەلی لەژێر زگیدا گرمۆڵە کردبو‌ و چاومار خۆی بەسەر زینەکەیـەوە مەڵاس دابو‌ و دەریا قوتی دان • زانیمان کە تازە پارچە پارچە بوە • چەند کەسێك چو‌نە خوارەوە تا شیر و خەنجەر و تفەنگ و شتەکانی بدۆزنەوە ، بەڵام زۆر گەڕان هیچیان دەست نە کەوت • لەپڕ لەولاوە هەواڵمان بۆ هات کە ئەوا چاومار خۆی و ئەسپەکەی بە مەلە کردن گەیشـتە ڕۆخی دەریا ، ئێمەش خۆمانمان گەیاندە لو‌تکەی چیا و ڕوانیمان دەبینین کە خۆی بەلای ڕاستی ئەسپەکەیدا هەڵواسیوەو پێکەوە بەمەلە لە وشکانی نزیك بو‌نەتەوە، لەناو خۆماندا گوتمان « ئەرێ خەڵکینە ئەم چاومارەی چەند وەختە تاڵانمان دەکا و لێمان دەکوژێ و هەر ئەمڕۆ دو‌سەد کەسی لێ خستو‌ین ، ئێستا لێی بگەڕێین هەروا بە سانایی دەرباز بێ؟ ئەدێ سبەی ڕۆژ لە بەردەمی فەرماندەی هەکاری (یەزدان شێر) خاندا وەڵامان چ دەبێ ؟ » تێماندا هەبو‌ دەیگوت « کوڕە سەر و ماڵم بە قوربانی کوڕی وا بێ ، ئەم هەمو‌ کوشتارەی کرد ، بە ئەسپەوە خۆی هەڵداوەتە دەریا ، ئێستاش وەکو ماسی بەناو ئاودا دەخوشێ، ئەمە بلیمەتی خوایە ! » •

چەند سەد کەسێك سوار و پیادە لەو شوێنەی چاومار خۆی هەڵدابو‌ بە قەراخی دەریادا شوێنی کەوتن ، بەڵام نێوانیان سێ سەعات ڕێ بو‌ ، ئەو مەودایەی چاومار بەناو ئاودا لێی پەڕیبۆوە بە وشکانیدا دەبوایە بە پێنج سەعات پێچ بکرێتەوە جا بگاتەوە سەر ڕێگا ، ئەو جێگایە دەربەندی قەڵای وەستانە و ڕو‌باری خۆشاب لێرە تێکەڵ بە دەریا دەبێ •

بە ڕێکەوت ئەو شوێنەی چاومار سەری لە دەریا دەرهێنا و پێی خستە سەر وشکانی ، زەلکاوێکی چۆڵ بـو‌ کەس ڕو‌ی تێ نەدەکرد • خـۆی و ئەسپەکەی یەك لەیەك ماندو‌تر بو‌ن ، لاقیان هەڵ نەدەهاتەوە ، کەچی لێرەشدا خۆی لە زەلکاو دەهاتەدەر ئەسـپەکەی دەچەقی ، ئەو دەردهات خـۆی

رۆدەچو ، زۆری پەلەقاژە کرد ، بــە ناچاریێ جزمە و جلکەکانی فڕێدا و جلەوی ئەسپی راکێشا ، کاتێ هات لە زەلکاو دەرچێ دیتی کەوا دەستەیێك سواری (هەکاریێ)بەرەو رۆی دێن ، چاومار کە زانیێ تیر و تفەنگ فایدەی نیە و ئەسپەکەشی هێزی دەربازبونی نەمــاوە ، دەســـەوشیر هەڵیکوتـــایە سەر پەلاماردەرەکانی و ئەو بیست کەسەی ڕاونا ، هاتەوە کن ئەسپەکەی ، رای کێشا و بە هاوارێکی (یا حەی) لە زەلکاو دەری هێنا •

کاتێ ئەسپ سمی دەگاتە سەر خاك دەحیلێنێ و چاومار خۆی داوێتە سەر خانەی زێن و هەڵدەکوتێتە سەر دوژمنانی ، هەر لایێ رۆی تێدەکا دڕ دەدەن و خۆیانی لەبــەر ناگرن ، بەلام دوژمن هەتا دێ هــەر زیاد دەکا ، چاوماری کەساسیش روت و پێخواس دەمێ بە سواریێ و جارێ بە پێیان شەڕ دەکا ، کە دەبینێ ئەسپەکەی لە پێنج شەش لاوە برینداره و دەلەرزێ ، دەستی لێ هەڵدەگرێ و بە قونەشەر خۆی داوێتە ناو چاکێك لە رۆخی دەریا کە (بابە سۆران)ی پێدەڵێن و لە دەلاقەی قسنەکەوە درێژە بە شەڕ دەدا ، تا یەکێك لە دورەوە گوللەیێك لە ناوچەوانی دەدا و شەهید دەکرێ •

کە دەزانن مردوە دێنە سەری ، سەری دەبڕن و بــۆ خانی هەکاریێ دەبەن ، خان دەڵێ ئەوە مەردێکی قارەمان و ئازایە ، سەرەکەی دەنێرێتەوە لەگەڵ لەشەکەیدا لە تەنیشت بابە سۆران دەی نێژن و ئێستاکە گلکۆکەی جێ زیارەتی خەلکە •

مەلیك ئەحمەد پاشا کە ئەم بەسەرهــاتەی لەزمــانی ئەو کەسانە بیست کە لە شیری چاومار رزگاریان بوبو ، هات و زیارەتی کردە ئەمڕۆ بەسەرهاتی چاومار بۆتە چیرۆکی ناو خەلکی وان و شیروان • خێرخوایەك گومبەزێکی لەسەر کردوە • ئەو زەوەزەی چاومار خۆی لێ هەڵدایە دەریاوە مێژوەکەیان لەسەر هەلکەندراوە •

رەنگە هەندێ کەس بڵێن جا کابرایێك لە چیاوە خۆی هەڵدایێتە دەریا و کە هاتۆتە دەرێ کوژرابێ ، ئەم هەمۆ باسکردن و پێدا هەڵگوتنەی بۆچی‌یە ؟ لە وەلاّمدا دەڵێم هەرچەندە پیاوێکی سەر بەدەرەوە نەبۆ ، بەلاّم تەنیا لەبەر ئەوەی هاوالّی رێگام بوە و نان و نمەکمان پێکەوە خواردوە باسم نەکردوە ، بەڵکو لەبەرئەوەی خوا هەڵناگرێ پیاوێکی بەدین و دڵپاك و شافیعێ مەزەب بۆ کەڵەپیاوێك بۆ لە کوردەکانی ئیزۆلێ دەوروبەری مەلاتیە ، جوامێر و قارەمان و مەردانە بۆ • من کە لە ماوەی ئەم چل و دۆ ساڵەمدا هەزارانی ئازا و شەڕکەرم دیوە هێشتا پیاوی بەجەرگی وەکو (سەید ئەحمەد پاشا)و (کدغاج پاشا) و ئەم چاومارە مەرد و پاڵەوانم نەدیوە ! بەتایبەتێ ئەو شەڕەی لە (دەربەندی ناقورەی شام) کردۆیەتی لە مێژودا بێ‌وێنە بوە ، بۆیە هەقمە پێ‌یدا هەڵبڵێم • رەحمەتی خوای لێ بێ •

بەرەو خۆرهەلاّت دەڕۆیشتین کە میراخوڕی پاشا رەوەیێك ئەسپی بتلیسی‌یەکانی گرتبو ، پاشا ئەسپەکانی یەکە یەکە دایەوە بە خاوەنەکانی و ئەوەی بێ‌خاوەن بۆ دای بەوانەی لە شەڕدا ئەسپیان لەکیس‌چوە و هەندێکیشی دا بە ئاغاکانی وان ، لە سایەی خواوە ئەسپ و زینێکیش بەر من کەوت •

کە لە پاشام بیست دەڵێ « خۆت حازرکە ، دەتنێرم بۆ ولاّتی عەجەم » لە خۆشی ئەوەی جارێکی دیکەش ئەو ولاّتە دەبینمەوە جێم بە خۆم نەدەگرت ، یەك کیسە قرۆش بۆ خەرجێ رێگا و کورتەکێکی بەربەسمۆرە و دەستێك جلکی باش و پشتێنێك ڕەخت و خولاّمێکی ئێسك سۆکی دامێ و گوتی « ئەولیا ، کاتێ گەیشتیتە ولاّتی عەجەم ، ئەو دەزبڕانەی (رەند)یان پێ‌دەڵێن لەوێ زۆرن ، شاعیرێ زمان درێژ و بێ دین و هەڵەوڕیان هەیە ، دەتئەزمۆنن و شتت لێ دەپرسن ، وریای خۆت بە و رێ و شوێنی موسلمانەتیت لە بەرچاو بێ ، هەمیشە بە تەنگ پێنج فەرزە نوێژی بە

جەماعەت بەو ناموسی خۆت بپارێزە ، ئاگاداری پیاوەکانت بـە و دابینیان بکە ، لە هێزەکانی خۆمان حەفتا هەشتا ساریجەی تفەنگهاوێژ لەگەڵ خۆت بەرە • » خەریکی ئەم جۆرە قسە و ئامۆژگاری‌یانە بوو من قسەکەم پێ بڕی و گوتم « پاشا ، تۆ دەفەرمووی ولاتی عەجـەم وایـە و وایە ، پاشان دەتەوێ جۆوجانەوەری سەگوان و ساریجە لەگەڵ خۆم بەرم • من ئەمانەم لە خـاکی بێگانەدا چۆن پێ دابین دەکرێ ؟ بە سـەری مبارەکت قەسـەم پیاوی وا هەڵدەبژێرم کە پێم دابین بکرێن ، چەك‌هەڵگر و بـە ئەدەب و موسلمـان و بەناموس بن » پاشا گوتی « ئافەرین ، بە کەیفی خۆت بکە » ، هەشتا کەسی وریا و بەدینم لە سەگوانەکان هەڵبژارد و یەکە یەکە پیشانی پاشام دان ، زۆر کەیفی پێ‌یان هات و یەك کیسە قرۆشیشی بۆ خەرجی رێگا دانێ و پێ‌ی گوتن « با بزانم چۆن لەسەر دینی محەمەد دەکەنەوە و ئابڕوو و ناموسـی خۆتان دەپارێزن • لە قسەی ئەولیا دەرنەچن ، هەرکەسێك لـە فەرمـانەکانی ئەو لای دا منیش کەللەی دەپەڕێنم • دە بڕۆن خوا کارتـان راسـت بێنێ » • پاشان بە (ساری عەلیاغا)ی گوت « تۆش دەچی بۆ لای (شا عەباس) لە (ئیسفەهان) ، خۆت ئامادە بکەو دوو ئالا چەکدار بێنە»، یەك کیسە قرۆشیشی دا بەو •

بۆ رۆژی دوایی ئاغاکەی مورتەزا پاشـاشی ئیزن دا بڕواتەوە ، بەو ئاغای سەرەك وەزیرە کە بـۆ مەڕ خڕکردنەوە هاتبوو گوتی « تـۆ فەرموو بگەڕێوە (ئەستەمووڵ) ، ئیشەڵلا ئێمە خۆمان بۆتان خڕدەکەینەوە » ، پێنج کیسە و خولامێکی گورجیو ئەسـپێکی دایە و ناردی‌یەوە • ئەو بەگ و پیاوماقوڵانەی (پنیانش) کە بۆ شکاتی تالان کرانی مەڕ و ماڵاتیان هاتبـوون پێ‌ی گوتن « ئێوەش خۆتان حازرکەن ، سبـەی لەگەڵ (ئەولیـا چەلەبی) بگەڕێنەوە » •

ساری عەلیاغاشی بانگ کرد نامەکانی سوڵتانی دایە و دوای راسپێری و

ئامۆژگاریێ بەرێی کرد ، پاشان منی بانگکرد و گوتی «ئەولیا لەسەر ڕێگا کە دەگەیتە فەرمانڕەواکانی عەجەم ، بە خۆشی و زمانی شـیرین لەگەڵیان بدوێ ، کە گەیشتیتە (گەنجالی خانی ورمێ) خۆتی لەگەڵ ڕێکخە و هەتا ڕۆژێك زۆتر ئەو چل هەزار سەر مەڕەی پنیانشیەکان وەربگریتەوە باشترە ، چونکو من بەم زوانە لە والیێتیێ وان لادەبرێم و دەمبەنەوە بۆ (ئەستەمۆڵ) ، ئەم ئەسپە چاکە بە دیاریێ بەرە بۆ خانی ورمێ ، تا دەتوانی تێوان خۆش کردن و سەنـدنەوەی مەڕەکانـت لـە بەرچـاو بێ ، خـانی دومبلێ کە برادەرێکی مورتەزا پاشای خۆمانی گرتوە ئەسپ و نامەکەی بدەیە و ئەو برادەرەی لـە چنگ بێنە دەر و لەوێوە دەچێ بۆ (بەغدا) ئەم شیرە جەوهەرداره و خەنجەره دەبانە و تیردانە نقێمدارە دەبەی بۆ (مورتەزا پاشا) لەگەڵ نامەکان ، بەڵام لە بەغدا زۆر مەمێنەوە ، لە گەڕانەوەدا بە (شارەزۆر) و (قەڵای ئەحمەد) و هەوارگەی (زەڵم)و (هەریر)و وڵاتی (ئەردەڵان) و بەناو هەکاریدا وەرەوە بۆ (وان) • ئەم زینە زێڕینە و ئەم ئەسپە ڕەسەنە و ئەم خەنجەرە دەبانەش بەرە بۆ (قرچیل قەتمەر خان) فەرمانڕەوای (تەورێز) و لە هەموان زیاتر ڕێز و خۆشەویستیێ بۆ دەربڕە چونکو یەکە وەزیری وریا و کارزانی ئێرانە ، ئەو کاتەی من لە بەغدا بوم ئەو کرابو بە سوپاسالاری ئۆردوی ئێران بۆ سـەر (قەندەهار) ، پاشان کردیان بە خانی خانان ، ئێسـتاش لە سەرەك وەزیریێ لابراوە و وەکو من کراوە بە خانی خانانی (تەورێز) ، ئەو کاتەی ئێمە چوینە سەر بتلیس لە وڵاتی عەجەمدا قاد داکەوتبو گوایا نیازمان وایە بچینە سەر ئەوان ، ئەگەر پرسیاریان کرد ڕاستییەکەیان بۆ بگێڕەوە ، لـە مەڕەکانی ورمێ ئەگەر شتێکیان لێ مایەوە ئەویش لەگەڵ نامە و دیارییەکان بەرە بۆ خانی تەورێز و تا دەتوانیێ بە قسەی خۆش و زمانی شیرین دوستایەتی لەگەڵ بگرە •

زین و ڕەخت و بەرەی گەوهەر نیشانی خانی بتلیس و ئەسپە کەهێلە

تایبەتیەکەی و سێ سەر ئەسپی خۆشبەزی دیکە و کتێبێکی شانامە و یەکی هومایۆن نامەی دا بە (ساری عەلیاغا)کە بیبا بۆ شا ، بۆ دایکی شا ئەسپێکی رازاوە و پێنج جوت کەوای سورمە لە بوخچەدا ، بۆ وەزیری شاش نامە و ئەسپێك ، ئیدێ دوعای خێری بۆ کردین و هەردوکمان مالآوایی‌مان لێ کرد و هاتین .

★ ★ ★

سێی مانگی زیلفەعیدەی ساڵی ١٠٦٥
لە وانەوە بە باڵیوزی چوم بۆ وڵاتی عەجەم

لەپێشەوە (ساری عەلیاغا)بە دوسەد چەکدارەوە بە راسپێراوی بۆ لای شای ئێران ، ئەمجا من بە سەد کەسی ئازا و موسڵمان و قەتارێك ئێسترەوە ، لە پاش من ئاغای مورتەزا پاشا عەلیاغا بە سەد کەسەوە لە وان هاتینەدەر ، ئەو پیاو ماقوڵانەی پنیانش کە دەگەڕانەوە سەد کەس دەبون و تێکڕا پێنسەد کەسێك بوین کەوتینەڕێ ، پاشا لە شوێنی تایبەتی ڕاوەستا ماڵاوایی لەگەڵ کردین ٠

لە وان دەرچوین روومان کردە خۆرهەڵات ، باخـەکانی (ئەردەمیت) کەوتە لای راستمانەوە و بە سێ سەعات لـە لوتکەی (زکوك) ئاوابوین و گەیشتینە گوندی (زکوك) وچانمان گرت ، سێسەد ماڵێکە و کلیسایێکی لێیە ، باجی ئێرە دەدرێ بە میری وان و دەفتەردار وەریدەگرێ ، لێرەوە بە سێ سەعات بەرەو خۆرهەڵات هاتینە کلیسای (ونك ورك) کە لە دامێنی چیای (ورك) دایە ، لەم ناوچەیەدا بە کلیسا دەڵێن (وەنك) ٠ ئـەم کلیسایە کە لە خوارەوە تا لوتکەی چیای ورکی داگیرکردوە بە شەقامێکی ئەمبەرەوبەر دار و درەخت و بە گومبەزی گەورە و بچوك و بە دەروازەی ئاسنەوە بۆتە قەڵایێکی زۆر قایم و هیچی لە کلیسا کۆنەکان ناچێ ،نزیکەی سێسەد قەشە و رەبەنی تێدایە کە هەریەکەی خەریکی کارێکن ، ئەو شەوە بەجۆرێ ئـەم پێنسەد عەسکەرەمانیان میوانداری کرد کە باس ناکرێ ، بۆ بەیانیش بۆ من و هاواڵەکانم سەر و کەوڵێکی وشەکیان بەدیاری داینێ ٠

بۆ بەیانیێ شەوەکی رێمان گرتەبەر و بە هەزار دەرد و کولەمەرگێ بەناو لێرەواری چیای ورکدا شۆڕبوینەوە بە پێنج سـەعات گەیشتینە گوندی (هیندستین) کە سـێسەد ماڵێکە و خاوەنی باخ و باخاتـە و باجەکەی بـە دەفتەری وان دەدرێ • لێرەشەوە بە پێنج سـەعات هاتینە چیمەنی (قولێ چایەر) و لەوێوە چوینە (چایەری سلەمان بەگ) و ئنجا بۆ قەڵای خۆشاب•

قەڵای خۆشـاب :

لەبەر ئەوەی روباری خۆشـاب بە بن قەڵاکەدا دەڕوا ناوی قـەڵای خۆشابی لێ نراوە ، ناوە کۆنـەکەی (ئەرچەکی باڵا) بوە و لـە بنیـاتی هەکاری‌یەکانی سـەردەمی عەباسـی‌یە ، سـاڵی ٨٠٠ کەوتۆتە دەسـتی مەحموودی‌یەکان و ئێستاش پاتەختی بەگەکانی مەحموودی‌یە ، ساڵێ ١٠٦٠ یەکێ لە خانەکان بە ناوی (سولەیمانی زەمان) ئەم قەڵایەی پەرە پێدا ، لای خۆرهەڵاتی کە بەسەر گۆڕاییێکدا دەڕوانێ قەلایێکی قایمی سولەیمانی لێ دروست کرد و بەردی بە قەدەر فیلێك تێـدا کار کرد ، ئەو بەردانـە درێژایی‌یان بیسـت پێیـە و بە باری درێژێ خراونەتـە نـاو دیوارەوە و سوچەکانیان هاتۆتە دەرێ تا باشتر خۆی لەبەر گوللەتۆپەکان بگرێ ، جوت دیوارە و سەرەکانیان داپۆشراوە ، واتا چەندی تۆپ لێ بدرێ کاری لێ ناکا، ساڵی ١٠٦٠ کە محەمەدەمین کوڕی شەمسێ پاشا گەمارۆی دا بیست و نۆ رۆژ بە تۆپ کوتای‌و نەیتوانی بەردێکی لێ بلەقێنێ‌و بـە هەناسە ساردێ گەڕایەوە ، لە وڵاتی عوسمانیدا باوە کە دەروازەی قەڵاکان لە دار دەکەن و بەرگێکی ئاسنی تێ هەڵدەکێشن ، ئەم دەروازانە لە کاتی شەڕدا کە ئاگریان لەژێردا کرایەوە ، دارەکەی دەسـوتێ و ئاسـنەکەی هەڵدەوەرێ ، بەڵام دەروازەی ئەم قەڵای خۆشابە هەر تاکەی لە سێسەد قەنتار پۆڵای نەخچەوائێ داڕێژراوە و داری تێدا نیە ، دەروازەکەی خراوەتە نێوانی دوێ قوللە و وایان شاردۆتەوە کە بە چاو نابیندرێ •

قەلاکە زۆر بچکۆلەیە و تـەنیا فەرمانڕەوا (برایم بەگی مەحمودی) تێدا دادەنیشێ ، هەر چواردەوری هەزار و دوسەد شەقاوە ، لە گۆشەیێکدا گەرماوێکی بچوك بۆ بەگ ، عەمباری دەخڵ و دان ، ژێرزەمین ، جبەخانە و دە دانە تۆپی شاهانەی لێیە ، عەمباراوێکی هەیـە ئـاوی بارانـی تێـدا هەڵدەگیرێ ، یەکێك لە بەردی ڕەوەزەکان بە چەشنـی قورتمی فیـل بۆ دەرەوە ڕاکشاوە ، سڵەمان بەگی بنیاتنەری ئەم قەلایە چەرخی ئاسنی بـۆ دروست کردوە و لەم قورتمەوە بە زنجیرێکی سەد جوتە باڵی وای کردوە ئاو لە ڕوباری خوارەوە هەڵدەکێشێتە سەرێ بۆ ناو قەلا ، هەمو ڕۆژێ خەڵـك لە وارشی خوارەوە دێنە سـەیری ئەم کارە سەرسـوڕێنەرە ، برایم بەگی فەرمانڕەوا کە لە شەڕی بتلیسدا پێکەوە بوین قەلاکەی بە چاکی پیشـانی من و هاوڕێکانم دا ، هەر چوار لای ئەم قەلایـە دەڵـێی دۆڵ و دەرەی هاروتە ، هیچ لایێکی خەرەندی نیە ، تەنیا لای ژوروی دەروازەیێکی هەیە، لای ناوەوەی دەروازە خەندەکێکی هێجگار قوڵی پڕ لە ئاوە ٠

وارشی خوارەوە :

لەم ناوە بە وارش دەڵێن ڕەبات ، جا ئەم ڕەباتە لە دۆڵێکدایە هەر چوار لای حەواڵەی بەسەرەوەیە ، لای خۆراوای ڕوباری خۆشابە ، چل قوللەی هەیە و دیوارەکانی نزمن ، دو دەروازەی بێ خەرەندی هەیە ، ئەم قەلایـە نزیکەی چوار هەزار شەقاوێك دەبێ ، لە ناوەوە هەشسەد ماڵ و مزگەوتێك و خانێك و گەرماوێکی پیس و چەند پارچە دوکانۆکەی هەیە و هیتچیدی ٠

کوردەکانی مەحمودی :

سالی ٩٥٥ ئەم کوردانە سەریان بۆ سولتان سولەیمان دانەواند و لـە شەڕەکانی (تەوریز) و (نەخچەوان) و (ڕوان)دا خزمەتێکی باشیان نواند ، لەبەرئەوە ولاتەکەی خۆیان درایەوە بە خۆیـان کە بە نـاوی نیشتمـانی و

خانەدانی‌یەوە فەرمانڕەوایێ تێدا دەکەن ، ئێستا لە ئەیالەتی واندا بەگی خاوەن تەپڵ و ئاڵای خانەدانین ، لەسەر بناخەی قانونی سولەیمانێ زەعامەت و تیماری خۆیانیان هەیە و داهاتەکانیان بۆ بەگە ، بەهۆی نزیکی‌یەوە لەگەڵ والیێ وان دەچن بۆ شەڕ ، لە ئەستەمۆڵەوە قازی‌یێکی سەر و پەنجا ئاقچەیێ بۆ دادەندرێ ، هەشت هەزار عەسکەری هەیە و چەند جارێك بەرەنگاری شای عەجەم بون ، شەڕکەرەکانیان چەندێ بلێی ئازا و بە جەرگن ، هەمویان ردێن دێڵنەوە و ئەم ردێنانە رەنگی ئاڵ و شین و زەرد و سوری لێدەدەن ، زۆر موسڵمان و بە دینن و لە تیرەی شافعین . لە ناویاندا ئەگەر یەکێك درۆی لەسەر ساخ بکرێتەوە پێی‌دەڵێن « تۆ درۆزنی » و شاربەدەری دەکەن ، تەنانت ماڵ و منداڵیشی دوردەخەنەوە .

رۆبـاری خۆشـاب :

ئاوە رون و خۆشەکانی چیای هەکارێ و هەوارگەکانی حوسنێ کۆدەبنەوە و لەژێر ئەم قەڵایەدا ناوی (خۆشاب)ی لێ دەنرێ و دەڕوا بەرەو خوار ، لە دەشتی وان بەناو باخەکانی ئەردەمیتدا تێدەپەڕێ و لە بن قەڵای (وەستان)ی هەکاریدا دەڕژێتە دەریای وانەوە .

شەوێك لەم قەڵایە ماینەوە خان گەلێك دیارێ داینێ ، بەیانێ دەرچوین بە پێنج سەعات گەیشتینە گوندی (دو ئاوان) کە سەد ماڵێکە و لەژێر دەسەڵاتی مەحمودی‌یەکاندایە ، خەڵکەکەی کوردن و مزگەوتیان هەیە ، لەناو چیمەنێکدا خێوەتمان هەڵدا و دانیشتوانی گوندەکە بەرخ و کارژۆلە و ماست و پەنیرێکی زۆریان بۆ عەسکەرەکانمان هێنا .

جۆرە چێشتێکیان بۆ هێناین بە ماست و گژوگیا لێنرابو پێیان دەگوت (پۆخن)[٣٠] ! هەمومان لەو پۆخنەمان خوارد و زۆریشمان پێ خۆش بو ،

(٣٠) بە زمانی تورکێ بە پیسایێ دەڵێن (پۆخ) ، وا دیارە ئەو پۆخەی ئەولیا چەلەبێ لە خۆشاب خواردویەتی و زوریشی پێ خۆش بوە (دۆکولیو)ە .

گوایا ئەم پۆخنە لەم ناوچەیەدا لە خواردنــە باشەکانیانــە و بــۆ میــوانی خۆشەویستیانی لیٚ‌دەنێن • بەلاّم هەندیٚ لە کوردە ناقۆلاّکان تاوە ناتاویٚ دەهاتن لیٚیان دەپرسین « ئەریٚ پۆخن ناخۆن ؟! » هیٚ‌وامان تێدابوٚ بە شەرمدا دەکەوت و لە ترسی ناوە خراپەکەی نەیدەخوارد ، بەلاّم بەراستیٚ شتێکی خۆش بوٚ • لێرەوە بە شەش سەعات گەیشتینە قەلاّی ئارەجك •

قەلاّی ئــارەجك :

قەلاّیێکی چوارگۆشەیە لەسەر گردێــك ، بــەلاّم لوتــکەی ژورویٚ چیــاکەی ئەوەنــدە بــەرز بــوٚ نەچــوٚم تەماشــای بــکەم ، بەدەســت مەحموٚدی‌یەکانەوەیە ، لە زەمانی کۆندا ئێرە میرنشیــنی مەحموٚدیٚ بــوە ، ئێستا زۆر ئاوەدان نی‌یە ، سەر بە ئەیالەتی وانە و بەگی سنجــاقی هەیــە ، خاوەنی دوٚهەزار عەسکەرە ، ئەسپە هەرە رەسەنەکانی مەحموٚدی‌یان لێرەوە دیٚ ، داهاتی بۆ بەگەکەیەتی ، بەگ خۆی لە قەلاّ دادەنێشیٚ و لە قوژبنێکی وارشی خوارەوە پێنسەد مالّێکی خاوەن باخ و باخچەی خــۆشی لیٚیــە • مزگەوتێك و خانێك و گەرماوێکی چلکن و چەند دوٚکانێکی هەیە •

دەریــاچەی ئارەجك :

ئەم قەلاّیە خلیجێکی بچکۆلانەی هەیە ، ماسی ئالاّی ئێرە لە کوردستاندا بەناوبانگە و یەکی دە هوٚقە دەبیٚ ، راوکەر دەیانگرن و بە دیاریٚ بۆ ئەملاو ئەولایان دەنێرن ، هیچ بۆنی ماسی لیٚ نایٚ (سولّتان مرادی چوارەم) کە روانی داگیرکرد بۆ خواردنی ئەم ماسی‌یە لێرە وچانی گرتــبوٚ ، ئێمــەش میوانی بەگی (ئارەجك) بوین ، نانیمان خوارد و دیاری‌مان لیٚ وەرگرت و پاشان بەرەو باکور بەناو دۆلّ و چیادا بە هەشت سەعات گەیشتینە قــەلاّی ئابــاغای •

قەڵای ئاباغـــای :

ناوەکەی وشەی شێواوی (ئاباقایی)یە کە بە تورکمانی (قایی) بە شـــا دەڵێن ، گوایا لە میسردا هێشتا ناوی قایتبیای و ئەم جۆرانە هەیە ، لەلای خۆراواوە رێگاییێکی قەدبڕی هەیە بە دە سەعات دەگاتە وان ، ئەم قەڵایـــە پێنج گۆشەیە و لەسەر دوندی ماهێك زۆر بە قایمی دروستکراوە و ئێستا بە دەست مەحموودی یەکانەوەیە • لێرە رێ کەوتین بەرەو خۆرهەڵات بە حەوت سەعات هاتینە قەرە حەساری وان •

قەرە حەســـاری وان :

کوردەکان بەم قەڵایە دەڵێن (قەڵای قەرەجە) ، زوربەی دیوارەکانـــی بە بەردی رەش لە لایەن (غیاسەدینی عەباسی) دروستکراوە ئاواییێـــکی کۆنە ، لە خاکی عوسمانیدا ئەمە شەشـــەمین قەرە حەســـاری کوردانـــە ، ئەوانی دی (قەرە حەساری ئەفیون) ، (قەرە حەساری شـــبیین) ، (قەرە حەساری وشتردار) ، (قەرە حەساری ئەنتالیا) و (قەرە حەساری ساحیب) • ئەمەشیان لەوان کەمتر نیە ، حەسارێکە لەسەر ترۆپکی کێوێکی سەر لـــە ئاسماندا قوت کراوەتەوە بەڵام بچوکە ، لەبەر ئەوەی هەر چوار لای گەلی زۆرقوڵی وەك چاڵاوی دۆزەخە ، ناتوانم بڵێم چەند شەقاو قوڵە • قەڵاکـــە چوارگۆشەییێکی لاکێشییە و ئێســـتا بە دەست مەحموودییەکانەوەیە و هی هاوناوی خۆم ئەولیا بەگی مەحموودییە • ئەم ئەولیا بەگە میرێکی بەڕێزی خاوەن تەپڵ و ئاڵایە و هەمو میرەکانی کوردستان چاکەی ئەمیان لە چاودایە، چوار هەزار عەسکەری ئازا و شەڕکەری هەیە •

ئەولیا بەگ بانگهێشتنێکی گەورەی بۆ کردین و خۆشترین خواردنی بۆ ساز کردبوین ، پاش نانخواردن ئەنگوستیلەکەی دەســتم کە بە خەتی (فەرید) شیعرێك لەسەر نقێمە زمرووتەکەی هەڵکەندرابو ، ئەولیا بەگ داوای

لیٚ کردم پیشانی بدەم منیشن دامە دەستی خوێندیەوە توسرابو بەفـارسیٚ :

لە سـەرۆکی گشت خێلی ئەنبیا
هیوای بەخشـینی هەیە ئـەولیا

میر بە چاوپیٚکەوتنی ئەم مۆرە وەك شیٚتی لیٚ هات ، گوتی « ئەولیا گیان ، ئەم مۆرەم دەدەیەی ؟ » گوتم « میرم ئەمە بـۆ من پیرۆزە و بۆ خەلکیدی نەگبەتە » گوتی « نا ئەولیا ، وشەی ئەولیا و ئەنبیا قەت نەگبەت نابن ، من و تۆ ئەولیای بیٚخەوشین و من ئەم مۆرەم پیٚوە دیٚ » ئیدی هیچ چارم نەما ، گوتم « پیرۆزت بیٚ میرم » • دەتگوت دنیایان داوەتیٚ ، بانگی کرد « کوڕە پیٚنسەدسەر مەڕ بدەن بە کاکە ئەولیای خـۆم » هەروەها کورتەکیٚکی بەر بە سمۆرە و شیریٚکی شیٚخانیٚ و ئەسپیٚکی مەحمۆدیشی دامـیٚ • سـەر و ئەسپیشی بۆ ئاغای مورتەزا پاشا و ئاغای پاشای خۆمـان خـەلات کرد و مالاوایی‌مان لیٚ کرد •

پاش پیٚنج سەعات بەرەو ژوورۆی رۆژهەلات هاتینە گوندی (پاسـك ئـاغا)ی ئەولیا بەگ کە سەد مالیٚکە ، مزگەوتیٚك و هەندیٚ باخی جوانی هەیە ، دیسان سیٚ سەعاتی دیٚ ڕوەو خۆرهەلات بەناو بەردەلانیٚکی سەختنا هاتین گەیشتینە گوندی (مەلاحین) کە لەناو دۆلیٚکدایە کیٚوەکانی ئەملاولای سەریان لە ئاسمانە ، هەزار مالی بە باخ و باخچەی کوردەکانە و هەمویان شافیعین و ئازا و شەڕکەرن ، لەسەر کانیٚ ئەم گوندە باخچەییٚکی زۆر خۆشی ئەولیا بەگی لیٚیە • کوێخای گوند لەناو ئەم باخچەیەدا نان و خوانیٚکی باشی بۆ ڕیٚکخستین • لیٚرەش دیاری‌مان وەرگرت و پیٚنسەد سەر مەڕەکانم ناردە وان بۆم بفرۆشن • لیٚرەوە بە سیٚ سەعات گەیشتینە قەلای پنیانش •

قـەلای پنیـانش :

ئەم قەلایە لەسەر چیاییٚکی قوچ هەلچنـراوە کە لە کاری ئـادەمزاد ناچیٚ و شـیاوی بینینە ، بە کاری خـوا بەردەکانی بـە جۆریٚك تویٚتویٚ

هەلکەوتون کە هەر دەلێی بە دەسکرد بورج لەسەر بورج و ژۆر لەسەر ژۆر دروستکراوە • لە ناوەوە نزیکەی سەد ئەشکەوتی تێدایە ، دە ماڵێك و عەماراوی هەیە ، ناو ئەشکەوتەکانی پڕە لە ئازوقە ، قـەڵاکەی حـەوالەی بە سەرەوەیە بەڵام زیانی پێ ناگەیێنێ • ساڵی ١٠٢٤ رۆستەم خانە کەچەڵ هەشت مانگی تەواو ئێرەی گەمارۆ دا و بە تۆپ کوتایەوە هیچی بۆ نەکرا ، ناچار بە هەناسە ساردێ گەڕایەوە •

دەروازەیێکی لای خوارەوە هەیە کە دەبێ بە پەیژە بۆی سەرکەون و هەرکاتێ پەیژەکەیان بە گوریس هەڵکێشایەوە سەرێ ئیدی لە هیچ لایێکەوە ڕێی سەرکەوتنی نیە • لە ناوەوە مزگەوت و عەمباراوی هەیە • کێوەکانی دەور و پشتی پڵنگ و وشەك و بەرانە کێـوێ زۆرە ، ڕاوکەرە کوردەکان لەسەر کێوەکان چاڵ هەڵدەکەنن و سەری دادەپۆشن ، زۆر جار دڕندەکان دەکەونە ناو ئەو چاڵانەوە ، جا پڵنگ و وشەکەکانی ناو چاڵەکان دەکوژن و کەوڵیان دەکەن • ئێرە پڵنگی وای لێ هەڵدەکەوێ بە قەدەر ئێسترێك • لە دۆڵی (بزدۆك)ی خوار قەڵاوە شەشسەد ماڵە کوردی لێیە بەڵام وارشی لە دەورە نیە و تەنیا خەرەندی هەیە . قەراخ ڕوباری ئەم بزدۆکە بـە هەزاران سورە جناری گەورە و ئەستوری لێیە •

شتێـکی سەیر :

بەراستێ من لە چاونەترساوێ منداڵی ئێرە سەرم سوڕ ماوە• ئەو کاتەی بەهاران دار ئاوی تێدەزێ و بەرەو ژیانەوە و شینبون دەچێ ، منداڵەکان کۆدەبنەوە ، هەر دار چنارەی حەفتا هەشـتا بگرە سـەد منـداڵی پێـدا هەڵدەرۆسکێن و یەك لەسەر یەك هەتا لوتکە سەری دارەکە دەچن ، واتـا ئەو شوێنەی لە هەموی باریکترە ، دارەکە ئەم کۆڵە قورسەی بۆ هەڵناگیرێ و ئەوەندە شۆڕ دەبێتەوە تا دەگاتە نزیکی زەوێ ، ئەوسا هەندێك لە منداڵان

خۆیان هەڵدەدەن ، باری دارەکە سوك دەبێ بەڵام هێشتا چل پەنجا منداڵی پێوە دەمێنێ ، لەپڕ دە منداڵ بە جارێك خۆیان هەڵدەدەن و دارەکە سوك دەبێ و وا بە تەوژم راست دەبێتەوە کە لەولاوە دەگاتەوە زەوێ • ئیدی ئەو دارە کەساسانە بە دەست ئەو منداڵانەوە پەریشانن و هەر دەبێ بەملاولادا خوار بینەوە • سەیر لەوەدایە کە چناری هیچ شوێنێك وەکو ئێرە شلك نیە بەرگەی ئەم هەمو نوشتانەوە و هەستانەوەیە بگرێت و نەشکێ • هەمو رۆژێ کە منداڵ لە قوتابخانەکانیان ئیزن دەبن دێنە ژێر ئەم دارانە یاری دەکەن •

ئەم شارە مزگەوتێکی بچوك و مزگەوتێکی جومعە و خانێکی هەیە ، گەرماو و بازاڕی نیە ، مەڕێکی یەکجار زۆریان لە کوێستانەکانە • گوایا لەسەر پیلانی ئیبشیر پاشای والی حەلەب عەجەمەکان چل هەزار سەر مەڕی ئێرەیان فڕاندوە ، ئێمەش وا دەچین هەوڵی سەندنەوەی ئەو مەڕانە دەدەین• خەڵکی ئاوایی لەژێر ئەو چنارانەدا جێگایان بۆ راخستین و زۆریان قەدر گرتین • ئاو و هەوای ئێرە زۆر پاك و خۆشە •

خەڵکی پنیانش :

پنیانشییەکان ساڵی ٩٥٥ سەریان بۆ سولەیمانخان دانەواند ، بۆیە داهاتی وڵاتەکەیان درایەوە بە بەگەکەیان • شەش هەزار عەسکەری هەیە ، ئێرەش بە مەحموودی دەژمێردرێ ، نازناوی رەسمییان (میرەکانی پنیانش)ە خەڵکی ئێرە ئەقلیان لە چاویاندایە ، ئەوەندە راست و دڵپاکن هەمیشە شیر بە قەدەوە و خەنجەر لە بەرپشتا دەڵێی ئاگری قودرەتن ، خۆیان ئەوەندە لە کن گەورەیە قەت فێڵ و درۆ ناکەن • ئەو سەد کەسەی لە وانەوە لەگەڵمان هاتبون لێرە بەجێ مان ، من دە کەسم لێ هەڵبژاردن و لەگەڵ خۆمدا بردمن بۆ وڵاتی عەجەم •

لێرەوە بەرەو خۆرهەڵات ڕۆیشــتین لە (ڕوباجك) وچانمان گرت ، (سوڵتان مرادی چوارەم) کە لە شەڕی (ڕوان) گەڕاوەتەوە لێرە خێوەتی هەڵداوە و جێ خێوەتەکەی کراوە بە سەکۆ • ئێرە سەر سنوری پنیانشە و بە خاکی عوسمانێ دەژمێردرێ • ئاوێکی هەیە لە ئاوەکەی قودسی شەریف خۆشترە ، هەر کەس چل ڕۆژ لەسەر یەك لێی بخواتەوە ئــازا و بەجــەرگ دەبێ و هەر لەبەر ئەوەشە هۆزی مەحمودێ ئەوەندە ئــازان • بەداخــەوە ڕێگا و بانی ئێرە هەتا بڵێی سەخت و بەردەڵان و لێڕەوارە ، چیاکان مەڕ و بزنە کێوێ زۆرە ، پڵنگ و وێز و کەمتیاریشی هەیــە • گونــدەکەی زۆر ئاوەدان نی‌یە سێسەد ماڵێکە هەمویان کوردن ، لە هەفتەدا ڕۆژێك خەڵکی ئەو ناوچەیە لێرە کۆدەبنەوە و دەیکەنە بازاڕ ، هەرکەس شتێکی هەبێ بــۆ فرۆشتن دەیهێنێتە ئێرە • کە ڕێ‌کەوتین بە شــەش سەعات هاتینە قــەڵای قوتــور •

قەڵای قوتــور :

بە زمانی موغوڵێ بە پیاوی لاسار و کەللەڕەق دەڵێن «قوتور» ، لەپاش چەنگیزخان نەوەکانی موسڵمان بون ، یەکێك لەوانە (مەحمود شای غازان) وەزیرێکی کەللەڕەقی بوە قوتور ناو ، شا فەرمانی دەداتێ کە لەناو ئەم چیا و بەردەڵانەدا قەڵایێك دروست بکا ، ئەویش لە ساڵی ٦٩٤دا ئــەم قەڵایەی کردوە و ناوی قوتوری بەسەرا بڕاوە • قەڵایێکی دیکەی ئاوا سەختیش لە سنجاقی (هەرسك) هەیە ئێستا بەدەست (واندیك)ەکانەوەیە • ئەم قوتورەش بەدەست عەجەمەوەیە •

ساڵی ٩٩٢ کە (فەرهاد پاشا) ئێرەی گرت کەوتە دەست عوســمانێ ، پاشان لە ٩٩٦دا کە (کوڕی جەغالە) لە شەڕی ســەراودا شــکا و بــار و جبەخانەی بەجێ‌هێشت ، عەجەم هەلیان دەست‌کەوت ئەم قەڵایەیان گرتەوە و

زۆر له جاران باشتریان کرد • سالی ١٠٤٥ سـولتان مرادی چوارەم پاش گرتنی (روان) لەم دۆلە دابەزیبۆ ، لـەم قەلایەرا ئەوەندەیان تۆپ تێ گرتن کەس نەیدەوێرا سەر دەرێنێ ، مراد خان دەپرسێ «ئەم دەنگی تۆپانە چین؟» پێی دەلێن ئەم قەلایە هێ خۆمان بۆ کەوتە دەست عەجەم و ئێستا لەوێـوە تۆپمان تێ دەگرن • مراد خان سواری ئەسپە تایبەتی یەکەی خۆی (تۆغـای ئیلی) دەبێت و له شوێنێکی بەرزەوە تەماشای قەلا دەکات و دەلێ « دەك بەلام لێدا هەی ، قەلایێکی چەند سەخت و دژوارە • ئێستا زستانمان لەپێشە، گەمارۆی بدەین خەریکمان دەکا ، با جارێ لێی گەرێین » •

سالی ١٠٤٨ کە بەغدای گرت ، لە کاتی مۆرکرانی ئاشتی نامەدا بـە (قەرە مستەفا پاشا) دەلێ «مستەفا ، لەم ئاشتی یەدا با عەجەم قەلای (مەکۆ)ی نزیك روان تێکدەن و قەلای قوتوری لای وانیش برۆخـێنن » • بەلام وا نەکرا ، تەنیا سەربازەکانی ناوی هاتنەدەر و قەلایـان بەجێ هێشـت • وا رێ کەوت لەپاش گیرانی بەغدا سۆلتان مراد مرد و ئیبراهیم خـان لەجێی دانیشت ، عەجەم لە پەیمانەکەیان پاشگەز بۆنـەوە ، قەلاکانـی مەکـۆ و قوتوریان ئاوەدان کردەوە و ئەوەندەی دی قایمـیان کردن • ئێسـتا ئـەم قوتورە هاوسـنوری پنیانشی سـەر بە ئەیالەتی وانـە ، جاران پاتەختی سنجاقی قوتور بوە • هەرچەندە قەلاکەی بەدەست عەجەمەوەیـە ، بـەلام ناوچەکە خاکی عوسمانی یە • قوتور خۆی بەگی هەیە و ئەو بەگە له شەڕی بتلیسدا بەشدار بۆ •

قەلای قوتور چۆن هەلکەوتوە :

لە کۆتایی لای باشوری دۆلێکدا لەسەر چیایێکی قوچێ سەر لە ئاسمان قەلایێکی مەحکەمی چوار گۆشەی لاکێشێیە ، بە شەقاو نازانم چەندە بەلام بچوکە ، ئیرە دوا سنوری خاکی عەجەمە ، سێ هەزار تفەنگچێ هەلبژاردەی

مازەندەرانی تێدایە • ئەو شەوەی ئێمە گەیشتین و لە باخچەکانی خوارەوە میوان بوین هەمو بورج و دیوارەکانی قەلایان بە مەشخەڵ چراخان کردبو و پاسەوانەکانیان هەتا خوا رۆژی کردەوە دەنگی « خودا خوب »یان هات • پیاو راست بلێ هەروەکو قەلا دروستکردن قابیلی فەرەنگەکانە ، قەلا راگرتنیش هەر لە عەجەم دەوەشێتەوە • سەر پاسەوانی قەلا و ئەوانەی لەسەر چۆك دادەنیشن لە قەلا هاتنە خوار و لەگەڵمانا دانیشتن ، زۆریان قەدر گرتین و میوانداری‌یان کردین • بەیانی زو هەندێ پیاویان لەگەڵ ناردین هاتینە ئەو شوێنەی پێی‌دەڵێن (محەمەد دەرە) ، ئێرە گردۆلکەیێکە دەبێتە سەرەتای خاکی عەجەم •

لە مانگی زیلقەعیدەی ساڵی ١٠٦٥دا سنوری شامان شکاند و پێمان خستە سەر خاکی عەجەم و بە چوار سەعات گەیشتینە قەلای (ئالباق) •

★ ★ ★

بنەتـا

لێرەدا باسی کوردستانی ئەولیـا چەلـەبێ لـە بـەرگی چـوارەمی سەیاحەتنامەکەیدا کۆتایی دێ • ئەو بەپێی فەرمانێك کە پێی دراوە دەچێتە ورمێ و تەورێز و قـەزوێن و هەمەدان و کرماشـان و بـەغدا و بەرگی چوارەمەکەی دەبڕێنێتەوە •

شێوەی نوسینی ئەولیا چەلەبیش لەم دوا بەشەدا گۆڕانێکی ئاشکرای بەسەردا دێ، وەکو جاران بە وردی لە دەر و ناوەوەی شارەکان ناکۆڵێتەوە و وشەی کورد و کوردستان بەکارناهێنێ و ئەو تام و بۆنەی پێشتوی نامێنێ • ئەوەی زیاتر سەرنجی خوێنەر رادەکێشێ ئەوەیە کە شـارەکانی ئێـرانی بە ریزە و یەك لەدوای یەك و رێکوپێك تۆمار نەکردوە ، جـۆرە ئاڵـۆزی و شلەژانێك لە زنجیرەی نوسینەکەیدا بەرچاو دەکەوێ و وا لە خوێنەر دەکـا بیری بۆ ئەوە بچێ کە ڕەنگە ئەولیا چەلەبێ بۆ هەر شارێك چوبێ بـاسی ئەو شارەی لای خۆی لە لاپەڕەیێکدا نوسیبێ و پاشان لە کۆکردنـەوە و لێکدانی ئەو لاپەڕانەدا پاش و پێش و سەر و بنی تێکەوتبێ ، یا بڵێین بـە هەندێ لەو شارانە نەچوە و تەنیا پشتی بە پرسیار و بیستن بەستوە ! ••

دەنا ناچێتە ئەقڵەوە ئەو چوبێتە (هەمەدان) و (کرماشان) و (دزفول) ، پاشان هاتبێتەوە (قەزوێن) و (سنە) و (قوم) و (کاشان) و (ساوە) و لەوێڕا بۆ شاری (ڕەی) و (دەماوەند) و ئەمجا لە قەڵای (درنە)وە بۆ (بەغدا) •

لەگەڵ ئەوەشدا چونکو زۆر پەیوەندی بە مەبەستەکەی ئێمەوە نیە ، لەپاش ئاوابونی لە سنوری رۆم و عەجەم کۆتایی بەو بەشە هات کە لەسەر کوردستان دەدوا ، ئێمەش پێش ئەوەی بەرگی چوارەمی سەیاحەتنامە تەواو بێ کۆتاییمان پێ هێنا •

★ ★ ★

پێرستی ناو و شوێنەکان

«ء»

ئاباغای (ئاباقای) ، ۳۱۲، ۳۱۸ ، ۳۱۹
ئابای سەچاقلی ، ۳۸
ئاتاق ، ۳٦
ئاتلی پاشا ، ۲۰۱
ئاتینە ، ٦٤ ، ١٦٥
ئاخمیخ ، ۲۰۹
ئاختەمار ، ۳۰۳
ئادالیا ، ۲۱
ئادەم ، ٧٦ ، ۲۸۳
ئازغناك ، ١٥٨
ئازەربایجان (ئازربایجان) ، ۹ ، ٥٨ ، ٦٢ ، ٦٤ ، ٦٥ ، ٧١ ، ٩٥ ، ١٠٥، ١٦٠، ١٦٨ ، ١٧٨ ، ١٩٠ ، ١٩١، ١٩٤ ، ١٩٥
ئاردەلان ، ۹۰
ئارەجك (ئارەچك) ، ۳۱۸
ئارمشت ، ٥٧
ئاسیای بچوك ، ۳
ئاشدی ، ٧٢ ، ٧٤
ئاغاجان ، ۲۸٤
ئاغارەزا ، ۲۸٤
ئاغاکیش (ئاغاکیس) ، ۲۰۸ ، ۲۱۲ ، ۲٤۰ ، ۲٥۲
ئاقچە ئاسمە ، ۸
ئاقچە قەلا ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٢١٢
ئاقچە قۆیونلی ، ۸ ، ١٦٠
ئاقسەرای ، ۲٥
ئاقسو ، ۱۷۷
ئاقشەهر ۱۹۳
ئاق قوینلو ، ۲۱۲ ، ۱٦۰
ئاق کیرپی ، ۱۸۱ ، ۳۰۳
ئاگرێ ، ٥٧ ، ٧٠
ئالاداخ ، ۱۷٥ ، ۱۷۷
ئالاج خان ، ۲٥
ئالباق ، ۳۲٥
ئالبستان ، ۲٥
ئالمەملیك ، ۲۲۲
ئاماسیە ، ۸ ، ۱۱ ، ۱۲ ، ۱۹۳
ئامۆك ، ۱۸۰
ئامێدی ، ۳٤ ، ٣٦ ، ۳۸ ، ٤٦ ، ٥٥، ٧٠ .
ئامیق ، ۱۷۹ ، ۱۸۰ ، ۱۹۱ ، ۲۰۷
ئاوخچی مستەفا پاشا ، ۲۳۱
ئاویغ ، ۱۱۰ ، ۲٥٧
ئایاتلوق ، ١٦٥
ئایاش‌بیلی ، ۸
ئای بەگ ، ۲۸۱
ئایشە ، ۲۹۱
ئایدۆس ، ۲۰
ئایدنج ، ١٦٥

ئەبازە ، ٨١ ، ١٠٠
ئەبازی ، ١٨٤
ئەباغای ، ٢٤٠
ئەبللە ، ٥٩ ، ٦٠
ئەبوئیسحاقی گازرونی ، ٢٨٢
ئەبو بەکر ، ٣٢ ، ١٣٣ ، ٢١٢ ، ٢٢٣
ئەبولخەتیب ، ٦٠
ئەبو سعود ، ٤٥
ئەبو سعودی سلێمانێ ، ٢٧٩
ئەبو شەراب محەممەد پاشا ، ٣٤
ئەبو عەلی سینا ، ١٣٣
ئەبو لەیس ، ٤٥
ئەبو لەیسی سەمەرقەندی ، ٢٧٩
ئەبی عەمری کەندی ، ٢٨٣
ئەتاق ، ٣٦ ، ٥٥ ، ٦٩ ، ٩٥
ئەتینا ، ٢١٨
ئەحمەد ، ١٤٩
ئەحمەد ئاباد (ئەحمەداباد)، ٥٤، ٢٩٥
ئەحمەد اغا ، ٢٠١
ئەحمەد اغای ئەرغەنەلی (ئەرغەنیلی) (ئەرخەنیلی) ، ٨١ ، ١٨٧ ، ٢٢٤ ، ٢٣٥ .
ئەحمەد بەگ ، ٢٨٧
ئەحمەد پاشا ، ٤٦ ، ٢١٦
ئەحمەد پاشای خیابی ، ٣٠٤
ئەحمەد چەلەبی ، ٢٨٠
ئەحمەدی قەرە حەساری ، ٢٧٩
ئەختاد ، ١٨
ئەختەری ، ٢٧٩
ئەخلات ، ١٠٧ ، ١٥٣ ، ١٥٨ ، ١٥٩، ١٦٠ ، ١٦١ ، ١٦٢، ١٦٥ ، ١٦٦، ١٦٧، ١٦٩ ، ١٧٢ ، ١٧٦ ، ١٩١، ٢٠٧ ، ٢٣٧ ، ٢٤٦
ئەدرنە ، ١٦١ ، ١٩٣
ئەدەنە ، ١٧٩ ، ١٩١ ، ٢٢١ ، ٢٢٨
ئەربیل ، ٥٨
ئەرتوغرول ، ١٣ ، ١٦٠ ، ١٦٦
ئەرچەکی بالا ، ٣١٥
ئەرجیش ، ١٥٩ ، ١٦٩ ، ١٧٣ ، ١٧٤ ، ١٧٥ ، ١٧٦، ١٨٥ ، ٢٠٨، ٢١٢ ، ٢٣٦ ، ٢٣٧ ، ٢٥٥، ٢٥٨، ٢٧١ ، ٢٧٣ ، ٢٧٥ ، ٢٩٧
ئەرخەنی (ئەرخنی) (ئەرغنی) (ئارغنی) ، ٢٧ ، ٢٩ ، ٣٠ ، ٣٦ ، ٣٩ ، ٥٣ ، ٦٩
ئەردەلان ، ٩١ ، ٣١٢
ئەردەمیت ، ١٩٧ ، ٢٠٣ ، ٢٠٧ ، ٢١٢ ، ٢٢١ ، ٣١٤ ، ٣١٧
ئەمردود ، ١٩٣
ئەردەوێل ، ١٩٤
ئەردین ، ١٩٣
ئەرزەرۆم ، ٣٠ ، ٣٤ ، ٤٧ ، ٩٠ ، ٩٤ ، ١٠٧ ، ١٤٩ ، ١٧٦ ، ١٨٥ ، ١٩٣، ٢٢٥ ، ٢٢٦ ، ٢٣١ ، ٢٣٥، ٢٣٧ ، ٢٣٨ ، ٢٧٣ ، ٢٩٩
ئەرژەنگ ، ٢٨٤
ئەرەجك ، ٢٠٨ ، ٢٤٠ ، ٢٥٢
ئەرمەن ، ٢٨ ، ٦٤ ، ٢٠٨
ئەرمەناك ، ١٧٩
ئەرمەنی ، ١٥ ، ٢١٦
ئەرمیش ، ٢٠٧
ئەرنەووتن ، ١٧٦
ئەزدەمید ، ٢٢٢
ئەزغاك ، ٢٣٧
ئەزهەر ، ٤١ ، ٤٥
ئەسپوز ، ١٢ ، ٢٦
ئەسپوزان ، ١٢ ، ١٣ ، ١٥ ، ١٩ ، ٢١ ، ٢٣ ، ٢٤
ئەستەرگۆن ، ٤٧
ئەستەمول ، ٧ ، ١١ ، ٢٠ ، ٢٢ ،

٢٦ ، ٤١ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٦٦ ، ٦٧،
١٣٠، ١٤٨ ، ١٦١ ، ١٦٢ ، ١٦٨،
١٧٥، ١٨١ ، ١٨٥ ، ١٨٧ ، ١٩٢،
١٩٣، ٢٠٦ ، ٢٢٦ ، ٢٥١ ، ٢٧٠،
٢٨٧، ٢٨٨ ، ٢٩٦ ، ٣٠٦ ، ٣١٢،
٣١٧ .
ئەستینوز ، ٨
ئەسكلیب ، ٢١٣
ئەسكەلە ، ١٨٧ ، ٢١٤ ، ٢١٩
ئەسكەندەر ، ١٠٣ ، ١٠٤ ، ١٠٨ ،
١١١، ١١٦ ، ١١٧ ، ١٢٠ ، ١٤٥،
١٧٦، ١٩٠ ، ٢١٩ ، ٢٤٣ ، ٢٥٨،
ئەسكەندەر پاشا ، ٤٢ ، ٥٠ ، ٢٠١،
٢٠٥ .
ئەسكەندەری گەورە ، ٨٩
ئەسكەندەری یۆنان ، ٧١
ئەسكەندەریە ، ١٦٥
ئەسعەد ئاباد (اباد) ، ١٩٢ ، ١٩٤
ئەسەد بەگ ، ٢١٩
ئەسما خان ، ٢١٩
ئەسما خانم ، ٢١٩
ئەسوان ، ٢٩٠
ئەشك ، ٥٠
ئەعاراز ، ١٥
ئەفراسیاو ، ٢٨١
ئەقلی ، ٨٤
ئەگلەنجە ، ١١٥
ئەگیل ، ٢٧ ، ٢٨ ، ٣٦ ٣٧ ، ٣٩ ،
٦٩ .
ئەلبورز ، ١٦٥
ئەلجە ، ١٧
ئەلخەتیب ، ٧١
ئەلقاس میرزا ، ١٦١ ، ١٩١ ، ١٩٤ ،
ئەلاجە ، ٢٠١
ئەلمان ، ١٦ ، ١٩٢ ، ٢٨٧
ئەلكیش ، ١٥٩
ئەللاویردی ، ١٨
ئەلوتەوەكیل ، ٦١
ئەلوتەوەكیل عەلەلا ، ٥٨
ئەلوستەنسیر ، ٦١
ئەلوستەوفی بیللا ، ١٥٩
ئەلوعتەسیم بیللا ، ٦١
ئەلوقتەدیر ، ٦١
ئەلوەن ، ١٤٦
ئەلوەند ، ٢١٩
ئەلینای ئەكفوری ، ١١
ئەملەج ، ٢٩٤
ئەمیر بەگی مەحمودی ، ١٩١
ئەمیر چەلەبی ، ٢٨٢
ئەمیر خان ، ١٦٣
ئەمیر زیاد ، ١٦٦
ئەمیر ساوەران ، ١٦٧
ئەمیر عومەر ، ١٤
ئەمیر عەلی تەوریزی ٢٨٤
ئەمیر عیدبار ، ١٦٧
ئەمیر كوردومان ، ١٦٦
ئەمینە ، ١٨
ئەمهان ، ١٨
ئەمیر یادی ، ١٦٦
ئەنتاكیە ، ١٦٥
ئەنزەلە ، ١٨
ئەنگوری ، ٨
ئەنەدۆڵ ، ٧ ، ٩٣ ، ١٦٥ ، ١٩١ ،
٢٢١ .
ئەنوەری ، ٢٧٩
ئەورەنگ ، ٢١٩
ئەولیا ، ٧، ١٥١، ١٦٤، ٢٢٧، ٢٥٣،
٢٦٨ ، ٢٧٠، ٢٩٨ ، ٣١٠ ، ٣١١،
٣١٢ ، ٣٢٠
ئەولیا ئەفەندی ، ٨١

ئەولیا بەگ ، ١٨٥
ئەولیا بەگی مەحمودی ، ١٢٣ ، ٣١٩
ئەولیا چەلەبی ، ٣ ، ٤ ، ٥ ، ٧٩ ،
٨٧ ، ٩١ ، ١٠١ ، ١٤٨ ، ١٥٠ ،
٢٢٥ ، ٢٣٢ ، ٢٦٧، ٣١١، ٣١٧
٣٢٦ .
ئەهوان ، ٥٩
ئەیا سۆفیا ، ٢٧ ، ٤١
ئوتریش ، ٦٣
ئوجان ، ١٩٢ ، ١٩٤
ئۆرتەخان ، ٢٧ ، ٣١
ئورفە ، ١٤ ، ١٩١
ئورغون ، ١٦٩
ئوزون عومەر ، ٢٨٨
ئوزەجك ، ٢١٢
ئوسف ، ٢١٩
ئوسکودار ، ٧ ، ١٩٣ ، ٣٠٥
ئوسکە ، ١٩٣
ئۆغراغا ، ٢١٩
ئۆغرون ، ٣٩
ئۆغرونی پاشا ، ٢١٨
ئۆغزن ، ٢٠٣
ئۆقچی زادە ، ٢٨٠
ئولاش ، ٩ ، ١٠
ئولامە پاشا ، ١٩٢ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ،
٢٠١ ، ٢٠٥ ،
ئولو ، ١٥ ، ٢١٣ ، ٢١٤ ، ٢١٨
ئولوە سلتان جیهانشا ، ٢٢١
ئولان پاردی ، ١١٥
ئووا ، ١٤٧ ، ١٥٢ ، ١٥٣ ، ١٥٤ ،
٢٣٨، ٢٤١ ، ٢٤٣ ، ٢٤٤ ، ٢٥٠،
٢٥٧ ، ٢٧٧ ، ٢٩٩
ئۆیخ ، ١٠٣ ، ١٠٥ ، ١١١ ، ١١٧ ،
١٤٤ ، ٢٤٠ ، ٢٥٨
ئومەمان ، ٢١٩
ئومما ، ٢١٩
ئیبشیر پاشا ، ٣٠ ، ١٥٠ ، ١٦٨ ،
١٨٥ ، ١٨٦ ، ٢٧٠ ، ٣٠٥ ، ٣٢٢
ئیبراهیم : ٤٦ ، ١٥٤
ئیبراهیم پاشا ، ١٩١ ، ١٩٢ ، ٢٠٥،
٣٢٤ .
ئیبراهیم پێغەمبەر (برایم پێغەمبەر) ،
١٥٨ .
ئیبن ئەلئەسیر ، ٢٨٣
ئیبن عەباس ، ٥٢
ئیبن کرمان ، ١٦٥
ئیبنو دوقماق ، ٢٨٣
ئیبنو حیجلە ، ٢٨٣
ئیبنو حوجە ، ٢٨٣
ئیبن عەبدو حەلیم ، ٢٨٣
ئیبنول خەرجون ، ٢٨٣
ئیبنول سوبوکی ، ٢٨٣
ئیمام سجارە ، ١٥
ئیبن فەیزوللا ، ٢٨٣
ئیبنو کەسیر ، ٤٥ ، ٢٨٣
ئیبن مەسعود ، ٤٥
ئیبنو مالیك ، ٢٧٩
ئیپاریە ، ٤٢ ، ٤٥ ، ٥٠
ئیدریس ، ٢٨٠
ئێران ، ٧١ ، ٧٤ ، ٧٨، ١٦١ ، ١٩٢،
١٩٣ ، ٢٠٢ ، ٣١٢ ، ٣١٤ ، ٣٢٦
ئیرگانەسی ، ٩٤
ئیزغاك ، ٢٣٨
ئیزمید (ئزمید) ، ٧ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٢٣
ئیواز ، ١٨
ئینەبۆل ، ٢٨٨
ئیمام عیوەز ، ١٥
ئیمامی ئەبو بەکر ، ٤٤
ئیمام عومەر ، ١١ ، ٥٩
ئیمامی عەلی ، ٥٢ ، ٧٠ ، ١٠٢

ئینگلیز ، ٥٤
ئیشلی سورگون ، ٨
ئیشریك ، ٥٠
ئیسماعیل ، ١٢٤ ، ٢٧٦
ئیسماعیل ئاغا ، ١١٤
ئیسماعیل خان ، ١٦٦
ئیسفەهان ، ٢١، ٢٤ ، ١٠٩ ، ١٢٤، ١٢٧ ، ١٤٦ ، ١٩٢ ، ١٩٤، ٢٨٧، ٢٨٨ ، ٢٨٩ ، ٢٩٢ ، ٣١١
ئیسراییل خان ، ١٦٦
ئیزول ، ٢٥ ، ٢٦ ، ٢٧ ، ٦٩
ئیزولی ، ٢٦ ، ٣١٠

« ب »

باب ناسر ، ٢٠٣
بابری ، ٧٩
بابل ، ١٠٦
بابه سۆران ، ٣٠٩
باپیر ، ٨٥
باپیری ، ٢٤٦
باخ جینانی ، ١١٥
بارام پاشا ، ١٥ ، ١٨ ، ٤٢ ، ٤٣
بارگر ، ١٧٧ ، ١٧٨ ، ١٨٥ ، ١٩١ ، ٢٠٨ ، ٢١٢ ، ٢٣٦ ، ٢٤٢
بارگری ، ٢٧٣
بازارجك ، ٢٨٨
بازلق ، ١٧٧
باسنفا ، ٨٩
باشخان ، ٢٧ ، ٣٠ ، ٣١
باقی ، ٢٧٩
بالقلی ، ٤٧
بالقی ، ٤٤
بالیس ، ١٤
بانویه ، ١٨
بایبود ، ٣٣
بایندرخان ، ١٦٠
بایەزید ، ١٨٥ ، ٢٠٨ ، ٢١٢ ، ٢٤٢، ٢٧٣ ، ٢٨٠
بایەزید خان ، ٢٨٤
بتلیس ، ١٠٣ ، ١٠٤ ، ١٠٨ ، ٢٧٤، ٢٧٧، ٢٩٠ ، ٢٩١ ، ٢٩٢ ، ٢٩٣، ٢٩٦، ٢٩٧ ، ٢٩٨ ، ٣٠٠ ، ٣٠١، ٣١٠ ، ٣٢٤
بداخ بەگ ، ١١٥
برایم ئاغا ، ٢٥٦
برایم بەگی مەحمودی ، ١٨٥ ، ٢٣٧، ٢٤١، ٢٤٢ ، ٢٤٥ ، ٢٥٦ ، ٢٥٨، ٢٧٣ .
برایم بەگ ، ٢١٠
بردعە ، ٢٤٠
بزدۆك ، ٣٢١
بزنی ، ٢٤٦
بزێکی ٢٤٦
بەتاڵ غازی ، ١١
بەدر بەگ ، ١١٤
بەدری خان ، ١١٦
بەدرەدین ، ١٢٤ ، ١٣٠ ، ٢٧٥ ، ٢٧٦ .
بەتلیمۆس ، ٥٢ ، ١٧١
بەتمان ، ٢١ ، ٣٩ ، ٥٥ ، ٨٧ ، ٨٩ ، ٩٠ ، ٩٣ ، ٩٤ ، ١٠٣ ، ١١٨
بەختونەسر ، ٧١ ، ٧٨
بەدەخشان ، ١٨
بەردەع (بەردع) ، ٢٠٨ ، ٢١٢ ، ٢٥٢
بەردەکون ، ١١٦
بەردینج ، ٥٣
بەرقوق ، ٢٨١
بەرمەکی ، ١٤٧

بەردنسیج ، ٢٨
بەسرە (بەسرا) ، ٥٤ ، ٥٦ ، ٥٩ ،
٦٠ ، ٦١ ، ٨٤ ، ٨٦ ، ٩٠ ،
٢٨٧
بەشارەت ئاغا ، ١١٠ ، ١١٤ ، ١١٥
بەشارەت ئۆغلی ، ٢١٨ ، ٢١٩
بەشیر ، ١٨
بەغدا ، ٣٤ ، ٥٤ ، ٥٦ ، ٥٨ ،
٦١ ، ٦٢ ، ٦٦ ، ٦٩ ، ٧٢ ،
٨٤ ، ٨٨ ، ٩٠ ١٣٠ ، ١٤٩ ،
١٦٥ ، ١٨٥ ، ١٩٢ ، ٢٧٠ ،
٢٨٠ ، ٢٨٧ ، ٣١٢ ، ٣٢٤ ،
٣٢٦
(بەغدۆ) (باغدۆ) (بەخدۆ) : ٥٩ ،
١٠٢ ، ١١٩ ، ١٤٤
بەغەوی ، ٤٥ ، ١٤٦ ، ٢٧٩
بەکداش ، ١١٠ ، ١٨٢
بەکداش ئاغا ، ١٥ ، ١٨
بەکداش ئاغای مەلیك پاشای ، ١٦
بەکری ، ٢٨٠
بەگباسدی ، ٨
بەگ بازاڕی ، ٨
بەگی مەحمودی ، ١٦٥
بەلات ، ١٦٥
بەلخ ، ٢٨٨
بەلگراد ، ١٩٣
بەلەدول خەتیب ، ٧٠ ، ٧٩
بەندی ماسی ، ١٥٨ ، ١٧٧ ، ١٧٨ ،
٢٢٢ ، ٢٣٦
بەندەمیرە ، ٢٢٢
بەنی قەتور ، ٢١١ ، ٢١٢ ، ٢٤٠ ،
٢٥٢
بەنیقەستیل ، ١٨٥
بەیتولمەقدس ، ٧١
بەهزاد ، ٤٩ ، ٢٨٤
بەهسەنی ، ٣٠
بەهلولی ، ١٨٢
بۆتان ، ٦٢
بوخارا ، ٢٩٥
بوخاری ، ٤٥ ، ٢١٤
بودین ، ٢١ ، ٤٧
بورهاناغا ، ٢١٩
بوسرای حۆران ، ١٦٥
بۆشناق ، ١٧٦
بوقرات ، ١٢١
بولغاری ، ٢٩٥
بۆمبوج ، ١٤
بیدکار ، ١٩١
بیرەدوسی (پیرەدوس) ، ١٨٥ ،
٢١١
بیرەجك ، (بیرەجگ) ، ١٤ ، ٢٥ ،
٥٦ ، ٧٠
بیستون ، ١٩٥
بیقلی پاشا ، ٢٨ ، ٢٩ ، ٣٥ ، ٤٠ ،
٥١ ، ٧٢ ، ٨٨
بیقلی محەمەد پاشا ، ٤٤
بیلاد رەبیع ، ٧٨ ، ٧٩

((پ))

پاپامۆنتە ، ٥٥
پاپش ، ٢٥٢
پادرە ، ٥٥
پازاڕکۆیی ، ١٧٧
پاس ، ١٧٩
پاسك ئاغا ، ٣٢٠
پاسین ، ٢٣٨ ، ٢٥٥ ، ٢٥٨ ، ٢٧٣
پالو ، ٢٧ ، ٢٨ ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٣٩ ،
٥٣ ، ٧٠
پالیا مۆنتە ، ١١٨

بچوی سەرم ، ٢١
براوده ، ١٩٩
برۆسه ، ٩٤ ، ١١١ ، ١٦٦ ، ٢٢٨
برتك (پەرتك) ٣٦ ، ٣٧ ، ٦٩
بردەرەش ، ٣١ ، ٥٣
بردی عارەب ، ١١٠
بردیکچ ، ٥٤
بزگارمگال ئللەکساندره ، ١٠٤
بسان ، (پسیان) ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٩١ ، ١٧١
بنیانش ، ١٨٥ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٢٣٨ ، ٢٤٢ ، ٢٤٦ ، ٢٥٠ ، ٢٧٣ ، ٣١١ ، ٣١٤ ، ٣٢٠ ، ٣٢٢ ، ٣٢٣ ، ٣٢٤
ورتەقال ، ٥٤
ورتەقالستان ، ٦٠
وزان ، ٣٦ ، ٣٧
ۆلۆنیا ، ٦٣
مچەوی ، ٢٨٢
مرچینه ، ٢٠٩
مریشان ، ٢١٩
مرویز ، ٢١٩
مریبۆی خانم ، ٢١٩
مشیش ، ٥٧
ملەکان ، ١١٥
هلەوان ئوغلی ، ٢١٨
ری پاشا ، ١٩٣ ، ١٩٤
بکار باشی ، ٢١
بلوار ، ٥٤

« ت »

بنده ، ١٨ ، ١١٥
جدین عالیشان ، ١٦٨
جدین محەمەد کوڕی عەبدوللا ، ٢٨٣
تاجر زاده ، ٢٨٠
تاژدین ، ١٩٠ ، ٢٠١
تانەکی ، ٢٤٦
تاوخچی مستەفا پاشا ، ٢٢٥ ، ٢٣٥
تاهیر بیبەرس ، ٢٨١
تبلیس ، ٥٥ ، ٨٠ ، ٨١ ، ٩٣ ، ٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ٩٨ ، ٩٩ ، ١٠٠ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ، ١٠٤ ، ١٠٥ ، ١٠٦ ، ١٠٨ ، ١١٠ ، ١١١ ، ١١٥ ، ١١٦ ، ١١٧ ، ١١٩ ، ١٢٢ ، ١٢٥ ، ١٢٦ ، ١٤١ ، ١٤٢ ، ١٤٥ ، ١٤٦ ، ١٤٧ ، ١٤٨ ، ١٤٩ ، ١٥٠ ، ١٥١ ، ١٥٢ ، ١٦٢ ، ١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٧٦ ، ١٨١ ، ١٨٤ ، ١٨٥ ، ١٩٢ ، ٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٢ ، ٢١٩ ، ٢٢٤ ، ٢٢٥ ، ٢٢٦ ، ٢٢٩ ، ٢٣٠ ، ٢٣٢ ، ٢٣٣ ، ٢٣٤ ، ٢٣٦ ، ٢٣٨ ، ٢٣٩ ، ٢٤٠ ، ٢٤١ ، ٢٤٣ ، ٢٤٤ ، ٢٤٥ ، ٢٤٨ ، ٢٥٠ ، ٢٥٢ ، ٢٥٣ ، ٢٥٦ ، ٢٥٨ ، ٢٦٠ ، ٢٦١ ، ٢٦٤ ، ٢٦٦ ، ٢٦٧ ، ٢٦٩
ترخی ، ٢٨
تسکلی پاشا ، ٢٢٢ ، ٢٢٣
تسو ، ١٩٢
تکریت ، ٥٥ ، ٧٠
تۆپداشی ، ١٤ ، ١٥
تۆختەمیش پاشا ، ١٦٦
توخمه ، ١٩ ، ٢٠ ، ٢١
توران ، ٧١ ، ١٩٢
تورجان ، ٣٣ ، ٣٤ ، ١٠٥ ، ١٦١

تورعەی مەلیك پاشا ، ٥٦
تورك ، (تورکی) ، ٤ ، ٥ ، ١٣ ، ٢٥ ، ٦٢ ، ٦٤ ، ٩٢ ، ١١٨ ، ١٢٣ ، ٢٨٤ ، ٢٩٩ ، ٣١٧
تورکستان ، ١٦٠
تورکمان ، (تورکمانی) ، ٩ ، ١٠ ، ١٢ ، ١٦ ، ١٧ ، ٢٥ ، ٦٣ ، ٦٤ ، ٧٢ ، ٩٩ ، ١١٨ ، ١٧١ ، ١٧٢ ، ٢٢٦ ، ٢٨١ ، ٢٨٥ ، ٣١٩
تورکە ، ٢٥٠
تورنا ، ١٢٥
توغلی ، ٣٥
تەبریل ، ٥٨
تەبەرا ، ٥٩
تەبەرستان ، ١٦٥
تەبەری ، ٤٥ ، ٢٨٢
تەتار (تەتەر ، تـەتاری) ، ١٦٠ ، ١٦١ ، ١٨٢ ، ٢٠٤ ، ٢٧١
تەتاربەگ ، ٢٥٢
تەحتیوان ، ١٠٧ ، ١٥٣ ، ١٩٣ ، ٢٣١ ، ٢٤١
تەحتی ماشا ، ٥٣
تەرابلوی ، ١٩١
تەرجیل ، ٣١ ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٥٣ ، ٥٥ ، ٧٠ ، ٩٥ ، ١٠٧ ، ١٨١
تەرەبزون ، ١٩
تەرسوس ، ١٦٥
تەقلەبان ، ١١٠ ، ١١٥ ، ١١٧ ، ١١٩ ، ١٢٠ ، ١٢٧ ، ١٤٤ ، ٢٤٤ ، ٢٥٨
تەقیەدین بەلخی ، ٢٨٤
تەرخیل ، ١٨
تەکمان ، ٢٣٧ ، ٢٣٨ ، ٢٥٨ ، ٢٧٣
تەکنەچی زادە ، ٢٨٠
تەگەردانی ، ٤٣
تەل ، ٢١
تەلجەزیرە ، ٧٠
تەلەسان ، ٢٨١
تەهماسب ، ١٩١
تەلهەوار ، ٧٠
تەمانی ، ٢٤٦
تەنجە ، ٢٨١
تەنزیلە ، ١٨
تەنوزە ، ١٩١
تەواش سلێمان پاشا ، ٢١١
تەورێز ، ١٧ ، ١٢٧ ، ١٢٨ ، ١٦١ ، ١٦٢ ، ١٩٢ ، ١٩٤ ، ٢٠١ ، ٢٠٣ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٢١٤ ، ٢١٦ ، ٢١٧ ، ٢٢٣ ، ٢٢٨ ، ٣١٢ ، ٣١٦ ، ٣٢٦
تەی ، ٦٨ ، ٧٢ ، ٧٨
تیرە ، ٢٨٥ ، ٢٨٦
تیلون ، ٢٨١
تەیمور ، ٧٢ ، ١٧٤ ، ١٨٠ ، ١٨٣ ، ١٩١ ، ١٩٥
تەیموری لەنگ ، ١٢ ، ٦٩ ، ٧٨ ، ٨٨ ، ٨٩ ، ٩٥ ، ١٦١ ، ١٨٨ ، ١٩٠ ، ٢٢٣ ، ٢٣٥

« ج »

جالندەر ، ٩٧
جالوت ، ١٩٠
جامەخان ، ١٢٧
جالۆتشا ، ٣٠٢
جالینوس ، ١٢١
جانپولاد ئاغا ، ٢٣١
جانکلەر ، ١٨٠

جانویردی ، ١٨
جان بزدی ، ١٨
جان‌بەگ ، ٢٨٧
جان‌پەترۆکشیر ، ١٢٣
جان‌خانم ، ١٦٦
جان شیرازە ، ٢٨٨
جان‌فیدا ، ١٨
جانك ، ١٨٠
جان نیسار ، ٢١٩
جان‌یای ، ٢١٩
جرجریا ، ٥٨
جرم ، ٢٩١
جسق ، ٢٣٩
جسقە ، ٦٩
جندرەچی زادە ، ٢٨٠
جیددە ، ٥٤
جوان مەرد ، ١٨
جوبرائیل ، ٧٧
جودی ، ٧٦ ، ٩٠
جۆلانی ، ٢١١
جولندی ، ٢١٩
جوموشگەزەك (چوموشگەزەك) ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٦٩ ، ٢٣٩
جۆلەمێرگ ، ٢٠٨ ، ٢٨٦
جەبەل‌سن ، ٧٥
جەرجیس پێغەمبەر ، ٧٨
جەریری ، ٤٥
جەزیرە ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٥٤ ، ٥٧ ، ٦٠ ، ٦٩ ، ٧٠ ، ٧٢ ، ٨٨ ، ٨٩ ، ٩٠ ، ٩١ ، ٩٢
جەزیرەی ئیبنو عومەر ، ٨٩
جەزیرەی عومەر ، ٦٠
جەعبەر ، ١٣ ، ١٤ ، ٧٠ ، ١٦٠
جەعفەر اغا ، ٢١٧
جەعفەر اغای خادم ، ٢١٥ ، ٢٢٢
جەعفەر اغای خەزێنەدار ، ١٨٤
جەعفەری بەرمەکی ، ١٤٧
جەغالە ، ٣٢٣
جەغەتایی ، ١٦٣
جەم بەگ ، ٢٨٧
جەمشید ، ١٢٤
جەنەتی چەلەبی ، ١١٣
جەوهەر ، ٢١٩
جیرك ، ١١
جیستاو ، ٢٨٧
جین ، ٢٧

« چ »

چارداقلی ، ٥١
چارەپەردی ، ٢٧٩
چاقت ، ٣٠٥
چاکر اغا ، ١١٠ ، ١١٤ ، ١٤٦ ، ١٥١ ، ٢٤٣ ، ٢٤٦ ، ٢٥٧ ، ٢٥٨
چالاب ویردی ، ١٨
چاڵدێران ، ٣٣ ، ٣٤ ، ٧٢ ، ٨٨ ، ٩٥
چاڵش ، ٢٣٨
چاڵەگەرماو ، ٢١٧
چاومار ، ٣٠٥ ، ٣٠٦ ، ٣٠٧ ، ٣٠٩ ، ٣١٠
چاوڕەش ، ١١٥
چای‌باش ، ١٨١
چایەری سڵەمان بەگ ، ٣١٥
چپاقچور (چەپاقچور) ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٦٩ ، ١٠٧ ، ٢٣٩
چندەدان ، ٢١٥
چرقە ، ٥٤
چلردی ، ٢١٩

چنارلی ، ٥٣
چناره ، ٢٨
چوار بەردە ، ٤٧
چۆپان ، ٩٤ ، ١٦٦
چۆپانلو ، ٢٠٨ ، ٢١٢ ، ٢٤٠ ، ٢٥٢
چوروم ، ٨ ، ١١٠
چوکچ ، ١٠
چۆلاق سولتان ، ٢١٠
چۆل تەپە ، ٨٦
چۆماخلی ، ١٧٩
چۆماقلی ، ١٨١
چومەز ، ٢١٩
چونکوش ، ٣٠
چەرکەس ، ٨١ ، ١٠٠ ، ١٢٨ ، ٢٠١ ، ٢٠٥
چەرمك ، ١٥ ، ٢٧ ، ٣٠ ، ٣١ ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٣٩ ، ٧٠
چەکوانی ، ٨٧ ، ٩١ ، ٩٦ ، ١٧١ ، ٢٣٠ ، ٢٤٦
چەلۆیی ، ٢٤٦ ، ٢٦٠
چەلەبی ، ٢١٥
چەماپور ، ١٠٤
چەمەندەر ، ٩٨
چەمەنیبەگ ، ٢٨٧
چەندەدان ئاغا ، ١١٤
چەندەدان ئۆغلی ، ٢١٨
چەنگوش ، ٢١٨
چەنگیز ، ١٦٠
چەنگیزخان ، ٣٢٣
چیا چە لەبی ، ٢١٤ ، ٢١٧ ، ٢٢٢
چیغەلی خان ، ١٦٦
چیك ، ٦٣
چیکان ، ١٢٧
چیمەنی چالیش ، ٢٤٠
چینە دار ، ١١٠
چین ، ١٣١ ، ٢٩٥

« ح »

حاجی جاروللا ، ١٧٣
حاجی رەجەبی پرۆسەیی ، ٢٨٨
حاجی سولەیمان ، ٢٠٠
حاجی شاش مستەفا ، ٢٨٨
حاجی ئاغا ، ١٨
حاجی مستەفا ، ٢٨٦
حافز ، ١٢٤ ، ٢٧٩
حاکم بیئەمریللا ، ١٠
حاکمە ، ١٨
حالەتی عەزمی زادە ، ١٢٣
حامید ئەفەندی ، ١٧٢
حاندیك ، ٨٧
حسول ، ١٠٩ ، ١١٢ ، ١١٧
حوسێن ، ١١ ، ١٢٤
حوسێن ئاغا ، ١٨١ ، ٢٧٥
حوسێن ئاغا قولیخان ، ٢١٧
حوسێن ئەفەندی ، ٢٨٠
حوسێن ، ئەفەندی رۆژنامەچی ، ٣٧
حوسێن پاشا ، ٤٨
حوسێن پاشا جانپۆلاد ، ٢٢٣
حوسێن پاشا شێتە ، ٢٢٨
حوسێن غازی ، ١١
حوسێنی ، ٤٩ ، ٢٨٣
حۆران ، ١٩
حوکم ، خانی ، ١٠
حوکمی زادە ، ٢٨٠
حوموس ، ٢١٣
حەبەش (حەبەشە) ، ٥٤ ، ٢٨١ ، ٢٩٠ ، ٢٩٥
حەدیسە ، ٧٠

حەرران ، ٧٠
حەریری ، ٢٧٩
حەزۆ ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٣٩ ، ٩٣ ، ٩٤، ٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ١٠٧ ، ١٨١ ، ١٩٢ ، ٢٣٩ ، ٢٧٣
حەسار ، ٧٠ ، ٢٠٦
حەسیر ، ٤٣
حەسەن ، ١٢٤ ، ١٤٧ ، ٢٧٦
حەسەن بادرەق ، ١٠
حەسەن بایندر (خان) ، ١٦٦ ، ١٩٠
حەسەن بەگ ، ٢١٠
حەسەن پاشا ، ٤٩ ، ٩٥
حەسەن تابدی ، ١٧٨
حەسەن چەلەبی ، ٩ ، ٢٧٩
حەسەن چەلەبی ئوسکوداری ، ٢٨٠
حەسەن چەلەبی قمره حەساری ، ٢٨٠
حەسەن دەدەی ئەخلاتی ، ١٦٥
حەسەنکێف ، ٢١ ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٥٤، ٥٥ ، ٧٠ ، ٨٨ ، ٨٩ ، ٩٠ ، ٩٨ ، ١١٨ ، ٢٦٧
حەسەنە درێژی ئاق‌قوینلو ، ١٠٥
حەسەنمەنسور ، ٢٥ ، ٣٠
حەسەنی شاملو ، ٢٨١
حەفس ، ٢٨١
حەلەب ، ١٦ ، ٢٥ ، ٤١ ، ٧٦ ، ٩١ ، ١٤٢ ، ١٩١ ، ١٩٢ ، ٢٨٧ ، ٢٩٠ ، ٣٢٢
حەما ، ١٣١
حەمبەلی ، ٢٠٧
حەمدانی ، ٨٧
حەمراوات ، ٤١ ، ٤٦ ، ٤٧ ، ٤٩
حەمرە ، ٦٢
حەوا ، ١٨
حەنەفی ، ١٦٤ ، ٢٠٧
حەیدەر ، ١١٩
حەیدەر ئاغا ، (حەیدەراغا) ، ١١٤ ، ١٥١ ، ٢٧٧
حینێ ، ٢٩

« خ »

خاتونیه ، ٧٤ ، ١١٠ ، ١١١ ، ١١٦ ، ١١٧ ، ١٤٣ ، ١٤٥
خاتیمه ، ١٨
خاپور ، ٣٦ ، ٥٥ ، ٥٦ ، ٥٧ ، ٧٩
خارپوت ، ٢٥ ، ٢٦ ، ٢٧ ، ٣٦ ، ٣٩ ، ٦٩ ،
خەزێنە ، ١٢٧
خاس‌تەپە ، ٧٠
خاس‌چایەر ، ٩٤
خاقانی ، ٢٧٩
خاڵتی ، ٨٧ ، ٩١ ، ٩٦ ، ١٧١ ، ٢٣٠ ، ٢٤٦
خالید ، ٣٢ ، ٦٥
خالید ئەفەندی (ئوسکوداری) ، ٢٨٠
خالید کوڕی وەلید ، ٤٤
خالیسە ، ٢١٩
خانی پاپشن ، ٢٤٢
خانچۆك ، ٣٧
خانی خسرەو پاشا ، ٢٤٢
خانقولی شیرازە ، ٢٨٨
خان مرادبەگ ، ٢٨٦
خان مستەفا ، ١٠١
خانم سولتان ، ١١٤ ، ١٤٦ ، ٢٩٠، ٢٩٢ ، ٣٠٠
خانویردی ، ١١٥
خانی ئالاجە ، ٩٠

خانیجه ، ٣٣
ختونی مەقدیسی ، ٢٨٢
خسرەو پاشا ، ٤٢ ، ٤٥ ، ٩٠ ، ١١٠ ، ١١١ ، ١١٤ ، ١١٥ ، ١٥٢ ، ١٨١ ، ١٨٨ ، ١٩٠ ، ١٩١ ، ١٩٢ ، ١٩٨ ، ٢٠١ ، ٢٠٧ ، ٢١٣ ، ٢١٤ ، ٢١٥ ، ٢١٦ ، ٢٢١ ، ٢٩٩
خسرەویە ، ٦٧
خواجە ئەحمەد یەسەوی ، ١٣
خوتین ، ٢٢٨
خوراسان ، ٢٨٨ ، ٢٩٢ ، ٢٩٥
خوڕخوڕە ، ٢١٣ ، ٢١٤ ، ٢١٦
خورشید خانم ، ١٦٦
خوڕەم ، ٢١٩
خوسرەوانی ، ٢٩٥
خۆشاب ، ٢١٠ ، ٣٠٦ ، ٣٠٨ ، ٣١٥ ، ٣١٦ ، ٣١٧
خونچەبۆی ، ١٨
خۆی ، ١٦٢ ، ١٩٢ ٢٠٨ ، ٢١٠
خەتا ، ٢٧٩
خەتمە ، ٢١٩
خەتیب ، ٥٥
خەدیجە خانم ، ١٨
خەزە ، ٧٠
خەڵات ، ١٦٣
خەلیل ئاغا ، ١١٠
خەلیل پاشا ، ١٨٩
خەندان ، ١١٥
خەنەس ، ٢٣٧ ، ٢٣٨ ، ٢٥٥ ، ٢٧٣
خەوەرنەق ، ٢١٥
خیزل ، ٥٧

« د »

دارا ، ٧١ ، ٧٤ ، ٧٨
داراغاجی ، ٢٦ ،
داربلە ، ٣١٠
دارندە ، ٢١
داسلیجە ، ٢٨٨
داغستان ، ١٦٦ ، ٢٨٧
داقوق ، ٥٨
داڵەگەڕ ، ٢٠٨ ، ٢١٢ ، ٢٤٠ ، ٢٥٢
دانشمەند ، ١١ ، ١٣
دانیمارکە ، ٥٤
دانیۆل ، ٥٤
داود پێغەمبەر ، ٢١٢
داودی ، ١٦٥ ، ٢٨٧
دبرە ، ٥٩
درندە ، ٢٥
دروز ، ٦٧ ، ٣٠٥
درزی پیرەژن ، ٤٨
درنە ، ٩٠ ، ٣٢٦
دەروێش عەلی ، ٢٨٠
دزخول ، ٣٢٦
دزەخان ، ٢٥٢
دلارام ، ١١٥ ، ٢١٩
دلاوەراغا ، ٣٠٥ ، ٣٠٦
دڵدار ، ١١٥
دڵفگار ، ٢١٩
دلاوەر ، ١٨
دمدمی ، ٢١١
دوئاوان ، ٣١٧
دوجەیلان ، ٥٨
دوجەیلە ، ٥٨ ، ٥٩
دوڕییە ، ٢١٩
دۆڵی قەساب ، ٢٥٨

دوکچەی ، ۳۱
دۆڵی دەوال ، ۲۱
دۆڵە جوان ، ۱۵۳ ، ۲۵۳ ، ۳۰۱
دومبولی ، ۱٦۲ ، ۳۱۲
دۆن ، ٤۷
دۆندی حورمە ، ۱٦٦
دۆنقافزە ، ٥٤
دەخال ، ۱۱۲
دەدێوان ، ۲٤۳ ، ۲٥۷
دەدەد مەقسودی ئەخلاتی ، ۲۸۲
دەربەندی ناقورە ، ۳۱۰
دەرتەنگ ، ۹۰
دەرگەزێن ، ۱۹٤
دەری ، ۹۰
دەگرمان ، ۱۱۰ ، ۱۱۲
دەلی ، ۱۸۲ ، ۱۸۳
دەلیك ئاسن ، ۱۷۳
دەلیکلی ، ۱۱٥
دەماوەند ، ۳۲٦
دەمرخان ، ۱۸
دەمیرچی ، ۱۷۳ ، ۲۱٥ ، ۲۳۷
دەمیرچی ئۆغلی ، ۲۱۸ ، ۲٥٦
دەمیرچی حەسەن چەلەبی ، ۲۷۹
دەمیر قاپو ، ۲۸ ، ٥۳
دەوشانلی ، ۷
دەولەت ، ۱۱٥
دەیلەمی ، ٤٥
دیار بەکر ، ۱۱ ، ۲۱ ، ۲٥ ، ۲٦ ، ۲۷، ۲۸ ، ۲۹ ، ۳۰ ، ۳۱ ، ۳۲ ، ۳۳، ۳٤ ، ۳٥ ، ۳٦ ، ۳۷ ، ۳۸ ، ٤۰، ٤۱ ، ٤٦ ، ٤۷ ، ٤۸ ، ٤۹ ، ٥۰، ٥۱ ، ٥۲ ، ٥۳ ، ٥٤ ، ٥٥ ، ٥٦، ٥۷ ، ٦۱ ، ٦۲ ، ٦۳ ، ٦٤ ، ٦٥، ٦٦ ، ٦۸ ، ٦۹ ، ۷٥ ، ۷٦ ، ۷۹، ۸۰ ، ۸۱ ، ۸٥ ، ۸٦ ، ۸۸ ، ۹۳، ۹٤ ، ۹٥ ، ۱۰۳ ، ۱۰۷ ، ۱٤۱ ، ۱٤۹، ۱٦۲ ، ۱۸٦ ، ۱۹۱ ، ۱۹۲، ۲۳۹، ۲٤۰ ، ۲٤۱ ، ۲٤۹ ، ۲٥۲، ۲٥۳، ۲٦۷ ، ۲۷۳ ، ۲۸٦ ، ۲۸۷، ۲۹۸ ، ۳۰٦
دیالە ، ٥٤
دیجلە ، ۲٥ ، ٥٥ ، ٥٦ ، ٥۸ ، ٥۹ ، ٦۰ ، ٦۱ ، ٦۲ ، ۷۲ ، ۷۹ ، ۸۷ ، ۸۸ ، ۸۹ ، ۹۸ .
دێر ، ۷۰
دێر مەسیح ، ۱۳ ، ۱٥ ، ۱۹ ، ۲۱ ، ۲٤ .
دێری ئەندەرون ، ۲۲۲
دیمەشق ، ۲۷۹
دێوئاباد ، ٥٤
دێوان ، ۱۰٥ ، ۱۰٦ ، ۱۱٥ ، ۱٤٥ ، ۲٤۰ .
دێوان پەرست ، ۲٤۳
دێوانە پوشو ، ۱۱٤
دیوریك ، ۲۱ ، ۲٥
دێوە بەندەراباد ، ۲۹٥

((ر))

رافزی ، ٥۹
راهۆلی ، ۱۱٥
روان ، ۱٦۲ ، ۲۰۰ ، ۲۱۰ ، ۲۲۸ ، ۲۳۳ ، ۳۱٦ ، ۳۱۸ ، ۳۲۳ ، ۳۲٤
روباجك ، ۳۲۳
رۆژەکی ، ۹۱ ، ۱۰۸ ، ۱۱۸ ، ۱٤٤، ۱٥۱، ۲۰۹ ، ۲۳۰ ، ۲۳۱ ، ۲٤۳، ۲٤٥ ، ۲٦۰ ، ۲٦۸ ، ۳۰۲
روخا ، ۱۸
روس ، ٦۳
رۆستەم ، ۱۸ ، ۱۱٤

ڕۆستەماغا ، ٢١٩
ڕۆستەم پاشا ، ١٨٠ ، ١٩٤ ، ١٩٥، ١٩٨ ، ٢٠١ ، ٢٠٥
ڕۆستەم خان ، ٢٠٢ ، ٢٠٣
ڕۆستەمخانە کەچەڵ (ڕۆستەمە کەچەڵ) ١٨٨ ، ١٨٩ ، ٢٠٢
ڕۆستەمی داستان ، ٢٤٦
ڕۆسنی ، ١٩١
روقیە ، ١٨
روکایە ، ٢١٩
ڕۆم (ڕۆمی) ١٠ ، ١١ ، ١٣ ، ٢١ ، ٢٥ ، ٣٢ ، ٣٤ ، ٣٨ ، ٣٩ ، ٤١ ، ٤٢ ، ٤٥ ، ٤٨ ، ٥٠ ، ٥١ ، ٦٥، ٦٨ ، ٧١ ، ٧٢ ، ٧٤ ، ٧٨ ، ٨٨، ١٠٣، ١٠٤ ، ١٠٦ ، ١٢٦ ، ١٢٧، ١٦٠، ١٦٧ ، ١٦٨ ، ٢١٤ ، ٢٨٠، ٢٩٠ ، ٣٠٠ ، ٣٠٣ ، ٣٢٧
ڕۆمێل ، ١٦٥
ڕۆمیلەتول جبال ، ٢٨٠
ڕۆمێلی ، ١٩٣ ، ٣٠٦
ڕەجەب ئاغا ، ٨١
ڕەجبە ، ٧٠
ڕەزابەگ ، ١٨
ڕەسافە ، ٧٠
ڕەقوقا ، ٥٨
ڕەقەبە ، ١٠ ، ١٢ ، ١٤ ، ٢١
ڕەمەزاناغا ، ٢٧٣ ، ٢٩٨
ڕەند ، ٣١٠
ڕەهات ، ٩٤
ڕەهبە ، ٣٠
ڕەی ، ٣٢٦
ایزوان ، ٢٨٤

« ز »

زاخۆ ، ٥٧
زاربی خواروو ، ٥٨
زاربی ژوورێ ، ٥٨
زازا ، ٩١ ، ١٧١
زال ، ٢١٩
زال پاشا ، ١١٤ ، ١٥٢ ، ١٥٣ ، ١٦٢، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٧١ ، ١٧٢، ٢٧٥ ، ٢٩١ ، ٢٩٥
زراب ، ٥٨
زرق ، ١٠٧
زریقی ، ٩٨ ، ١٨٥ ، ٢٠٨ ، ٢١١ ، ٢٤٠ ، ٢٥٢ ، ٢٧١
زکوک ، ٣١٤
زۆ ، ٩٥ ، ٩٦
زوبەیدە ، ٧٤
زوخروفە ، ١٨
زۆراب ، ١١٥
زۆربای خان ، ١٦٦
زۆربلی ، ٥٨
زۆزان ، ٢١٩
زۆزەکی ، ٩٦
زولفەجام ، ١٨
زولفەقار ، ١٨
زولەیخە ، ١٨
زەجری ئاغا ، ١١٤
زەرب ، ٥٨
زەردە خان ، ١٠٨
زەرزیوان ، ٧٠ ، ٨١
زەرقی ، ٥٥
زەلزەن ، ١٨
زەڵم ، ٣١٢
زەنادی ، ٨٧
زەنگوزەر (زەن‌گوزەر) ، ١٣١ ، ١٣٣، ١٣٨ .
زەنگە محەمەد ، ٥٩
زەهەبی ، ٢٨٣

زەیدان ، ۲۰۹
زێ ، ٥٨
زیادین ، ۱۲٤ ، ۱۳۰ ، ۲۱۲
زیادین بەگ ، ۱۱٤ ، ۱۷٥ ، ۲۷٦
زیادین خان ، ۲۷۷ ، ۲۷۹ ، ۲۹٤ ، ۲۹۷ .
زیبا خانم ، ۱٦٦
زێباری ، ۹٦ ، ۱۷۳
زەینەڵ ئاغا ، ۲۳٤

« س »

سائیب ، ۲۷۹
ساخمان ، ٦۹
سارۆخانە ، ۱۲۸ ، ۱۹۳
سارووەلی ، ٤۳ ، ٤٤ ، ٤٥
ساری سولاغ پاڵەوان ، ۲۰۰
ساری عەبدولا ئەفەندی ، ۲۸۲
ساری عەلیاغا ، ۳۱۱ ، ۳۱۳ ، ۳۱٤
ساری غازی ، ۷
ساری قامیش ، ۲۷
ساقران ، ۲۱۹
ساق فەقێ ، ۲۸۰
سالح ئەفەندی ، ۲۸۲
سالخان ئاغا ، ۱۱٤
سالم ، ۲۱۹
سامی نەریمان ، ۲٤٦
ساوە ، ۳۲٦
سبحان ، ۱۷۲ ، ۱۷۳
ست نفوس ، ۲۸۱
سجا ، ۲۱
سرمە ، ۱٦٦
سعرد ، ۳٦ ، ۳۷ ، ۱۸٥ ، ۲۰۸ ، ۲۱۱ ، ۲٤۰ ، ۲٤۹ ، ۲٥۲ ، ۲٥٥ ، ۲۷۱ .
سفرای دیلك ، ٥۹
سقاریا ، ۸
سلفکە ، ۱۷۹
سمۆرە ، ۱٦
سمیات ، ۲۰ ، ۷۰
سنان بەگ ، ۱۸
سنجاولی ، ۸
سندی ، ٥۷
سن روحە ، ۷۰
سولەیمان (سولەیمانێ) ، ۱۸، ٤۱، ۱۳۸ ، ۱۷۷ ، ۱۷۹ ، ۱۹۰ ، ۱۹۱، ۱۹۳ ، ۲۱۱ ، ۳۰۷ ، ۳۱۷ .
سولەیمان بای ، ۱٦۰
سولەیمان بەگ ، ۱۸۱، ۱۸۸ ، ۲۰٦، ۲۰۷ ، ۳۱٦
سولەیمان بەگی مەحمودی ، ۳۰٦
سولەیمان پاشا ، ۱۳ ، ۲۱٥
سولەیمان خان (سولەیمانخان)، ۱۲، ۲۹ ، ۷۲ ، ۸۸ ، ۹٥ ، ۱۱٤ ، ۱٥۳، ۱٦۲ ، ۱٦۸ ، ۱۷۰ ، ۱۷۲، ۱۷٤ ، ۱۷٥ ، ۱۷٦ ، ۱۸۰ ، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹٤ ، ۱۹۷ ، ۲۰۰ ، ۲۰۲، ۲۰٥، ۲۱۱ ، ۲۱۲ ، ۲۱۳ ، ۲۳٦، ۲۷٦ ، ۳۲۲
سولەیمانی زەمان ، ۳۱٥
سندە ، ٥٨
سنە ، ۳۲٦
سوار چلی ، ۱۸۰
سوبحان (سوبحانی) ، ۸۷ ، ۱٥٨ ، ۱٥۹ ، ۱۷۱
سوداق ، ۲۱ ، ۲۲
سودان ، ۲۸۰
سەراجخانە ، ۱۱۰
سۆرانی ، ۹۱
سورپ ، ۱۰۸ ، ۲۰۷ ، ۲۳۷

سورپایی ، ٢٦٠
سورخاتونیە ، ٧٤
سورەیا ، ١١٥
سورە ، ٣٠ ، ٣٠٢
سۆرەکێو ، ٢١٢
سۆفی قولی ، ١١٣
سوقرات ، ١٢١
سولانکمیش ، ١٩٣
سولحان ، ٢٩٨
سولتان ئیبراهیم ، ١٤٩
سولتان ئەحمەد خان ، ٢٢٨
سولتان ئەحمەدوللا ، ٢٩
سولتان ئەوحەدوللا ، ١٠٥ ، ١١٦ ، ٢٢٩ .
سولتان ئەحمدوللا ، ١٠١ ، ١٠٨
سولتان ئەرغەنی ، ٢٩
سولتان بۆغەبای ، ١٦٦
سولتان جەلایر ، ١٦٠
سولتان حەسەن ، ٩ ، ١٩ ، ٢١
سولتان خانم ، ١٥٢
سولتان عەبدوللا ، ١٦٦
سولتان عەلائوددەولەی زولفەدری ، ١٦١ .
سولتان عەلائەدین ، ١١
سولتان عەلائەدینی سەلجوقی ، ١٣
سولتان عەلی خان ، ١٦٦
سولتان سولێمان ، ٣٥ ، ٤٧ ، ١٦٦، ١٧٨ ، ١٩٥ ، ٢١٢ ، ٣١٦
سولتان سولێمان خان ، ١٦١
سولتان سولێمان خان کوڕی سولتان سەلیم ، ٣٤ ، ٣٥
سولتان سەلیم ، ١٣٣ ، ١٦١ ،
سولتان سەلیمی یەکەم ، ١٦١
سولتان سەلیم خان ، ٤٠ ، ٤٢ ، ٧٢ ، ٨٨ ، ٩٧ ، ٢٨٢
سولتان قەرەویسف بای ، ١٧٧
سولتان شەرەف ، ١٠٩
سولتان شەرەفەدین ، ١٠٣ ، ١٠٨
سولتان کازم ، ١٦٦
سولتان کیپانی ، ١٩١
سولتان محەممەد خان ، ١٦١
سولتان محەممەد خانی چوارەم ، ١٠
سولتان محەممەد کوڕی ئیبراهیم خان ، ٤٦
سولتان مراد ، ٦٥ ، ٦٦ ، ١٣٠ ، ١٥٠ ، ٢١٠ ،
سولتان مراد خان ، ١٥ ، ١٠٠ ، ١٤٨، ١٦٧ ، ١٨١ ، ١٨٦ ، ٢٢٧، ٢٣٣ ، ٢٧٠
سولتان مرادی چوارەم ، ٢٧ ، ٦٢ ، ٦٤ ، ٦٥ ، ١٢٤ ، ١٢٧ ، ٢٢٨ ، ٢٨٢ ، ٣١٨ ، ٣٢٣ ، ٣٢٤
سولتان مەلیك موزەفەر ، ٣٣
سولتان مەیمەندی ، ١٦٦
سولتان وەحدوللا ، ٣٢
سولتان وەیس ، ٩٧
سومبولە ، ١٨
سوندەك ، ٢٨٨
سونقور ئۆغلو ، ٨
سویۆلچی زادە ، ٢٨٠
سەرحەدی ، ٢٢٨
سەبانجە ، ٨
سەبی ، ٢٨٨
سەیتی کوڕی جۆزی ، ٢٨٣
سەدربار ، ٣٠
سەدری ئەعزەم ، ٧
سەراجخانە ، ١٠٩
سەردار ئیبراهیم ، ١٩٢
سەرسار (سەرسەر) ، ٥٥ ، ٥٦ ، ٧٩ .

سەرروبار ، ٢٢٢ ، ٢٣٥ ، ٢٣٦
سەرکۆهنان مەزرگان ، ٥٧
سەروبۆی ، ٢١٩
سەروبۆی خانم ، ١٦٦
سەروەر ، ١٨ ، ٢١٩
سەرەزی رۆمێلی ، ٢٢١
سەعدی ، ٨٠ ، ٨٦
سەفا ، ٦٠
سەفەد ، ٧١ ، ٣٠٥
سەفەوی ، ١٩١
سەفین ، ٧٠
سەفیە حورمە ، ١٦٦
سەڤاریا ، ٨
سەقز ، ٢٢٠
سەکۆی مراد خان ، ٢٢٢
سەلام ، ٢٨٧
سەلانیک ، ٢٨٧
سەلجوق خان ، ١٦٦
سەلجوقی ، ١٣
سەلماس ، ١١٥ ، ١٩٢ ، ٢٠٣ ، ٢١٠
سەلماسیان ، ١٩٢
سەلمان ئاغا ، ١١٤
سەلە ، ١٤ ، ٧٠
سەلوانە ، ٥٧
سەلەحدار ، ٥٨
سەلیم خان ، ٣٣ ، ٣١ ، ٩٥ ، ١٠٥ ،
٢٨٣ .
سەلیمە ، ٢١٩
سەمود ، ١٩٠
سەمەنکان ، ١٥٩ ، ١٦٠
سەنار ، ٢٨١
سەنان پاشای جەغالەزادە ، ٢٢٣
سەنروحا ، ٣٠
سەنعا ، ٥٤
سەنقور ، ٢٨٧
سەهی ، ٢٨٧
سەید ئەحمەد پاشا ، ٣١٠
سەید ئەحمەد درنی ، ٢٦
سەید بەتاڵ ، ٢٦
سەید بەتاڵ غازی ، ٢٣
سەید غازی ، ١٩٣
سەیری چەلەبی ، ٢٨٧
سەیفال ، ١١٦
سەیفی ئاغا ، ١١٤
سەیفی عەلی ، ١١٣
سەیفوددەولە ، ٨٨
سەیفوددەولەی کوڕی حەمدان ، ٩٠
سەیفوددەولەی عەباسی ، ٨٧
سێ ئاوان ، ١٩١
سیامی ، ٢١٩
سیاوەش ، ١٨ ، ١١٤ ،
سیروز ، ٢١
سیغمان ، ٣٦ ، ٣٧ ،
سیفراز ، ٣٠
سیفیر دیکەن ، ٣١
سیلان ، ١٣١ ، ٢٩٢
سینان ئەفەندی ، ٢٨٢
سیواس ، ٨ ، ٩ ، ١٠ ، ١١ ، ٢٥ ،
١٦٦ ، ١٩٣ ، ٣٠٥
سیوتی ، ٢٣٨
سیوەرەك ، ٣٦ ، ٢٨٣

« ش »

شائیسماعیل ، ٣٣ ، ٢٢٢
شابتی ، ٢٧٩
شاترعەلی ، ٢٤٦
شاتەهماسب ، ١٥٣ ، ١٦١
شاحەسەنە درێژ (حەسەن) ، ١٦١
شاخچە ، ١٨

شادی بەگ ، ١٨
شار ، ٣٦ ، ٣٧
شارەزور ، ٩٠ ، ٣١٢
شازادە بایەزیدخان ، ١٩٣
شازادە سەلیم‌خان ، ١٩٣
شازادە جیهانگیر ، ١٩٣
شازادە مستەفا پاشا ، ١٩٣
شاسوار ، ١١٥
شاسوان ، ١٠
شاسولەیمان ، ١٣
شاسەیوان ، ٢١٠
شاعەباس ، ٣١١
شافعی ، ٣٨ ، ٤١ ، ٤٢ ، ٤٤ ، ٩١ ، ٩٦ ، ١٠٨ ، ١٠٩ ، ٣١٠ ، ٣١٧ ، ٣٢٠
شاقولی ، ٢٨٥
شاکدیکی ، ٢٠٩
شاکرە ، ٢١٩
شام ، ١٦ ، ٤١ ، ٦٨ ، ٥١ ، ٧١ ، ٨٤ ، ٩١ ، ١١٠ ، ١٣١ ، ١٣٧ ، ١٩١ ، ٢٨٧ ، ٢٨٩ ، ٣٠٥ ، ٣١٠ ،
شامەحمودی ، ٢٨١
شانی ئەفەندی ، ٢٠٦ ، ٢١٨ ، ٢٩٣
شای خوبان ، ٢١٩
شروی (شروێ) ، ٢٠٨ ، ٢١١ ، ٢٤٠ ، ٢٥٥
شقاقی ، ٧٢ ، ٧٤ ، ٢٢٦
شتاق ، ٢٠٨ ، ٢١٢
شۆری سولتان ، ٦٥
شۆرگر ، ٢٠٨ ، ٢١٩ ، ٢٥٢
شوکروللا ، ٢١٩
شەبەق شیرین ، ٥٩
شەربەتین ، ٢٧ ، ٣١ ، ٣٩
شەست ، ٥٦ ، ٥٧ ، ٥٨ ، ٥٩ ، ٦٠ ، ٦٢ ، ٨٦
شەتولعەرەب ، ٢٩ ، ٣٨ ، ٤٠ ، ٥٢ ، ٥٤ ، ٥٥ ، ٦٠ ، ٦١ ، ٦٩ ، ٨٨
شەدداد ، ١٩٥
شەرقیە ، ١١٣
شەرەفخان ، ٩٦ ، ٩٧ ، ١٠٩ ، ١١٠ ، ١١٤ ، ١١٥ ، ١٤٣ ، ١٤٤ ، ١٧٨ ، ٢٣٢ ، ٢٣٤ ، ٢٨١ ، ٣٠٠
شەرەفخانی تبلیسی ، ١٩١ ، ١٩٢
شەرەفخان بەگی مەحمودی ، ٢٣٦
شەرەفخانی مەحمودی ، ١٧٧
شەرەفنامە ، ٤ ، ٧٤ ، ، ١٠٣ ، ٢٧٨
شەرەفەدین (شەرەفەددین) ، ١٣٠، ٢٧٦
شەرەف‌بەگ ، ١١٤
شەرەف‌بەگی‌بایەزید ، ٢٥٥
شەعرانی ، ٢٨٣
شەماسە ، ١١٥
شەماخی ، ١٦١
شەمسەدین بەگ ، ١١٤
شەمسەدین ، ١٢٤ ، ١٦٧ ، ٢٧٦
شەمسی‌خان ، ٢٨٤
شەمسی ئەفەندی ، ٤٣ ، ٤٤
شەمسەدینی فەناری ، ٢٨٢
شەمسەدین سامی ، ٨٠
شەمعی ، ٢٧٩
شەنگار (شەنگال ، سنجار، ژەنگار)، ٣٦ ، ٥٥ ، ٦٨ ، ٦٩ ، ٧٠ ، ٧٢ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ٧٥ ، ٧٦ ، ٧٧ ، ٧٨ ، ٧٩ ، ٨١ ، ٨٢ ، ٨٤ ، ٩٠ ، ٩١ ، ١٤٩ ، ٢٦٧

شەوقی ئەفەندی ، ٢٨٢
شەهاب چەلەبی ، ٢٨٣
شەهلاد بەگ ، ٢٨٧
شەهید کوڕی خالیدی وەلید ، ٦٥
شێخان (شێخانی) ، ٩٦ ، ٢٧٨
شێخ ئیبراهیم ، ١٠٩
شێخ ئەبوتاهیر ، ١٤٥
شێخ ئەحمەددینی حۆرانی ، ٩٠
شێخ ئەحمەدی قەرەحەساری، ٢٨٠
شێخ ئیسحاقی فەقێ ، ٢٨٠
شێخ بایەزیدی وەلی ، ٢٧٩
شێخ بای چەلەبی ، ٢١٨
شێخ تەقی دەدە ، ١٦٥
شێخ حەسەبی زادە ، ١١٣
شێخ حەسەن (قەناخی) ، ١٠٩ ، ١١٠ ، ١٤٥
شێخ خەلیل ، ٨ ، ٩
شێخی رۆمی ، ٤٥ ، ٦٥
شێخ زۆلی ، ٧٠
شێخ قەرە محەممەد ، ٢٧٩
شێخ عەزیزی رۆمی ، ٤٣
شێخی شافعی ، ٢٦
شێخ شامی ، ٨
شێخی عارەب ، ١٠٩
شێخ عەلەمدار ، ١٤٥
شێخ عەلی فارس ، ٥٨
شێخ عەلی ئەخلاتی ، ١٦٥
شێخەلئیسلام ، ١٢
شێخ مستەفای ئەخلاتی ، ١٥٨
شیروان (شیروانی) ، ٩١ ، ١٠٧ ، ١١٤ ، ١٦١ ، ١٨٥ ، ٢٠٨ ، ٢٢٨ ، ٢٥٢ ، ٢٧١ ، ٢٩٩ ، ٣٠١ ، ٣٠٩
شیرەك ، ١١٩ ، ٢٢٢
شیر یەزدان ، ٢١٠
شیعە ، ٥٩
شیمانی ، ٨٤
شیوی ئاش ، ١١٧ ، ١٢٠

« ع »

عاتکە ، ١٨
عاد ، ١٥٨ ، ١٧٩ ، ١٩٠
عادلجەواز ، ١٥٣ ، ١٦٨ ، ١٧١ ، ١٧٣ ، ١٧٥ ، ١٨٥ ، ١٩٣ ، ٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢١٢ ، ٢٣٥ ، ٢٣٧ ، ٢٣٨ ، ٢٣٩ ، ٢٥٥ ، ٢٥٨ ، ٢٧١ ، ٢٧٥ ، ٢٧٣ ، ٢٨٢ ، ٢٩١ ، ٢٩٧ ، ٢٩٨
عاشق پاشا ، ٢٨٢
عاشور ، ٧٦
عالە ، ١٨
عالەمشا بەگ ، ١١٤
عانە ، ٧٠
عایشە ، ٧٠
عورف ، ٢٧٩
عوسمانی (عوسمانلی) ، ٣ ، ٤ ، ١٣، ٢١ ، ٢٣ ، ٢٨ ، ٣٦ ، ٤٦ ، ٥١ ، ٥٥ ، ٨٤ ، ٩٩ ، ١٠٢ ، ١٣١ ، ١٤٨ ، ١٥٠ ، ١٦٠ ، ١٦٦ ، ١٦٨ ، ١٨١ ، ١٨٦ ، ١٩٠ ، ١٩١ ، ١٩٤ ، ١٩٥ ، ٢٠٨ ، ٢١١ ، ٢٢٥ ، ٢٢٩ ، ٢٣٠ ، ٢٣١ ، ٢٣٤ ، ٢٣٩ ، ٢٤٦ ، ٢٤٨ ، ٢٥٠ ، ٢٥٩ ، ٢٥٧ ، ٢٦٣ ، ٢٦٥ ، ٢٧٦ ، ٢٩٩ ، ٣١٩ ٣٢٣ ، ٣٢٤
عوسمانۆکە ، ١٣
عومان ، ٥٤
عومەراغا ، ٢٠٠ ، ٢١٢

عونیك (عونیكی) ، ٩١ ، ٢٣٨ ، ٢٥٥ ، ٢٧٣
عەبادان ، ٦٠
عەبدالخان (عەبدال‌خان) ، ٩٥ ، ٩٦، ٩٩ ، ١٠٦ ، ١٠٨ ، ١١٥ ، ١١٧ ، ١١٨ ، ١٢١ ، ١٤٧ ، ١٤٨ ، ١٤٩ ، ١٦٨ ، ٢٠٩ ، ٢٢٤ ، ٢٢٥ ، ٢٢٩ ، ٢٣٠ ، ٢٣٢ ، ٢٣٨ ، ٢٣٩ ، ٢٤١ ، ٢٤٣ ، ٢٤٦ ، ٢٦٣ ، ٢٧٣ ، ٢٧٥ ، ٢٧٨ ، ٢٧٩ ، ٢٨٤ ، ٢٩٦
عەبدالخانی بتلیس ، ٨٠
عەباس (عەباسی) ، ١١ ، ١٢ ، ٢٩ ، ٣٢ ، ٣٤ ، ٥٦ ، ٦١ ، ٨٧ ، ٩٣ ، ٩٧ ، ١٠٥ ، ١١٢ ، ١١٤ ، ١١٥ ، ١٤٧ ، ٢٣٠
عەباس ئاغا ، ٢١٣
عەبدولموئمین كوڕی موجاربەگ ، ٢٨
عەبدی ئاغا ، ١٨٦ ، ٢٢٥
عەبدی ئاغا (شێتە) ، ٢٠٦
عەبدوللا قرێمی ، ٢٧٩
عەبدی هیر ، ٣٠
عەتایی چەلەبی ، ٢٨٣
عەجەم ، ١٢ ، ٣٢ ، ٣٤ ، ٥٤ ، ٥٨ ، ٦٤ ، ٧٤ ، ٧٧ ، ٨٧ ، ٩١ ، ٩٩ ، ١٠٣ ، ١٠٤ ، ١٠٦ ، ١٠٩ ، ١٢٨ ، ١٣١ ، ١٤٢ ، ١٥٣ ، ١٦١ ، ١٦٢ ، ١٦٥ ، ١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٧١، ١٧٤، ١٧٦ ، ١٨٨ ، ١٨٩ ، ١٩١ ، ١٩٢ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ، ٢٠٢ ، ٢٠٣ ، ٢٠٤ ، ٢٠٥ ، ٢٠٩ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٢٣٤ ، ٢٨٤ ، ٢٨٩ ، ٢٩٦ ، ٣٠٣ ، ٣٠٤ ، ٣١٠ ، ٣١١ ، ٣١٢ ، ٣١٤ ، ٣١٧ ، ٣٢٢ ، ٣٢٣ ، ٣٢٤ ، ٣٢٥ ، ٣٢٧
عەجەمستان ، ١٤٥
عەدەن ، ٥٤ ، ١٣٣
عەرەب (عارەب ــ عەرەبی) ، ١٢ ، ٥٨ ، ٦٠ ، ٦٤ ، ٦٨ ، ٧٢ ، ٧٥ ، ٧٨ ، ٧٩ ، ٨٤ ، ٩٠ ، ٩١، ١٠٧ ، ١١٠ ، ١١٢ ، ١٢٣ ، ١٦٥ ، ١٨٢ ، ٢٨٤ ، ٢٨٩ ، ٢٩٢
عەرەب خانم ، ٢٧٥
عەرەب خەلیل ئاغا ، ١١٤ ، ٢٤٣ ، ٢٥٧
عەرەبلی ، ١١٩
عەرەبیە ، ٧٦
عەرەبجان ، ١٩٥
عەرەبستان ، ٤٥ ، ٥٢ ، ١٨٦
عەزەب ، ١٩٨ ، ١٩٩ ، ٢٠٦
عەسقەلان ، ٧١
عەلی ، ٤١
عەلیاغا ، ٣١١ ، ٣١٤ ، ٢٦٨
عەلیاغای قۆناخ دەرە ، ٨٠
عەلیاغای مودەكی ، ٨٠ ، ١٤٩ ، ٢٦٣
عەلی ئەفەندی غینایی‌زادە ، ١٨٧ ، ٢٦٦ ، ٢٨٧
عەلی بابا ، ٢٦
عەلی بەگ ، ١٠٧
عەلی پاشا ، ٤٣ ، ٤٧
عەلیجان ، ١٩٤
عەلیخان ، ٢٤٩
عەلیشار ئۆغلی ، ٢١٩
عەلی قۆشچی ، ٢١٩
عەلی میسری ، ١٧

عەمبەراغا ، ١٤٦ ، ٢٩١ ، ٢٩٢ ،
٢٩٣ ، ٢٩٤ ، ٢٩٦
عەمری کوڕی عاس ، ٢٨١ ، ٢٨٣
عەمیق ، ١٨٠
عەنتاب ، ٢٥ ، ٢٨٧
عەین ، ٢٥
عەین حەمرە ، ٤٦
عەین عەلی ، ٤٧
عەینولبروت (عەینولبرود) ١٠٩ ،
١١٢ ، ١١٧
عیبری ، ٤١ ، ٩١
عینهر ، ٧٠
عیراق ، ٥٦ ، ٥٩ ، ٦٠ ، ٩١ ،
١٦٥ ، ١٩٤
عیراق داریان ، ١٦٥
عیسا ، ٥٦
عیمادیە (عەمادیە) ، ٣٤ ، ٥٧ ،
٩٠ ، ١٤٩
عیمادی حوسێنی ، ٢٨١

((غ))

غازی خسرەو پاشا ، ٢٢٤
غازی سولتان ، ٧
غازی سەید بەتاڵ ، ١٥
غازی قران ، ٢١١ ، ٢٣٨ ، ٢٧٣
غازی میخالی ، ١٨٢
غاین ، ٢٨٣
غمانی ، ٩١
غەزە ، ٥١
غەناکی ، ١٦٣
غیاسەدینی عەباس ، ٣١٩

((ف))

فارس ، ٧٦ ، ٩٠ ، ١٢٣ ، ٢١٤ ،
٢٨١ ، ٢٨٣ ، ٣٢٠
فاتمە ، ١٨ ، ٢١٩
فزولی ، ٥٠ ، ١٢٨
فکرلی ، ١٨
فورات ، ١٣ ، ٢٥ ، ٢٦ ، ٢٧ ، ٥٢ ،
٥٤ ، ٥٥ ، ٥٦ ، ٥٩ ، ٦٠ ،
٦٤ ، ٦٩ ، ٧٠ ، ٧٩ ، ٨٨ ،
٨٩ ، ١٦٠
فەخری ، ١٨
فەرانسە ، ٦٣
فەرەح ئاباد ، ٥٤
فەرەنگ ، ١١٠ ، ٢٨٤ ، ٢٨٧ ،
٢٨٨ ، ٢٨٩ ، ٣٢٥
فەرەنگستان ، ١٤٢ ، ١٦٨
فەرهاد بەگ ، ١٧٤
فەرهاد بەگە شێتە ، ٢٣٧
فەرید ، ٣١٩
فەرید چەلەپی ، ٢٨٧
فەریدەددین عەتار ، ٢٨٢
فەلەمەنگ ، ٥٤
فەلەمیت ، ٢٠١
فەنایی تەرەبزون ، ٢٨٢
فەنەکلەر ، ٨
فەیزوللای هیندی ، ٤٥ ، ٢٧٩
فەیوم ، ٢١
فیدایە ، ١٨
فیداقا ، ١٠٦
فیراری مستەفا پاشا ، ٣٠ ، ٦٨ ،
٢٣٥
فیردەوسی ، ٢٧٩
فیساگورس ، ١٣٣
فیلوس ، ١٢١
فیلیپوت ، ٥٤

« ق »

قاتول ، ٥٨
قارون ، ٦٧
قازاق ، ٢٠٩
قازی ، ٤٥ ، ١٤٦ ، ٢٩٧
قازی ئەفەندی ، ٢١٥
قازی زادە ، ٢٨٥
قازی قڕان ، ٢١٠
قاسم ، ٢١٩
قاسم ئۆغلی ، ٢٣٤
قاسمی بالیلی ، ١٨٢
قالون ، ٥٥
قانجۆك ، ٣٦
قاوەچی زادە ، ٦٣
قاهیرە ، ٤٠ ، ١٦٠
قایی ، ٣١٩
قایتیبای ، ١٥٩ ، ٣١٩
قچاربەگ ، ٣١
قرجیل قەتمەرخان ، ٣١٢
قزقیا ، ٥٦ ، ٧٩ ، ٨٨
قرمان ، ١٦ ، ١٩١ ، ١٩٣
قزلچە ، ١٩٢
قزل ئەرسەلان ، ٨٤
قزل تەپە ، ٧٤
قزللی ، ٨٤
قزل مەسجید ، ١١٠
قلیچ ئۆغلی ، ٢١٩
قلیچ ئەرسەلان ، ١٧٤ ، ١٧٨ ، ١٩٨
قنفال ، ٩
قوباد ، ٢١٩
قوبخان ، ٥٧
قوتور (قەتور) ، ٢٠٨ ، ٢٣٤ ، ٣٢٣
قوتبەدین حەنەفی ، ٢٨٢
قوتبەدین محەممەدی یەزدی ، ٢٨١
قوتلو ئاغا ، ١٨
قۆجەئێلی ، ٧
قۆجە بابا ، ٨
قۆچ ، ٧٦
قۆچغا سولتان ، ٦٥
قودس ، ٤١ ، ٥١ ، ٦٤ ، ٣٠٣ ، ٣٢٣
قوربان پاشا ، ٢٢٣
قوربان عەلی ، ١٠٠
قورتوبە ، ٢٨١
قۆرخی خۆشاب ، ٢٢٢
قورقودخان ، ١٦٦
قورەتلی‌بای ، ١٦٦
قوڕنە ، ٥٢ ، ٥٤ ، ٦١ ، ٦٩ ، ٨٨
قوروجان ، ٢٥٥ ، ٢٥٨
قوریجان ، ٢٧٣
قورێشی ، ١٠٩
قوزاعی ، ٢٨٣
قوسقون قڕان ، ٢٢٤، ٢٣١، ٣٠١، ٣٠٢ ، ٣٠٧
قوسونی زادە ، ٢٨٢
قوشلەر : ٧٠
قوڵپ ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٦٩
قولی چایەر ، ٣١٥
قوللەی خوێناوی ، ١٠٥
قوماجك ، ١٧
قوم ، ١٩٤ ، ٣٢٦
قویا ئالب بای (قویا ئەلب بای) ، ١٦٠ ، ١٦٦
قونیە ، ٢١
قەپان ، ٢١٦
قەدوری ، ٢٧٩
قەدەکوێخا ، ٨١
قەرەئامێد ، ٣٠ ، ٣٢ ، ٣٤ ، ٣٥ ،

٣٧ ، ٣٩ ، ٤٠ ، ٤٦ ، ٨٨
قەرە بابا ، ٢٦
قەبچاقە ، ١٦١
قەرەباغلی ، ٨
قەرەبورخان ، ١٦٧
قەرە جانیکلەر ٢٣٦
قەرەجقەلآ ، ٢١٢
قەرەجەلایر ، ١٦٧
قەرە چورخانی گەورە ، ٢٨
قەرە حەسار ، ٢٧٩ ، ٣١٩
قەرە حەساری ئەفیون ، ٣١٩
قەرە حەساری ساحیب ، ٣١٩
قەرە حەساری شبین ، ٣١٩
قەرە حەساری وشتردار ، ٣١٩
قەرەخان ، ١٤ ، ١٥
قەرەداخ ، ٦٢
قەرەدارا ، ٧٤
قەرەدورمشخان ، ١٦٧
قەرەروجان ، ٢٣٨
قەرەزۆ ، ٩٥
قەرەقا ، ٥٤
قەرەقاسم ، ١٨١ ، ٢٢٢
قەرەقوینلو ، ١٩ ، ١٦٧ ، ١٧٤
قەرە شێخیخان ، ١٦٧
قەرە عەلی ، ٢٢٦ ، ٢٦٧
قەرە عەلیاغا ، ٢٣٩
قەرە عەلی چەلەبی ، ٢٨٠
قەرە قایق ، ٣٠
قەرە کۆپری ، ١٧٧
قەرەم ، ٣١٩
قەرە مستەفا پاشا ، ٣٢٤
قەرە مورتەزا پاشا ، ٥٨ ، ١٨٩
قەرە محەممەد ، ٢٨٨
قەرە محەممەد ئاغا ، ١١٠
قەرە مراد ، ١١٩
قەرە مراد پاشا ، ١٨٥
قەرە وێسف جەلایری ، ١٩٠
قەرە وێسف خان ، ١٦٧
قەرە وێسف خانی قەرە قوینلو ، ٩٥
قەرە وێسف شا ، ١٧٤
قەرە وێسف کوڕی جەلایر ، ١٦١ ، ١٩٠
قەزوێن ، ١٩٤ ، ٣٢٦
قەزنەفەر ، ٢١٩
قەلاون ، ٤٠
قەلآی ئەحمەد ، ٣١٢
قەلآی ئەمین ، ٢٣٦
قەلآی حەسەن ، ٢١٠
قەلآی روم ، ٧٠
قەلآی ژورۆ ، ١٩٩ ، ٢٠١
قەلآی ژیرو ، ٢٠١
قەلآی سولتان ، ١٥٣
قەلآی قەتوری عەجەم ، ٢٠٩
قەلزوم ، ٦٠
قەلعەجك ، ٨
قەناخ (قەناخی) ، ٢٤٦ ، ٢٥٨
قەندەهار ، ٣١٢
قەندیل ، ٦١
قەنقال ، ٢٥
قەیسەر ، ١٠ ، ١١ ، ٢٥ ، ٦٥ ، ١٦٠ ، ١٩٢
قەهستانی ، ٢٧٩
قەینان ، ١١٥
قیبتی ، ٢٨٠
قیرات ، ٢٩١

((ك))

کاتب چەلەبی ، ١١٣

کاختە ، ٣٠
کارنی ، ١٨٥ ، ٢١١، ٢٤٠ ، ٢٥٢ ،
٢٥٥ ، ٢٥٧ ، ٢٧١ ، ٢٧٢
کازم ، ١١٤
کاشان ، ١٩٤ ، ٣٢٦
کاغەدخانە ، ٢١
کالە ، ٢١٩
کامیلە ، ٢١٩
کانی چیمەن ، ١٧٢
کانی خانان ، ١٧٦
کانی شیر ، ١٧٦
کانی قەساب ، ٢٤٢ ، ٢٤٣
کچ ، ٣٨ ، ٤٠ ، ٥٦
کرمانج ، ٩١ ، ٩٢
کرێمە ، ١٦١ ، ١٦٥
کشان ، ٢٤٠
کشەیر ، ٢٩٥
کفرتوتا ، ٧٠
کفندرِ ، ٥٥ ، ٩٧ ، ٩٩ ، ١٠٣ ،
کفندرِ ، ٥٥ ، ٩٧ ، ٩٨ ، ١٠٣ ،
١١٦ ، ١١٨ ، ١٢٠ ، ٢٥٢
کفە ، ٢١ ، ٢٢
کوار ، ٢٠٧ ، ٢٠٨
کۆواری ، ١٤٥
کواش (کواشی) ، ٥٧ ، ١٠٨ ،
٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٣٠٢
کوالە ، ١٦٥
کوتەك مەیدان ، ١٠٩ ، ١١٠
کوتی ، ٥٦
کوچبو ، ٧٢
کورد (کوردی، کوردەکان، کوردان)،
٣ ، ٤ ، ٥ ، ١٢ ، ١٥ ، ١٦ ،
١٧ ، ٢٣ ، ٢٥، ٢٦ ، ٢٨ ، ٤٠ ،
٦٤ ، ٥٧ ، ٦٩ ، ٧٢ ، ٧٥ ،
٧٦ ، ٨١ ، ٨٢ ، ٨٣ ، ٨٤ ،
٨٥ ، ٨٧ ، ٩٠ ، ٩١ ، ٩٢ ،
٩٦ ، ٩٩ ، ١٠٠ ، ١٠٨ ، ١٠٩ ،
١١٢ ، ١١٨ ، ١٢٢ ، ١٢٧ ،
١٣٤ ، ١٤٣ ، ١٤٥ ، ١٤٩ ،
١٥٢ ، ١٥٣ ، ١٧١ ، ١٧٦ ،
١٧٨ ، ٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ،
٢١٢، ٢١٦، ٢٢٢، ٢٢٣، ٢٢٥،
٢٢٨ ، ٢٣٠ ، ٢٣٣ ، ٢٣٦ ،
٢٣٨ ، ٢٣٩ ، ٢٤١ ، ٢٤٣ ،
٢٤٤ ، ٢٤٥ ، ٢٤٦ ، ٢٤٧ ،
٢٤٨ ، ٢٤٩ ، ٢٥٠ ، ٢٥١ ،
٢٥٢ ، ٢٥٣ ، ٢٥٥ ، ٢٥٨ ،
٢٦١ ، ٢٦٤ ، ٢٨٤ ، ٢٩٩ ،
٣١٠ ، ٣١٦ ، ٣١٧ ، ٣١٩ ،
٣٢٠ ، ٣٢١ ، ٣٢٣
کوردایەتی ، ١١١ ، ١٥٠
کوردستان ، ٤ ، ٥ ، ١٦ ، ٢١ ،
٢٨ ، ٣٠ ، ٣٨ ، ٤٥ ، ٥٣ ،
٥٥ ، ٨٠ ، ٨٧ ، ٩٠ ، ٩١ ، ٩٣،
٩٥ ، ٩٧ ، ١٠٤ ، ١٠٨ ، ١١٢ ،
١١٣ ، ١١٤ ، ١٤٥ ، ١٥١ ،
١٦٢ ، ١٧٦ ، ١٧٨ ، ١٨٦ ،
١٩١ ، ٢٠٤ ، ٢١٠ ، ٢١١ ،
٢٢١ ، ٢٢٣ ، ٢٢٤ ، ٢٢٥ ،
٢٣٠ ، ٢٦١ ، ٢٧١ ، ٢٨٧ ،
٢٩٩ ، ٣١٨ ، ٣١٩ ، ٣٢٦ ،
٣٢٧
کوردستان نامە ، ٤
کوردەم ، ٩٠
کوردیم ، ٧٦
کورلارك (کورلاریك) ، ٢٠٨ ، ٢٥٢
کوڕی ئەفسەل ، ١٠٩
کوڕی بەشارەت ، ١١٣
کوتاهیە ، ٢٨٠
کوڕی خێرلی گەلیبۆلی ، ٢٨٨

کوڕی دەمیرچی ، ۲۹۳
کوڕی شین ، ٤٣ ، ٤٤
کوڕی قاترچی ، ٣٠٥
کوڕی مەعانی شامی ، ٦٧
کۆستندیل ، ٣٠٦
کوغاج پاشا ، ٣١٠
کوفە ، ٥٦ ، ٦١ ، ٦٩ ، ١٦٥ ، ٢٨٠
کوکش ، ١٦١
کوکللی ، ١٨٢ ، ١٨٣
کولسوم ، ٢١٩
کولو ، ٢٠٠
کومورلی ، ٢٥
کۆمۆس ، ١١٠
کۆن ، ٥٠
کۆنە جومعە ، ١٤
کوێخا حەیدەر ، ١١٠ ، ١١٤
کوێخا عومەر ، ١٠٩
کوێخا ویسف ، ٢٤٧ ، ٢٥١ ، ٢٥٢، ٢٦١، ٢٦٤ ، ٢٦٥ ، ٢٦٦ ، ٢٦٧، ٢٧٢ ، ٢٧٧
کوێخا وێسف ئاغا ، ١٨٤
کەبات ، ٢٩٥
کەچور ، ١١٠
کەرار ، ١٨
کەرار قولی بەگ ، ١١٤
کەربەلا ، ٦١ ، ٦٩ ، ٢٥٧
کەریم ، ١٦٥
کەرکەر ، ٣٠
کەرکوك ، ٥٨
کەرەمەددین ئۆغلی ، ٢١٩
کەزابان ، ١٨
کەسان ، ١٨٥ ، ٢٠٨ ، ٢١٢ ، ٢٥٢، ٢٥٥ ، ٢٧١
کەسکین ، ٩
کەشاف (کەششاف) ، ١٤٦ ، ٢٧٩
کەلاین ، ٥٧
کەلخامی مەمۆ ، ١١٤
کەلیجەك ، ١١١
کەلسومە ، ١٨
کەلیمە ، ١٨
کەماخ ، ٣٣
کەمال پاشا زادە ، ٢٨٢
کەندیلی ، ٧٤
کەنزەك ، ١٧٣ ، ٢٣٧
کەنگری ، ٨
کەواری ، ٢٤٦
کەواش ، ٢٤٦
کەوکەبان ، ١١٥
کەهیە خاتون ، ٥٧
کیاون ، ١٥٣
کیپان ، ٣٠٣ ، ٣٠٧
کیس (کیسی) ، ٧٨ ، ١٨٥
کێوە ، ٨
کێوەڕەش ، ٤٦
کێوی مار ، ٧١

« گ »

گاور ، ٢٣
گورجستان ، ١١٤ ، ١٤٢ ، ٢٤٠
گورجی : ٨ ، ٨١ ، ١٠٠ ، ١١٤ ، ١٢٨ ، ١٣٧ ، ١٥١ ، ١٨٤ ، ٣١١ .
گورجی نەبی ، ٣٠٥
گردەرەش ، ٤٠
گوکسو ، ٢١ ، ٦٩
گولستان ، ١٨
گولشاخە ، ١٨
گولشەن ، ١١٠
گولکەنداباد ، ٢٩٥

گوللی ، ٧٤ ، ١١٥
گولگون ، ١٨
گوڵیخان ، ١٤٤
گوڵە زەردە ، ٢٥ ، ٢٢٢
گەرگەر (گەرگەری) ، ١٧١ ، ١٨٥ ، ٢٠٨، ٢١٣ ، ٢٤٠ ، ٢٥٢ ، ٣٠١،
گەزۆ ، ١٩
گەزەنگو ، ١٩
گەلابی زادە ، ٢٨٠
گەنج ، ٣٧ ، ٦٩
گەنجالی ، ٣١٢
گەنجە ، ١٦٢
گەنجی ئاغا ، ٢٠٦
گەنجی چەلەبی ، ١١٣
گەوهەر ، ١١٥

« ل »

لاچین یەتم ، ٢٨٨
لادیك ، ٢١٢ ، ٢٤٠
لارندە ، ١٧٩
لاری ، ٦٧
لالە مستەفا پاشا ، ١١٠
لاموس ، ٢١٢
لوتفی ، ٢٧٩
لوتفی پاشا ، ٢٨٢
لوڕستان ، ٥٤
لۆغەتی ، ٢٧٩
لۆغەتی لامیعی ، ٢٨٢
لۆلۆ ، ٩١ ، ١٧١
لەحسا ، ٥٤ ، ٨٤
لەوەند ، ٢١٩

« م »

ماردین ، ٣٤ ، ٤٢ ، ٤٧ ، ٤٨ ، ٥١ ، ٦٢ ، ٦٨ ، ٦٩، ٧٠، ٧١، ٧٢ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ٧٨ ، ٧٩ ، ٨١ ، ٨٤ ، ٨٥ ، ٢٦٧ ، ٢٨٩
مازەندەران ، ١٤٦ ، ٢٨٨ ، ٣٢٥
ماکسین ، ٧٠
ماکۆ ، ٢١٢
ماڵقوچ ، ٢٧
مالکە ، ١٨
ماللی ، ٢٢٢
ماللی چیا ، ٢١٩
مالون ، ٧٠
ماما خاتون ، ١٦٦
مامەش ، ئاغا ، ١١٤
مانی ، ٤٩
ماهان ، ١٣ ، ١٥٩ ، ١٦٠ ، ١٦٦
ماوەرد ، ٢٩١
ماهیە ، ٢١٩
محێدینی عەرەبی ، ٢٨٢
محەمەد ، ٢٨٥ ، ٣١٢
محەمەد اغای مەتارەچی ، ٢٩٧
محەمەد بیقلی پاشا ، ٣٤
محەمەد بەگ ، ٢٣٣
محەمەد بەگی مەلا زگردی ، ٢٢٦ ، ٢٢٧، ٢٣٠ ، ٢٣٤ ، ٢٣٧ ، ٢٣٨، ٢٤٢، ٢٤٧ ، ٢٥١ ، ٢٦٣ ، ٢٧٢، ٢٧٣ ، ٢٩٦ ، ٢٩٧
محەمەد پاشا تەیار ، ٦٦
محەمەد تسکلی پاشا ، ٢٢٢
محەمەد خانی سێیەم ، ٢٢٣
محەمەد خانی فاتح ، ١٢٣
محەمەد دەرە ، ٣٢٥
محەمەد رەزا ، ٢٨٤
محەمەد رەزای تەوریزی ، ١٢٨ ، ٢٨١ .
محەمەد کوڕی حەنیفە ، ٥٩

محەممەد کوڕی ئیسحاق ، ٦٧
محەممەد کەرای خان ، ٢٨٨
محەمـــەدی ، ٩٩ ، ١٨٤ ، ٢٢٩ ، ٢٥٧ ، ٢٧٤ ، ٢٩٥
محەممەدی حوسێنی ، ٢٨١
محەممەدی کوڕی دانیشمەند ، ١٣ ، ١٤ .
محەمـــــەد کوڕی عەبدولەلیـــــکی هەمەدانی ، ٢٨٣
محەممەدی گالەتەپی ، ٢٨٨
محەممەدەمین پاشا ، ١٨٨ ، ٣٠٦
محەممەدەمین پاشای کوڕی شەمسی پاشا ، ٨١ ، ١٨٧ ، ٣٠٦ ، ٣١٥
مەحمود ئابادی ، ٢٩٥
مەحمود چەلەبی ، ٢٨٧
مراد ، ١٨ ، ٢٨ ، ٥٥ ، ٦٦، ٨٨، ٢٠٨ .
مراد پاشا ، ٣٠٥
مراد خان ، ٦٣ ، ٦٦، ٦٧، ١٤٩، ٢١١ ، ٢٢٩ .
مرادیە ، ٧٠
مرتەزا بەگ (مورتەزا بەگ) ، ٢٨ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ٢٣٩
مردە جان ٢١٩
مرۆت ، ٥٧
مریەم ، ١٨ ، ١٢٧
مستەفا پاشا ، ١٧
مزوری ، ١٤٩
مستەفا پاشا سەلەحدار ، ١٥
مستەفا پاشا فیراری ، ٧٤ ، ٧٥ ، ٧٩ ، ٨١ ، ٨٤ ، ٩٧ ، ٢٢٩ ، ٢٣٧ ، ٢٧٣ ، ٢٩٨
مستەفاغـــای گویزل (گوێـــزل) ، ١٨١ ، ١٨٦
مفارقین ، ٣١ ، ٣٦ ، ٣٩
مودەکی ، ١٠٧ ، ١٤٥ ، ٢٦٣
موسا پێغەمبەر ، ٤١
موستار ، ٩٣
موسل ، ١٠، ٣٢، ٥٨، ٧٠، ٧١، ٧٦ ، ٧٩ ، ٨٨ ، ٨٩ ، ٩٠ ، ١٦٥
موسلیم ، ٤٥ ، ٢١٤
مورتەزا پاشا ، ٣٠٥ ، ٣١١ ، ٣١٢ ، ٣١٤ ، ٣٢٠
موزەفەر بای ، ٢٨٨
موسلیحەدینی مەلاعەزیزی لاری ، ٦٧
موش ، ٧٠ ، ١٠٤ ، ١٠٧ ، ١١٥ ، ١٢٤ ، ١٤٣ ، ١٤٥ ، ١٤٨ ، ١٥٢، ١٥٧ ، ١٦٢ ، ١٨٥ ، ٢٠٨ ، ٢٣٣ ، ٢٣٥ ، ٢٣٧ ، ٢٣٨ ، ٢٥٥ ، ٢٥٨ ، ٢٦٤ ، ٢٧٣ ، ٢٩٢ ، ٢٩٧ ، ٢٩٨
موعیزەدین ، ٢٨١
موعەرەی نوعمانی ، ٧٦
موغارە ، ١٠٩
موغول ، ٣٢٣
مولتەقا ، ٢٧٩
مۆهە ، ٥٤
موولسجاه ، ١٧٢
مەتافان ، ١١١
مەتێرنی ، ٢٤٦
مەجستی ، ١٧١
مەحمودی پاشای غازان ، ٣٢٣
مەحمودی ، ٩١ ، ١٧٨ ، ١٨٥ ، ٢٠٩ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٢٢٤ ، ٢٢٨ ، ٢٣٤ ، ٢٣٦ ، ٢٤٢ ، ٢٤٩ ، ٢٥٥ ، ٢٥٨ ، ٢٩٨ ، ٣٠٦ ، ٣١٥ ، ٣١٦ ، ٣١٧ ، ٣١٨ ، ٣١٩ ، ٣٢٢ ، ٣٢٣
مەداین ، ٥٦ ، ٦١

مەدینە ، ٦٠
مەدیەن ، ٦٠
مەرام ، ٢١
مەراغە ، ١٩٤
مەرانکوش ، ١٣٨ ، ٢٨١
مەرجانیە ، ٤٤
مەرعەش ، ١١ ، ١٢ ، ٢٥ ، ٣٠ ، ١٦١ ، ١٩١
مەروانی ، ٨٤
مەرە ، ٥٩
مەرەجول‌بەحرەین ، ٥٢ ، ٥٥
مەرەند ، ١٦٢ ، ١٩٢
مەرزیفۆن ، ٨
مەسعود چەلەبی ، ١١٨
مەشکورە، ١٨
مەعەراوی ، ٣٠
مەعەرە ، ٤٦
مەعسوم بای ، ١٦٦
مەعقەل ، ٥٩ ، ٦٠
مەعقەل کوڕی بەشارە : ٥٩
مەعەللەق ، ٤٣
مەعدەن ، ١١٤
مەغریب ، ١٣٨ ، ٢٨١
مەغولی ، ١٦٣
مەقدیسی ، ٧١ ، ٧٦ ، ٩٠ ، ١٠٣ ، ١١٦ ، ١٥٣ ، ١٥٨
مەقرا ، ٢٨٧
مەکە (مەککە) ، ٦٠
مەکس ، (مەکەس) ، ١٨٥ ، ٢١٢ ، ٢٥٢ ، ٢٥٥
مەکۆ ، ٣٢٤
مەغولستان ، ٣
مەقراوی ، ٩٦
مەلا ئیدریس ، ٢٨ ، ٢٩ ، ٣٤
مەلا ئیدریسی بتلیسی ، ٣٤
مەلا ئیدریسی عیمادی ، ٧٢
مەلا ئیسرافیل ، ١١٣
مەلا ئەبو بەکر ، ١١٣
مەلا ئەفەندی ، ٢٧
مەلا ئەفەندی میحراب زادە ، ١١٣
مەلا بۆتانی ، ١١٣
مەلا بەردنجی ، ١٨
مەلاتیە (ماڵئاتیە)، ١٠ ، ١١ ، ١٢، ١٤ ، ١٩ ، ٢٠ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٢٥ ، ٢٦ ، ٧٠ ، ٨٨ ، ٣١٠
مەلا جامی ، ٢٧٩
مەلا جبرائیل زریقی ، ٨٠
مەلاخی ، ١٦٥
مەلا حوسێن ، ٣٢٠
مەلا حەسەن ئەفەندی یەکچاو ، ١١٣
مەلا جوبرائیل ، ١١٣
مەلا جیبی ، ١٨
مەلا خەلیلی ، ١٨
مەلا خوبریدی ، ١٨
مەلا رەمەزان چەلەبی ، ١١٣
مەلا زادە ، ١١٣
مەلا زێندین ، ١١٣
مەلا زگرد ، ١٠٧ ، ٢٢٥ ، ٢٣٣ ، ٢٤٢ ، ٢٥٣ ، ٢٥٧ ، ٢٥٨ ، ٢٧٢ ، ٢٧٣ ، ٢٧٦
مەلا سورئاغا ، ١٨
مەلا شقاقی ، ١٨
مەلا عوروز ، ١١٤
مەلا عەلی ، ١٤١
مەلا قاسم ، ١٠٩
مەلا محەممەد : ١٠١ ، ١٠٢ ، ١٣٢ ، ١٣٥ ، ١٣٦ ، ١٣٧ ، ٢٧٣
مەلا محەممەدی هەکاری (حەکاری) ، ٨٠ ، ٢٥٦

مە‌ حەمەدی بۆتی ، ۲۷٥
مەلا محەممەدی شتاق ، ۲۲٤
مەلا موسای هەكاری ، ۱۱۲
مەلیك پاشا ، (مەلیك ئەحمەد پاشا)
، (مەلیك ئەحمەد) : ٥ ، ۷ ،
۲٦ ، ٤۲ ، ٤۸ ، ٥۱ ، ٦۷ ،
٦۸ ، ۷٥ ، ۷۹ ، ۸۰ ، ۸۱ ،
۸۲ ، ۹۷ ، ۹۹ ، ۱۰۲ ، ۱۲٤ ،
۱۲٥ ، ۱۳۰ ، ۱۳۲ ، ۱٤٦ ،
۱٤۸ ، ۱٤۹ ، ۱٥۰ ، ۱٦۸ ،
۱۷٤ ، ۱۸۱ ، ۲۰۳ ، ۲۰٦ ،
۲۱٥ ، ۲۲۳ ، ۲۲۸ ، ۲۲۹ ،
۲۳۱ ، ۲۳۲ ، ۲٤۱ ، ۲٤۷ ،
۲٤۹ ، ۲٥۳ ، ۲۷۰ ، ۲۹٦ ،
۳۰٦ ، ۳۰۹
مەلیك عومران ، ۱٦٦
مەلیك عیسا كوڕی عەلی كوڕی
عەبدوللای كوڕی عەباس ، ٥٦
مەلیك سـ فا ، ۱٦٦
مەلیك گو ز ، ۱٦٦
مەلیك قیبلە ، ۱٦٦
مەلیك ، موقەددەس ، ۱٦٦
مەلیك هوشامی ، ۱٦٦
مەمی ، ۲۸۷
مەمی دەدە ، ۱۰۹
مەنوچیهر ، ۱۲۲
مەنفەلوت ، ٥۱
مەنسور ، ٥٦
مەنیل ، ۲۸۱
مەهدێتی ، ٦٥
مەهرانی ، ۹٥
مەهرانیە ، ۳٦ ، ۷۰
مەیدانی ئۆول ، ۱۱۰
مەیمون مستەفا ئاباد ، ٥٤
مەیمەندی ، ۱۷۲
میافارقین (ماءفارقین ، میانفەرق) ،
٥٥ ، ۸۰ ، ۸۷ ، ۸۸ ، ۸۹ ،
۹۰ ، ۹۳ ، ۹٤ ، ۱٤۹ ، ۱٦٥ ،
۱۹۲
میرعومەر ، ۱۱ ، ۱٥
میرخواند ، ۲۸۲
میرزا جانی بەلخی ، ۲۸۸
میرزیاد ، ۱۱
میرسوپەهر ، ۲۱۸
میرشەرەفخانی بتلیس ، ٤
میر عەزیزی شەل ، ۲۱۰
میرلوقمان ، ۱۱
میرمحەمەد ، ۱۱
میسكبار ، ۲۱۹
میسر ، ۱۰ ، ۲۱ ، ٤۰ ، ٤۱ ، ٥۱،
۱۲٤ ، ۱٥۹ ، ۱٦۰ ، ۲۰۳ ،
۲۷۹ ، ۲۸۰ ، ۲۸۱ ، ۲۸۳ ،
۲۸۷ ، ۲۸۸ ، ۲۸۹ ، ۳۱۹
میسریەكان ، ۱٦۱
مین ، ٦۱
میناس ، ٥۹
مینوز ، ٥٥
میهری ، ۱۸
میهمان قولی ، ۱۱٦

((ن))

نساقادین ، ۱۸
ناتوان ، ۱٥۳
نامردوان ، ۱۰۷
نسوح پاشا ، ٤۷ ، ۸۱
نكی بەردێر ، ۲۲۲
نوح ، ۷٦ ، ۷۷ ، ۹۰
نوح ئەفەندی ، ۲۸۳
نوح پێغەمبەر ، ۷٥
نورەبان ، ۱۱٥
نورەدین ، ۱۳۰

نورودەهر ، ١٢٤ ، ٢٧٥ ، ٢٧٦

نوشیروان ، ١١ ، ٢٨ ، ٣٢ ، ١٩٠

نۆغان ئیلی ، ٣٢٤

نەخچەوان ، ١٢٧ ، ١٤٦ ، ١٦٢ ، ٢٢٦ ، ٣٠٣ ، ٣١٥ ، ٣١٦

نەخشبەندی ، ١١٠

نەخشود ، ١١٠

نەزیر ، ١٨

نەزیف پاشا (نظیف پاشا) ، ٨ ، ٤٤

نەهرەوان ، ٥٨

نەسرەدین کرمانی ، ٢٨٣

نەسیری ، ٨٤

نەسێبین ، ٣٦ ، ٥٥ ، ٧٠ ، ٧١ ، ٧٢ ، ٧٤ ، ٧٦ ، ٧٨

نەفعی ، ٢٧٩

نەقشی ، ٢٨٧

نەقیبی ئەشراف ، ١٢

نەمرود (نمرود) ، ١٤٥ ، ١٥٣ ، ١٥٨

نەوعی زادە ، ٢٨٣

نەهاوەند ، ١٩٤

نیزامی ، ١١٣ ، ٢٧٩

نێرگز ، ١٨

نیساری ، ٢٧٩

نیکسار ، ١٦٦ ، ٣٠٥

نیل ، ٥٣ ، ٢٨٣

نیلوفەڕ خانم ، ١٦٦

« و »

وان ، ٧ ، ٤٧ ، ٨٠ ، ٨٥ ، ٨٦ ، ٨٧ ، ٩٠ ، ٩٣ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١١٥ ، ١٥٠ ، ١٥١ ، ١٥٢ ، ١٥٣ ، ١٥٧ ، ١٦٢ ، ١٦٨ ، ١٦٩ ، ١٧٠ ، ١٧٥ ، ١٧٦ ، ١٧٧ ، ١٧٨ ، ١٨٠ ، ١٨١ ، ١٨٢ ، ١٨٥ ، ١٨٦ ، ١٨٧ ، ١٨٩ ، ١٩٠ ، ١٩١ ، ١٩٢ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٥ ، ١٩٧ ، ١٩٨ ، ١٩٩ ، ٢٠٠ ، ٢٠١ ، ٢٠٢ ، ٢٠٣ ، ٢٠٤ ، ٢٠٥ ، ٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢١٥ ، ٢١٦ ، ٢١٧ ، ٢١٩ ، ٢٢٠ ، ٢٢١ ، ٢٢٣ ، ٢٢٤ ، ٢٢٦ ، ٢٢٨ ، ٢٣٠ ، ٢٣٤ ، ٢٣٦ ، ٢٤٠ ، ٢٥٦ ، ٢٥٨ ، ٢٦٣ ، ٢٦٩ ، ٢٧١ ، ٢٧٢ ، ٢٧٣ ، ٢٧٦ ، ٢٩٠ ، ٢٩١ ، ٢٩٣ ، ٢٩٦ ، ٣٠٠ ، ٣٠١ ، ٣٠٢ ، ٣٠٣ ، ٣٠٦ ، ٣٠٧ ، ٣٠٩ ، ٣١٢ ، ٣١٤ ، ٣١٧ ، ٣١٩ ، ٣٢٤

وانی چەلەبی ، ٢١٨

وانی خوارو ، ٢٠٧

واندیك ، ٣٢٣

وردیە ، ١٨

ورك (ورەك) ، ٢١٩ ، ٢٢١ ، ٢٢٢ ، ٣١٤ ، ٣١٥ ،

ونك ورك ، ٣١٤

وەنك ، ٣١٤

ورمێ ، ٦٥ ، ١٦٢ ، ٢١٠ ، ٣٠٣ ، ٣١٢ ، ٣٢٦

وەرسنکی حاجی بەگ ، ١١٠

وەرسنگی ، ١٤٥

وەرەقە ، ٢١٩

وەستا ئوروج ، ٢٨٨

وەستا بە شارەتی کورد ، ١٦

وەستا حەیدەر ، ١١٣

وەستا رەجەبی قریم ، ٢٨٨

وەستا سەنانی میعمار ، ١٦٢

وەستا عومەری بچوك ، ٢٨٨
وەستا عومەری رۆمی ، ٢٨٨
وەستا قوردی میسری ، ٢٨٨
وەستا محەممەدە درێژ ، ٢٨٨
وەستا مەمی ، ٢٨٨
وەستان ، ١٠٧ ، ٢٠٧ ، ٢١٢ ، ٣٠٧ ، ٣١٧
وەسفیە خانم ، ١٦٦
وەسیمە ، ٢١٩
وەلاش ، ٢٥
وەلەد ، ٢٠١
وەلیجان ، ٢٨٤
وەهمە ، ٥٦
وەیس ئەفەندی ، ٢٨٣
وەیسی قەرەنی ، ٩٧
وێسف ، ١٤٩ ، ٢١٨، ٢٥٦، ٢٦٦، ٢٧٣ ، ٢٨٠
وێسف پاشا ، ١٧٥
وێسف خان ، ١٤٩
وێسف دەدە ، ٢١٨
وێسفی قەرەقوینلو ، ١٠٥
وێسفی میسری ، ٢٨٨
وێنان (وێنانی) ، ١٢ ، ٧١ ، ٧٤ ، ١٠٤ ، ١١٠
وێنس پێغەمبەر ، ١٢ ، ٣٢ ، ٣٨ ، ٧١

« هـ »

هابوی ، ٢٧
هارونەرەشید ، ١١ ، ٢٦ ، ٦١ ، ٧٤ ، ١٤٧
هاشمە ، ١٨
هوارە ، ١٨
هولەندی ، ٢٠٩
هوما ، ١٨ ، ٢١٩
هوما خاتون ، ١١٦
هونەروەر ، ١٨
هەرسك ، ٩٣ ، ٢٨٨ ، ٣٢٣
هەرماس ، ٥٥ ، ٥٦
هەرمان ، ٥٦
هەرومی ، ١٨٢
هەریر (هەریری) ، ٩٠ ، ٩١ ، ٣١٢
هەزار گوڵ ، ١٤٩
هەقوێردی ، ٢١٩
هەكاری : ٩٠ ، ٩١ ، ١٠٧ ، ١٤٠ ، ١٤١ ، ١٥٣ ، ١٨٥ ، ٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٢٢٤ ، ٢٤٠ ، ٢٤١ ، ٢٦٠ ، ٢٧٣ ، ٢٨٦ ، ٢٩٤ ، ٣٠١ ، ٣٠٣ ، ٣٠٦ ، ٣٠٧ ، ٣٠٩ ، ٣١٢ ، ٣١٥ ، ٣١٧
هەمزە بابا ، ٦٥
هەمەدان : ٨٧ ، ١٩٤ ، ٣٢٦
هەولێر ، ٥ ، ٥٨
هەلاكۆ ، ٤٨ ، ٦٠ ، ٦٩ ، ٨٧
هێزان ، ٧٠ ، ١٠٧ ، ١٨٥ ، ٢٠٨، ٢٧١ ، ٣٠١ ،
هیزۆن ، ١٨٥ ، ٢١١ ، ٢٤٠ ، ٢٥٢ ، ٢٥٥
هیزی ، ٢٨٧
هیند (هیندی) ، ٦٠ ، ١٢٣ ، ٢١٩، ٢٩٥
هیندستان ، ٥٤ ، ٦٠ ، ٦٧ ، ١٢٦
هیندستین ، ٣١٥

« ی »

یادی ، ٢٠١

یاروەلی شیرازی ، ۲۸۸
یاسەمەن ، ۱۸
یاسین چاوڕەش ، ۲۰٦
یـاغن ، ٥٣
یاقوبی ، ۱۱۹
یاقوتی موستەعسەمی ، ۲۷۹
یالچین ، ۲۰۹
یالی ، ۲۰٤ ، ۲۲۱
یونس پێغەمبەر ، ۱۰ ، ۷۱
یەحیـا پێغەمبەر ، ۷۱
یەحیا کوڕی عەلی ، ۱۱
یەزدان شیر ، ۳۰۸
یەزدی گورد ، ۱۹۰
یەزیدی ، ۷۹ ، ۲۲۲ ، ۲۳۰ ، ۲۳۱، ۲۳۹ ، ۲٤٦ ، ۲٥۷ ، ۲٦٤ ، ۲٦٥
یەعقوبی : ۱۰۷
یەمەن (یەمەنی) ، ٥٤ ، ٦۰ ، ۹۷ ، ۱۲۹ ، ۱۳۱ ، ۱۷۹
یەمنی شەهر ، ۹
ییلدرم بایەزید ، ۱٦۱ ، ۱۹۰
ییلدرم‌خان ، ۱۱ ، ۲۸۰

★ ★ ★

فەرهەنگۆك

بۆ هەندێ لە وشە کوردی‌یەکان

ئ

ئەتلەس : جۆرە قوماشێکی ئاوریشمین بۆ کەوای ژن و پیاو.

ئاغای‌باج : کارگێری باج و سەرانەسەندن .

ئەستێل (ئەستێر) : ئەو گۆلەی لە بەردەمی کوێرەکانی و ئاوی کەمدا هەلی دەبەستن هەتا پڕ دەبێ ، جا بەری دەدەن و ئاودێری پێدەکەن .

ب ، پ

بقرنجێ : درزی تێ بێ ، قرنجان درزبردن .

بەگسەم : جۆرە کولێرەیێکی کە زۆر دەمێنێ و بۆ هەلگرتن دەست دەدا .

پیشك : (بێلەکانە) : داردەستێکە ئاسنێکی وەکو دەمەپاچ لە سەرەکەی گیراوە بۆ هەلکەندنی کەنگر و گیای دەشتێ .

پاپوچ : سۆل ، پێلاوی مندالان ، یا هەر چەشنە کەوشێك بە ئاسانێ لە پێ بکرێ .

بەلەچەك : لە هاوینا باینجان و کالەك و کوولەکە قاش بکرێ و لەبەر هەتاو ، وشك بکرێتەوە تا زستان بکرێ بە چێشت .

بژوێن : لەوەڕگەی چیمەن و ئاودار و سازگار .

بەرقلیان : (قاوەلتێ) سوکە ژەمی خواردنی کاتی چێشتەنگاو .

پالوودە : جۆرە هەرشتەیێکە لە نیشاستە دروست دەکرێ و دەخرێتە ناو شەکراوی ساردەوە ، خواردنی هاوینانە .

ت

تەوەرزین : تەورێکی دەسك ئاسنە ، جاران چەکی شەڕ بو پاشان بو بە داردەستی دەروێشی سوالکەر .

تەلەزم : پارچەی باریك و درێژ کە لە کاتی دارشکاندنا لێی هەلدەبەزێتەوە .

تونج : مەعدەنی خەوجۆش کە لە ئاسن و پۆلا رەقترە .

تۆخماخ : گۆپال ، کوتەکی سەرخڕ.

تەپلخانە : دەستەی تەپل کوتان کە

له جیاتی دەستەی موسیقای سوپای ئێستا بوە .

ج ، چ

چۆقە (چۆغە) : جۆرە قوماشێکی ئەستوری خوری .
چەمبەرباز : تەنافباز ، ئاکرۆبات .
حەمری : قەیسی .
خار : زەوی ساخ و دەسکاری نەکراو ، ئەو خاکەی پێشتر هەڵنەکەنرابێ .
خەیارچەمبەر : بەری دارێکی هیندی‌یە ناوکەکەی لە ئاودا دەخوسێنن دەبێتە خۆشاوێکی مزر و خۆش .
خیابان : جادە .

د

دەغەز : نەخۆشی ناوزگ کە درێژەی کێشابێ و چار نەکرێ .
دارۆخە : پارێزگاری هێمنایەتی‌ی ناو شار ، گەورەی پۆلیس .
دەستەك : داری بن‌میچی خانو لە کاریتە بچوکتر .

ز

زەنبوری : تۆڕی تەنك .
زاکون : عەزم و ئیرادە .

س

سەگوان : ئەو کەسانە بون کە خزمەتی سەگ و تاژی راوی‌یان دەکرد ، پاشتر بو بە ناوی ئەو چەك هەڵگرانەی بە پارە بۆ چەند مانگێك میری دەیگرتن و شەڕی پێدەکردن ، جاش .
ساریجە : زەردەواڵە . ئەمانەش جۆرە چەك‌هەڵگرێك بون میری بۆ شەڕی ناوخۆ بە کرێ‌ی دەگرتن .
سێبوەڕە : گیایێکی سێ پەلکەی سەوز و جوانە لە زەوی بەرز نابێتەوە ئاژەڵی پێ قەڵەو دەبێ .
سەبیل : ئامێری دوکەڵ‌کێشانە لە قوڕی برژاو یا دار دروست دەکرێ .
سەرسم : هەڵەنگوتن و رەت‌بردنی وڵاخ لە کاتی رۆیشتن یا غاردانا .
سنجاو : گیانلەبەرێکی ناو دارستانە لە پشیلە بچوکترە و کەوڵەکەی بەنرخە .

ش

شابەندەر: گەورەی بازرگانانی شار ، بەتایبەتی شارەکانی قەراخ دەریا و زێ‌یە گەورەکان .
شیداق (شیرداخ) : جۆرە قوماشێکی لۆکەی هەرزان بایی بو ، پیاوان کەوایان لێ دەکرد .
شەمەد : پارچەیێکی ناسك و تەنکی خوری،هاوینان بۆ نوستن بەخۆدا دەدرێ .

ق

قسن : ئەو چاك و پیرانەی دیوار بۆ گۆڕەکەیان کراوە .

قۆخ : خۆخ .
قەوخا : ئاوەدان و قەڵەبالغ .
قوژبن : گۆشە ، قولینچك .
قەرەبروت : سوتاوی هەڵقرچاو و رەش‌داگەڕاو .
قاقوم : گیانلەبەرێکی لێرەوارە ، لە دەستەی سمۆرە و سنجاوە .
قوشقون : ئەو پارچەیەی زینی سواری کە لە دواوە دەخرێتە ژێر کلکی وڵاخ .
قورتم : (خورتوم) : لموزی درێژی هەندێ لە گیانلەبەران .

ك ، گ

کۆجیلە : دەفرێکی دارینەیە کە ئاشەوان بەکاری دێنێ لە چەشنی ئەسکوێیە .
کڵ : پایەی پرد کە لە ناو ئاو دادەنرێ
کیمخوا : جۆرە قوماشێکی هەریرە .
کاشان : شارێکی ئێرانە مافورەی چاکی لێ دەکرێ .
گونج : لولە قوڕی‌برژاو بۆ ئاوەڕۆ لە جیاتی بۆڕی ئاسنی ئەمرۆ .
گاڵ : جۆرە هەرزنێکی دەنك‌گەورەیە.
گوڵمیخ : بزماری ئەستوور و گەورە.

ل

لغاوەگیرە : رێگای بەردەلانی‌و پلەپلەی نێوانی دو چیا کە تەنیا یەکسواری پێدا تێپەڕێ و دەرفەتی دەستەوەکەری زۆر کەم‌بێ .
لیسپ : قولێك خوری لە شانە نەدراوی نەڕێسراو .

لەوێچ : ئەوەندەی لەناو یەك لەپە دەستی چاڵکراودا جێی ببێتەوە ، واتا نیوەی مشتێك . لالەوێچ لەوێچێکی ناتەواو .

م

مەساسە : دارێکی درێژ ئاسنێکی پانی سێ سوچی تێ‌گیراوە ، جوتیاران بۆ پاككردنەوەی گاسنەکانیان لە کاتی جۆتا بە دەستی‌یەوە دەگرن .
میراو : کاربەدەستی دابەشکردنی ئاوی کانی و جۆگاکان بە سەر باخ و کێڵگەکاندا .
مێتولکە (مێتولە) : گەرای ئەسپێی لەشی مرۆ بە هۆی چڵکنێ و دژوێنێ .
مەیتەر : ئەو کەسەی خزمەتی تەویلە و وڵاخی سواری دەکا .
ماە : رەوەزی لوس و یەکپارچەی چیا کە رێی پێ‌هەڵگەڕانی نەبێ .
مجری : سندوقی بچکۆلە بۆ هەڵگرتنی زێڕ و خشڵ و شتی بە نرخ .

و

ودم : ئیجازە . بەو کەسانەی گوایە دەتوانن چاری هەندێ لە نەخۆشی‌یەکان بکەن دەڵێن ودمی پێ‌یە ، واتا موجازە .
وارش : دیواری کورتی یەك مەترێ وشکە کەڵەك کە بە دەوری شار و قەلا یا گۆڕی پیاو چاکاندا

دەکێشرێ .
وینجە : گیاییێکی دەسچێنی ماڵی‌یە بۆ ئالێکی ئاژەڵ و وڵاخ ، ساڵی چەنـد جارێـك دەدروێتـەوە و دیسان هەڵدەداتەوە . بە عەرەبی (بەرسیم)ە .
وشکەڕن : بلیاچو ، ئەو کەسەی بە دەمو چـاو رەنـگاندن و جلـکی سەیر و جوڵانەوەی پێکەنینداری خۆی لە سیرکەکاندا خەڵك دێنێتە پێکەنین. بە عەرەبی (موهەرریج)ە.
وێرغە : رۆیشـتنێکی زۆر خـێرای وڵاخی سواری‌یە .
وشەك : دڕندەیێکی کێوی‌یە لە پڵنگ بچوکترە ، کەوڵی پارە دەکا .

هـ

هۆڕ : جەوالی یەکتایی گەورەیە .

★ ★ ★

پێڕستی بابەتەکان

بابەت	لاپەڕە
پێشەکی	٣
قەڵای مەلاتیە	١٠
ناوی مەلاتیە	١٢
دیمەنی قەڵا مەلاتیە	١٢
مەلاتیە بۆ دروستکرا	١٣
بنەماڵەو خانەدانەکانی مەلاتیە	١٤
گەڕەکەکانی مەلاتیە	١٤
مزگەوتەکانی	١٥
سەراوخانوبەرەکانی	١٥
کاروانسەراکانی	١٥
قەیسەری و بازاڕی	١٦
خەڵکەکەی	١٦
زمانیان	١٧
ئاووهەوای	١٧
ئاوی چاڵاوەکانی	١٧
گەرماوەکانی	١٧
ناوی پیاوەکانیان	١٨
ناوی ئافرەتان	١٨
ناوی خزمەتکارەکانیان	١٨
ناوی کەنیزەکان	١٨
شوێنی پیشەکارەکان	١٩
پردەکانی	١٩
کلیساکانی	١٩
دانەوێڵەو بەرهەمەکانی	١٩
خواردەمەنیو میوەی	١٩
خواردنەکانی	٢٠
کاروکاسبی دانیشتوانی	٢٠
باخەکانی	٢٠
روبارەکانی	٢٠
باخ‌وکوێستانەکانی ئەسیوزان	٢١

جێ سەیرانی سەرچاوە ٢٤
شارەکانی چواردەوری مەلاتیە ٢٥
زیـــارەتگاکانی ٢٦
چوونم بۆ لای بەگەکانی ئەرخنیو ئەگیل ٢٧
قەڵای ئەگیـــل ٢٨
قەڵای ئـــەرغنی ٢٩
لە باشخانەوە چوونم بۆ دیاربەکر ٣١
قەڵای قەرەئامێد پاشاری دیاربەکر ٣٢
قانونی سولتان سولەیمان لەمەڕ ئەیالەتی دیاربەکرەوە ٣٥
باجی بەگو فەرمانڕەوا خانەدانەکانی ئەیالەتی دیاربەکر ٣٦
فەرماندە عەسکەرییەکانی ئەیالەتی دیاربەکر بەریزە ٣٧
قەڵای دیـــاربەکر ٣٨
قەڵای نـــاوەوە ٤٠
مزگەوتەکانی دیـــاربەکر ٤٠
فێرگـــەکانی ٤٤
کانیـــــاوەکانی ٤٦
کانی عەین عـــەلی ٤٧
ئاوی کانی قەڵای نـــاوەوە ٤٧
کانی چواربـــەردە ٤٧
کانی درزی پیرێـــژن ٤٨
کاروانسەرای بازاڕی ئەسپ ٤٨
خــــانەکانی ٤٨
بـــــازاڕی ٤٩
دیمەنو ڕەنگو رووی خەڵکەکەی ٤٩
کەوای پیـــاوان ٥٠
جلکی ژنـــان ٥٠
زێی شەتولعەرەب ٥٢
شـــەتولعەرەب ٥٢
یەکەم سەرچـــاوە ٥٣
دوەمـــین سەرچـــاوە ٥٣
سێیەمـــین سەرچاوە ٥٣
ئەو روبارانەی دەڕژێنە ناو دەشتەوە ٥٥
ئـــاوی هەرمـــاس ٥٥
ئەو روبارانەی لە شەت هەڵبەستراون ٥٨
بەرهـــەم و دانـــەوێڵەی ٦١

پیشـــەکانی	٦١
خواردەمەنییەکانی	٦٢
میـــوەکانی	٦٢
خواردنـــەوەکانی	٦٢
کاروکاسبی	٦٢
زمان و شێوەئاخاوتنی خەڵـکی دیاربەکر	٦٢
سەیرانگاکانی دیـاربەکر	٦٣
شتەکانیدیـکەی دیاربەکر	٦٤
زیارەتگاکانی دیـاربەکر	٦٥
ڕۆیشتنم بۆ قەڵای ماردین و دیاربەکر	٦٩
جەزیرەی گــەورە	٦٩
قەڵای ماردین یا تــەختی دارا	٧١
دیمەنی قەڵای مــاردین	٧٢
قەڵای خـــاتونیە	٧٤
دیمەنی قەڵای شەنــگار	٧٥
ئەسپێ و کێچ و مێشولە و مشك و دوپشك چۆن پەیدا بوون	٧٧
قەڵای شەنـــگار	٧٨
باسێکی کوردە پرچنەکان	٨٢
لە دیاربەکرەوە بۆ وان	٨٦
قەڵای میافــارقین	٨٧
باری قەڵای میافارقــین	٨٨
زیـــارەتگاکانی	٩٠
زمــانی کوردی سۆران	٩١
پردی بەتمــان	٩٣
قەڵای حــەزۆ	٩٥
دیمەنی قەڵای حــەزۆ	٩٦
شــاری حەزۆ	٩٦
شاری جالندر یا قەڵای کفندرِ	٩٧
چاوپێکەوتنی مەلیك ئەحمەد پاشا و خانی پایەبەرزی بتلیس و میوانداری گــەورە	٩٩
دیمەنێکی سەمەرە	١٠٠
شارە کۆنی بتلیس	١٠٣
شێوە و زەوییەکەی قەڵای بتلیس	١٠٥
ئەیالەت و حکومەتی بتلیس	١٠٦
سنوری ئەیالەتی بتلیس	١٠٧

مزگەوتە گەورەکانی بتلیس	١٠٨
مەدرەسە ـ حوجرە ـ کانی	١٠٩
قوتابخـانەکانی	١١٠
گەڕەکەکانی	١١٠
سـەراکانی	١١٠
خـانەکانی	١١١
بـازاڕ و قەیسـەری	١١١
بـازاڕی قەپان	١١١
پـردەکانی	١١١
خانوبـەرە و خـانەدان	١١٢
خەڵـکەکەی	١١٢
مـەلاکانی	١١٣
حەکیم و پزیشـکەکانی	١١٣
پیـاوە خوایی‌یەکانی	١١٣
شـاعیرەکانی	١١٣
ئەو برادەرانـەی ناسیمن و بوینە برا	١١٤
دەروێش و دێوانـەکانی	١١٤
جلـك و بـەرگ	١١٤
نـاوی پیـاوان	١١٤
گەرمـاوەکانی	١١٥
شـوێنە سەیرەکان	١١٥
روبـار و کانیاوەکانی	١١٧
شێوە زمانی کوردەکانی رۆژەکی	١١٨
بـاخەکانی بتلیس	١١٩
باخـەکەی خـانی پایەبەرز	١١٩
عەبداڵ خـانی هونەرمەند	١٢١
خیابـانی خـانی پایـەبەرز	١٢٦
دەریاچـە دەستکردەکەی خـان	١٢٧
گەرمـاوی بـاخ	١٢٧
بانگهێشتنی خان بۆ پاشـا	١٣٠
کارە سەیرەکانی پـاڵەوانان	١٣١
دیمەنێـکی سەمەرەی دیـکە	١٣٢
ئامێرەکانی عیلمی سیمیای مەلا	١٣٧
پیشە و کارە دەستییەکانی شاری بتلیس	١٤١
خەڵـکەکەی	١٤٢

داهــاتی ١٤٣
خواردن و خواردنـەوەی ١٤٣
خـــانوبەرەکانی ١٤٣
سەیرانـــگاکانی ١٤٣
یـــاری گۆیـین ١٤٤
زیـارەتگاکانی شـاری بتلیس ١٤٥
ئامۆژگاری مەلیك ئەحمەد پاشا بۆ خانی پایەبەرز ١٤٨
چونم لە بتلیسەوە بۆ وان ١٥٢
خانی خسرەو پـاشا ١٥٢
دەریای وان و ئەو روبارانەی دێنـە ناوی ١٥٣
دیمـەنی دەریـای وان ١٥٣
دیمـەنی سەرسورێنـەر ١٥٦
کۆنـە شـاری ئەخلات ١٥٨
هۆی تێکچونی شاری ئەخلات ١٥٩
دیمەنی قـەڵای ئەخـلات ١٦٢
کەلاوەکانی ئەخـلات ١٦٣
زیارەتگای باپیرانی سولتانە عوسمانیەکان ١٦٦
باسەکانی دیکەی شاری ئەخـلات ١٦٧
قەڵای عادلجەواز ١٦٨
بەڕێوەبەرایەتی قەڵا ١٧٠
زیـارەتگاکانی عادلجـەواز ١٧١
چیـای سوبحـان ١٧١
دیمەنی قەڵای ئەرجیش ١٧٥
حکومەتی قـەڵا ١٧٥
گەڕاوی قەڵای ئەرجیش ١٧٦
قـەڵای بـارگر ١٧٨
قـەڵای ئـامیق ١٧٩
بـاسی ئـالای سوپا ١٨٢
بـاسی قـەڵای وان ١٩٠
رەوەزی وان ١٩٥
شێوەی قـەڵای وان ١٩٨
بڕگەی لای ملەوشترەکە ١٩٩
بارستایی قـەڵای ژورو ١٩٩
خانوبەرەکانی نـو قەڵای وان ٢٠٠
شتێـکی گرنـگ ٢٠٠

قـەڵای ژێـرق	٢٠١
دەروازەکانی قەڵای وان	٢٠٣
بارستایی قەڵای وان	٢٠٤
حکومەتی قەڵای وان	٢٠٥
سوپـا و کارگێرانی	٢٠٧
فەرمانڕەوای سنجاقەکانی وان	٢٠٨
ئەو حکومەتانەی لابردنیان بۆ نیە	٢٠٨
حکومەتی بتلیـس	٢٠٩
حکومەتی مەحمودیێ	٢٠٩
حکومەتی پنیـانش	٢١٠
مزگەوتەکانی قـەڵای وان	٢١٢
مەدرەسـەکانی	٢١٣
قورئـان خوێنـدن	٢١٤
قوتابخـانەکانی	٢١٤
تەکیـەکانی	٢١٤
کانییـەکانی	٢١٤
گەڕەکی ئیسلامـەکان	٢١٤
خـانوبەرە گەورەکان	٢١٥
خـانەکانی	٢١٦
قەیسـەری و بـازاڕی	٢١٦
روبـار و سەرچـاوەکان	٢١٦
گەرمـاوەکانی	٢١٧
شێوە و رەنگ و روی خەڵکی وان	٢١٧
نووسـەر و شـاعیر	٢١٨
وەلی و دێـوانەکان	٢١٨
جلك و پێـڵاویان	٢١٨
نـاوی پیـاوان	٢١٨
نـاوی کیژ و ژنـەکانیان	٢١٩
خوڵامەکانیـان	٢١٩
کەنیـزەکان	٢١٩
کلیسـاکانی	٢١٩
دانەوێـڵە و کشـتوکاڵی	٢١٩
پیشـە و دەسکردەکانی	٢٢٠
کاروکاسبییـان	٢٢٠
میوە و خواردن و خواردنەوە	٢٢٠

خـانوبەرەكانی ٢٢١
ئـاژەڵی ٢٢١
سـەیرانگاكانی ٢٢١
بـاخەكانی ٢٢٢
زیـارەتگاكانی ٢٢٢
هۆی لەشكر كردنە سەر خان ٢٢٥
بەسەرهاتی مەلیك ئەحمەد پاشا ٢٢٨
نامەی ئامۆژگاری مەلیك ئەحمەد پاشا بۆ عەبداڵ خان فەرمـانڕەوای بتلیـس ٢٢٩
نامەی عەبداڵخان بۆ مەلیك ئەحمەد پاشا ٢٣٢
یەكەم رۆژی مانگی رەمەزانی ئەمساڵ بە چل هەزار عەسكەر لە وانـەوە چوینە سەر خانی بتلیس ٢٣٦
سەنگەر و سوپای خانی بتلیس ٢٤٣
روداوێـكی تۆقێنەر ٢٤٧
دیسان شتی سـەیر ٢٤٨
چمكێك لە كەرامەت و پیاوچاكی مەلیك ئەحمەد پاشا ٢٤٩
خەونی مەلیك ئەحمەد پاشا ٢٥٣
شەڕی قورس و شكانی خان ٢٥٥
راوێژ و تەگبیركردن ٢٦١
هەڵاتنی عەبداڵخان بۆ ناو هۆزی مـۆدەكی ٢٦٣
گـیرانی قـەڵای بتلیس ٢٦٤
هۆی راستەقینـەی ئەم شـەڕە ٢٧٠
دوای سەركەوتن چـاكەی پاشا بۆ عەسكەرەكانی ٢٧٢
دانـانی خـانی تـازەی بتلیس ٢٧٥
خەزێنە و سامانی عەبداڵخان ، ئەوەی من مۆرم كردبو ٢٧٨
شتە بەنرخەكانی عەبداڵخان كە بە هەڕاج فرۆشان ٢٧٩
باری حەوت وشتر كتێبی بایدار كەمۆری خانیان پێوە بوو ٢٨٢
بەسەرهـاتێكی مخـابن ٢٨٥
بانگهێشتنەكەی خـانم سولتـان ٢٩٢
دیسـان هـەڕاج ٢٩٤
ئەنجـامی هەڕاج و دەسكەوتی مەلیك ئەحمەد پاشا ٢٩٦
گەڕانەوەمان بـۆ وان ٣٠١
بەسەرهاتی (چاومار)ی بلوكباشی ٣٠٥
دەورەدران و شەڕكردنی چاومار لە چیای كیپان ٣٠٧

سێی مانگی زیلقه عیدەی سالی ١٠٦٥ لە وانەوە بە بالیۆزی چوم بۆ
ولاتی عەجەم ٣١٤
قەلای خۆشاب ٣١٥
وارشی خوارەوە ٣١٦
کوردەکانی مەحمودیٚ ٣١٦
روباری خۆشاب ٣١٧
قەلای ئارەجك ٣١٨
دەریاچەی ئارەجك ٣١٨
قەلای ئاباغای ٣١٩
قەرەحەساری وان ٣١٩
قەلای پنیانش ٣٢٠
شتێکی سەیر ٣٢١
خەلکی پنیانش ٣٢٢
قەلای قوتور ٣٢٣
قەلای قوتور چۆن هەلکەوتوە ٣٢٤
بنەتا ٣٢٦

دانەی بە (٧٥٠) فلسە

٢٠٠٠ دانە لەم کتێبە لەچاپدراوە

دەستپێکردنی لەچاپدان ١٩٧٩/٦/١

تەواوبوونی لەچاپدان ١٩٧٩/٩/٢٠

ژمارەی سپاردنی بە کتێبخانەی نیشتمانیی بەغدا

(١٢٤٨)ی سالی ١٩٧٩یە